

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ӘОЖ 811.512.122'373.7 + 811.111'373.7 (043)

Қолжазба құқығында

ШАЛҚАРБЕК ӘЙГЕРІМ

**Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген
фразеологизмдердің когнитивтік қыры**

8D02301 – «Филология»

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші:
ф.ғ.д., проф. Қалыбаева Қ.С.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
ф.ғ.д., проф. Зухал Олмез

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	3
АНЫҚТАМАЛАР.....	4
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	7
КІРІСПЕ.....	8
1 ГИПЕРБОЛАҒА НЕГІЗДЕЛГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	19
1.1 Когнитивтік лингвистиканың тілдік танымды зерттеудегі ғылыми негіздері.....	19
1.2 Гиперболаға негізделген фразеологизмдердің зерттелу жайы.....	32
1.3 Гиперболаның тілдік санадағы когнитивтік қызметі.....	46
1-бөлім бойынша тұжырым.....	61
2 ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ГИПЕРБОЛАҒА НЕГІЗДЕЛГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ МЕН КОГНИТИВТІК МЕХАНИЗМДЕРІ.....	62
2.1 Қазақ тіліндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік-семантикалық жүйесі.....	62
2.2 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің тақырыптық топтары.....	77
2.3 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің негізгі концепттер жүйесі.....	92
2.4 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің гиперболалық модельдері.....	115
2.5 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік-құндылықтық картасы.....	130
2-бөлім бойынша тұжырым.....	144
3 ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ГИПЕРБОЛАҒА НЕГІЗДЕЛГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ САЛҒАСТЫРМАЛЫ- КОГНИТИВТІК ТАЛДАУ.....	146
3.1 Эквивалентті гиперболаға негізделген фразеологизмдердің концептуалдық ортақтығы.....	146
3.2 Эквивалентсіз гиперболаға негізделген фразеологизмдердің ұлттық- мәдени сипаты.....	157
3.3 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің образдық-когнитивтік аналогтары.....	164
3-бөлім бойынша тұжырым.....	179
ҚОРЫТЫНДЫ.....	181
ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	184
ҚОСЫМША А	194
ҚОСЫМША Ә	230

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Диссертациялық жұмыста мынадай нормативті құжаттардың сілтемелері пайдаланылды:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы.
<https://primeminister.kz/addresses/01092021/>
2. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 20 шілдедегі №2 бұйрығымен бекітілген Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Әділет министрлігінде 2022 жылғы 27 шілдеде №28916 болып тіркелген.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916>
3. Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 248 қаулысы.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248>

АНЫҚТАМАЛАР

Аксиологиялық жүйе – белгілі бір мәдениетте маңызды деп танылатын құндылықтар, бағалау өлшемдері, моральдық бағдарлар мен әлеуметтік нормалардың өзара байланысқан жүйесі.

Гипербола – заттың, құбылыстың, әрекеттің, эмоциялық күйдің немесе бағалау белгісінің қалыпты мөлшерден әдейі асыра, күшейтіле, ұлғайтыла не шектік деңгейде бейнеленуіне негізделген тілдік-бейнелік тәсіл.

Гиперболаға негізделген фразеологизм – құрамында шектен тыс күшейту, мөлшерден асыру, эмоциялық немесе бағалаушылық әсерді ұлғайту белгісі тұрақталған, даяр қалпында жұмсалатын, мағынасы тұтас, бейнелі-экспрессивтік фразеологиялық бірлік.

Гиперболалық модель – осы зерттеуде белгілі бір мағынаны қалыпты деңгейден асырып, шектік бейне арқылы фразеологиялық мағынаға айналдыратын когнитивтік-бейнелік ұйымдасу үлгісі ретінде қолданылатын жұмыс термині.

Ғаламның тілдік бейнесі – белгілі бір тілдік қауымның дүниені қабылдау, бағалау және бейнелеу тәжірибесі негізінде тілде орныққан ұғымдар, бағалаулар, образдар мен мәдени түсініктер жүйесі.

Когнитивтік лингвистика – тіл мен адам танымының, тілдік мағына мен концептуалдық құрылымдардың, тілдік бірліктер мен жалпы когнитивтік үдерістердің өзара байланысын зерттейтін лингвистикалық бағыт.

Когнитивтік механизм – тілдік мағынаны қабылдау, салыстыру, топтастыру, концептуалдау, бейнелеу, бағалау, модельдеу және интерпретациялау сияқты танымдық амалдардың жүйесі.

Когнитивтік модель – адамның белгілі бір құбылысты қабылдау, түсіну, бағалау және тілде бейнелеу тәсілін ұйымдастыратын ментальдық құрылым немесе танымдық схема.

Когнитивтік-құндылықтық карта – осы зерттеуде фразеологизмдердегі тақырыптық өріс, концепт, мәдени код, гиперболалық модель және құндылықтық мағыналардың өзара байланысын көрсету үшін қолданылатын аналитикалық модель.

Когнитивтік-семантикалық жүйе – тілдік бірліктердің мағынасы мен сол мағынаны ұйымдастыратын танымдық негіздердің, концепттік өзектердің, бейнелік уәждердің және бағалаушылық реңктердің тұтас жүйесі.

Когниция – адамның ақпаратты қабылдау, өңдеу, сақтау, қайта жаңғырту, түсіну, бағалау және қолдануымен байланысты психикалық-танымдық үдерістер жиынтығы.

Концепт – адам санасында жинақталған білім, тәжірибе, образ, эмоция, бағалау, мәдени ассоциация және дүниетанымдық түсініктерді біріктіретін ментальдық бірлік.

Концептосфера – белгілі бір тілдік-мәдени кеңістікте қалыптасқан концепттердің жиынтығы және олардың өзара мағыналық, ассоциативтік, құндылықтық байланыстар жүйесі.

Концепттік жүйе – белгілі бір тілдік материал арқылы көрінетін, өзара байланысты концепттер мен микроконцепттердің ұйымдасқан жиынтығы.

Концептуализация – адамның белгілі бір құбылысты санасында мағыналық құрылымға, ұғымға, образға немесе мәдени түсінікке айналдыру үдерісі.

Корпус – зерттеу мақсатына сәйкес жинақталған, жүйеленген және талдауға арналған жазбаша немесе ауызша тілдік деректер жиынтығы.

Құндылық – белгілі бір қоғам, мәдениет немесе тілдік қауым маңызды, мәнді, бағалы деп танитын моральдық, әлеуметтік, рухани, мәдени немесе практикалық бағдар.

Лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, тілдік бірліктерде сақталған ұлттық-мәдени ақпаратты, мәдени кодтарды және құндылықтық мағыналарды зерттейтін лингвистикалық бағыт.

Мәдени код – белгілі бір мәдениетке тән құндылықтарды, тәжірибені, нормаларды, символдарды және дүниені бағалау тәсілдерін таңбалық-бейнелік түрде ұйымдастыратын жүйе.

Образдық-когнитивтік аналог – екі тілде мағынасы жақын болғанымен, ішкі бейнесі, мәдени уәжі немесе когнитивтік ұйымдасуы толық сәйкес келмейтін фразеологиялық сәйкестік түрі.

Прототип – белгілі бір категорияның ең орталық, ең типтік, сол категорияны тануда үлгі қызметін атқаратын мүшесі.

Прототип теориясы – категория мүшелері бірдей деңгейде емес, орталық және перифериялық сипатта ұйымдасады деп түсіндіретін когнитивтік теория.

Схема / бейнесхема – адамның қайталанатын денелік, кеңістіктік және тәжірибелік әрекеттерінен туындайтын қарапайым танымдық үлгі.

Тақырыптық топ – фразеологизмдердің доминантты мағынасына, семантикалық өрісіне немесе білдіретін тақырыбына қарай топтастырылған жиынтығы.

Тілдік сана – тілдік бірліктер арқылы ұйымдасатын, ұжымдық тәжірибе, мәдени жад, дүниені бағалау, ассоциация және бейнелі қабылдау жүйесін қамтитын сана формасы.

Ұлттық дүниетаным – халықтың табиғат, адам, қоғам, уақыт, кеңістік, тағдыр, құндылық және өмір туралы тарихи-мәдени тәжірибе негізінде қалыптасқан түсініктер жүйесі.

Фразеологизм – құрамындағы сөздері тұрақты байланыста келіп, даяр қалпында жұмсалатын, мағынасы тұтас, бейнелілік, экспрессивтілік және мәдени уәжділік қасиеттері бар тілдік бірлік.

Фразеологиялық әлем бейнесі – фразеологизмдер арқылы сақталған ұлттық таным, эмоциялық тәжірибе, әлеуметтік баға, мәдени символдар және дүниені бейнелі қабылдау жүйесі.

Фрейм – белгілі бір жағдаятты, әрекетті немесе ұғымды түсіну үшін қажет өзара байланысты білім құрылымы.

Ішкі форма – фразеологизмнің ауыспалы мағынасына негіз болған бастапқы бейне, уәж, ассоциация және мәдени түсінік.

Эквивалентті фразеологизм – екі тілде мағынасы, коммуникативтік қызметі, бағалаушылық реңкі және мүмкіндігінше образдық негізі сәйкес келетін фразеологиялық бірлік.

Эквивалентсіз фразеологизм – бір тілдегі ұлттық-мәдени бейнесі екінші тілде дайын фразеологиялық баламамен берілмейтін, түсіндіруді немесе сипаттамалы аударманы қажет ететін тұрақты бірлік.

Этнолингвистика – тіл мен этностың рухани және материалдық мәдениеті, дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, тарихи жады және ұлттық тәжірибесі арасындағы байланысты зерттейтін тіл білімінің бағыты.

Ядро-перифериялық құрылым – белгілі бір семантикалық өріс, концепт немесе категория құрамындағы орталық, негізгі белгілер мен шеткері, қосымша белгілердің өзара ұйымдасу жүйесі.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ГМ – гиперболалық модель

ГНФ – гиперболаға негізделген фразеологизмдер

КЛ – когнитивтік лингвистика

КЖ – концепттік жүйе

КФ – когнитивтік фразеология

МК – мәдени код

ТӨ – тақырыптық өріс

ТТ – тақырыптық топ

КІРІСПЕ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді когнитивтік-салғастырмалы тұрғыдан зерттеу қазіргі тіл біліміндегі антропоэзектік бағыттың, когнитивтік фразеологияның, лингвомәдениеттанудың және салғастырмалы тілтанымның өзара тоғысқан тұсында пайда болған күрделі ғылыми мәселені қамтиды. Тілдік бірліктердің мағынасы сөздік анықтамамен ғана шектелмейтіні, олардың бойында халықтың дүниені қабылдау үлгісі, эмоциялық тәжірибесі, бағалау мәдениеті, құндылықтық ұстанымы және тарихи-мәдени жады сақталатыны бүгінгі лингвистикада кеңінен мойындалған қағидаға айналды. Осы тұрғыдан алғанда, фразеологизмдер халық санасында орныққан бейнелі ойлау үлгілерін, ал гиперболаға негізделген фразеологизмдер сол ойлаудың әсірелеу, ұлғайта көрсету, әсерлік салмақты арттыру, шектік бейнеге жеткізу сияқты танымдық амалдарын айқын танытады.

Гиперболаға негізделген фразеологизмдер тек көркемдік немесе эмоцияны күшейтетін құрал емес, болмысты шек, өлшем, артықтық, биіктік, алыстық, құндылық сияқты танымдық белгілер арқылы қабылдаудың тұрақты тілдік көрінісі болып табылады. Мұндай бірліктерде маңызды құбылыстар әсерлі бейне арқылы беріледі: қуаныш көкке көтеріледі, қорқыныш жанды алқымға әкеледі, қайғы жүректі қан жылатады, бетке күйе болып жағылатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, ағылшын тілінде де қымбаттық ұғымы қол мен аяқтан айырылу, қорқыныш – өлім шегіне жету, ал ашу – қанның қайнауы арқылы бейнеленетінін байқаймыз. Біздің пайымдауымызша, бұл құбылыс гиперболаның жай ғана көркемдеуіш құрал емес, қоршаған дүниені тану, бағалау және оны мәдени тұрғыдан таңбалаудың өзіндік тәсілі екенін айғақтайды.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді қатар қарастыру арқылы біз ортақ эмоциялық-танымдық негіздермен қатар, әр халықтың өзіндік ұлттық ерекшеліктерін де айқындауды мақсат тұттық. Өз зерттеуімізде осы мәселенің қыр-сырын аша отырып, мынадай тұжырымға келдік: қазақ тілінде дала кеңістігі, төрт түлік, құт-береке, ар-намыс, бет, жан, жүрек және бата-қарғыс сияқты тірек ұғымдар басымдыққа ие болса, ал ағылшын тілдік санада дене мүшелері, ақыл-ой, ақша-құн, уақыт, жетістік пен сәтсіздік, өлім, аспан мен әлем және психологиялық күйлер жиі көрініс табады. Осы салыстыру арқылы бұл айырмашылықтар әр мәдениеттің өзі үшін маңызды құбылысты қалай әсірелеп, оны қандай бейнелік кодтар арқылы таңбалайтынын көрсеткіміз келді.

Осы орайда, ұсынылып отырған диссертациялық жұмыста қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік-семантикалық жүйесін, олардың тақырыптық топтары мен негізгі концепттерін, сондай-ақ гиперболалық модельдері мен салғастырмалы-когнитивтік сәйкестіктерін кешенді түрде талдауды жөн көрдік. Тілдік бірліктерді тұтас фразеологиялық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде қарастыра отырып, олардың

мағынасын, ішкі образы мен мәдени уәжін, сонымен бірге концепттік өзегін арнайы ғылыми өлшемдер негізінде сипаттауға ұмтылды.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Зерттеу жұмысымыздың өзектілігіне тоқталар болсақ, қазіргі тіл білімінде тілдің танымдық табиғатын, оның ұлттық мәдениетпен сабақтастығын және адамның эмоциялық-бағалауыштық тәжірибесін бейнелеу қабілетін айқындау айрықша маңызға ие болып отыр. Бүгінгі таңдағы антропоөзектік ғылыми парадигма тілдің тек ішкі құрылымын ғана емес, сол құрылым арқылы көрінетін адам болмысын, мәдени сананы, ұжымдық жады мен дүниені бағалау тәсілдерін, сондай-ақ ұлттық құндылықтар жүйесін тұтастай тануды алдыңғы шепке шығарады. Осы тұрғыдан алғанда, фразеологизмдер, оның ішінде гиперболаға негізделген фразеологизмдер тілдік қауымның дүниені сезіну, қабылдау, бағалау және бейнелі түрде концептуалдау ерекшелігін танытатын маңызды тілдік дерек болып табылады.

Гиперболаға негізделген фразеологизмдердің өзектілігі олардың тілдік табиғатының әлі де толық когнитивтік-салғастырмалы жүйе ретінде зерделенбеуімен байланысты. Қазақ тіл білімінде фразеологияның семантикалық, құрылымдық, этнолингвистикалық, лингвомәдени және сөзмәдениеттік қырлары кеңінен қарастырылғанымен, гиперболалық тұрақты тіркестердің арнайы корпуста сүйеніп, тақырыптық топ, концепттік өзек, гиперболалық модель, құндылықтық карта және қазақ-ағылшын салғастырмасы деңгейінде кешенді сипатталуы әлі де жеткіліксіз. Ағылшын тіл білімінде гипербола, идиоматика, бейнелі тіл және корпуста негізделген зерттеулер қалыптасқанымен, олар қазақ тілі материалымен салыстырыла отырып, ұлттық-мәдени таным, әсірелеу амалы және құндылықтық бағдар бірлігінде жүйелі түрде қарастырылды деп айту қиын.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді салыстыру адамзат ойлауындағы ортақ когнитивтік үлгілер мен әр тілдік қауымға тән мәдени ерекшеліктерді қатар тануға мүмкіндік береді. Қорқынышты өліммен, қуанышты жоғары кеңістікпен, ашуды от пен жарылыспен, көптікті шексіз кеңістікпен, шаршауды дененің сарқылуымен байланыстыру сияқты модельдер әртүрлі тілдерде кездесуі мүмкін. Алайда қазақ тіліндегі *жерден жеті қоян тапқандай қуанды, боз інгендей боздады, бетін адам қарағысыз етті, ақ сүтін көкке сауды, жер қайысқан қол* тәрізді тіркестердің мәдени уәжі ағылшын тіліндегі *cost a bomb, a king's ransom, scared stiff, when hell freezes over, all hell broke loose, work like a Trojan* сияқты бірліктердің бейнелік негізімен толық сәйкес келе бермейді. Біздің пайымдауымызша, мұндай терең айырмашылықтар әр мәдениеттің қуаныш пен қауіпті, еңбек пен шығынды, сондай-ақ ар-намыс пен жеке адамдық тәжірибені қандай тілдік образдар жүйесі арқылы ұлғайтып (гиперболизациялап) көрсететінін нақты анықтауға жол ашады.

Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу тақырыбының өзектілігі мен маңыздылығы мәдениетаралық коммуникация және аударма теориясы мәселелерімен де тікелей сабақтасып жатыр. Назар аударарлық жайт, гиперболалық фразеологизмдер механикалық немесе тура аудармаға оңайлықпен бағына

бермейді. Себебі, олардың семантикалық мағынасы жекелеген сөздердің қосындысынан емес, тұтас бейнелік құрылымнан, терең мәдени кодтан және прагматикалық-бағалауыштық әсерден құралады. Бір тілдегі тұрақты тіркес екінші тілде мағыналық жағынан жақын болып көрінгенімен, оның ішкі образы, эмоционалдық-экспрессивтік салмағы немесе ұлттық мәдени ассоциациясы толық сәйкес келмеуі мүмкін. Осы мәселені негізге ала отырып, біз мұндай бірліктерді когнитивтік және лингвомәдени тұрғыдан талдау арқылы толық эквивалент, жартылай эквивалент, эквивалентсіз бірлік және образдық-когнитивтік аналог мәселелерін ғылыми тұрғыдан нақтылауға мүмкіндік туады деген тұжырымға келдік.

Өз зерттеуімізде осыны аша отырып, мынадай қорытындыға табан тіредік: гиперболалық фразеологизмдер ұлттық құндылықтарды тілдік дерек арқылы танудың ең оңтайлы құралы болып табылады, өйткені олардың бойында белгілі бір этностың дүниені бағалау, сезіну және бейнелеу тәжірибесі берік жинақталған. Мәселен, қазақ тіліндегі гиперболалық тұрақты тіркестер негізінен ар-ұят, абырой, құт-береке, жан, жүрек, кеңістік, малшылық мәдениет пен сөз күдіреті сияқты ұлттық танымдық архетиптерге сүйенеді. Ал ағылшын тіліндегі гиперболалық идиомаларда адам денесі, уақыт пен ақша, жетістік пен өлім, әлемдік кеңістік пен әлеуметтік әрекет тәрізді танымдық өрістер әлдеқайда белсенді көрініс табады. Осы арқылы бұл айырмашылықтар әр тілдік қауымдастықтың өз мәдениеті үшін ең маңызды саналатын құндылықты, эмоцияны, қауіпті немесе шығынды қандай бейнелік модельдер арқылы үлкейтіп көрсететінін айғақтайтын бірегей танымдық белгі екендігін көрсеткіміз келді.

Бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде тілдік материалды сандық және сапалық талдаумен ұштастыратын, ұлттық деректерді әлемдік лингвистикадағы когнитивтік, фразеологиялық және салғастырмалы зерттеу тәжірибесімен байланыстыратын іргелі еңбектерге деген сұраныс ерекше жоғары. Біз ұсынып отырған бұл жұмыста қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді арнайы жинақтап, олардың доминантты мағынасын, концепттік өзегін, гиперболалық бейнесін, мәдени уәжі мен салыстырмалы әлеуетін жан-жақты қарастыруды жөн көрдік, бұл тақырыптың ғылыми маңызын арттыра түседі деп есептейміз. Мұндай қадам аталған фразеологизмдерді тек экспрессивтік тілдік құрал ретінде ғана емес, ұжымдық санада берік сақталған бейнелі тәжірибені, эмоциялық бағалауды және мәдени құндылықты айқындайтын когнитивтік-лингвомәдени бірлік ретінде сипаттауға кең мүмкіндік береді.

Осыған байланысты, қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді кешенді түрде зерттеуді теориялық әрі практикалық тұрғыдан аса өзекті деп санаймыз. Зерттеуіміздің нәтижелері когнитивтік фразеология, лингвомәдениеттану, этнолингвистика және салғастырмалы тілтаным салаларын жаңа мазмұнмен толықтырып, фразеологизмдерді оқыту әдістемесінде, аударма ісінде, сөздіктер құрастыруда және мәдениетаралық қарым-қатынас тәжірибесінде қолдануға негіз бола алады. Сондықтан бұл тақырып қазақ тіліндегі гиперболалық мағына жасаудың мәдени-

танымдық табиғатын ағылшын тілінің материалымен салыстыра отырып ашу қажеттілігінен туындап отыр.

Зерттеу нысаны: Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдер алынды.

Зерттеу пәні: Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік-семантикалық құрылымы, тақырыптық ұйымдасуы, концепттік жүйесі, гиперболалық модельдері, құндылықтық мазмұны және салғастырмалы-когнитивтік сәйкестік ерекшеліктері.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді когнитивтік-салғастырмалы аспектіде зерттеу арқылы олардың семантикалық ұйымдасуын, ұлттық-мәдени концепттер жүйесін, әсірелеу тетіктерін, құндылықтық мазмұнын және екі тілдегі эквиваленттік, эквивалентсіздік, образдық-когнитивтік аналогия сипаттарын анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

- гиперболаға негізделген фразеологизмдерге қатысты негізгі лингвокогнитивтік ұғымдардың теориялық мазмұны мен ғылыми шеңберін айқындау;

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдер қорын қалыптастыру, олардың тақырыптық топтарын, мағыналық өрістерін айқындау;

- екі тілдегі гиперболалық фразеологизмдердің негізгі концептуалдық жүйесін айқындау, ондағы әлеуметтік және ұлттық құндылықтарды салыстыру;

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің қалыптасу тетігін айқындайтын гиперболалық модельдерді анықтау, әсірелеудің концептуалдық-бейнелік негіздерін салыстыра зерделеу.

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік-құндылықтық картасын жасау, олардың екі тілдегі эквиваленттілік қатынастарын айқындау.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі: Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі когнитивтік лингвистика, фразеология, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоаксиология, салғастырмалы тілтаным, бейнелі семантика және фразеологиялық эквиваленттілік жөніндегі отандық және шетелдік ғылыми тұжырымдарға сүйенеді. Бұл бағыттар диссертациялық жұмыста өзара оқшау емес, бірін-бірі толықтыратын әдіснамалық жүйе ретінде қарастырылады: когнитивтік лингвистика тілдік мағынаның адам санасындағы білім құрылымдарымен байланысын ашса, фразеология тұрақты тіркестің дайын тілдік форма, тұтас мағына және бейнелі құрылым ретіндегі табиғатын нақтылайды; этнолингвистика мен лингвомәдениеттану фразеологизм құрамындағы ұлттық-мәдени ақпаратты түсіндіреді; аксиологиялық бағыт фразеологиялық мағынадағы бағалауыштық және құндылықтық мазмұнды айқындауға мүмкіндік береді.

Шетелдік тіл біліміндегі теориялық негіздер когнитивтік лингвистика, бейнелі мағына, фразеология және гипербола теорияларымен байланысты.

Дж. Лакофф, М. Джонсон, Р. Лангакер, Ч. Филлмор, Э. Рош, Ж. Фоконье мен М. Тернер еңбектері тілдік мағынаның адам тәжірибесі, фреймдік білім, прототиптік құрылым, менталдық кеңістік және концептуалдық интеграция арқылы қалыптасатынын түсіндіреді. Р. Гиббс, С. Глюксберг, А. Ланглотц, Д. Добровольский мен Э. Пиирайнен зерттеулері фразеологизмдер мен идиомалардың когнитивтік уәжін, мәдени кодын және кросс-мәдени ерекшелігін ашуға негіз болады. Ал К. Кларидж, М. Маккарти, Р. Картер, Н. Норрик, Л. Кано Мора, Р. Карстон мен К. Уэринг еңбектері гиперболаны көркемдік тәсіл ғана емес, мөлшер, эмоция, баға және әсерді қалыпты межеден асырып көрсететін тілдік-когнитивтік амал ретінде тануға мүмкіндік береді.

Өз зерттеуіміздің теориялық-әдістемелік тұғырнамасын қалыптастыру барысында Ресей және посткеңестік тіл білімінде біз ең алдымен В.В.Виноградов, Н.М. Шанский, А.В. Кунин секілді іргелі ғалымдардың еңбектеріне сүйендік. Бұл зерттеулер фразеологиялық бірліктердің тұрақтылығын, мағыналық тұтастығы мен идиомалылығын, сондай-ақ олардың экспрессивтік сипатын терең түсінуге жол ашады. Сонымен қатар, фразеологиялық мағына аясындағы мәдени коннотация, метафоралық көшіру, бағалауыштық категориясы және дүниенің тілдік бейнесі мәселелерін зерделеуде В.Н. Телия, Н.Д. Арутюнова, Ю.Д. Апресян сынды зерттеушілердің тұжырымдарын негізге алдық. Осы арқылы гиперболаның тілдік санадағы орнын анықтау үшін Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, В.А. Маслова, В.И.Карасик және Ю.С. Степановтың концепт, мәдени код, құндылықтық мағына мен когнитивтік семантика бағытындағы теориялық пайымдауларының біздің жұмысымыз үшін маңызы өте зор екендігін көрсеткіміз келді.

Түркітану және түрік тіл біліміндегі зерттеулер де диссертациялық жұмысымыздың теориялық өрісін айтарлықтай толықтыра түседі. Мәселен, С.Н.Муратов түркі тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің құрылымдық-семантикалық ұқсастықтарын нақты айқындап берсе, Қ.С. Қалыбаева қыпшақ тобындағы тілдердің материалы негезінде салыстырмалы түркі фразеологиясының тақырыптық, мағыналық және ұлттық-мәдени сипатын жүйелеуге зор үлес қосты. Ал қазіргі түрік тілтанымында Д. Аксан түрік тілінің семантикалық байлығы мен мәдени мазмұнын, Н. Чалышкан концептуалдық метафора теориясы аясында фигуративті бірліктердің танымдық қызметін арнайы қарастырған. Өз зерттеуімізде осы ғалымдардың ізденістерін саралай келе, аталған еңбектер қазақ тіліндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді тек оқшауланған құбылыс емес, ортақ түркілік, этномәдени және когнитивтік тұтастықта талдауға берік негіз қалайды деген тұжырымға келдік.

Қазақ тіл біліміндегі теориялық негіздер фразеология, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану және лингвоаксиология бағыттарының тоғысында қалыптасқанын айта кету керек. Бұл ретте І.Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Н. Уәли, Г. Смағұлова, Г.С. Қосымова, Р.А. Авакова, Қ.С.Қалыбаева еңбектері қазақ фразеологиясының ұлттық-мәдени және бағалауыштық табиғатын ашуға мүмкіндік берді. Ал тіл, таным, концепт, тілдік

сана, этномәдени ақпарат пен когнитивтік модель мәселелері Ә. Қайдар, Ж. Манкеева, Т.Н. Ермакова, Ә. Оразалиева, Б. Нұрдәулетова, С. Исабеков, Г. Гиздатов зерттеулерінде жүйелі сипат тапқан. Біздің пайымдауымызша, бұл ғылыми арна Б. Қасым, А. Салқынбай, А. Ислам, Қ. Есенова, А. Тымболова, Н. Айтова, Г.Сағидолда, С. Жиренов, А. Мурзинова еңбектеріндегі атау, ұлттық код, дүниенің тілдік бейнесі, бағалау мен лингвокогнитивтік талдау мәселелері арқылы жаңа мазмұнмен байи түсті.

Осы айтылған іргелі зерттеулерді кешенді түрде саралай отырып, біз қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді жалаң экспрессивтік тіркес ретінде ғана емес, оларды тұрақты форма, тұтас мағына, ұлттық-мәдени уәж, бағалаушылық реңк және концептуалдық құрылым тоғысындағы күрделі тілдік бірлік ретінде қарастыруды жөн санадық. Сондықтан диссертациялық жұмыста фразеология фразеологизмнің тілдік табиғатын, когнитивтік лингвистика оның танымдық негізін, этнолингвистика мен лингвомәдениеттану ұлттық-мәдени уәжін, ал аксиологиялық бағыт құндылықтық мазмұнын айқындайтын өзара сабақтас әдіснамалық тірек ретінде алынды.

Зерттеу әдістері: Диссертациялық жұмыста қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің семантикалық, когнитивтік және лингвомәдени табиғатын кешенді сипаттауға бағытталған әдістер жүйесі қолданылды. Зерттеу нысанына сәйкес фразеологиялық бірліктер қазақ және ағылшын тілдеріндегі лексикографиялық, түсіндірме және идиомалық сөздіктерден, сондай-ақ ұлттық тілдік корпусардан гиперболалық семантика белгісіне негізделген критерийлік тұтас іріктеу әдісі арқылы жинақталды.

Жинақталған материал сипаттамалы-талдау, семалық және компоненттік талдау әдістері негізінде жүйеленіп, фразеологизмдердің мағыналық құрылымы, экспрессивтік-бағалаушылық сипаты, гиперболалық семантикасының қалыптасу жолдары мен бейнелі уәжі айқындалды. Компоненттік талдау әдісі тұрақты тіркестер құрамындағы мағына түзуші семалардың қызметін және олардың гиперболалық мән жасаудағы рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Когнитивтік-концептуалдық талдау әдісі арқылы гиперболалық фразеологизмдердің негізінде жатқан концепттер жүйесі, концептуалдық модельдері, әсірелеудің когнитивтік тетіктері мен тілдік санадағы репрезентациялану ерекшеліктері қарастырылды. Лингвомәдени және этнолингвистикалық талдау негізінде фразеологизмдердің ұлттық мәдени кодпен, халықтың танымдық тәжірибесімен, құндылықтар жүйесімен және дүниетанымдық ерекшеліктерімен байланысы анықталды.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, эквиваленттілік қатынастарын, образдық-когнитивтік сәйкестіктері мен ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындауда салыстырмалы-салғастырмалы әдіс қолданылды.

Зерттеу нәтижелерінің сандық көрсеткіштерін айқындау мақсатында статистикалық талдау әдісі пайдаланылып, гиперболалық фразеологизмдердің

тақырыптық топтар бойынша, концепттік өрістер мен гиперболалық модельдер аясындағы жиілік көрсеткіштері мен үлестік арақатынасы есептелді. Ал когнитивтік модельдеу әдісі негізінде зерттеу нәтижелері жүйеленіп, қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік-құндылықтық картасы құрастырылды.

Зерттеу жұмысының дереккөздері: Зерттеудің эмпирикалық материалын қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологиялық бірліктер құрайды. Зерттеу материалы фразеологиялық, түсіндірме, идиомалық және этнолингвистикалық сөздіктерден, энциклопедиялық анықтамалықтардан, сондай-ақ ұлттық және электрондық тіл корпустарынан жаппай іріктеу әдісі арқылы жинақталды. Қазақ тіліндегі материал І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» [1], Г. Смағұлованың «Мағыналас фразеологизмдер сөздігі» [2], «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» он бес томдығы [3], Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов және т.б. құрастырған «Қазақ сөздігі» [4], Ә. Қайдардың «Тысяча метких и образных выражений: казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями» [5], «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі» [6] және басқа да қазақ тілінің лексикографиялық сөздіктері негізінде жинақталды. Ағылшын тіліндегі материал Oxford Dictionary of Idioms [7], Cambridge Idioms Dictionary [8], Collins COBUILD Dictionary of Idioms [9], Longman Idioms Dictionary [10], The Penguin Dictionary of English Idioms [11] және басқа да ағылшын тілінің лексикографиялық сөздіктері негізінде жинақталды. Сөздіктерден жинақталған бірліктердің нақты тілдік қолданысы, контекстік мағынасы, жұмсалып жатқан жиілігі мен стильдік сипаты қазақ және ағылшын тілдерінің корпус материалдары негізінде тексерілді. Фразеологиялық бірліктерді зерттеу материалына енгізуде олардың құрамындағы бейненің объективті мөлшерден, саннан, сападан, кеңістіктен, уақыттан немесе әрекет дәрежесінен әдейі асыра көрсетілуі және тұтас мағынасында күшейтпелі-экспрессивтік мазмұнның болуы негізгі іріктеу өлшемдері ретінде алынды.

Зерттеу материалы: Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі 1295 және ағылшын тіліндегі 1640 гиперболаға негізделген фразеологиялық бірліктен тұратын корпус алынды. Корпусқа енгізілген бірліктерді іріктеуде тұрақтылық, фразеологиялық тұтастық, ауыспалы немесе тұтас мағыналы, гиперболалық әсірелеу, бағалаушылық реңк және мәдени-танымдық уәж белгілері басшылыққа алынды. Жинақталған материал екі тілдегі гиперболалық фразеологизмдердің семантикалық өрістерін, концепттік ұйымдасуын, модельдік құрылымын және ұлттық-мәдени ерекшеліктерін салыстырмалы түрде талдауға мүмкіндік береді. Қазақ және ағылшын тілдерінен алынған фразеологиялық деректер бірдей ғылыми өлшемдер негізінде қарастырылып, олардың ортақ когнитивтік негіздері мен әр тілге тән бейнелі-бағалаушылық сипаттары жүйелі түрде сараланды.

Зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығы: Диссертациялық жұмыстың теориялық маңыздылығы гиперболаға негізделген фразеологизмдерді фразеология, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану және салғастырмалы тілтаным тоғысындағы дербес зерттеу нысаны ретінде

қарастыруымен айқындалады. Зерттеу нәтижелері фразеологиялық мағынаның бейнелік, бағалауыштық және мәдени-танымдық қабаттарын бірлікте сипаттауға, гиперболаны тек стилистикалық тәсіл ретінде емес, тілдік санадағы әсірелеу арқылы тану амалы ретінде түсіндіруге, қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық концептосфераны фразеологиялық материал арқылы салыстыра ашуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге жұмыста ұсынылған тақырыптық топтастыру, концепттік жүйелеу, гиперболалық модельдерді анықтау, когнитивтік-құндылықтық карта жасау және фразеологиялық сәйкестіктерді салғастыру өлшемдері когнитивтік фразеология теориясын толықтыра түседі.

Зерттеу жұмысының практикалық мәні: Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарының филология, аударматану, шетел филологиясы, қазақ тілі мен әдебиеті, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, салыстырмалы фразеология және мәдениетаралық коммуникация пәндері бойынша дәріс пен семинар сабақтарында пайдалануға болады. Диссертацияда жинақталған корпус пен жасалған талдау нәтижелері қазақ-ағылшын фразеологиялық сөздігін толықтыруға, гиперболалық фразеологизмдердің түсіндірме және аударма сөздігін жасауға, тіл үйрету үдерісінде фразеологизмдердің мәдени мағынасын түсіндіруге, көркем және публицистикалық мәтіндерді аударуда фразеологиялық эквиваленттілік пен мәдени баламалылықты сақтауға, сондай-ақ қазақ тілінің бейнелі қорын ағылшын тілімен салыстыра оқытуға негіз бола алады. Практикалық тұрғыдан зерттеу материалдары аудармашылардың, тіл мамандарының, оқытушылардың және лексикографтардың кәсіби жұмысында қолдануға жарамды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдер алғаш рет біртұтас когнитивтік-салғастырмалы нысан ретінде қарастырылып, олардың мағыналық, концепттік, модельдік және құндылықтық қабаттарын өзара байланыстыратын кешенді талдау жүйесі ұсынылды;

- қазақ тіліндегі 1295 және ағылшын тіліндегі 1640 гиперболалық фразеологизмнен тұратын корпус негізінде екі тілдегі әсірелеу мәнді тұрақты тіркестердің тақырыптық өрістері анықталып, әр тілдің ұлттық-мәдени тәжірибесіне тән басым мағыналық аймақтары айқындалды;

- екі тілдегі гиперболалық фразеологизмдердің мағыналық-бағалауыштық ұйымдасуы салғастырмалы негізде талданып, қазақ тілінде қауымдық-моральдық, табиғи-кеңістіктік және тұрмыстық-мәдени бейнелердің, ағылшын тілінде денелік, ресурстық, уақыттық және прецеденттік бейнелердің өнімділігі ғылыми тұрғыдан негізделді.

- Екі тілдегі гиперболалық фразеологизмдердің жасалу жолдары арнайы гиперболалық модельдер жүйесі арқылы сипатталып, әсірелеудің денелік күй, кеңістік, сан-мөлшер, табиғат, жануарлық образ, сакралды ұғым, материалдық құн, әрекет қарқыны, сөз әсері және әлеуметтік баға арқылы жүзеге асатын ұлттық және әмбебап тетіктері анықталды.

– Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік-құндылықтық картасы жасалып, соның негізінде эквивалентті, эквивалентсіз және образдық-когнитивтік аналог болатын бірліктерді ажыратудың семантикалық, бейнелік, мәдени және бағалауыштық өлшемдері ұсынылды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

– гиперболаға негізделген фразеологизмдер халықтың эмоциялық бағалау ерекшеліктерін, мәдени тәжірибесі мен дүниетанымдық білімін жинақтап көрсететін когнитивтік-фразеологиялық бірліктер болып табылады;

– қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің концептуалдық өзегінде эмоция, дене, кеңістік, уақыт, қауіп, күш, молшылық пен жоқшылық тәрізді әмбебап танымдық категориялар жатқанымен, олардың тілдік репрезентациясы ұлттық мәдени код пен құндылықтық бағдарларға сәйкес ерекшеленеді;

– қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологияда әсірелеу көбіне дала кеңістігі, төрт түлік, құт-береке, жұт, ар-намыс, жан-жүрек, сөз күдіреті, бата-қарғыс және тағдырлық таным арқылы жасалса, ағылшын тілінде дене мүшелері, ақыл-ой, ақша-құн, уақыт, жетістік, өлім, тозақ-жұмақ, сандық толықтық және жеке эмоциялық тәжірибе негізгі концептуалдық тірек ретінде қызмет етеді;

– гиперболалық фразеологизмдерді талдауда екі тілдегі тақырыптық топ, концепт және гиперболалық модельдер өзара сабақтас бола тұра әр тілде дербес талдау деңгейлерін құрайтыны анықталды: тақырыптық топ мағыналық саланы, концепт мәдени-танымдық өзекті, ал гиперболалық модель әсірелеудің когнитивтік-бейнелік механизмін репрезентациялайды.

– қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің сәйкестігі тек мағыналық ұқсастықпен ғана шектелмейтіні, эквиваленттілікті анықтауда мағыналық инвариант, гиперболалық әсер, ішкі образ, мәдени уәж және концептуалдық ортақтықтың кешенді түрде ескерілуі қажет екені дәлелденді. Осы негізде екі тілге тән эквивалентті, эквивалентсіз және образдық-когнитивтік аналог бірліктер бар екені анықталды.

Зерттеу жұмысының кезеңдері.

Бірінші кезеңде (2019-2020жж.) – зерттеу тақырыбына қатысты отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттер жүйеленіп, фразеология, гипербола, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, салғастырмалы фразеология және фразеологиялық эквиваленттілік мәселелері бойынша теориялық негіздер анықталды; зерттеу нысаны мен пәні нақтыланып, корпус жасау және материалды іріктеу өлшемдері белгіленді.

Екінші кезеңде (2021-2022жж.) – қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдер жинақталып, корпус қалыптастырылды; әрбір фразеологизмнің мағынасы, гиперболалық белгісі, ішкі бейнесі, мәдени уәжі, тақырыптық тобы, концепттік өзегі және модельдік құрылымы анықталып, екі тіл бойынша салыстырмалы-сапалық талдау жүргізілді.

Үшінші кезеңде (2023-2026жж.) – жинақталған материал негізінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік-құндылықтық картасы жасалып, салғастырмалы-когнитивтік талдау нәтижесінде эквивалентті, эквивалентсіз және образдық-когнитивтік аналог болатын бірліктер жүйеленді; зерттеу нәтижелері қорытындыланып, диссертация мәтіні ғылыми сараптау талаптарына сәйкес рәсімделді.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сарапталуы.

Диссертациялық жұмыстың мазмұны мен нәтижелері бойынша отандық және шетелдік басылымдарда барлығы 8 ғылыми мақала жарық көрді. Солардың ішінде түрлі халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда – 4 мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдарда – 2 мақала. Scopus деректер базасына енгізілген журналда – 2 мақала жарияланды. Атап айтқанда:

Scopus мәліметтер базасында «Cognitive Linguistic Analysis of Hyperbole-based Phraseological Expressions in Kazakh and English Languages». Journal of Psycholinguistic Research, Vol. 53. Issue 1, No 4. (2024), ISSN: 2078-0303 <https://doi.org/10.1007/s10936-024-10052-1>

Q1 және процентилі 91; (Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 80%, қосалқы авторлар: Қалыбаева Қ. – 5%, Шахарман Г. – 5%, Байтілеуова Г. – 5%, Дүйсенбаева Р. – 5%).

1. Scopus мәліметтер базасында «Hyperbolic Phrasology in media literacy». Informacios Tarsadalom XXIV, 2025, 24(4), pp.29–42. ISSN:1587-8694 <https://dx.doi.org/10.22503/inftars.XXIV.2024.4.2>

Q2 және процентилі 60; (Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 80%, қосалқы авторлар: Ибраева Э. – 5%, Шалкарбек А. – 5%, Кертаев Р. – 5%, Шиндалиева М. – 5%).

ҚР ҒжЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен журналдарда 2 мақала жарық көрді:

1. Танымдық көзқарас аясындағы фразеологиялық бірліктердің әлемдік бейнесі // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, 2023, №3. 247-264 бб. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3> (Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 80%, қосалқы авторлар: Жауыншиева Ж. – 5%, Қоңырбаева Г.Қ. – 5%, Утегулова З.Н. – 5%).

2. Тілдік коммуникация: ұстанымдар мен құзыреттіліктер // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, 2024, №1. 400-416 бб. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1> (Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 40%, қосалқы авторлар: Утегулова З.Н. – 40%, Оразбаева Ф.Ш. – 10%, Оразалиева Э.Н. – 10%).

Қазақстан Республикасында және жақын шет елдерде өткізілген халықаралық – практикалық конференцияларда 4 мақала жарық көрді:

1. The secret of personal nouns preserved in turkish phraseologisms // The International Language Forum of Turkic-Speaking Nations. ISBN 978–9967–29–656–

5 – Бішкек, 2023. 279-284 бб. (Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 80%, қосалқы автор: Қалыбаева Қ.С. – 20%).

2. Гиперболаның лингвистикалық табиғаты // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы және Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 25 жылдығына орай өткізілген халықаралық ғылыми конференция материалдары «Дәстүр мен жаңашылдық тоғысындағы тіл және әдебиет мәселелері». ISBN 978-601-337-508-3 – Нұр-Сұлтан, 2021. 278-282 бб. (Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 100%).

3. Ағылшын тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің когнитивтік аспектісі // «Тіларалық интеграция, лингвистикалық және лингводидактикалық зерттеулердің мәселелері» атты халықаралық ғылыми конференция жинағы. ISBN 978-601-337-925-8 –Астана, 2023. 181-185 бб. (Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 80%, қосалқы автор: Қыдыкенова Д.А. – 20%).

4. Ағылшын және қазақ тіліндегі фразеологизмдерді когнитивтік тұрғыдан зерттеу // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, студенттер мен жас ғалымдардың «Gylum jane Bilim-2024» XIX Халықаралық ғылыми конференцияның жинағы. Филологияның өзекті мәселелері. ISBN 978-601-7697-07-5 –Астана, 2024. 3415-3418 бб. (Мақаланы жазудағы докторанттың үлесі – 80%, қосалқы автор: Қыдыкенова Д.А. – 20%).

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.

1 ГИПЕРБОЛАҒА НЕГІЗДЕЛГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Когнитивтік лингвистиканың тілдік танымды зерттеудегі ғылыми негіздері

Қазіргі тіл біліміндегі антропоэзектік парадигма тілді тек қатынас құралы немесе таңбалар жүйесі ретінде қарастырумен шектелмейді. Бұл бағыт тілдің терең қабатында адам санасында жинақталған білім, өмірлік тәжірибе, бағалау жүйесі, мәдени жад, ұлттық таным және дүниені қабылдаудың өзіндік үлгілері жатқанын негізге алады. Сондықтан тіл табиғатын тек формалды құрылым деңгейінде сипаттау жеткіліксіз. Тілді адам болмысымен, қоғамның тарихи тәжірибесімен, ұлттың рухани құндылықтарымен, елдік санамен және ойлау жүйесімен бірлікте қарастыру қажеттігі осы тұста айқындалады. Осындай ғылыми бетбұрыс нәтижесінде тіл мен таным сабақтастығын арнайы зерттеу нысаны еткен КЛ қалыптасты. Бұл бағыттың басты ұстанымы бойынша тілдік бірлік адамның дүниені қабылдау, ұғыну, топтастыру, атау және бағалау әрекеттерінен тыс өмір сүрмейді; керісінше, тілдегі мағына сол әрекеттердің адам санасында орнығып, мәдени тәжірибе арқылы бекіген нәтижесі ретінде танылады.

Когнитивтік лингвистика тілдік мағынаны дайын күйде тұрған формалды белгі деп емес, адамның әлем туралы білімін жүйелейтін, мәдени тәжірибені сақтайтын, бұрынғы мен жаңаны байланыстыратын танымдық құбылыс ретінде түсіндіреді. Дәстүрлі құрылымдық лингвистика тілдік жүйенің ішкі заңдылықтарын, дыбыстық, морфологиялық, синтаксистік құрылымын сипаттауға көбірек мән берсе, когнитивтік бағыт тілдік форманың артында тұрған білім құрылымын, мағынаның жасалу жолын, тілдік таңбаның адам санасындағы ұғымдық мазмұнын ашуға ұмтылады. Осы тұрғыдан КЛ тілдегі бейнелі, эмоциялық және бағалауыштық мәні бар қолданыстарды адамның дүниені қабылдау, әсерді күшейту, мәдени тәжірибені жинақтау және ұлттық бағалауды тілдік бейнеге айналдыру әрекетімен сабақтастыра түсіндіреді.

Әлемдік тіл білімінің даму хронологиясына көз жүгіртсек, когнитивтік лингвистиканың дербес бағыт ретінде қалыптасуы XX ғасырдың екінші жартысындағы антропоэзектік бетбұрыспен тікелей байланысты болғанын көреміз. Бұл кезеңде психолингвистика, семантика, философия, жасанды интеллект, нейропсихология және мәдениеттану сияқты іргелі салалардың тоғысуы жаңа ғылыми парадигманың тууына алып келді. Осы орайда, В. фон Гумбольдт тілді халық рухының көрінісі және дүниені түсіндірудің ұлттық тәсілі ретінде қарастырып, осыған байланысты Гумбольдттің “Language is the formative organ of thought” [12, б. 54] деген тұжырымы тілдің ойды қалыптастырушы қызметін айқындайды, Э. Сепир тіл мен мәдениеттің өзара байланысын тереңдетіп, “Language is a guide to ‘social reality’” [13, б. 209] деген пікірі тілдің қоғам өмірін, мәдени тәжірибені және әлеуметтік қабылдау жүйесін ұйымдастырудағы рөлін көрсетеді. Ал Б. Уорф адамның әлемді белгілі бір тілдік жүйе арқылы сұрыптап, ұйымдастыратынын көрсетеді де “We dissect nature along

lines laid down by our native languages”[14, б. 212-214] деп жазады, яғни адам болмысты бейтарап, тілден тыс күйінде емес, өз ана тілінің ұғымдық жүйесі, категориялары мен семантикалық шекаралары арқылы қабылдайтынын көрсетеді. Біздің пайымдауымызша, аталған классикалық идеялар кейіннен қалыптасқан когнитивтік лингвистиканың іргетасын қалап, тілдің дүниені тану мен жүйелеуге қатысатын ең маңызды мәдени-танымдық құрал екенін дәлелдеуге берік тұғыр болды.

Осы ғылыми арнаны әрі қарай саралайтын болсақ, Н. Хомский адамның тілдік қабілетін оның ішкі когнитивтік жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, лингвистиканы менталды үдерістермен байланыстырады да linguistic competence ұғымын “knowledge of a language...an abstract system underlying behaviour” [15, б. 9] ретінде сипаттайды. Ал когнитологияның дамуына түбегейлі бетбұрыс әкелген Лакофф пен М. Джонсон «Metaphors We Live By» еңбегінде метафораны поэтикалық әшекей емес, адамның концептуалдық жүйесін ұйымдастыратын тетік ретінде түсіндіріп, метафораның “not just in language but in thought and action”[16, б. 3] таралғанын атап көрсетіп, “Our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature” [16, б. 3] деп жазады. Осы арқылы біз, егер метафора адамның ойлау жүйесін құрайтын негізгі тетік болса, онда оның заңды жалғасы болып табылатын гипербола да қоршаған болмысты асыра бағалау мен ұлттық дүниетанымды ұлғайтып көрсетудің ең басты когнитивтік құралы болып табылатындығын көрсеткіміз келді. Сондықтан метафоралық ойлау гиперболалық бейненің когнитивтік алғышарттарын түсіндіретін негізгі әдіснамалық тіректердің бірі ретінде алынады.

М. Джонсонның образ-схема теориясы жа мағынаның адамның денелік тәжірибесімен, кеңістік, қозғалыс, бағыт, күш, тепе-теңдік сияқты базалық схемалармен байланыста қалыптасатынын дәлелдейді [17]. Бұл қағидаға сенетін болсақ тілдік мағынаның таза логикалық абстракциядан ғана емес, адамның денесімен, қозғалысымен, кеңістікті сезінуімен және әлеммен әрекеттесу тәжірибесімен ұйымдасатынын көрсетеді. Гиперболалық бейнелі қолданыстарда қорқыныштың дене реакциясы арқылы, қуаныштың жоғары кеңістік арқылы, ашудың қысым немесе жарылыс арқылы, қайғының ауырлық, ішкі жану немесе су көлемі арқылы берілуі осындай образ-схемалық негіздермен түсіндіріледі.

Р. Лангакердің когнитивтік грамматикасы тілдік құрылымдарды адамның концептуалдық әрекетімен бірлікте қарастыруымен маңызды. Ғалым когнитивтік семантиканың негізгі ұстанымын: “In cognitive semantics, meaning is identified as the conceptualization associated with linguistic expressions”[18, б. 4] деп түсіндіреді. Бұл тұжырымды қазақша «когнитивтік семантикада мағына тілдік бірліктермен байланысты концептуалдау ретінде танылады» деп беруге болады. Осы көзқарас бойынша тілдік форма мен мағына бір-бірінен ажырамайды; кез келген тілдік құрылым белгілі бір мазмұнды ғана емес, сөйлеушінің қабылдау перспективасын, бағалау ұстанымын және дүниені белгілі бір қырынан ұйымдастыру тәсілін де білдіреді. Лангакердің “Semantic structures are conceptualizations exploited for linguistic purposes, notably as the meanings of

expressions”[18, б. 15] деген пікірі де семантикалық құрылымдардың тілдік мақсатта қолданылатын концептуалдаулар екенін нақтылайды. Сондықтан когнитивтік грамматика тілдегі мағынаны тек сөздік анықтамамен шектемей, оны туғызатын танымдық құрылымдар, тәжірибелік негіздер және концептуалдау тәсілдері арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді.

Ч. Филлмор ұсынған фреймдік семантика тілдік мағынаның жағдаяттық біліммен, мәдени тәжірибемен және сөйлеуші санасында сақталған энциклопедиялық ақпаратпен байланысын терең ашып көрсетті. Ғалым фрейм ұғымын түсіндіре отырып, оны “any system of concepts related in such a way that to understand any one of them you have to understand the whole structure” [19, б. 111] деп сипаттайды. Бұл тұжырым белгілі бір сөзді немесе фразеологизмді түсіну үшін оның жеке лексикалық мағынасы ғана емес, сол бірлікке қатысты тұтас жағдаяттық, мәдени және тәжірибелік білімнің де бірге іске қосылатынын дәлелдейді. А

Зерттеуіміздің келесі бір маңызды тірегі ретінде біз М. Минскийдің фрейм теориясына назар аудардық. Ғалым фреймді стереотипті жағдайларды бейнелеуге арналған ерекше мәліметтер құрылымы ретінде түсіндіріп, оны адамның білімді қабылдау және өңдеу менталды жүйесімен сабақтастырады. М.Минский: “A frame is a data-structure for representing a stereotyped situation, like being in a certain kind of living room” [20, б. 2]. Бұл пікір фреймнің белгілі бір типтік жағдай туралы дайын білімді, күтілетін әрекеттерді және сол жағдаятқа қатысты ақпаратты ұйымдастыратын когнитивтік құрылым екенін көрсетеді. Біздің пайымдауымызша, осы тұрғыдан келгенде фрейм тілдік таңбаның тасасында тұрған жасырын ұлттық білімді, сөйлеуші санасында алдын ала дайын сақталатын тәжірибелік ақпаратты анықтаудың ең тиімді ғылыми-теориялық құралы болып табылады.

Сонымен қатар, Э.Роштың прототип теориясы когнитивтік лингвистикадағы категориялау мәселесін түсіндіруде маңызды орын алады. Зерттеуші категориялардың ішкі құрылымы біркелкі болмайтынын көрсетіп, “categories tend to become defined in terms of prototypes or prototypical instances...(категориялар прототиптер немесе прототиптік үлгілер арқылы айқындалуға бейім)” [21, б. 30]. деп жазады. Бұл тұжырым адам санасында белгілі бір ұғымның ең таныс, жиі қайталанатын және типтік бейнесі сол категорияның өзегін құрайтынын дәлелдейді. Өз зерттеуімізде осыны аша отырып, бұл қағида фразеологиялық материалды талдауда өте маңызды рөл атқарады деген тұжырымға келдік. Мәселен, белгілі бір ұғымның өзегінде жиі қайталанатын тұрақты мәдени бейне тұрса, оның шеткі аймағында (перифериясында) сол ұғымды әртүрлі эмоциялық, бағалауыштық және контекстік қырынан танытатын сан алуан тілдік қолданыстар орналасады. Мысалы, жүрек, жан, бет, ар, көк, дала сияқты концептуалды ұғымдар қазақ тілдік санасында жалаң атаулар емес, терең мәдени-танымдық мазмұны бар өзек (ядро) қызметін атқарып тұр.

Осы орайда когнитивтік лингвистикадағы менталдық кеңістік және концептуалдық интеграция (блендинг) теориялары мағынаның динамикалық

табиғатын түсіндіруде таптырмас құрал болып табылатынын айта кету керек. Ж.Фоконье менталдық кеңістіктерді сөйлеу сәтінде уақытша құрылатын ұғымдық алаңдар ретінде сипаттаса [22], Ж. Фоконье мен М. Тернер бірнеше когнитивтік кеңістіктің өзара тоғысуы нәтижесінде мүлдем жаңа концептуалдық құрылымдардың (блендтердің) пайда болатынын дәлелдеді [23]. Осы арқылы біз тілдік мағына санада ешқашан дайын күйінде тұрмайтынын, ол нақты контекст, бұрынғы тәжірибе, мәдени білім және жаңа ақпараттың өзара қақтығысы мен байланысы арқылы тікелей жасалатынын көрсеткіміз келді. Гиперболалық тілдік қолданыстардың табиғаты да дәл осындай: мұнда тура мағына, бейнелі уәж, сөйлеушінің эмоциясы және қабылдаушының мәдени коды бір мезгілде іске қосылып, тұтас прагматикалық әсер тудырады.

Осы ғылыми сабақтастықты одан әрі тереңдету үшін Л. Талмидің күш динамикасы (force dynamics) теориясына жүгінуге болады, себебі бұл теория тілдік мағынаның тәжірибелік-физикалық негізін түсіндіруге мүмкіндік береді. Ғалым күш динамикасын тілдегі күш, қарсылық, қысым, қозғалыс және ықпал ету қатынастарымен байланыстырып: “This category includes such concepts as: the exertion of force, resistance to such exertion and the overcoming of such resistance, blockage of a force and the removal of such blockage, and so forth (Бұл категория күш жұмсау, сол күшке қарсылық көрсету және оны еңсеру, күштің бөгелуі және сол бөгеттің жойылуы сияқты ұғымдарды қамтиды)” [24, б. 49] деп көрсетеді. Бұл тұжырым гиперболалық фразеологизмдердегі қысым, кедергі, қозғалыс, жарылу, көтерілу, құлау тәрізді бейнелердің адамның денелік және физикалық тәжірибесімен байланысты екенін түсіндіруге негіз болады. Бұл ұстаным тілдік бірліктердегі әрекет пен қарсы әрекет мәндерінің адамның физикалық-соматикалық тәжірибесі арқылы құрылымдалатынын айғақтайды. Біздің ойымызша, гиперболалық тілдік бірліктердің күш, қысым немесе шектік меже бейнелері арқылы жасалуын түсіндіру үшін осы қағида басшылыққа алынуы тиіс. Мәселен, аузынан жалын шашты, қаны басына шапты, жанын шығару, жермен-жексен ету сияқты тіркестерде адамның ішкі эмоциясы мен сыртқы әрекеті дәл осы күш динамикасы үлгісінде әсіреленіп көрсетіледі.

Осы орайда, когнитивтік модель ұғымы жоғарыда аталған теориялық қатардың ең түйінді категориясы болып табылатыны айқын. Ол тілдік мағынаны жекелеген сөздер деңгейінде емес, белгілі бір білім құрылымдары, тәжірибелік сценарийлер мен бағалау жүйелері арқылы ұйымдастыратын менталдық құрылым ретінде түсіндіріледі. Бұл бағытта Р. Лангакер мағынаны концептуалдау үдерісімен бірлікте қарастырса [18], Ч. Филлмор жағдаяттық білімнің мағына жасауға қатысуын фрейм арқылы негіздеді [19]. Ал отандық ғалым Г.Г. Гиздатовтың «Когнитивные модели в речевой деятельности» еңбегі де сөйлеу әрекетін адам санасында қалыптасқан білім модельдерінің нақты тілдік қолданыста іске асуы ретінде өте жүйелі сипаттайды [25]. Осы тұрғыдан келгенде, біз когнитивтік модельді белгілі бір тілдік қауымның дүниені түсіндіру, бағалау және атау үлгісін көрсететін маңызды лингвотанымдық категория деп танымыз.

Өз зерттеуімізде когнитивтік модельдің атқаратын қызметін жалпы

теориялық атауды жалаң қайталау емес, тілдік мағынаның ішкі ұйымдасу құпиясын ашу деп белгіледік. Мысалы, төбесі көкке жетті қолданысын дәстүрлі семантикалық тұрғыдан жай ғана «қатты қуанды» деп түсіндіруге болады, бірақ когнитивтік модель тұрғысынан қарасак, онда қуаныш сезімінің «жоғары бағыт» концептімен байланысуы, адамның эмоциялық күйінің кеңістік арқылы бейнеленуі және шектік межеге жету принципі қатар көрінеді. Сол сияқты жер қайысты тіркесінде көптік мағына жай ғана сандық көрсеткішпен емес, жердің салмақ көтере алмай майысуы тәрізді кеңістіктік-салмақтық модель арқылы ұғынылады. Демек, когнитивтік модель тілдік бірліктің нені білдіретінін ғана емес, сол мағынаның тілдік санада қандай бейне мен бағалау арқылы құрылғанын нақты айқындап береді.

Бейнелі тілдік бірліктер мен идиомаларды танымдық тұрғыдан зерттеген шетелдік еңбектер де біздің бұл ұстанымымызды нақтылай түседі. Мәселен, Р.Гиббс бейнелі тілдің адам танымынан тыс тұрған тек көркемдік қабат емес, күнделікті ойлау жүйесімен сабақтас құбылыс екенін дәлелдеп берді [26]. С.Глюксберг идиома мен метафораны түсіну барысында тура мағына мен ауыспалы мағына бір-бірінен толық ажырамай, контекст пен концептуалдық білім арқылы бірлесе өңделетінін көрсетті [27]. Ал А. Ланглотц идиомалық мағынаның тұрақтылығы мен варианттылығын когнитивтік модель арқылы сипаттап, идиоманы тілдік санада сақталған, бірақ қолданыста үнемі жаңғыртылатын күрделі құрылым ретінде қарастырады [28]. Осы ғалымдардың пікірін саралай келе, тұрақты бейнелі қолданыстарды тілдік санада орныққан берік танымдық модель ретінде талдаудың теориялық әлеуеті өте жоғары деген қорытындыға келдік.

Ресей және Посткеңестік тіл білімінде когнитивтік бағыт тіл мен ойлау, мағына мен білім, әлемнің тілдік бейнесі, концепт пен МК мәселелері аясында жүйеленгені мәлім. Бұл ретте Е.С. Кубрякова тілді білімді жинақтау, сақтау және өңдеу қызметімен байланыстырып, тілдік мағынаны адамның жалпы ақпараттық жүйесінен бөліп қарауға болмайтынын көрсетті [29]. В.З. Демьянков когнитивтік лингвистиканы интерпретация және дискурс үдерістерімен сабақтастырса [30], Н.Н. Болдырев когнитивтік семантиканы тілдік мағынаны адам санасындағы білім құрылымдарымен байланыстыра түсіндіретін бағыт ретінде дамытты [31]. Ал З.Д. Попова мен И.А. Стернин концепт құрылымын сипаттауда семантико-когнитивтік әдістеменің маңызын нақтылап: «Структура концепта образована когнитивными признаками разного ранга, которые различаются по степени яркости в сознании их носителей и упорядочиваются в структуре концепта по полемому признаку... Метод семантико-когнитивного анализа предполагает, что в процессе лингвокогнитивного исследования от содержания значений мы переходим к содержанию концептов в ходе особого этапа описания – когнитивной интерпретации» [32, с. 15] деп көрсетеді. Бұл тұжырым тілдік мағынаны сөздік мағына деңгейінде және де концептінің ядросы, перифериясы және когнитивтік белгілері арқылы жүйелі сипаттауға негіз болатынын көре аламыз.

Әлемнің тілдік бейнесі туралы мәселе – диссертациялық жұмысымыздың

басты бағдарларының бірі. Бұл ұғым КЛ мен лингвомәдениеттанудың тоғысындағы іргелі категория болып саналады. Б.А.Серебренников редакциясымен жарық көрген «Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира» еңбегінде объективті әлем, оның адам санасындағы көрінісі және сол көріністің тіл арқылы таңбалануы арасындағы үштік байланыс негізге алынады [33]. В.И. Постовалова әлем бейнесін адамның дүниені түсінуі мен рухани белсенділігінің нәтижесі ретінде сипаттап, тілдік бейненің өзегінде қабылдаушы субъектінің мәдени тәжірибесі жататынын көрсетеді [34, б. 8-69]. Ал А. Вежбицкая тіл әр халыққа әлемді өзінше түсіндірудің жолын ұсынатынын, сондықтан табиғи тілде әлемді толық бейтарап сипаттау мүмкін еместігін айқындайды [35]. Өз зерттеуімізде осы маңызды тұжырымдарды басшылыққа ала отырып, мынадай қорытынды жасадық: гиперболалық тілдік бірліктерді зерттеуде бұл теориялардың мәні зор, өйткені тұрақты тіркестер арқылы тілдік қауым әлемді тек атап қана қоймайды, оны өз мәдениетіне тән бейнемен қайта құрады.

Ғаламның тілдік бейнесі ұғымы ұлттық мазмұны бар тілдік материал үшін ерекше маңызды, өйткені тіл халықтың әлем туралы білімін жалаң ұғымдық деңгейде емес, бейнелі, бағалауыштық және эмоциялық формада сақтайды. Серебренников ұсынған шындық әлем - санадағы бейне - тілдік таңба үштігі [33] тілдің объективті болмысты сол күйінде көшірмейтінін, оны адам қабылдауы мен мәдени тәжірибесі арқылы қайта ұйымдастыратынын көрсетеді. Постовалова әлем бейнесін адамның рухани-практикалық әрекетімен байланысты түсіндіре отырып, тілдік бейненің өзегінде адам факторы тұрғанын көрсетеді [34]. Ал В.А. Маслова: «тіл – адамның рухани әлеміне, оның ақыл-ойына, ойлау процестерінің құпияларына бастайтын терезе. Менталдық құбылыс бола отырып, ол танымның әр түрлі формаларын кодтау тәсілдерінің біріне айналады: сезімдік (сезім, қабылдау, ұсыну) және ұтымды ұғымдар, пайымдаулар, тұжырымдар» [36, б. 79] деп пайымдайды. Біздің ойымызша, В.А.Маслованың бұл пікірі тілдің, соның ішінде фразеологияның, әлемді тану мен бейнелеудегі концептуалдау, категориялау, вербализация, менталитет, әлем бейнесі, концептосфера сияқты когнитивтік категориялармен тығыз байланыста қарастырылатынын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, тұжырымдама белгілі бір тілдік тұлғаның мәдени тәжірибесін, ұлттық дүниетанымын және танымдық деңгейін жинақтайтын маңызды лингвокогнитивтік бірлік болып табылады; бұл қазақ тіліндегі жер, көк, шаңырақ, ар, ұят, жан, жүрек сияқты мәдени мәні мол атаулардың тілдік жүйеде неге ерекше өнімді екенін түсіндіруге мүмкіндік береді.

А. Вежбицкая тіл мен дүниетаным арасындағы байланысты түсіндіре отырып: «Язык отражает концептуализации» [35, б. 283] деп көрсетеді. Ғалымның «связь между представлением цвета в мозгу и языковым представлением о цвете может быть только опосредованной» [35, б. 283] деген тұжырымы да тілдің болмысты тікелей көшірмей, оны адамның танымдық тәжірибесі арқылы бейнелейтінін дәлелдейді. Зерттеуімізде осыны аша отырып, мынадай тұжырымға келдік: бұл пікір қазақ және ағылшын тілдеріндегі

гиперболаға негізделген фразеологизмдерді талдауда өте маңызды, өйткені мұндай бірліктерде шындық болмыс тура қалпында емес, белгілі бір мәдени-танымдық өлшем мен халықтық менталитет сүзгісі арқылы күшейтіліп, асқақтатылып беріледі. Сондықтан ғаламның тілдік бейнесі туралы теория гиперболалық фразеологизмдердің ұлттық-мәдени негізін және когнитивтік-семантикалық табиғатын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Лингвомәдениеттану, этнолингвистика және лингвоаксиология когнитивтік лингвистикамен сабақтас бағыттар ретінде тілдік танымның мәдени және құндылықтық қырларын ашады. Ю.М. Лотман мәдениетті ақпаратты сақтайтын және жеткізетін таңбалық жүйе ретінде түсіндірсе [37], В.А. Маслова лингвомәдениеттануды тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттейтін бағыт ретінде жүйеледі [38]. В.Н. Телия тілдік мағынадағы мәдени коннотацияны, ұлттық-мәдени ақпаратты және бағалауыштық реңкті қарастырды [39]. В.И. Карасик тілдік тұлға, концепт және құндылықтар жүйесін мәдени кеңістікпен байланыста сипаттады [40], ал С.Г. Воркачев лингвоконцептінің ұғымдық, бейнелік және құндылықтық қабаттарын ажыратты [41]. Осы теориялық арна тілдік бірліктердегі бағалауыштық және құндылықтық мазмұнды түсіндіруге мүмкіндік береді.

Аксиологиялық өлшем тілдік мағына мен ұлттық құндылықтың өзара байланысын айқындайтын теориялық негіз ретінде маңызды. М. Рокич құндылықты “A value is an enduring belief... an enduring organization of belief” [42, б. 5] деп анықтап, оны адамның белгілі бір мінез-құлық үлгісін немесе өмірлік мақсатты артық көруімен байланыстырып, құндылықтар жүйесін де сипаттайды. Ш. Шварц та құндылықтардың эмоциялық-бағалауыштық табиғатына назар аударып, “Values are beliefs linked inextricably to affect” [43, б. 3] деп көрсетеді. Сонымен бірге ол құндылықтардың бағалау өлшемі ретіндегі қызметін “Values serve as standards or criteria” [43, р. 4] деген тұжырыммен нақтылайды. Демек, құндылық жеке адамның ғана емес, тұтас қоғамның мінез-құлқын, бағалау өлшемін және дүниені қабылдау бағытын реттейтін тұрақты бағдарлар жүйесі ретінде танылады. Осы тұрғыдан алғанда, тілдік бірліктерде құндылықтар дайын бағалау түрінде көрініс табады: қазақ тілінде ар, ұят, абырой, намыс, құт, жұт, сөз, бата сияқты мәдени ұғымдар бағалауыштық сипат алады, ал гипербола осы бағалауды шектік деңгейге дейін күшейтіп, әсерлі тілдік бейнеге айналдырады.

Мәдени лингвистика тіл мен таным байланысын мәдени концептуализациялар арқылы түсіндіреді. Ф. Шарифян бұл бағыттың негізгі талдау құралдары ретінде «мәдени схема, мәдени категория және мәдени метафораны» [44, б. 39]. атап, оларды біртұтас түрде мәдени концептуализациялар деп сипаттайды: “cultural schema, cultural category ... and cultural metaphor. I refer to these collectively as cultural conceptualisations” [44, б. 39-40]. Сондықтан қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген тұрақты тіркестерді салыстыруда олардың ұлттық-мәдени уәжі жеке сөз мағынасынан емес, белгілі бір тілдік қауымның ұжымдық танымында орныққан мәдени білім құрылымдарынан туындайды.

Түркітану және түрік тіл біліміндегі зерттеулер тұрақты тіркестердің тарихи-мәдени негізін, туыстас тілдердегі ортақ фразеологиялық қабатты және бейнелі мағынаның танымдық сипатын түсіндіруге мүмкіндік береді. Түркі тілдеріндегі тұрақты тіркестерді салыстырмалы тұрғыдан қарастырудың алғашқы ғылыми арналары С.Н. Муратовтың «Устойчивые словосочетания в тюркских языках» еңбегінен бастау алады. Бұл еңбекте түркі тілдеріндегі тұрақты тіркестердің құрылымдық-семантикалық сипаты, ортақ мағыналық негіздері және туыстас тілдердегі фразеологиялық ұқсастықтар қарастырылған [45]. Осы бағытты қазақ тіл білімінде Қ.С. Қалыбаева «Салыстырмалы түркі фразеологиясы» еңбегінде қыпшақ тобындағы тілдер материалы негізінде дамытып, түркі фразеологизмдерінің тақырыптық, семантикалық, құрылымдық және ұлттық-мәдени ерекшеліктерін жүйелі түрде салыстырады [46]. Ғалымның зерттеуі қазақ фразеологиясындағы кейбір бейнелердің қазіргі тілдік қолданыспен ғана емес, ортақ түркілік, көшпелі-мәдени және этномәдени тәжірибемен де сабақтас екенін түсіндіруге негіз болады. Түрік тіл білімінде Д. Аксан түрік тілінің семантикалық байлығын, сөздік қорындағы ұлттық-мәдени мазмұнды және тілдің ойлау жүйесімен байланысын көрсетсе [47], Н. Чалышкан концептуалдық метафора теориясына сүйене отырып, метафора, метонимия, идиома, мақал-мәтел сияқты фигуративті тіл бірліктерінің танымдық қызметін қарастырады [48]. Аталған еңбектер түркі тілдеріндегі тұрақты тіркестерді жалаң құрылымдық бірлік ретінде емес, халықтың тарихи жады, мәдени коды, дүниетанымы және бейнелі ойлау жүйесі сақталған лингвомәдени дерек ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

Тіл мен танымның өзара байланысы туралы ой қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистика жеке ғылыми бағыт ретінде орнықпай тұрған кезеңнің өзінде-ақ көрініс берген. А. Байтұрсынұлы тілдің ойды жеткізумен қатар, халықтың рухани тәжірибесін сақтайтын құрал екенін аңғартып, ұлттық тілдің білім мен тәрбие жүйесіндегі орнын айқындады [49]. Қ. Жұбанов тілдік құбылыстарды қоғам дамуы, адам тәжірибесі және атау уәжділігімен сабақтастыра түсіндірді [50]. С. Аманжолов тілдік атаудың қалыптасуын адамның дүниені тану әрекетімен байланыстырады: «Табиғаттағы танылған құбылыстың бәрінің аты бар. Қоғам ілгері басқан сайын, адамның дүние тануы да кеңейеді, өнері, техникасы артады. Онымен байланысты жаңа заттар пайда болады. Жаңа заттарға лайық жаңа атаулар пайда болады» [51, б. 325]. Бұл пікір арқылы сөздің пайда болуы мен мағынасының қалыптасуы сыртқы дүниені тану, оны ажырату және атау үдерісімен сабақтас екенін көреміз. Сондықтан фразеологизмдер де, соның ішінде гиперболалық тұрақты тіркестер де, халықтың танымдық тәжірибесі мен бейнелі ойлау жүйесінің тілдегі көрінісі ретінде бағаланады. Жалпы, осы ғалымдардың еңбектерінде тіл грамматикалық жүйемен қатар халық санасы, әлеуметтік тәжірибе және ұлттық болмыс көрінетін танымдық кеңістік ретінде танылады.

Қазақ тіл біліміндегі танымдық ойдың кейінгі дамуы этнолингвистика, тіл мәдениеті және ұлттық сөз өнері мәселелерімен сабақтасты. Ә. Қайдар этнолингвистиканың нысанын этнос пен тілдің бірлігінен шығарып, «Тілсіз

этнос, этноссыз тіл өмір сүрмейді» [52, б. 18] деп тұжырымдайды. Е. Жанпейісов қазақ прозасының тілін зерттеу барысында «көркем мәтіндегі тілдік деректер сөздердің тарихи қалыптасу ізін, этимологиялық сырын» [53, б. 212] тануға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Н. Уәли сөз мәдениеті ұғымын тілдік норма мен қолданыс сапасы тұрғысынан түсіндіріп, «сөз мәдениетінің бағалаушылық сипаты болады» [54, б. 11] деп атап өтеді. Р. Сыздық «Сөз құдіреті» еңбегінде көркем сөздің ұлттық-мәдени және эстетикалық қуатын ашып көрсетті [55]. Бұл тұжырымдар тілдік бірлік құрамындағы ұлттық-мәдени уәжді, тарихи жадыны және бағалаушылық мазмұнды танудың әдіснамалық негізін қалыптастырады.

Қазақстандық ғылыми кеңістіктегі когнитивтік және лингвомәдени ізденістер тілдік мағынаны ұлттық тәжірибе, концепт, МК және когнитивтік модель арқылы түсіндіруге бағытталды. Э.Д. Сүлейменова мағына мен мән мәселесін номинативтік, коммуникативтік-прагматикалық және когнитивтік аспектіде қарастырып, тілдік мазмұнның жеке сөздердің механикалық қосындысы емес, білім, қолданыс және мәдени тәжірибе тоғысында қалыптасатын күрделі құбылыс екенін көрсетті [56]. Г.Г. Гиздатов «Когнитивные модели в речевой деятельности» еңбегінде сөйлеу әрекетін санада қалыптасқан білім модельдерінің нақты тілдік қолданыста іске асуы ретінде сипаттады [25]. З.К. Ахметжанова ұлттық концептология мәселелерін тілдік бірлік пен мәдени құндылық сабақтастығында қарастырса [57], С.С. Құнанбаева когнитивтік-лингвомәдени әдіснаманы тілдік білім беру, мәдениаралық қатынас және аударматану мәселелерімен байланыстырды [58]. А. Ислам ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суретін салғастырмалы тұрғыдан талдады [59], ал А. Салқынбай қазақ тіліндегі ұлттық кодтарды дүниенің когнитивтік бейнесін құрайтын мәдени-танымдық тіректер ретінде жүйеледі [60].

Қазақ когнитивтік лингвистикасының ұғымдық аппаратын нақтылаған еңбектер тілдік сананы эмоция, символ, этномәдени атау және ұлттық дүниетаныммен байланыста қарастыруға мүмкіндік береді. Қ. Жаманбаева «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» монографиясында тілдік сананы эмоция және символмен байланыста қарастырды [61]. Ж. Манкеева этномәдени атауларды тарихи-мәдени ақпарат сақтайтын танымдық таңба ретінде сипаттады [62]. Э. Оразалиева «Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы» еңбегінде қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптасу тарихын, әлемдік ғылыми арналармен сабақтастығын және ұлттық ғылыми дәстүрмен байланысын жүйеледі [63]. Б. Нұрдәулетова когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдары мен әдіснамалық негіздерін оқу-теориялық жүйеге түсірсе [64], С. Исабеков «Когнитивтік лингвистиканың негіздері» монографиясында когнитивтік бағыттың менталды-ақпараттық және этномәдени арналарына назар аударды [65]. Осы еңбектер тілдік мағынаны адамның эмоциялық тәжірибесі, тілдік санасы, мәдени жады және ұлттық бағалау жүйесімен бірлікте түсіндіруге бағыт береді.

Аталым, шешендік тіл, бағалаушылық семантика, медиамәтін және қатысым мәселелеріне арналған еңбектер қазақ тіліндегі танымдық бағыттың

қолданбалы өрісін кеңейте түседі. Б. Қасым метафораның атау жасаудағы қызметін арнайы қарастырып: «Метафора – тілде әмбебап құбылыс. Оның әмбебаптығы тілдің құрылымында және қызметінде көрінеді. Ол тілдің түрлі аспектісі мен қолданыстық қызметін қамтиды» [66, б. 76] деп көрсетеді. Бұл пікір тілдік аталымның сыртқы таңба ғана емес, танымдық уәжге сүйенетін мағыналық құрылым екенін аңғартуымызға көмектеседі. Г. Қосымова шешендік өнерді тек билер сөзімен шектеуге болмайтынын айта отырып: «Егер қазақтың феодалдық қоғамында шешендік өнердің басты иелері ру басы – билер болды десек, ежелгі дәуір шешендігі атап өткен тараудағыдай, қол бастаған батырлардың, ел басқарған көсемдердің, халықтың рухани демеушісі болған ақын-жыраулардың, халық арасынан шығып, артына өшпес мұра қалдырған ғұлама ғалымдардың даналығын қайда қоямыз?» [67, б. 18] деп тұжырымдайды. Бұл ой арқылы шешендік сөздің ұлттық ойлау, бағалау, әсер ету және қоғамдық санаға ықпал жасау қызметімен тығыз байланысты екенін көрсеткіміз келеді.

Қ. Есенова медиамәтіндегі концепт пен құндылық байланысын талдай отырып: «Лингвомәдени концептінің өзге менталдық бірліктерден ең басты айырмасы онда құндылық элементтеріне баса назар аударылады. Яғни концептінің өзегін құндылық құрайды. Ал құндылықтың көрсеткіші бағалауыштық предикаттың қолдануынан көрінеді» [68, б. 139] деп көрсетеді. Бұл тұжырым тілдік бірліктердегі бағалауыштық мағынаны ұлттық және әлеуметтік құндылықтар жүйесімен байланыстыра түсіндіруге мүмкіндік береді деп есептейміз. Ал Н. Айтованың түр-түс атауларының танымдық табиғатын түсіндіруде: «Түр-түс – адамның өмір сүру әлемі. Түсті тану визуалды түрде жүзеге асатындықтан, ол ең алдымен адамның сезім мүшелеріне тікелей қатысты» [69, б. 14] деген тұжырымы да танымдық лингвистика тұрғысынан маңызды болып табылады. Демек, түр-түс атаулары тек заттың сыртқы белгісін білдірмейді, олар ұлттық дүниетанымда символдық, ассоциациялық және бағалауыштық мазмұн қалыптастырады.

Г. Сағидолда түркі халықтарының мәдени дүние бейнесін сипаттауда киім, ою-өрнек, рәміздік белгілер сияқты тілдік-мәдени деректердің маңызын көрсетіп, оларды «түркілердің дүние бейнесінің мифологиялық-діни және эстетикалық-символикалық фрагменттеріне қарай жетелейтін мәдени кодтар» [70, б. 93] ретінде қарастырады. Ғалымның бұл пікірі тілдік деректің тарихи-мәдени жадты, ұлттық таным мен символдық мағынаны сақтайтын құрал екенін дәлелдеп береді. Зерттеуімізге тірек болатын ғалым А. Тымболова көркем мәтін мен тілдік тұлға байланысын түсіндіруде: «Тілдің көмегі арқылы жекелеген адамдардан алынған тәжірибелі білім ұжымдық игілікке, ұжымдық тәжірибеге айналады» [71, б. 11] деп жазады. Бұл ой көркем мәтіндегі тілдік қолданыстардың жеке тәжірибені ғана емес, ұжымдық таным мен мәдени бағалауды да жеткізетінін көрсетеді. Н. Ильясова сөз тіркестерінің қатысымдық қызметін сипаттай отырып, олардың «әрі тілдің құрылымдық бөлшегі, әрі тілдік қатынас құралы ретінде ажырамас диалектикалық бірлікте өмір сүріп, сөйлеу мен ойлаудың тұтастығын танытатынын» өтеді [72, б. 11] атап, атаулық

тіркестердің мағыналық тұтастыққа ие болып, тілдік жүйеде жаңа атау жасауға және қатысымдық қызмет атқаруға қабілетті екенін нақтылайды.

Тілдік бейненің концепттік және стереотиптік құрылымын түсіндіретін зерттеулер ұлттық танымның тұрақты қабылдау үлгілерін ашуға мүмкіндік береді. С. Жиренов «Өмір-Өлім» концептісін талдау барысында «ажал» мен «өлім» ұғымдарының тілдік санадағы айырмасын нақтылап: «Ажал мен өлім – адамның табиғи өмірін тоқтататын құбылыстар. Өлім – болмай қоймайтын конкретті құбылыс. Ажал – кенеттен, кездейсоқ болатын құбылыс» [73, б. 21] деп көрсетеді. Бұл тұжырым тілдік таңба, концепт және ұлттық дүниетаным арасындағы байланысты түсіндіруге негіз болады. Ал А. Мурзинова ұлттық-мәдени стереотиптерді қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің ұлттық-мәдени құндылықтары негізінде қарастырып, олардың тілдік қатынаста көріну сипатын айқындайды [74]. «Ұлттық-мәдени стереотиптер белгілі бір этномәдени топтың мінез-құлық үлгілерін, бағалау жүйесін және қарым-қатынас нормаларын танытатын тілдік-мәдени құрал» [74, б. 123] ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан аталған еңбектер тілдік санадағы концепт, мәдени стереотип, бағалаушылық мазмұн және ұлттық құндылық арасындағы байланысты кешенді түсіндіруге мүмкіндік береді.

Осы аталған зерттеулердің маңызы олардың жеке тақырыптық ұқсастығында ғана емес, тілдік танымды сипаттауға қажетті теориялық өрісті қалыптастыруында. КЛ тілдік бірліктің артындағы концепт, фрейм, ішкі форма және когнитивтік модельді анықтауға мүмкіндік берсе, этнолингвистика мен лингвомәдениеттану оның ұлттық-мәдени уәжін ашады; лингвоаксиологиялық бағыт тілдік бірліктегі бағалаушылық және құндылықтық мазмұнды түсіндіреді, ал аталым, мәтін және қатысым туралы зерттеулер тілдік форманың қолданыстағы әсер ету, мағына жинақтау және мәдени ақпарат жеткізу қызметін негіздейді. Сондықтан қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген тілдік бірліктер осы ғылыми арналардың тоғысындағы күрделі когнитивтік-лингвомәдени нысан ретінде қарастырылады.

Бұл теориялық жүйе нақты тілдік материалды талдауда қолданылатын ұғымдық аппаратты айқындайды: ТӨ, МК, бағалаушылық реңк және шектік күшейту тәсілі бір-бірінен бөлек емес, өзара байланысты деңгейлер ретінде қарастырылады. Қуаныш, қорқыныш, ашу, ұят, көптік, алыстық немесе молшылық сияқты мағыналық өрістер тілде жай атау ретінде ғана емес, ұлттық тәжірибеде орныққан бейнелі модель ретінде көрінеді. Осы себепті жоғарыда қарастырылған еңбектер тілдік танымды түсіндіретін жалпы теориялық фон ғана емес, бейнелі және бағалаушылық мағынаның когнитивтік-семантикалық әрі лингвомәдени жүйесін ашудың әдіснамалық негізі болып табылады.

Осы ғылыми арналардың барлығы когнитивтік лингвистиканың зерттеу аппаратын нақтылауға мүмкіндік береді. Тілдік сана тілдік қауымның дүниені тіл арқылы қабылдау, түсіну, бағалау және қайта жаңғырту қабілетін білдіреді; әлемнің тілдік бейнесі осы қабылдаудың белгілі бір тілдегі таңбалық көрінісін көрсетеді. Концепт белгілі бір құбылыс туралы жинақталған білім, образ, эмоция, баға және мәдени ассоциацияны біріктіретін менталдық құрылым

ретінде танылады; концептуалдану мен категориялау адамның әлемді ұғымдық тұрғыдан игеруін және сол білімді ұқсастық, айырмашылық, типтік белгі, мәдени мән негізінде жүйелеуін білдіреді. Бұл ұғымдар тілдік мағынаны сыртқы форма деңгейінде ғана емес, оның танымдық өзегі, мәдени уәжі және бағалауыштық салмағы арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді.

Мәдени код ұғымы тілдік мағынаны ұлттық тәжірибемен байланыстыра түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл ұғымның теориялық негізі семиотикадағы мәдениетті таңбалық жүйе ретінде қарастырған Ю.М. Лотман[37] тұжырымдарымен, лингвомәдениеттанудағы В.Н. Телия[75], В.И. Карасик[40] және Ф. Шарифьян[44] еңбектерімен сабақтас. МК белгілі бір қоғамда мағына жасауға қатысатын ортақ таңбалар, образдар, символдар және бағалау өлшемдері жүйесін білдіреді. Біздің бақылауымызша, қазақ тіліндегі ақ, қара, көк, жер, су, от, жол, шаңырақ, босаға, төр, бата тәрізді іргелі сөздер көптеген жағдайда тек қана заттық немесе түстік атау деңгейінде қалмай, терең мәдени мәнге ие ерекше таңба (код) ретінде қабылданады. Ең бастысы, гиперболалық тілдік бірліктерде мұндай лингвомәдени кодтар шектік, яғни максималды бейнеге айнала отырып, ұлттық бағалау мен эмоциялық реңкті мейлінше күшейтіп көрсетеді.

Дәл осы орайда МК ұғымын бір ғана ғалымның енгізген дайын термині ретінде емес, семиотика, лингвомәдениеттану және когнитивтік лингвистиканың тоғысында қалыптасқан ауқымды когнитивтік категория ретінде түсіндіру әлдеқайда орынды деп есептейміз. Мәселен, Ю. Лотман мәдениетті тұтастай алғанда сан қырлы таңбалар жүйесі ретінде қарастырса [37], В. Телия тілдік мағынаның мәдени коннотациясын (қосымша реңкін) [75], В.А.Маслова тіл мен мәдениеттің өзара диалектикалық ықпалын [38], ал Ф.Шарифьян мәдени концептуализациялардың ұжымдық танымдағы айрықша орнын [44] негіздейді. Осы іргелі теориялық тұжырымдарға сүйене отырып, мәдени код - бейнелі тілдік бірлік құрамындағы белгілі бір метафоралық бейненің неліктен дәл сол тілдік қауым үшін соншалықты түсінікті, жақын әрі әсерлі екенін айқындайтын басты тетік болып табылады деген қорытындыға келеміз. Мысалы, өз зерттеуімізде байқағанымыздай, қазақ тіліндегі ақ сүт, қара шаңырақ, төр, босаға, бата, қарғыс, құт, жұт сияқты концептуалды бірліктердің тілдік қолданыстағы шынайы мағынасы тек үстірт лексикалық құраммен ғана шектелмейді. Олардың семантикалық тереңдігі мен гиперболалық қуаты, ең алдымен, халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени кодтары арқылы толық ашылады.

Ассоциация, фрейм және тілдік тұлға ұғымдары тілдік мағынаның терең қабатын түсіндіруде қосымша теориялық тірек қызметін атқарады. Белгілі бір бейнелі қолданысты қабылдағанда адам санасында оның тура мағынасы ғана емес, оған қатысты бейнелер, мәдени естеліктер, әлеуметтік тәжірибе және бағалауыштық қатынастар да қатар іске қосылады. Фрейм осы білімнің жағдаяттық құрылымын, ал ассоциация сол білімнің эмоционалды және мәдени байланыстарын ашады. Тілдік тұлға ұғымы бұл зерттеуде негізгі талдау категориясы емес, тілдік танымның субъектілік қырын нақтылайтын қосымша ұстаным ретінде қарастырылады: сөйлеуші белгілі бір әсерді жай хабарламайды,

оны өз тілдік қауымына түсінікті мәдени кодпен, бағалауыштық реңкпен және дайын тілдік модельмен жеткізеді.

Семантикалық талдау мен когнитивтік талдаудың ара-жігі осы тұста айқын көрінеді. Семантикалық талдау тілдік бірліктің мағынасын, мағыналық құрамын, тура және ауыспалы мәнін анықтауға бағытталса, когнитивтік талдау бұл мағынаның қандай білім жүйесіне сүйенетінін, адам санасында қандай концептіні белсендіретінін, қандай мәдени тәжірибені сақтайтынын және қандай бағалауыштық реңк туғызатынын қарастырады. Когнитивтік лингвистика семантиканы жоққа шығармайды; керісінше, оны кеңейтіп, тілдік мағынаның санадағы, мәдениеттегі және ұлттық дүниетанымдағы терең негіздерін ашуға мүмкіндік береді. Осы себепті гиперболалық бейнелі қолданыстардың мәнін түсіндіру үшін олардың сөздік мағынасын ғана емес, сол мағынаның артындағы шектік әсерді, концепттік өзекті, мәдени кодты және бағалауыштық бағытты анықтау қажет.

Қазіргі кезеңде когнитивті лингвистика – тіл білімінің жаңа бағыттарының бірі антропоцентристік парадигманың қатарына жататын тоғыспалы ғылым саласы. Когнитивтік лингвистика тілдік материалды түсіндірудің кешенді теориялық-әдіснамалық бағыты ретінде орнықты. Бұл бағыт тілдік жүйені құрылым, мағына, сана, мәдениет және тәжірибе бірлігінде қарастырады. Әсіресе ұлттық мазмұны басым, бейнелілікке құрылған, бағалауыштық реңкі айқын тілдік деректерді зерттеуде оның маңызы ерекше. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген тілдік бірліктер дәл осындай күрделі деректер қатарына жатады: оларда мағына қалыпты өлшемнен асып, халықтық тәжірибеде танылатын шектік бейне арқылы беріледі. Сондықтан когнитивтік лингвистиканың тілдік танымды зерттеудегі ғылыми негіздері ТТ, КЖ, гиперболалық модель, құндылықтық карта және салғастырмалы эквиваленттік қатынастарды теориялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді.

Жиная келе, когнитивтік лингвистиканың тілдік танымды зерттеудегі ғылыми негіздері бірнеше ортақ тұжырымға сүйенеді: тіл адам санасындағы білімді сақтайтын және ұйымдастыратын жүйе ретінде танылады; мағына адамның өмірлік тәжірибесімен, мәдени ортасымен және бағалау жүйесімен байланысты; тілдік категориялар прототиптік өзек пен перифериялық қабаттар арқылы ұйымдасады; тілдік бірліктер белгілі бір фреймдер мен когнитивтік модельдерді іске қосады; әр тілдің әлемді бейнелеу тәсілі сол тіл иесінің ұлттық танымымен, мәдени жадымен және тарихи тәжірибесімен сабақтасады. Бұл тұжырымдар жоғарыда қарастырылған әлемдік, ресейлік, түркітанымдық және қазақ тіл біліміндегі зерттеулердің ортақ ғылыми нәтижесі ретінде алынады.

Осылайша, КЛ қазіргі тіл білімінде тілдік мағынаны терең әрі кешенді түсіндіретін теориялық бағыт ретінде орнықты. Ол тілдің құрылымдық жүйесін жоққа шығармайды, керісінше сол құрылымның адам санасындағы, мәдени тәжірибедегі және ұлттық дүниетанымдағы негізін ашуға жағдай жасайды. Тіл, сана, мәдениет және тәжірибе арасындағы байланыс қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген тілдік бірліктерді талдаудың теориялық базасын қалыптастырады. Өйткені мұндай қолданыстарда адам дүниені

бейтарап сипаттамайды; ол әсерді ұлғайтады, шекті көрсетеді, бағалауды күшейтеді, мәдени бейнені іске қосады және сол арқылы тілдік сананың ұлттық-танымдық ерекшелігін танытады.

1.2 Гиперболаға негізделген фразеологизмдердің зерттелу жайы

Гиперболаға негізделген фразеологизмдерді ғылыми тұрғыдан пайымдау жалпы фразеология тарихын қайталап шығумен шектелмейді. Бұл мәселе тұрақты тіркестің тілдік табиғатын, фразеологиялық мағынаның бейнелі әрі бағалауыштық сипатын, гиперболаның мағынаны шектен асыра күшейту қызметін және қазақ пен ағылшын тілдеріндегі мұндай бірліктерді салғастыра талдауға мүмкіндік беретін теориялық ұстанымдарды өзара байланыста қарастыруды қажет етеді. Фразеологизм бір жағынан тілдік жүйеде даяр қалпында жұмсалатын тұрақты бірлік болса, екінші жағынан тарихи тәжірибе, МК, эмоциялық реакция, әлеуметтік баға және образдық уәж тоғысқан күрделі семантикалық құрылым болып табылады. Осы құрылымның ішінде гипербола белгілі бір белгіні, мөлшерді, эмоцияны немесе әсерді қалыпты межеден асырып, оны қабылдаушы санасында айқын әрі әсерлі етіп көрсететін фразеологиялық-когнитивтік амал ретінде танылады.

Гиперболалық фразеологизмдерді бір ғана стилистикалық тәсіл деңгейінде түсіндіру жеткіліксіз, өйткені мұндай бірліктерде әсірелеу сөйлеу сәтіндегі кездейсоқ экспрессия түрінде ғана емес, тілдік қауым таныған, қайталанып қолданылған, мағынасы тұтасқан және фразеологиялық қорда сақталған дайын бейнелі үлгі ретінде көрінеді. Қазақ тіліндегі *алты бақан, ала ауыз, алты батпан азап, аузынан жалын шашты, екі езуі екі құлағына жетті, төбе шашы тік тұрды* сияқты тіркестерде сан, көлем, дене реакциясы немесе эмоциялық күй нақты өлшем ретінде емес, сөйлеуші қабылдауындағы шектік әсерді білдіретін бейнелі көрсеткіш ретінде жұмсалады. Ағылшын тіліндегі *to work one's fingers to the bone* (саусақ сүйегіне дейін жұмыс істеу, яғни әбден қажып еңбек ету), *hit the roof* (ашудан не эмоциядан төбеге шығу), *not in a million years* (миллион жылда да болмайтын, мүлде мүмкін емес), *larger than life* (өмірдегіден де ірі, ерекше әсерлі), *grinning from ear to ear* (езуі құлағына жеткендей күлу) сияқты идиомалар да қалыпты межеден асқан әсерді танытады, бірақ олардың образдық тірегі, мәдени уәжі және бағалау реңкі қазақ тіліндегі фразеологизмдермен үнемі толық сәйкес келе бермейді.

Фразеологияны когнитивтік талдау нысаны ретінде тану ГНФ-тердің зерттелу жайын терең түсіндіруге мүмкіндік береді. Жеке лексема көбіне заттың немесе құбылыстың атауын білдірсе, фразеологиялық бірлік белгілі бір құбылысқа қатысты тілдік қауым санасында қалыптасқан образды, бағалауды, эмоциялық әсерді және мәдени ассоциацияны қатар жеткізеді. Сондықтан фразеологизмнің мағынасы құрамындағы сөздердің тура мағыналарының қарапайым қосындысы емес, сол сөздердің тарихи қолданысы, ішкі формасы, мәдени уәжі, ұжымдық тәжірибесі және тілдік санадағы бағалауыштық байланыстары арқылы жасалған тұтас мағыналық құрылым ретінде қарастырылады.

Фразеологияның жалпы теориялық негіздерін шетелдік және еуропалық тіл біліміндегі тұрақты орам, идиомалылық, конвенционалды тіркес, бейнелі мағына туралы зерттеулер қалыптастырды. Ш. Балли тұрақты орамдарды тілдің экспрессивтік жүйесімен байланыстырып, оларды сөйлеушінің эмоциялық қатынасын, бағасын және әсерін жеткізетін құрал ретінде сипаттады [76]. Бұл тұжырым гиперболалық фразеологизмдерді түсіндіру үшін маңызды, себебі гиперболалық тұрақты тіркес бейтарап атау емес, сөйлеушінің оқиғаға, адамға, құбылысқа немесе күйге берген күшейтілген бағасын білдіреді. Мысалы, *жерден алып, жерге салды* тіркесі біреуді сынау мағынасын жай хабарламайды, сөздік әрекетті физикалық жаныштау бейнесіне айналдырып, бағалау қуатын бірнеше есе арттырады.

Ағылшын тіліндегі идиоматика мен фразеологияны зерттеуде А. Маккайдың «*Idiom Structure in English*» еңбегі идиоманың ішкі құрылымын, тұрақты компоненттік байланысын және идиомалылық дәрежесін талдауға бағытталды [77]. Ч. Фернандо «*Idioms and Idiomaticity*» еңбегінде идиомалылықты фразеологиялық бірліктің мағына тұтастығы, бейнелілігі және компоненттер мағынасынан толық шығарылмайтын семантикалық сипаты арқылы түсіндірді [78]. Осы көзқарасты арықарай дамытқан ғалымдардың бірі А. Коуи құрастыруымен шыққан *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications* жинағында фразеологизмдердің тіл біліміндегі орны “*phraseology as an academic discipline within linguistics* (фразеологияның тіл біліміндегі академиялық пән ретінде танылуы)” [79, б. 1] деп сипатталады. Бұл тұжырым фразеологияның жеке идиомаларды ғана емес, тілде дайын күйінде қолданылатын тұрақты сөз тіркестерін де жүйелі зерттейтін сала ретінде қалыптасқанын көрсетеді.

Р. Мун ағылшын тіліндегі тұрақты орамдар мен идиомаларды корпусқа негізделген бағытта қарастырып, оларды бір ортақ атаумен берудің ыңғайлы екенін айтады: “*I will refer to fixed expressions (including idioms) as FEIs* (Мен тұрақты орамдарды, оның ішінде идиомаларды, FEIs деп атаймын)” [80, б. 2]. Бұл жерде FEIs дегеніміз *fixed expressions and idioms*, яғни «тұрақты орамдар мен идиомалар» дегенді білдіреді. Мунның еңбегі осы салада өте маңызды. Себебі ол фразеологизмдерді жеке тұрған дайын тіркес ретінде ғана емес, нақты мәтіндегі қолданысы, мағыналық тұтастығы және қызметі арқылы қарастырады.

Бұл орайда С. Грейнджер мен Ф. Менье редакторлығымен жарық көрген еңбекте фразеологияның қазіргі тіл біліміндегі орны кеңейе түскені көрсетіледі. Олар бұл өзгерісті “*phraseology is now taking centre stage* (фразеология қазір орталық орынға шығып отыр)” [81, б. 19]. деп сипаттайды. Ғалымдардың бұл көзқарасы фразеологизмдер идиомаларды, коллокацияларды, тұрақты формулаларды, қайталанатын тіркестерді және басқа да көпсөзді бірліктерді қамтитын үлкен бір сала деп пайымдайды. Ендеше Х. Бургер фразеологизмнің басты белгілерін көпсөзділік және тұрақтылық арқылы түсіндіреді: “*Erstens bestehen sie aus mehr als einem Wort* (Біріншіден, олар бірден артық сөзден тұрады)... *...die Wörter [sind] nicht für dieses eine Mal zusammengestellt* (сөздер дәл осы бір жағдай үшін ғана кездейсоқ құрастырылмаған)” [82, б. 11]. Демек, фразеологизм бірнеше сөзден құралады және тілдік санада дайын, орныққан

тіркес ретінде сақталады деп білеміз. Осы тұжырымдар ағылшын тіліндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді *idiom, fixed expression, phraseological unit, formulaic expression* тәрізді атаулармен байланыстыра талдауға теориялық негіз береді.

Орыс және посткеңестік тіл біліміндегі фразеология зерттеулері тұрақты тіркестің семантикалық тұтастығын, құрылымдық беріктігін, компоненттік байланысын және экспрессивтік қызметін жүйелі түрде айқындады. В.В.Виноградов фразеологиялық бірліктерді семантикалық тұтастық дәрежесіне қарай жіктеп, фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік және фразеологиялық тіркес ұғымдарын орнықтырды; ғалым фразеологиялық тұтастықтың негізгі белгісін «семантическая неделимость, абсолютная невыводимость значения целого из компонентов» [83, б. 140-161] деп сипаттайды. Бұл жіктеу гиперболалық фразеологизмдерді еркін гиперболалық айтылымнан ажыратуға негіз болады: егер «өте көп адам» тіркесі сөйлеушінің еркін күшейтуі ғана болса, *қара құрым халық, жер қайысқан жұрт, құмырсқадай қаптады* сияқты тіркестер тілде орныққан, бейнелі уәжі сақталған, мағынасы тұтасқан фразеологиялық құрылым ретінде қабылданады.

Н.М. Шанский фразеологизмдердің тұрақтылығын, құрамдық тұтастығын және тілдік жүйедегі дайын бірлік ретінде жұмсалуды нақтылап, фразеологиялық оралымды «воспроизводимая в готовом виде языковая единица» [84, б. 24] деп сипаттайды. Н.Н. Амосова ағылшын фразеологиясын контекстологиялық әдіс арқылы сипаттап, фразеологиялық бірліктердің «единицами постоянного контекста» [85, б. 57] екенін көрсетеді. А.В. Кунин ағылшын тіліндегі фразеологиялық бірліктердің құрылымдық-семантикалық және функционалдық сипаттарын жүйелеп, «Фразеологическая устойчивость – это объем инвариантности, свойственный различным аспектам фразеологических единиц, обуславливающий их воспроизводимость в готовом виде и тождество при всех узуальных и окказиональных изменениях» [86, б. 54] ұғымын олардың дайын күйінде қайта қолданылуын қамтамасыз ететін инварианттылық көлемі ретінде түсіндіреді. Бұл еңбектер ағылшын тіліндегі *to have a heart of stone* (тас жүрек болу), *to cost an arm and a leg* (өте қымбатқа түсу), *to be scared out of one's wits* (есінен танардай қорқу), *to work one's fingers to the bone* (әбден қажып еңбек ету) сияқты гиперболалық сипаттағы идиомаларды даяр тілдік бірлік, мағына тұтастығы және бейнелі бағалау тұрғысынан талдауға мүмкіндік береді.

Ресей фразеологиясында кейінгі кезеңде В.Н. Телия, В.М. Мокиенко, Н.Ф. Алефиренко, А.Н. Баранов пен Д.О. Добровольский фразеологиялық мағынаны лингвомәдени, семантикалық, прагматикалық және когнитивтік бағытта тереңдетті. В.Н. Телия фразеологизм мағынасындағы денотативтік, бағалауыштық, образдық-мотивациялық және мәдени коннотациялық қабаттарды ажырата отырып, тұрақты тіркестің мәдени ақпарат сақтайтын тілдік таңба екенін көрсетті [75]. В.М. Мокиенко славян фразеологиясының тарихи-этимологиялық және ұлттық-мәдени негізін талдап, тұрақты тіркестердің ішкі бейнесі мен тарихи уәжін ашудың маңызын көрсетті [87]. Н.Ф. Алефиренко

фразеологиялық мағынаны адамның тілдік санасымен, мәдени жадымен және эмоциялық қабылдауымен байланысты қарастырады. Ғалымның пікірінше, «В долговременной памяти остается информация, которая сопровождается дополнительными ассоциативно-эмоциональными элементами, способствующими ее длительному хранению в нашем языковом сознании (Ұзақ мерзімді жадыда қосымша ассоциативтік-эмоциялық элементтермен сүйемелденетін ақпарат сақталады, сол элементтер оның тілдік санада ұзақ сақталуына ықпал етеді)» [88, б. 68]. Бұл тұжырымы арқылы біз фразеологизмдердің мәдени тәжірибе мен эмоциялық бағалауды жинақтайтын тілдік бірлік екенін көреміз. А.Н. Баранов пен Д.О. Добровольский идиомалық мағынаның ерекшелігін денотатты күрделірек тәсілмен көрсету арқылы түсіндіреді: «В широком понимании любая идиома представляет собой случай усложнения способа указания на денотат, если имеется более простой способ выразить тот же смысл (Кең мағынасында кез келген идиома белгілі бір мағынаны қарапайым жолмен айтуға болатын жағдайда денотатты күрделірек тәсілмен көрсету үлгісі болып табылады)» [89, б. 58]. Осы тұрғыдан аталған еңбектер фразеологиялық мағынаны семантикалық, когнитивтік және мәдени қырлары біріккен күрделі құбылыс ретінде түсіндіруге негіз ретінде ала аламыз, яғни гиперболалық фразеологизмдерді мәдени уәжі бар күрделі фразеологиялық мағына ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде фразеологияның дербес ғылыми негізін қалыптастыру І. Кеңесбаев еңбектерімен тығыз байланысты. «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерді кең көлемде жинақтап, олардың мағынасын, қолданылу өрісін, варианттылығын және синонимдік байланыстарын көрсеткен іргелі лексикографиялық еңбек болып саналады [90]. Бұл сөздікте гиперболалық бейнесі айқын фразеологизмдер мол кездеседі: «алты батпан азап» ауырлық пен бейнеттің шамадан тыс деңгейін, «ат шаптырым жер» кеңістіктің созылыңқылығын, *аузын ашса, жүрегі көрінеді* мінездің шектен тыс аккөңілдігін, *түн ұйқысын төрт бөлді* қамқорлық пен алаңдаудың қалыпты тыныштықты бұзғанын, *түймедейді түйедей қылды* болмашы нәрсені шамадан тыс үлкейту амалын танытады. І. Кеңесбаев еңбегі мұндай бірліктерді гиперболалық фразеологизм деген жеке атаумен теориялық топқа бөлмесе де, қазақ тіліндегі гиперболалық бейнелердің нақты тілдік қорын анықтауға негізгі материалдық база береді.

Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаев қазақ фразеологизмдерінің даяр қалпында жұмсалуды, мағына тұтастығын және тіркес тиянақтылығын негізгі белгі ретінде көрсетіп, «Фразеологизмдердің өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін және оны танытатын негізінен үш белгісі бар. Олар: 1) даяр қалпында жұмсалып белгісі, 2) мағына тұтастығы, 3) тіркес тиянақтылығы» [91, б. 187] деп тұжырымдайды. Бұл өлшемдер гиперболалық фразеологизмді жай күшейткіш сөздерден ажыратуға мүмкіндік береді: аса қуанды, өте алыс, қатты қорықты тәрізді қолданыстарда интенсивтілік бар, бірақ тұрақты бейнелі мағына міндетті емес; ал бөркін аспанға атты, жаны көзіне көрінді, алты қырдың ар жағында, аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты сияқты бірліктерде тұрақты фразеологиялық

форма, шектік бейне, эмоциялық-бағалауыштық әсер және ұжымдық танымдағы танылу қатар көрінеді.

Н. Уәли фразеологизмдердің тілдік норма және сөз мәдениеті жүйесіндегі орнын айқындай отырып, тұрақты тіркестің басты белгілерін мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы және қолдану тиянақтылығы арқылы түсіндіреді. Ол: «халық тілінде байырғыдан келе жатқан тұрақты сөз орамдарының (мақал, мәтел, қанатты сөздер, фразеологиялық тіркестер т.б.) сан алуан сыры бар. Олай болатыны халық өзінің өткен дәуірлеріндегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып, әрі нәрлі, әрі әрлі етіп ерекше өрнектей білген. Көнелікті ең көп сақтаған «жаны сірі» сөздердің небір шоғырлары алдымен мақал-мәтел, фразеологизмдердің құрамында шегенделіп қалған деуге болады» [92, б. 13]. Бұл тұжырым гиперболалық фразеологизмдер үшін де маңызды: мұндай тіркестер тілдік нормаға енген дайын құрылым ретінде қолданылады, бірақ сөйлеуде бейтарап ақпарат жеткізумен шектелмей, экспрессивтік-бағалауыштық жүктеме арқалайды. *Екі өкпесін қолына алды* адамның қатты жүгіргенін ғана емес, денелік шаршаудың қалыпты межеден асқанын, ал *қас пен көздің арасында* уақыттың өте қысқа қабылданғанын образдық түрде жинақтайды.

Қазақ фразеологиясының ұлттық-мәдени және этнолингвистикалық қырын негіздеуде Ө. Қайдар еңбектерінің маңызы зор. Ғалым тілдік бірліктерді этностың рухани және материалдық мәдениетімен, тарихи жадпен, тұрмыс-тіршілікпен, дүниетаныммен сабақтастыра қарастыру қажеттігін көрсетті [52]. Гиперболалық фразеологизмдер осы тұрғыдан этнос тәжірибесінің шектік бейнелерін сақтайды: *ақ түйенің қарны жарылды* тіркесінде қуаныш пен молшылық малшылық мәдениеті, *ақ түс* символикасы және береке ұғымымен байланысса, *бір ауыл елді шулатты* әлеуметтік кеңістік пен қауымдық бағалаудың күшейтілген бейнесін танытады.

Ж. Манкеева қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздерін ұлттық мәдениет, табиғат және этнос байланысы тұрғысынан қарастырады. Ғалым: «... қазақ халқының сәулетті өмірі, көрікті мәдениеті табиғат пен этнос арасындағы байланысты көрсетеді. Өйткені әртүрлі табиғат жағдайына икемделу халықтың материалдық өндірісімен қатар, адамдардың ой-санасына, мәдени өркендеуіне тікелей әсер етеді» [62, б. 16] деп жазады. Бұл тұжырым тілдік мағынаның тек атауыштық қызметпен шектелмей, халықтың өмір салты, мәдени тәжірибесі және дүниетанымымен сабақтас қалыптасатынын көрсетеді. Мұндай ұстаным гиперболалық фразеологизмдердің ішкі уәжін ашуда ерекше мәнге ие, өйткені гипербола әр тілде әмбебап әсірелеу амалы болғанымен, оның нақты образдық материалын сол тілдік қауымның мәдени тәжірибесі анықтайды. Мысалға қазақ тілінде қыр, дала, ат, түйе, босаға, шаңырақ, төр, сүт, май, ақ, қара сияқты компоненттердің гиперболалық фразеологизмдер құрамында жиі жұмсалуды кездейсоқ емес, өйткені олар ұлттық өмір салты мен бағалау жүйесінің тілдік таңбалары ретінде қызмет ететінін біз айқын көре ақламыз.

Г. Смағұлова қазақ фразеологиясын ұлттық-мәдени мағына, мағыналас қатар, фразеосемантикалық топ, КФ және әлемнің фразеологиялық бейнесі

тұрғысынан қарастырған зерттеушілердің бірі. «Фразеологизмдер сөйлеу және жазба тілде бағалауыштық қызметімен ерекшеленіп, өзіндік бейнелі, эмоционалды-экспрессивті жағынан айтушы мен тыңдаушы арасында жай хабарласу, ойды көркем жеткізу ғана құралы емес, түрлі сезімдік жақтарына әсер ету мүмкіндігіне ие болатын ментальдық бірліктер ретінде танылады деген тұжырым жасалған» [93, б. 5] деп көрсетеді, яғни бір ұғымның бірнеше бейнелі тіркес арқылы берілуін, олардың ұлттық дүниетаным мен байланысын және бағалауыштық айырмасын ашуға мүмкіндік береді. Бұл бағыт гиперболалық фразеологизмдер үшін маңызды, себебі бір ғана «көптік» ұғымы қазақ тілінде *құмырсқаның илеуіндей құжсынады, иттен де көп, қисабына көз жетпеу, шапш жетпеді* сияқты түрлі образдық қатар арқылы беріледі, ал әрбір образ көптіктің әртүрлі әсерлік қырын көрсетеді. Г. Смағұлованың «Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда» монографиясында қазақ фразеологиясының қазіргі даму бағыттары, КФ құрылымдары, фреймдік талдау, когнитивтік-мәдениеттанымдық ерекшеліктер, лингвоконцептология, этнолингвистика және әлемнің фразеологиялық бейнесі мәселелері жүйеленетіні көрсетіледі [94]. Бұл еңбек гиперболалық фразеологизмдерді жеке троп емес, фразеологиялық әлем бейнесінің құрамындағы мәдени-танымдық құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Р. Авакова қазақ фразеологиясының семантикалық, таңбалық және этномәдени табиғатын арнайы зерттеп, фраземалардың ішкі формасы, пайда болу арналары, символдық мағынасы және концептуалды-семантикалық өзегі мәселелеріне назар аударды [95]. «Фразеосемантика» монографиясында фраземалардың ішкі формасы, зооморфтық және соматикалық фраземалар, символдық семантика сияқты мәселелерді арнайы көрсетеді. Ғалым: «Фраземалардың халықтық табиғатын түсінудегі, ұлттық мәдениетпен байланысын көре білудегі негізгі факторлары олардың мағынасындағы экстралингвистикалық себептерін анықтауға, ішкі формасындағы ассоциативтік-символдық байланыстардың уәждерін саралауға мүмкіндік берді. Фраземалардың пайда болу уәждері көбінесе универсалды сипатқа ие, өйткені олардың қалыптасу кезеңіндегі түрлі жағдайлар фраземалық мағынаның жасалуына септігін тигізеді» [96, б. 47-68] деп жазып, фразеологизмді тек құрылымдық тұрақтылық арқылы емес, оның бейнелі және танымдық семантикасы арқылы талдау қажеттігін көрсетеді. Р.Авакова фразеологизмдер мазмұнында жинақталған ғасырлар жемісі ұлттық-мәдени коннотацияда көрінетінін атап көрсетеді [96] бұл тұжырым гиперболалық фразеологизмдерді ұлттық жад пен мәдени бағалаудың шектік формасы ретінде тануға мүмкіндік береді. Р. Авакова фразеологизм мағынасында ұлттық-мәдени мазмұн, эмоциялық реңк, ассоциативтік-бейнелі негіз және стилистикалық қызмет өзара сабақтастықта көрінетінін атап көрсеткені біздің зерттеуімізге қатысты гиперболалық фразеологизмдерді де тек бейнелі тіркес ретінде ғана емес, халықтың мәдени тәжірибесін, бағалау жүйесін және эмоциялық қабылдауын жинақтаған күрделі тілдік бірлік ретінде қарастыруға болады [96, б. 217].

Қазақ фразеологиясын тарихи, аймақтық және көркем мәтіндік кеңістікте қарастырған еңбектер де гиперболалық фразеологизмдердің зерттелу жайын нақтылауға көмектеседі. Қ.С. Қалыбаева қазақ тіліндегі диалектілік тұрақты сөз тіркестерін арнайы қарастырып, фразеологизмдердің аймақтық қолданыстағы варианттары мен этномәдени қабатын сипаттады [97]. Кейін зерттеушінің «Салыстырмалы түркі фразеологиясы (Қыпшақ тобындағы тілдердің материалы бойынша)» атты докторлық зерттеуі мен монографиясы қыпшақ тобындағы түркі тілдерінің фразеологиялық қорын салыстырмалы тұрғыдан қарастыруға бағытталды [46]. Бұл еңбек қазақ фразеологиясын туыстас тілдер материалымен қатар қою арқылы ұлттық және ортақ түркілік белгілерді ажыратуға мүмкіндік береді. Г. Қосымованың «Қазақ эпосындағы тұрақты сөз тіркестері» атты еңбегі эпос тіліндегі фразеологизмдердің көркемдік, тарихи және ұлттық-мәдени қызметін көрсетуімен маңызды [98]. Эпостық мәтіндегі тұрақты тіркестер халықтың батырлық, ерлік, кеңістік, уақыт, ру-тайпалық қатынас, ар-намыс туралы дәстүрлі түсініктерін сақтайды, ал бұл арнаның гиперболалық фразеология үшін маңызы айрықша, себебі эпостық тілде әсірелеу, алыптық, батырлық, қашықтық, күш-қуат сияқты семантикалық өрістер фразеологиялық бейнелер арқылы жиі беріледі.

Ж. Қоңыратбаеваның XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдерге арналған зерттеуі тұрақты тіркестердің көркем мәтіндегі қызметін, дәуір тілін, кейіпкер бейнесін және ұлттық мәдени фонды берудегі рөлін сипаттайды [99]. Г. Боранбаева XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдерді зерттеу арқылы тарихи поэтикалық мәтіндегі тұрақты тіркестердің тілдік дәстүрмен және көркемдік жүйемен байланысын айқындады [100]. Ш. Сейтова өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипатын қарастырып, табиғат атауларының фразеологиялық мағына жасаудағы ұлттық-мәдени жүктемесін көрсетті [101]. Бұл еңбектер фразеологизмдердің көркем мәтін, эпос, тарихи поэзия, этномәдени кеңістік және аймақтық қолданыс аясында қалыптасу ерекшеліктерін ашады, алайда екі тілдегі гиперболалық фразеологизмдерді негізгі нысан ретінде алмайды.

Салғастырмалы фразеология бағытындағы қазақстандық зерттеулер қазақ және өзге тілдердегі тұрақты тіркестерді мағыналық, этномәдени және эквиваленттік тұрғыдан салыстыруға жол ашты. М. Есімжанова ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық сәйкестіктерді қарастырып, тіларалық баламалылықтың семантикалық және функционалдық шарттарын сипаттады [102]. Ш. Аргингазина ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипатын талдап, екі тілдегі әрекет семантикасын беретін тұрақты тіркестердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетті [103]. Г. Қапышева неміс, ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі «қорқыныш» семантикалық өрісіне қатысты фразеологиялық эквиваленттерді зерттеп, эмоциялық мағынаның әр тілде әртүрлі фразеологиялық образ арқылы берілетінін дәлелдеді [104]. Г. Ахметжанова [105] соматикалық фразеологияның ұлттық-мәдени ерекшелігін, Г. Абрамова

фразеологиялық компаративтік бірліктердің этносемантикасын талдады [106]. Бұл зерттеулер эквивалент, аналог, жартылай балама және баламасыз бірлік ұғымдарын нақтылауға көмектеседі, бірақ ГНФ-терді дербес жүйе ретінде толық қамтымайды. Сондықтан фразеологизмдерді когнитивтік аспектіде қарастыру олардың мағынасын тек тілдік деңгейде емес, ұлттық дүниетаныммен, мәдени тәжірибемен және адам санасындағы әлем бейнесімен байланыстыра талдауға мүмкіндік береді. Осы мәселе біздің «Танымдық көзқарас аясында фразеологиялық бірліктердің әлемдік бейнесі» атты мақаламызда да арнайы көрсетілген: «Когнитивті аспектіде фразеологиялық бірліктерді зерттеуде идиомаларды тең дәрежеде қабылдау мен оны іс жүзінде қолдануды қамтамасыз ететін адам санасының құрылымын сипаттауда үлкен рөл атқаратын фразеологияны зерттей отырып, біз ондағы ұлттық мінездің, темпераменттің, наным-сенімдердің, көңіл-күйлердің және т.б. көрінуіне назар аударамыз. Бүгінгі таңда ойланып қарар болсақ, адамзат баласының қайсы біріне болмасын, әлем туралы негізгі ақпарат бізге жалпы тіл арқылы және оның ажырамас фразеологиялық құрамы арқылы келетіндігі тереңірек түсінілуде» [107, б. 257] деп көрсетіледі. Осы пікір фразеологизмдердің адам санасындағы білімді, эмоциялық тәжірибені, бағалау жүйесін және мәдени ассоциацияларды жинақтайтын күрделі когнитивтік бірлік екенін дәлелдейді.

Жалпы фразеологияның құрылымдық-семантикалық және ұлттық-мәдени негізі айқындалғаннан кейін, фразеологизмді когнитивтік нысан ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін ұғымдарды нақтылау қажет. Мұнда бірінші кезекте концепт ұғымы алынады, өйткені фразеологизм белгілі бір мағынаны ғана емес, сол мағынаның артындағы білімді, бағалауды, эмоцияны және мәдени ассоциацияны сақтайды. Концепт сөздің жеке мағынасынан кең; ол ұжымдық тәжірибеде орныққан танымдық өзек ретінде фразеологизмдердің мағыналық өрісін ұйымдастырады. Жүрек концепті қазақ тілінде сезім, мейірім, батылдық, қорқыныш, қайғы, қуаныш, ниет сияқты бірнеше өрісті біріктіреді: *жүрегі елжіреді* мейірім мен жұмсаруды, *жүрегі тас төбесіне шықты* қорқынышты, *жүрек жұтқан* батылдықты, *жүрегі қан жылады* қайғыны танытады. Ағылшын тіліндегі heart компоненті де эмоция орталығы ретінде белсенді болғанымен, *to have a heart of gold, heart of stone, one's heart sank* сияқты идиомалардағы бағалау реңкі мен мәдени ассоциация әр контексте жеке талдауды қажет етеді.

Концепт пен фрейм өзара жақын болғанымен, бірдей ұғым емес. Концепт белгілі бір құбылыс туралы жинақталған білім, эмоция, бағалау және мәдени ассоциациялардың менталдық өзегі болса, фрейм сол білімнің белгілі бір жағдаят, әрекет немесе сценарий түрінде ұйымдасқан құрылымы болып табылады. Ч. Филлмордың фреймдік семантикасы мағынаның белгілі бір жағдаяттық және мәдени біліммен байланыста қалыптасатынын нақтылайды. Ғалым фреймді “any system of concepts related in such a way that to understand any one of them you have to understand the whole structure in which it fits” [19, p. 111] деп сипаттайды. Бұл пікір гиперболалық фразеологизмдерді талдауда олардың жеке компоненттері емес, тұтас ішкі формасы, образдық уәжі, концепттік өзегі және мәдени коды бірлікте қарастырылуы қажет екенін дәлелдейді. Қазақ

тіліндегі «шаңырақ көтеру» тіркесі үйдің физикалық құрылымын ғана емес, отбасы құру, әлеуметтік мәртебе, дәстүрлі өмір салты, туыстық қатынас фреймін іске қосады; «төрге шығару» құрмет көрсету сценарийін, «босаға аттау» жаңа әлеуметтік кеңістікке өту сценарийін, «бетіне күйе жағу» қоғамдық ұят пен беделге нұқсан келтіру фреймін белсендіреді. Гиперболалық фразеологизмдерде мұндай фреймдер көбіне шектік бағамен беріледі: *ел бетіне қарай алмады* әлеуметтік ұятты кеңістіктік және визуалды модель арқылы күшейтеді.

Осы тұрғыдан алғанда, когнитивтік модель ұғымы ішкі форма, уәжділік, КӨ және МК арасындағы байланысты біріктіретін теориялық тетік ретінде танылады. Р. Лангакер мағынаны адамның концептуалдық әрекетімен байланыстырып, “Semantic structures are conceptualizations exploited for linguistic purposes, notably as the meanings of expressions” [18, p. 15] деп көрсетеді. Яғни бұл тұжырым фразеологиялық мағынаның дайын лексикалық мән емес, адамның шектік өлшем, эмоциялық қарқын, бағалау және мәдени тәжірибе арқылы концептуалдаған мазмұны екенін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Уәжділік пен ішкі форма ұғымдары концепт пен фреймді нақты тілдік бейнемен байланыстырады. Дәстүрлі фразеологияда уәжділік көбіне тіркес мағынасының компоненттер мағынасымен байланысы ретінде түсіндірілсе, когнитивтік бағытта ол образ, тәжірибе, мәдени ассоциация және концептуалдық модель арасындағы қатынас ретінде қарастырылады. Ішкі форма фразеологизмнің сыртқы тұлғасы мен тұтас мағынасы арасындағы образдық дәнекерді білдіреді: *көз майын тауысу* ұзақ еңбекті көру мүшесінің шаршауы мен жарыққа телміре қарау тәжірибесі арқылы, *су жүрек* қорқақтықты ішкі әлсіздік пен тұрақсыздық бейнесі арқылы, *аузымен орақ орды* сөйлеу әрекетін физикалық еңбек пен кесу қозғалысы арқылы түсіндіреді. Мұндай ішкі форма сақталмаса, фразеологизм жай сөздік баламаға айналып кетеді; ал когнитивтік талдау сол ішкі образдың қандай тәжірибеге, қандай мәдени ассоциацияға және қандай бағалау жүйесіне сүйенетінін анықтауға бағытталады.

Ішкі форма мәселесін арнайы қарастырған зерттеулер бұл ұғымның фразеологиялық мағынаны түсіндірудегі негізгі тірек екенін нақтылай түседі. А.П. Василенко фразеологизм семантикасының қалыптасу негізін оның ішкі формасымен байланыстырып, оны мағынаны ұйымдастыратын, фразеологизмнің уәжін түсіндіретін ассоциативті-бейнелік құрылым ретінде сипаттайды. Ғалымның пайымдауынша, «Основа формирования семантики фразеологизма – его внутренняя форма, ассоциативно-образная картинка, предопределяющая и значение, и функционирование структуры» [108, б. 15]. Сонымен қатар зерттеуші ішкі форманың фразеологизм мағынасын ұйымдастырып, оның уәжін түсіндіретінін атап көрсетеді: «Внутренняя форма организует значение фразеологизмов и объясняет их мотивацию» [108, б. 15]. А.В. Кунин ішкі форманы фразеологиялық мағына мен оның этимологиялық негізі арасындағы тарихи байланыс ретінде қарастырады. Оның анықтамасы бойынша, ішкі форма – «совокупность буквальных значений ее компонентов, обозначающих признак или признаки наименования в структуре образного фразеологического значения» [109, б. 187]. Бұл пікір фразеологизмнің қазіргі

ауыспалы мағынасы оның бастапқы прототиптік, тура немесе этимологиялық негізінен толық ажырап кетпейтінін көрсетеді. Т.З. Черданцева ішкі формадағы бастапқы салыстыру көмескіленген жағдайда фразеологизм құрамында белгілі бір образдық із сақталатынын көрсетеді [110]. Бұл тұжырымдар гиперболалық фразеологизмдердің қазіргі мағынасы мен тарихи-бейнелік уәжін сабақтастыра талдауға мүмкіндік береді.

Концепт, фрейм, уәжділік және ішкі форма бір-бірінен бөлек тұрған категориялар емес, фразеологиялық мағынаның әр қырын ашатын өзара байланысты талдау деңгейлері. Концепт фразеологизмнің мағыналық өзегін көрсетсе, фрейм сол мағынаның қандай жағдаяттық білімге сүйенетінін ашады; уәжділік образ бен мағына арасындағы байланысты түсіндіреді, ал ішкі форма сол байланыстың тілдік бейнесін сақтайды. Сондықтан ГНФ-тердің зерттелу жайын бағалауда тек мағыналық баламалылық емес, сол мағынаның қандай концепт арқылы ұйымдасқаны, қандай фреймді іске қосқаны, қандай ішкі формаға сүйенгені және қандай мәдени уәжбен бекігені де ескерілуі тиіс. Бұл қағида кейінгі практикалық талдауда тақырыптық топтарды, концепттік жүйені және ГМ-дерді бір-бірінен ажыратып, бірақ өзара сабақтас деңгейлер ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

Фразеологизмдерді когнитивтік тұрғыдан зерттеген шетелдік еңбектер осы категориялардың тілдік қолданыста қалай іске асатынын нақтылай түседі. Р. Гиббс бейнелі тіл адамның күнделікті танымынан тыс тұрған ерекше көркемдік қабат емес, ойлау үдерісінің табиғи бөлігі екенін дәлелдеп, идиомаларды түсінуде денелік тәжірибе, мәдени білім және контекстік күтілімнің маңызды екенін көрсетті [26]. С. Глюксберг идиомаларды түсіну үдерісінде тура мағына толық жойылып кетпейтінін, керісінше, идиомалық мағынаны қабылдауға белгілі бір деңгейде әсер ететінін көрсетіп шығады. Ғалымның “the idiom’s literal meaning does constrain its use and comprehension” [27, б. 74]. деген пікірі осыны нақтылайды. Бұл тұжырым гиперболалық фразеологизмдер үшін де маңызды деп білеміз. Себебі тыңдаушы тұрақты тіркесті дайын ауыспалы мағына ретінде қабылдағанымен, оның ішкі образын да қатар елестетеді. Мысалы, *жаны қара бақайына кетті, көзі шарасынан шықты, жүрегі жарыла жаздады* сияқты тіркестерде тура бейне шындыққа сәйкес келмейді, бірақ дәл сол бейне қорқыныштың, таңданудың немесе қуаныштың шектен тыс күшейген күйін тануға көмектеседі. Ал А. Ланглотц идиомаларды толық қатқан, өзгермейтін форма ретінде емес, сөйлеу жағдаятына қарай белгілі бір шекте өзгеріске түсе алатын күрделі тілдік бірліктер ретінде қарастырады. Өзінің еңбегінде “Whenever speakers vary idioms in actual discourse, they open a linguistic window into idiomatic creativity” [28, б. 21] деген тұжырымы идиомалық варианттылықтың кездейсоқ құбылыс емес, идиоманың ішкі семантикалық құрылымы мен когнитивтік репрезентациясын танытатын белгі екенін көрсетеді. Осы тұжырымдарды зерттей отырып, гиперболалық фразеологизмдер дайын тілдік қалып ретінде жұмсалғанымен, олардың қабылдануы ішкі образды, мәдени уәжді және сөйлеу жағдаятындағы бағалауды қатар тануға негізделеді деп есептейміз. Сондықтан мұндай бірліктерді талдауда олардың тұрақты

формасын ғана емес, сол форманың артында тұрған бейнелік негізі мен когнитивтік моделін де ескеру қажет деп білеміз.

Д. Добровольский мен Э. Пийрайненнің кросс-мәдени және кросс-лингвистикалық фразеологияға арналған зерттеуі фразеологиялық мағынаның мәдени кодпен байланысын ашуда бұл мәселенің орны ерекше [111]. Зерттеушілердің пайымдауынша, әр тілдегі тұрақты тіркестердің белгілі бір бөлігі жалпыадамзаттық тәжірибеге негізделгенімен, олардың нақты бейнелік құрылымы әлеуметтік-мәдени ортаға, тарихи жад пен символдық жүйеге, сондай-ақ тілдік қауымдастықтың бағалау дәстүріне тікелей тәуелді. Осы қағида қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді өзара салыстыруда айқындаушы рөл атқарады. Мәселен, екі тілде де қорқыныш, қуаныш, ашу-ыза, көптік, жоқшылық немесе қымбаттық секілді ұғымдар шектен асыра бейнеленуі мүмкін. Алайда, бұл құбылыс қазақ тілінің табиғатында көбіне мал шаруашылығы, дала кеңістігі, ар-ұят феномені, ақ пен қара түстер символикасы және сөз киесі сияқты төл мәдени кодтармен сабақтасса, ағылшын тілінде тән белгілері (денелік реакция), қаржылық ұғымдар, әлеуметтік мәртебе, сонымен қатар библиялық және классикалық аллюзиялар арқылы көрініс табады.

Осы тұрғыдан алғанда, гиперболалық фразеологизмдердің зерттелу жайын тек бұрынғы еңбектерді атаумен шектеу жеткіліксіз. Әрбір теориялық бағыт зерттеу нысанының белгілі бір қабатын ғана ашады: жалпы фразеология тұрақты тіркестің тілдік мәртебесін айқындайды; когнитивтік идиоматика ішкі бейненің қабылдану тетігін түсіндіреді; лингвомәдениеттану фразеологизмдегі мәдени код пен бағалау жүйесін ашады; салғастырмалы фразеология екі тілдегі баламалылық пен айырмашылықты салыстыруға мүмкіндік береді. Гиперболаға негізделген фразеологизмдер осы бағыттардың қиылысында тұрғандықтан, олардың зерттелу жайын бағалау да көпқабатты ғылыми жүйе түрінде құрылуы керек.

Осы категориялар кейінгі практикалық тараулар үшін әдіснамалық негіз қызметін атқарады. ТТ фразеологизмнің қандай мағыналық өріске жататынын көрсетсе, концепт сол мағынаның тілдік санадағы өзегін айқындайды; фрейм мен сценарий фразеологизмнің артындағы жағдаяттық білімді ашады; ішкі форма мен уәжділік сол мағынаның қандай образ арқылы тұрақтанғанын түсіндіреді; ал гиперболалық белгі, эмоция, мөлшер немесе бағалаудың қандай жолмен шектен асырылғанын көрсетеді. Сондықтан бұл ұғымдар бөлім ішінде жай теориялық шолу үшін емес, қазақ және ағылшын материалын кейінгі тарауларда бірізді талдауға қажетті ғылыми аппарат ретінде енгізіледі.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді салыстыруда алдымен терминдік шекараны нақтылау қажет. Қазақ тіл білімінде «фразеологизм», «тұрақты тіркес», «фразеологиялық бірлік» атаулары қалыптасқан теориялық дәстүрде орнықса, ағылшын тіл білімінде *idiom* (идиома), *fixed expression* (тұрақты орам), *phraseological unit* (фразеологиялық бірлік), *formulaic expression* (формулалық тіркес) сияқты бірнеше атау қатар қолданылады. Диссертациялық зерттеуімізде ағылшын материалынан *idiom* атауының негізгі салыстырмалы нысан ретінде алынуы оның қазақ

фразеологизмімен тұтас мағыналылық, тұрақтылық, идиомалылық, бейнелілік және конвенционалды қолданыс белгілері арқылы функционалдық тұрғыдан жақындасуымен түсіндіріледі. Бұл ұстаным ағылшын тіліндегі *idiom* атауын қазақ тіліндегі фразеологизммен салыстырмалы деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді. Ч. Фернандо *idiom* бірліктерін “conventionalized multi-word expressions often, but not always non-literal” [78, б. 38] деп сипаттайды яғни идиоманың бір ғана сөз емес, бірнеше компоненттен тұратын, қолданыста орныққан, көбіне ауыспалы мағына беретін тілдік бірлік екенін көрсетеді. Осы белгілер қазақ тіліндегі фразеологизмнің тұрақтылық, тұтас мағыналылық, бейнелілік және конвенционалды қолданыс сипаттарымен сәйкес келетінін пайымдай аламыз. Сондықтан ағылшын тіліндегі *idiom* атауы бұл зерттеуде қазақ фразеологизмінің абсолютті баламасы ретінде емес, функционалдық-семантикалық тұрғыдан жақын салыстырмалы нысан ретінде алынды. Р. Мунның *fixed expressions and idioms* туралы корпусқа негізделген зерттеуі де осы ұстанымды нақтылай түседі. Зерттеушінің негізгі ойы бойынша, *fixed expressions* “can only be fully understood if they are considered in the context of the texts in which they occur” [79, б. 4]. Бұл пікірін негізге алсақ, тұрақты орамдар мен идиомалардың мағынасы жеке компоненттердің қосындысынан ғана емес, олардың мәтіндегі орны, қолданыс жағдаяты және конвенционалды қызметі арқылы ашылатынын дәлелдейді. Сол себепті диссертациялық жұмысымызда қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдер тұтас мағынасы, бейнелік негізі, эмоциялық-бағалауыштық қызметі және мәдени уәжі тұрғысынан салыстырылды.

Фразеологизмнің зерттелу жайын анықтауда оның лексикографиялық тіркелуі де маңызды. Қазақ тіліндегі материал үшін І. Кеңесбаев сөздігі тұрақты тіркестерді мағынасы мен қолданысына қарай жүйелеуге мүмкіндік берсе, ағылшын тіліндегі материал үшін *Oxford Dictionary of Idioms* және *Cambridge Idioms Dictionary* сияқты сөздіктер идиомалардың тілдік қолданыста орныққан, түсіндірмесі бар, конвенционалды бірлік екенін дәлелдейді [90, 7, 8]. Осы себепті ағылшын тіліндегі материалды еркін тіркес ретінде емес, дәл идиома ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан негізді: идиома ағылшын тіліндегі фразеологиялық қордың ең тұрақты, бейнелі және семантикалық тұтас қабатын жинақтайтын негізгі лексикографиялық атау болып табылады.

Қазақ фразеологизмдері мен ағылшын идиомаларын салыстыру тек сыртқы мағыналық сәйкестікке сүйенбеуі тиіс; олардың ішкі бейнесі, мәдени уәжі, эмоциялық-бағалауыштық реңкі және гиперболалық тетігі қатар қарастырылады. Мысалы, қазақ тіліндегі *түймедейді түйедей қылды* мен ағылшын тіліндегі *to make a mountain out of a molehill* бірдей «болмашыны үлкейту» мағынасына жақын болғанымен, қазақ бірлігінде түйме мен түйе арқылы тұрмыстық ұсақтық пен көшпелі мәдениеттегі ірілік қарсы қойылса, ағылшын идиомасында *molehill* мен *mountain* арқылы табиғи нысандардың көлемдік қарама-қарсылығы іске қосылады. *Екі езуі екі құлағында* мен *grinning from ear to ear* қуаныш пен күлкінің шектен тыс жайылуын білдіргенімен, қазақ тіркесінде езу-құлақ кеңістігі арқылы күлкінің бетке сыймауы, ағылшын идиомасында *ear to ear* аралығы арқылы ауыздың барынша кеңеюі бейнеленеді.

Мұндай айырмашылықтар қазақ фразеологизмдері мен ағылшын идиомаларын салғастырғанда мағынамен қатар образдық-когнитивтік сәйкестікті де есепке алу қажеттігін көрсетеді.

Осы теориялық-терминологиялық негіз айқындалғаннан кейін зерттеу жұмысымыздың нысанына тікелей қатысты келесі мәселе алға шығады. Ол – гиперболаға құрылған фразеологиялық бірліктердің ғылыми әдебиетте арнайы қарастырылу деңгейін саралау. Бұл бағытта М.С. Чернованың ағылшын және орыс тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологиялық бірліктерге арналған диссертациялық зерттеуін ерекше атап өтуге болады. Автор гиперболалық фразеологизмдерді екіншілік номинация бірлігі ретінде қарастырып, олардың эмоционалды-бағалауыштық әлеуетін былай сипаттайды: «Фразеологические единицы, построенные на гиперболе, являясь единицами вторичной номинации, обладают богатыми возможностями в выражении эмоционально-оценочного отношения человека к окружающей действительности» [112, б. 4]. М.С. Чернова еңбегінде гиперболаға негізделген фразеологиялық бірліктердің құрылымдық-семантикалық сипаты, коннотативтік мазмұны, тіларалық сәйкестіктері, баламасыз бірліктерді аудару жолдары және контекстік қолданысы қарастырылады. Сонымен бірге автор оларды интенсивтілік, экспрессивтілік, эмотивтілік және бағалауыштық категорияларымен байланысты талдайды. Алайда аталған зерттеу ағылшын және орыс тілдерінің материалына негізделгендіктен, біздің диссертациялық жұмысымыздың нысанымен толық сәйкес келмейді. Онда қазақ тілі материалы қамтылмайды, қазақ-ағылшын салғастырмасы жүргізілмейді, сондай-ақ гиперболалық фразеологизмдердің КЖ-сі, когнитивтік модельдері, мәдени кодтары мен тілдік санадағы қызметі дербес талдау нысаны ретінде арнайы ашылмайды. Сондықтан М.С.Чернова еңбегі гиперболаға құрылған фразеологиялық бірліктерді зерттеудің ғылыми алғышартын көрсететін маңызды дерек ретінде бағаланғанымен, қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді когнитивтік-семантикалық және лингвомәдени тұрғыдан жүйелеу міндетін толық шешпейді деп есептейміз.

Гиперболаны жалпы тілдік құбылыс ретінде зерттеген еңбектер де зерттеу нысанының теориялық аясын нақтылауға көмектеседі, бірақ бұл бөлімде олар тек қысқаша ғылыми алғышарт ретінде ғана қарастырылады. М. Маккарти мен Р. Картер CANCODE корпусына сүйеніп, гиперболалық айтылымдардың тыңдаушы тарапынан «creative intensifications for evaluative or affective purposes» [113, б. 150] ретінде қабылданатынын көрсетеді. Н. Норрик гиперболаны шектік тұжырымдау мәселесімен байланыстырып, асыра айтуды «claims that are higher (or lower) on some scale than warranted» [114, б. 1728] деп сипаттайды. К. Клэридж гиперболаны корпусқа негізделген зерттеу арқылы ағылшын тіліндегі асыра айту үлгілерінің семантикалық, прагматикалық және қолданыстық қырын жүйелеп, оның күнделікті тілдегі қызметін «the speaker's emotional expression and self-presentation» [115, б. 3] ұғымдарымен байланыстырады. Бұл еңбектер гиперболаның тілдік табиғатын түсіндіреді, алайда қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұрақты гиперболалық фразеологизмдерді дербес салғастырмалы-

когнитивтік жүйе ретінде сипаттамайды; сондықтан олар келесі арнайы тармақта кеңірек ашылатын гиперболааның когнитивтік қызметіне өтетін теориялық көпір қызметін атқарады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологиялық бірліктер туралы біздің зерттеуіміз «Cognitive Linguistic Analysis of Hyperbole-based Phraseological Expressions in Kazakh and English Languages» мақаласында айтылды [116]. Бұл мақаламызда қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологиялық бірліктердің когнитивтік-лингвистикалық ерекшеліктерін талдау мақсаты қойылып, мұндай бірліктердің *figurative basis* (бейнелік негізі), *structural characteristics* (құрылымдық сипаттары) және *cognitive underpinnings* (когнитивтік астары) қырлары қарастырылатыны көрсетіледі. Сонымен қатар аталған еңбекте соңғы жылдары гиперболаға негізделген фразеологиялық бірліктерді когнитивтік-лингвистикалық тұрғыдан талдауға деген ғылыми қызығушылықтың артқаны, алайда бұл бірліктерді зерттеудің әдіснамалық қырларын әлі де тереңдету қажеттігі атап өтіледі: “Hence, the cognitive linguistic analysis of hyperbole-based phraseological units has increased significantly in recent years. However, further research seems necessary to improve some methodological aspects of this type of unit” [116, б. 8]. Бұл пікір диссертациялық тақырыптың қазіргі ғылыми айналымда өзекті екенін дәлелдейді: гиперболаалық фразеологизмдер сыртқы мағыналық ұқсастық деңгейінде ғана емес, ішкі бейнелік негізі, құрылымдық ерекшелігі, мәдени уәжі және когнитивтік астары тұрғысынан қарастырылуға тиіс.

Осы бағыттың қолданбалы маңызын келесі зерттеу жұмысымыз «Hyperbolic phraseology in media literacy» мақаламызда да көрінеді. Бұл мақаласызда гиперболаалық фразеологизмдер қазіргі медиа мәтіндердегі эмоциялық-бағалауыштық және ықпал етушілік қызметімен байланысты қарастырылып, гиперболаалық тілдік бірліктердің *emotional and cognitive impact* (эмоциялық және когнитивтік ықпал) әсерін күшейтуге қатысатыны көрсетіледі [117, б. 29-42]. Аталған мақалада бұл тұжырым былай беріледі: “The findings indicate that hyperbolic phraseology plays a critical role in shaping cognitive and emotional responses to media content” [117, б. 39]. Бұл пікір гиперболаалық фразеологизмдердің тек бейнелі мағына тудыратын тілдік құрал ғана емес, адресаттың қабылдауына, эмоциялық әсеріне және бағалау бағытына ықпал ететін когнитивтік механизм екенін көрсетеді. Яғни гиперболаалық тілдік бірліктер белгілі бір ақпараттың маңызын күшейтіп, оқырман немесе тындаушы санасында оған қатысты эмоционалды реакция қалыптастырады, сол арқылы мәтіннің ықпал ету әлеуетін арттырады. Диссертациялық зерттеу медиа мәтіндермен шектелмегенімен, бұл дерек гиперболаалық фразеологияның қазіргі коммуникациялық кеңістікте де мағынаны күшейту, бағалауды бағыттау және қабылдау қарқынын арттыру құралы ретінде белсенді қызмет атқаратынын дәлелдейді.

Осы зерттеуімізде біз ғылыми әдебиеттерді саралау барысында гиперболаға негізделген фразеологизмдерді бірнеше өзара байланысты деңгейде қарастыру қажет екенін көрсетеміз. Ең алдымен, мұндай бірліктер тұрақтылығы,

мағына тұтастығы және идиомалық сипаты арқылы еркін сөз тіркестерінен ажыратылады. Сонымен бірге олардың негізгі ерекшелігі о белгілі бір эмоцияны, бағалауды немесе құбылысты шектік деңгейге дейін күшейтіп көрсетуі. Ал когнитивтік-лингвомәдени тұрғыдан алғанда, бұл күшейту кездейсоқ емес, белгілі бір концепт, ішкі образ, МК және ұлттық таным үлгілері арқылы тұрақтанады. Сондықтан гиперболалық фразеологизмнің толық табиғаты оның фразеологиялық мәртебесін, семантикалық асқындыру тетігін және мәдени-танымдық негізін бірге қарастырғанда ғана ашылады деген тұжырымға келеміз. Мысалы, *түймедейді түйедей қылды* тіркесі фразеологиялық тұрақтылыққа ие; оның гиперболалық сипаты болмашыны шектен тыс ұлғайтуға негізделген; ал когнитивтік-лингвомәдени деңгейде түйме мен түйе арасындағы көлемдік қарама-қарсылық қазақ тұрмысындағы ұсақтық пен ірілік өлшемдері арқылы түсіндіріледі. Ағылшын тіліндегі *to make a mountain out of a molehill* идиомасы да осы мағынаға жақын, бірақ оның ішкі бейнесі табиғи нысандардың көлемдік қарама-қарсылығына негізделеді.

Гиперболаға негізделген фразеологизмдердің зерттелу тарихындағы басты олқылық осы нысанның бірнеше ғылыми салада жеке-жеке қарастырылып, бірақ біртұтас салғастырмалы-когнитивтік жүйеге толық түсірілмеуінен байқалады. Фразеология теориясы тұрақтылық пен мағына тұтастығын дәлелдейді, гипербола зерттеулері шектік күшейту мен бағалаушылық әсерді сипаттайды, КЛ бейнелі мағынаның танымдық негізін ашады, лингвомәдениеттану ұлттық код пен мәдени уәжді түсіндіреді. Алайда осы бағыттардың тоғысындағы қазақ-ағылшын гиперболалық фразеологизмдері арнайы корпус, концепттік жүйе, гиперболалық бейне және эквиваленттік қатынас деңгейінде кешенді талдауды қажет етеді.

Қорыта келе, қарастырылған еңбектер ГНФ-терді зерттеуге қажетті теориялық алғышарттарды қалыптастырады: классикалық фразеология тұрақты тіркес табиғатын түсіндіреді; қазақ фразеологиясы бойынша еңбектер ұлттық-мәдени уәж бен фразеологиялық мағына қабаттарын ашады; ағылшын идиоматикасы идиомалылық пен конвенционалды мағынаны сипаттайды; гипербола жөніндегі семантикалық және корпусқа негізделген зерттеулер шектік күшейту мен бағалаушылық әсердің жалпы тілдік механизмін көрсетеді. Дегенмен қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің біртұтас салғастырмалы-когнитивтік жүйесі, олардың концептуалдық негізі, ұлттық-мәдени коды, эквиваленттік дәрежесі және гиперболалық моделі әлі де арнайы кешенді талдауды қажет етеді. Бұл ғылыми қажеттілік ГНФ-терді фразеология, когнитивтік семантика және лингвомәдениеттану тоғысындағы дербес зерттеу нысаны ретінде негіздейді.

1.3 Гиперболаның тілдік санадағы когнитивтік қызметі

Гипербола тілдік санада белгілі бір белгіні қалыпты өлшемнен шектік деңгейге дейін көтеріп, оны эмоциялық, бағалаушылық және коммуникативтік тұрғыдан айқындайтын бейнелі ойлау амалы ретінде танылады. Дәстүрлі стилистикада гипербола әсірелеу, ұлғайту, күшейту, кей жағдайда керісінше

кішірейту арқылы әсер тудыратын троп ретінде сипатталғанымен, тұрақты тіркес құрамына енгенде оның қызметі бір сәттік экспрессия шегінен шығып, ұжымдық тілдік тәжірибеде орныққан танымдық модельге айналады. Осы себепті гиперболаны тек көркем мәтіннің айшықтау құралы ретінде емес, шама, шек, эмоция, баға, кеңістік, денелік тәжірибе және мәдени бейнені тілде ұйымдастыратын когнитивтік механизм ретінде түсіндіру қажет.

Гиперболалық айтылымды жалғандықпен немесе фактілік қателікпен теңестіру ғылыми тұрғыдан дұрыс емес. Гипербола объективті өлшемді дәл беру мақсатын көздемейді; ол сөйлеушінің қабылдауындағы әсер күшін, эмоционалды қарқынын және белгілі бір құбылысқа берген бағасын айқындайды. Қазақ тіліндегі *мың рет айттым, жер қайысты, көз жасы көл болды, құлақ естіп, көз көрмеген* тәрізді қолданыстар нақты санды, физикалық салмақты немесе көз жасының шын көлемін білдірмейді; олар көптік, ауыр әсер, ерекше оқиға, қайғы немесе таңдану сияқты күйлердің санадағы шектік бейнесін береді. Ағылшын тіліндегі *a million times* (миллион рет), *tons of work* (үйіліп-төгіліп жатқан жұмыс), *frightened out of one's wits* (есінен айрылардай қорқу), *cry a river* (өзендей жылау), *move heaven and earth* (бар күшін салу) үлгілерінде де сан, еңбек көлемі, қорқыныш, көз жасы және әрекет бейнелері тура мағынада емес, әсерді абсолюттендіру қызметінде жұмсалады.

Гипербола ұғымының түпкі мағынасы гректің *hyperbolē* – «шектен асыру», «асыра көрсету» деген мәндерімен байланысты. С. Claridge гиперболаның классикалық риторикадан бастау алатын көне термин екенін атап көрсетіп, “Hyperbole as a term has a long tradition” [115, p. 1] деп жазады. Зерттеуші Квинтилиан пікіріне сүйене отырып, адам табиғатында құбылысты үлкейтіп не кішірейтіп айтуға бейімділік бар екенін көрсетеді: “all people are by nature inclined to magnify or to minimise things” [115, p. 1]. Демек, гипербола антикалық риторикада сөз әсерін күшейтетін амал ретінде танылса, қазіргі тіл білімінде ол сөйлеушінің эмоциялық бағасын, субъективті қабылдауын және шектік мәнді тіл арқылы бейнелейтін когнитивтік-прагматикалық құрал ретінде қарастырылады.

Қазақ тіл біліміндегі стилистикалық еңбектерде гипербола көбіне «әсірелеу», «үлғайту», «күшейту», «троп», «айшықтау» ұғымдарымен байланыста түсіндірілді. М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Манасбаев авторлығымен шыққан «Қазақ тілінің стилистикасы» оқулығында көркем тіл, троп, экспрессивтік қолданыс, бейнелі сөз мәселелері қазақ әдеби тілінің функционалдық мүмкіндіктерімен сабақтастырыла қарастырылады [118]. М. Серғалиев синтаксис пен стилистика байланысын экспрессивтік қолданыс тұрғысынан сипаттаса, Р. Сыздық көркем сөздің әсер ету қуатын сөздің эстетикалық және семантикалық әлеуетімен байланыстырады [55]. Б. Шалабай көркем мәтіндегі тілдік айшық, авторлық қолданыс және экспрессивтік реңк мәселелерін жүйелейді [119]. Бұл еңбектер гиперболаның көркем мәтіндегі қызметін түсіндіруге негіз береді, бірақ тұрақты тіркес құрамындағы конвенционалданған гиперболалық мағынаны жеке когнитивтік-фразеологиялық құбылыс ретінде толық ашпайды.

Гиперболаны фразеологиялық жүйеде қарастырудың қажеттілігі дәл осы тұста анық байқалады. Авторлық мәтінде бір рет жасалған әсірелеу сөйлеу жағдаятына тәуелді болса, фразеологизм құрамындағы гипербола тілдік қауымда қайталанып қолданылу нәтижесінде тұрақты мағынаға ие болады. Мәселен, *дүниені басына көтеру* тіркесі бір сәттік шу немесе эмоционалды реакцияны ғана білдірмейді; ол белгілі бір әрекеттің қалыпты деңгейден асып, қоғамдық кеңістікте айрықша күшпен қабылдануын білдіретін дайын бейнелі үлгі ретінде жұмсалады. Сол сияқты *жүрегі тас төбесіне шықты* тіркесінде қорқыныш физиологиялық реакция ретінде емес, жүрек, дене, кеңістік және шек бейнелері арқылы ұйымдасқан фразеологиялық модель түрінде беріледі. Мұндай тұрақтанған бейнелер гиперболаның тілдік санадағы когнитивтік қызметін арнайы талдауды қажет етеді.

Орыс және ағылшын тіл біліміндегі зерттеулер гиперболаның стилистикалық сипаттан семантикалық, градуалдық, прагматикалық және когнитивтік түсіндіру деңгейіне қарай кеңейгенін көрсетеді. И. С. Курахтанова ағылшын тілі материалында гиперболаның тілдік табиғаты мен функционалдық сипаттамасын қарастырып, оны стилистикалық тәсіл ретінде жүйеледі [120]. С. М. Колесникова градуалдылық семантикасын шама, дәреже, күшею және бәсеңдеу қатынастары арқылы сипаттады [121], ал С. А. Тихомиров гиперболаның градуалдық аспектісін зерттеп, әсірелеудің интенсивтілік және бағалау категорияларымен байланысын нақтылады [122]. Градуалдық бағыт гиперболалық фразеологизмдердің шектік табиғатын түсіндіруге маңызды, өйткені мұнда сан немесе мөлшер нақты есеп ретінде емес, әсердің, эмоцияның, бағалаудың және қабылдау қарқынының жоғары деңгейін білдіретін символдық көрсеткіш ретінде қызмет етеді.

С.А. Тихомиров гиперболаны градуалдық аспектіде қарастырып, әсірелеу семантикасының шама, дәреже және интенсивтілік қатынастарымен байланысын айқындайды. Автор гипербола туралы «стилистический прием явного и намеренного преувеличения, имеющего целью усиление выразительности, модифицирующий градусемеру ... семеру меру и степени и реализующий категорию градуальности» [123, с. 123] деп жазады. Бұл тұжырым гиперболаның тек бейнелі әсірелеу емес, белгілі бір белгінің шектік дәрежесін, мөлшерін және қарқындылығын білдіретін градуалдық құбылыс екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан қазақ тіліндегі *мың өліп, мың тірілу, алты батпан азап, қырық пышақ болу, аузы алты қарыс болу* сияқты сандық және мөлшерлік компоненті бар фразеологизмдер шынайы санды емес, белгінің шектен тыс күшейтілген дәрежесін білдіреді. Сонымен қатар С.А.Тихомиров гиперболизация құралдарының қатарында фразеологиялық бірліктерді де арнайы атап көрсетеді: «В ряду средств гиперболизации отмечены фразеологические единицы, содержащие в своих значениях коннотативные компоненты: эмоциональный, оценочный, экспрессивный» [123, с. 123]. Бұл пікір гиперболалық фразеологизмдердің ішкі семантикасында эмоциялық баға, экспрессивтік қарқын және мөлшерлік асыра көрсету қатар жүретінін дәлелдейді. Мұнда сан нақты арифметикалық көрсеткіш емес, қабылданған күйдің қайталануын,

ауырлығын, көлемін немесе шектен асқанын білдіретін градуалдық белгіге айналады. Сондықтан гиперболаның когнитивтік қызметі санды санау құралы ретінде емес, адамның әсерді шкала бойынша бағалау және шектік деңгейге жеткізу қабілетімен байланысты.

Ағылшын тіліндегі гиперболаны күнделікті коммуникация материалы негізінде зерттеген М. Маккарти мен Р. Картер бес миллион сөздік CANCODE корпусына, яғни Cambridge and Nottingham Corpus of Discourse in English (Кембридж және Ноттингем ағылшын дискурсы корпусы) деректеріне сүйеніп, гиперболаның көркем мәтінмен шектелмейтінін, ауызекі сөйлеуде бағалау мен эмоцияны күшейту мақсатында жиі қолданылатынын дәлелдейді [113, б. 149-184]. Авторлар гиперболалық қолданыстарды «creative intensifications for evaluative or affective purposes (бағалауыштық немесе аффективтік мақсаттағы шығармашылық күшейтулер)» [113, б. 150] деп сипаттайды. Бұл қысқа анықтама гиперболаның екі маңызды қырын ашады: біріншіден, ол дайын механикалық күшейткіш емес, шығармашылық сипаттағы тілдік әрекет; екіншіден, оның негізгі қызметі бағалау мен эмоцияны күшейтуге бағытталады. Қазақ тіліндегі *өліп шаршадым, жанын қоярға жер таппады, дүниені басына көтерді* тәрізді фразеологизмдер де осы тұрғыдан сөйлеушінің бағасын күшейтетін фразеологиялық-интенсивтік модель ретінде түсіндіріледі.

Н. Норрик гиперболаны шектік тұжырымдау (extreme case formulation) құбылысымен байланыстыра қарастырғанымен, оларды толық бірдей құбылыс деп танымайды. Н.Норрик бұл байланысты қысқа түрде “ECF is a sub-category of hyperbole (шектік тұжырымдау гиперболаның ішкі түрі болып табылады)” [114, б. 1728] деп көрсетеді. Сонымен қатар шектік тұжырымдардың семантикалық негізін түсіндіре отырып: “ECFs make claims involving the end points on scales, but overstatement more generally occurs any time a speaker makes a claim higher (or lower)... (шектік тұжырымдар шкаланың ең шеткі нүктелеріне қатысты пайымдаулар жасайды, ал асыра айту жалпы алғанда сөйлеуші белгілі бір құбылысты тиісті деңгейінен жоғары немесе төмен етіп көрсеткен кез келген жағдайда пайда болады)” [114, б. 1729] деп жазады. Демек, all, every, never, always, absolutely сияқты абсолюттік мәндегі тілдік көрсеткіштер құбылысты шкаланың ең жоғары немесе ең төменгі нүктесінде бейнелейді. Қазақ тіліндегі *құлақ естіп, көз көрмеген, алты айшылық жер, жеті қат жер астында, жердің түбі* сияқты тіркестерде де нақты өлшемнен гөрі қабылданған әсердің шектік сипаты алдыңғы орынға шығады. Бұл деректер гиперболаны тілдік санадағы шек категориясымен байланыстыруға мүмкіндік береді деген тұжырымға келе аламыз.

К. Клариждің «Hyperbole in English: A Corpus-based Study of Exaggeration» (Ағылшын тіліндегі гипербола: әсірелеуді корпуста негізделген зерттеу) монографиясы ағылшын тіліндегі гиперболаны корпуста негізделген жүйелі зерттеудің іргелі үлгісі болып саналады [115]. Зерттеуші сөйлеу, теледидар, газет, көркем әдебиет және тарихи мәтіндер материалдары арқылы гиперболаның семантикалық, коммуникативтік, мәтіндік және тарихи қырларын талдайды. Клариждің гиперболаның эмоциялық негізін «Әсірелеудің түпкі себебі

– эмоция немесе, кеңірек алғанда, қатынас» [115, б. 20] деп түсіндіреді. Ғалымның талдауында гиперболаны түсіну айтылған сөз бен нақты жағдайдың арақатынасын ажыратуға, тыңдаушының контекстік және дүниетанымдық біліміне сүйенеді [115, б. 12-21]. Бұл тұжырымға сүйенетін болсақ, айтылған ой фразеологиялық гиперболаға тікелей қатысты: уақыт өте келе кейбір асыра айту үлгілері тұрақты мағынаға ие болып, идиомаға немесе фразеологизмге айналғанда, олар бір реттік әсер емес, тілдік жүйеде орныққан дайын мағыналық модель қызметін атқарады.

Л. Кано Мора гиперболаны семантикалық талдау нысаны ретінде қарастырып, оның метафора мен иронияға қарағанда аз зерттелгеніне қарамастан, күнделікті тілде жиі кездесетінін атап көрсетеді [124, б. 25]. Автор гиперболаны “a form of extremity or excess that either magnifies or minimizes some real state of affairs or fact (белгілі бір нақты жағдайды немесе фактіні не ұлғайтып, не кішірейтіп көрсететін шектілік немесе артықтық формасы)” [124, p. 27] деп сипаттайды. Бұл анықтама гиперболаның шама, мөлшер, артықтық, кеміту және бағалау өлшемдерімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерге бұл тұжырым тікелей қолданылады: *бір уыс болу*, *аузы аттай*, *қазан басындай бас*, *to wait ages* (өте ұзақ күту), *stacks of work* (үйіліп жатқан жұмыс), *a million thanks* (мың алғыс/миллион алғыс) сияқты бірліктерде шектік әсер бір ғана эмоция емес, көлем, уақыт, дене, құндылық және бағалау өлшемдері арқылы жасалады.

Гиперболаның когнитивтік табиғатын айқындауда М. Попа-Уайатт еңбегі де маңызды орын алады. Зерттеуші гиперболаны сыртқы тілдік формасына ғана сүйеніп түсіндіру жеткіліксіз екенін, оның тыңдаушыға әсері мен сөйлеудегі мақсаты да ескерілуі қажет екенін көрсетеді. Осыған байланысты ол: “The purpose of hyperbole is to express with colour and force that the target property is either greater or lesser than expected or desired (Гиперболаның мақсаты – нысаналы белгінің күтілген немесе қалаған деңгейден артық не кем екенін әсерлі әрі күшті түрде білдіру)” [125, б. 449] деп жазады. Бұл тұжырым гиперболаның белгілі бір қасиетті жай ғана атап қоймай, оны қабылдаушы санасында айқынырақ, әсерлірек етіп көрсетуге бағытталатынын дәлелдейтінін көреміз. Мәселен, қазақ ғылыми мәтінінде бұл қызметті «өзектендіру», «мағыналық белгіні айқындау» немесе «қабылдаудағы негізгі белгіні даралау» деп беру орынды. Мысалы, *дүниені басына көтеру* тіркесінде басты белгі – шудың көлемі емес, әрекеттің қалыпты межеден асып, ерекше әсерлі қабылдануы; *to make a mountain out of a molehill* (түймедейді түйедей ету) идиомасында басты белгі – болмашы нәрсенің шамадан тыс үлкейтіліп берілуі.

Г. Колстон мен Дж. О’Брайен гипербола мен иронияны салыстыра отырып, гиперболаның «contrast of magnitude» [126, б. 179-199] (мөлшер/дәреже контрасты) арқылы жұмыс істейтінін көрсетеді. Бұл ұстаным бойынша ирония көбіне сапалық қарама-қарсылыққа сүйенсе, гипербола бір құбылыстың дәрежесін, мөлшерін немесе бағасын күтілетін деңгейден жоғары не төмен көрсету арқылы әсер тудырады. Осы тұрғыдан өлердей шаршау *dead tired* (өліп-талып шаршау), *frightened out of one’s wits* (есінен айрылардай қорқу) сияқты

тіркестерде эмоция немесе физикалық күйдің сапасы өзгермейді, бірақ оның дәрежесі шектік нүктеге дейін жеткізіледі. Мұндай талдау гиперболаның когнитивтік негізінде адамның бағалауды шкала бойынша ұйымдастыру қабілеті жатқанын дәлелдейді: адам шынайы жағдайды бейтарап деңгейде емес, өзінің қабылдауындағы әсер күшіне қарай жоғары немесе төмен шекке жылжытады.

Р. Карстон мен К. Уэринг гиперболаны метафора және ирониямен салыстыра отырып, оның дербес табиғатын нақтылайды. Олар метафораны түсіну барысында тілдік кодталған ұғымның прагматикалық тұрғыдан түзетіліп, *ad hoc* concept (нақты контексте жасалатын уақытша ұғым) ретінде қайта құрылатынын, ал гипербола мен метафораның бір континуумға толық сыймайтынын көрсетеді [127, б. 283-312]. 2015 жылғы зерттеуінде Карстон мен Уэринг гиперболалық қолданыс белгілі бір қасиеттің дәрежесін, мөлшерін немесе бағасын шектік-градуалдық өлшем бойынша асыра көрсетуге негізделетінін, ал метафора бір ұғымды екінші ұғымдық домен арқылы сапалық тұрғыдан қайта пайымдайтынын дәлелдейді [128, б. 79-92]. Бұл айырмашылық қазақ тіліндегі *жүрегі жарылды* тәрізді тіркестерді түсіндіруге қажет: жүрек эмоция орталығы ретінде метафоралық негізге ие болғанымен, жарылу компоненті эмоциялық қысымның қалыпты шектен асқанын танытатын гиперболалық механизм қызметін атқарады.

Осы ғылыми көзқарасты П. Рубио-Фернандес, К. Уэринг және Р. Карстон гипербола мен метафораның ортақ прагматикалық негізі бар екенін мойындай отырып, оларды толық бірдей құбылыс ретінде қарастыруға болмайтынын көрсетеді. Бұл жерде қолданылатын *loose use* ұғымы сөздің тура мағынасынан кеңірек, еркін немесе дәл, нақты емес мағынада жұмсалуды білдіреді. Алайда гиперболаның өзіндік ерекшелігі бар деп айтады: “We have defended the view that hyperbolic use involves a shift of magnitude along a dimension which is intrinsic to the encoded meaning of the hyperbole vehicle (Біз гиперболалық қолданыс гипербола құралының кодталған мағынасына тән белгілі бір өлшем бойындағы шамалық ығысуды қамтиды деген көзқарасты негіздеймі)” [129, б. 24]. Демек, гипербола белгілі бір белгіні сапалық жағынан өзгертпейді, оны өлшем, дәреже немесе шама шкаласы бойымен күшейтіп не әлсіретіп көрсетеді. Сондықтан гиперболалық фразеологизмдерді когнитивтік талдау барысында метафоралық негіз, шектік-градуалдық өлшем, бағалауыштық интенция және фразеологиялық тұрақтану бір-бірінен ажыратылып қарастырылуы тиіс деп білеміз.

Соңғы жылдардағы когнитивтік зерттеулер гиперболаны тек дәстүрлі риторика немесе стилистика шеңберіндегі әсірелеу амалы ретінде ғана емес, қабылдау, интерпретация, жад, контекст және концептуалдық құрылымдау үдерістерімен байланысты күрделі тілдік-танымдық құбылыс ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. М.С. Пенья-Сервель мен Ф.Х. Руис де Мендоса «Construing and constructing hyperbole» («Гиперболаны тану және құрастыру») атты еңбегінде гиперболаның когнитивтік лингвистикада ұзақ уақыт бойы жеткілікті деңгейде арнайы зерттелмегенін атап өтіп, оны белгілі бір әсерді, мөлшерді немесе бағалау белгісін концептуалдық тұрғыдан күшейтетін операция ретінде сипаттайды [130]. Бұл ұстаным гиперболалық фразеологизмдердің табиғатын түсіндіруде

маңызды, өйткені мұндай бірліктерде сөйлеуші белгілі бір құбылысты тура өлшеммен емес, қабылдауындағы шектік әсер арқылы бейнелейді: мысалы, *аузы алты қарыс, бір көзінен қан, бір көзінен жас ақты, қазан басындай* тәрізді тіркестерде көлем, эмоция немесе сыртқы белгі нақты физикалық шындық ретінде емес, әсердің когнитивтік тұрғыдан ұлғайтылған бейнесі ретінде қабылданады.

Гиперболалық айтылымды түсіну үдерісінің когнитивтік сипатын Б. Харман мен Х. Страйнның эксперименттік зерттеуі де нақтылай түседі. Ғалымдар «The form, context, and speaker of an utterance all appear to influence the estimates that people generated» [131, б. 168] деп, тыңдаушының сандық бағалауына айтылымның формасы, контекст және сөйлеуші туралы ақпарат ықпал ететінін көрсетеді. Авторлар бұл нәтижелерді тыңдаушы гиперболалық айтылымды жадтағы ақпаратқа сүйеніп қайта бағалап, шынайы жағдайға сәйкес түсіндіруге ұмтылуы мүмкін деген тұжырыммен байланыстырады [131, б. 184-185]. Мысалы, ағылшын тіліндегі “I caught a fish the size of a whale” тәрізді айтылымда тыңдаушы балықтың шынымен киттей болғанын емес, сөйлеушінің балықтың өте үлкен болғанын әсерлі түрде жеткізгісі келгенін түсінеді. Қазақ тіліндегі *тау қопарғандай болды, жер қайысқан жұрт* сияқты тіркестер де осындай когнитивтік өңдеуге негізделеді: қабылдаушы гиперболалық бейнені тура мағынада емес, шектік әсердің тілдік көрсеткіші ретінде интерпретациялайды.

Гиперболаның басқа фигуративті тәсілдермен байланысын қарастырған зерттеулер де оның дербес тілдік-танымдық қызметін айқындайды. К. Бюргерс, К. Ренардель де Лавалетт және Г. Стен метафора, гипербола және иронияның мәтінде жеке де, қабаттаса да қолданылатынын көрсетеді [132]. Бұл тұжырым гиперболалық фразеологизмдер үшін де маңызды: кейбір тіркестер метафоралық негізге сүйенгенімен, олардың басты қызметі белгілі бір белгіні қалыпты межеден асырып көрсетуге бағытталады. Мысалы, *таудай талап* тіркесінде талаптың тауға теңелуі метафоралық негіз жасаса, гиперболалық мән талаптың ерекше үлкен, салмақты, шектен тыс жоғары деңгейде қабылдануынан көрінеді; *көл көсір* тіркесінде су көлеміне негізделген бейне қайғының мөлшерлік шегін күшейтеді. Демек, гипербола метафорамен, метонимиямен немесе ирониямен қабаттаса қолданылуы мүмкін, бірақ оның негізгі когнитивтік қызметі – әсерді, мөлшерді, эмоцияны немесе бағалауды шектік деңгейге дейін ұлғайтып көрсету.

Дж. Барнденнің зерттеулері гиперболаны когнитивтік тұрғыдан қарастыруға негіз береді. Ғалым reflexive hyperbole (рефлексивті гипербола) ұғымын ұсынып, «...reflexive hyperbole adds meaning beyond that from standard metaphor interpretation» [133, б. 222] деп тұжырымдайды. Бұл құбылыста екі нысан арасындағы ұқсастық немесе өзге концептуалдық байланыс оларды бір нысандай етіп көрсету арқылы әсіреленеді. Рефлексивті гипербола осылайша ұқсастықтың айрықша жоғары дәрежесін немесе бөлшектің тұтастықтағы ерекше маңызын жеткізетін когнитивтік тәсіл ретінде қарастырылады [133, б. 218-234]. Барнденнің талдауы гиперболаның жай риторикалық әсер емес, интерпретациялық үдерісі бар күрделі когнитивтік құбылыс екенін дәлелдейді.

Қазақ тіліндегі *бір өзі бір төбе, таудай талап, арыстандай айбатты* сияқты тіркестерде де белгілі бір қасиет рефлексивті немесе салыстырмалы қатынас арқылы қалыпты межеден жоғары көтеріледі: адам сапасы табиғаттың, жануардың немесе кеңістік өлшемінің шектік бейнесімен өлшенеді.

Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалдық метафора теориясы гиперболаны толық түсіндіретін дербес теория емес, алайда бейнелі мағынаның когнитивтік негізін ашатын әдіснамалық тірек болып табылады. Ғалымдардың «metaphor is pervasive in everyday life, not just in language but in thought and action» [16, б. 3] (метафора күнделікті өмірде тек тілде ғана емес, ойлау мен әрекетте де кең таралған) деген тұжырымы метафораның тілдік безендіру ғана емес, ойлау мен әрекет жүйесіне тән құбылыс екенін дәлелдейді. Гиперболалық фразеологизмдер осы концептуалдық негізді шектік деңгейге дейін күшейтеді: ашу – от, қуаныш – жоғары көтерілу, қайғы – ауырлық немесе су, қорқыныш – денелік тепе-теңдіктің бұзылуы түрінде концептуалданады. *Қаны қайнады, төбесі көкке жетті, көздің жасын сел етті, зәресі зәр түбіне кетті* сияқты тіркестерде метафоралық негіз гиперболалық шекпен қабаттасады.

Р. Гиббстің бейнелі ойлау жөніндегі еңбектері фигуративті тілдің адам танымына сырттан қосылған көркемдік қабат емес, когнитивтік үдерістің табиғи бөлігі екенін негіздейді [26]. Гиббс үшін метафора, идиома, ирония және басқа бейнелі қолданыстар адамның дүниені қабылдау, есте сақтау, бағалау және тіл арқылы қайта құру тәсілдерімен байланысты. Бұл көзқарас гиперболалық фразеологизмдерді түсіндіруде маңызды: тұрақты тіркестегі асыра бейнелеу дайын сөз әшекейі емес, ұжымдық тәжірибеде қайталанып, мағынасы бекіген концептуалдық үлгі. Гиперболалық фразеологизмді түсіну үшін оның тура мағынасын ғана білу жеткіліксіз; оның артындағы эмоциялық сценарийді, мәдени кодты және бағалау жүйесін тану қажет.

Эмоцияны тілде бейнелеу мәселесінде З. Көвечеш еңбектері гиперболалық фразеологизмдердің ішкі механизмін түсіндіруге мүмкіндік береді. Ол эмоция концептілерінің тілдегі көрінісін денелік тәжірибе, мәдени орта және метафоралық ойлаумен байланысты қарастырып, когнитивтік лингвистикада «figurative (metaphoric and metonymic) language» [134, б. 20] адамдық концептуалдық жүйені зерттеуде маңызды орын алатынын көрсетеді. Сонымен бірге ғалым «the body does indeed play an important role in emotion» [134, б. 190] деп, эмоцияны концептуалдауда денелік тәжірибенің маңызын нақтылап өтеді. Гиперболалық фразеологизмдер өлшенбейтін сезімді өлшенетін немесе елестетілетін бейнеге айналдырады: ашу жану, қайнау, жарылу арқылы; қуаныш көтерілу, ұшу, аспандау арқылы; қайғы бату, езілу, көлге айналу арқылы; қорқыныш денелік тепе-теңдіктің бұзылуы арқылы беріледі. Қазақ тіліндегі *ішіне от түсті, қаны басына шапты, көңілі көкке көтерілді, жаны қара бақайына кетті* тіркестері осы денелік-эмоциялық модельдердің фразеологиялық тұрақтанған көрінісі болып табылады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұқсастық гиперболаның жалпы адамзаттық когнитивтік табиғатынан туындайды: екі тілде де адам эмоцияны күшейтеді, мөлшерді асырады, шекті нүктелермен ойлайды, денелік және

кеңістіктік тәжірибеге сүйенеді. Айырмашылық сол күшейтудің қандай бейне арқылы жасалуынан көрінеді. Қазақ тілінде дала, жер, аспан, тау, мал-жануар, көшпелі кеңістік, туыстық және тұрмыс заттары белсенді болса, ағылшын идиомаларында денелік реакция, уақыт, ақша, күш-жігер, әлеуметтік әрекет, спорт, теңіз немесе құқықтық тәжірибеге байланысты бейнелер жиі ұшырасады. Мысалы, қазақ тіліндегі *ботадай боздады* қайғыны малшылық-зооморфтық дыбыс арқылы ұлғайтса, ағылшын тіліндегі *cry a river* (өзендей жылау) қайғыны су көлемі арқылы күшейтеді. Мұндай айырмашылықтар гиперболалық фразеологизмдерді тек мағыналық балама деңгейінде емес, ішкі бейнелік және концептуалдық ұйымдасуы тұрғысынан салыстыру қажеттігін көрсетеді.

Мұндай бірліктердің бейнелік негізін, құрылымдық сипаты мен когнитивтік астарын талдай келе, мақаламызда гиперболалық фразеологизмдердің сыртқы мағыналық ұқсастығына қарамастан, концептуалдық құрылымында мәдениет пен контекстке тәуелді айырмашылықтар болатыны анықталды [116, б. 5]. Сондықтан оларды тек «қазақша баламасы – ағылшынша баламасы» үлгісімен шектемей, ішкі образдық уәжі, шектік моделі, эмоциялық бағасы мен мәдени коды тұрғысынан қарастыру қажет. Осы бағытта жүргізілген келесі зерттеуімізде гиперболалық фразеологизмдердің қазіргі медиа мәтіндердегі эмоциялық-бағалаушылық және ықпал етушілік қызметі қарастырылды [117, б. 29-42]. Нәтижесінде гиперболаның ақпараттың эмоциялық әрі когнитивтік ықпалын күшейтіп, қабылдаушының бағасына және мәтінді түсіну үдерісіне әсер ететіні көрсетілді. Осылайша, гиперболалық фразеологизмдер тілдік санада белгілі бір образды, эмоциялық қатынасты және мәдени бағалауды жинақтайтын тілдік-когнитивтік құрал ретінде танылады.

Шетелдік зерттеулерді жүйелей қарағанда, гипербола аз да болса когнитивтік тұрғыдан ғана емес, кейінгі еңбектерде тікелей когнитивтік-прагматикалық және психолингвистикалық нысан ретінде қарастырыла бастағаны байқалады. Маккарти мен Картер оны сөйлеу ішіндегі шығармашылық интенсификация ретінде түсіндірсе [113], Норрик [114] шектік тұжырымдау және формулалық бірлік мәселесімен байланыстырады, Кларидж [115] гиперболаның корпус деректерінде тұрақтану сипатын көрсетеді, Попа-Уайатт *salient property* (айқын/өзекті белгі) қағидасын ұсынады [125], Карстон мен Уэринг оны метафорадан ажырататын прагматикалық-когнитивтік механизмдерді талдайды [127, 128], ал Харман мен Страйн тыңдаушының гиперболаны интерпретациялау кезіндегі когнитивтік түзету үдерісін эксперимент арқылы көрсетеді [131]. Осы арна гиперболаны тілдік санадағы когнитивтік қызметі бар күрделі фразеологиялық құбылыс ретінде түсіндіруге жеткілікті теориялық негіз береді.

Гиперболаның тілдік санадағы алғашқы қызметі – өзектендіру қызметі. Өзектендіру дегеніміз белгілі бір құбылысқа тән маңызды белгіні басқа белгілерден даралап, оны қабылдаушы санасында айқын әрі әсерлі ету. Мысалы, түймедейді түйедей ету тіркесінде оқиғаның өзі емес, оның шамадан тыс үлкейтіліп бағалануы негізгі белгі ретінде алға шығады; *to make a drama out of*

something (түймедейді түйедей ету) идиомасында да ұқсас танымдық амал байқалады. Попа-Уайатт гиперболааның нысаналы белгіні қабылдауда айқындау (the target property more salient) қызметін дәл осы үдеріспен байланыстырады [125, б. 451-452].

Екінші қызмет – эмоциялық күшейту. Мұнда адамның ішкі сезімі қалыпты психологиялық күй ретінде емес, шектік деңгейге жеткен әсер ретінде бейнеленеді. Қазақ тіліндегі *төбесі көкке жету, жүрегі тас төбесіне шығу, қаны басына шабу, ішіне от түсу* тіркестері қуаныш, қорқыныш, ашу және алаңдаудың дене, кеңістік, жылу, қозғалыс арқылы күшейтілуін көрсетеді. Ағылшын тіліндегі *over the moon* (айдан асқандай қуану), *shaking like a leaf* (жапырақтай дірілдеу), *boiling with anger* (ашудан қайнау), *my heart stopped for a second* (жүрегім бір сәтке тоқтап қалғандай болды) тәрізді қолданыстарда да эмоция тура аталымнан гөрі денелік және кеңістіктік шек арқылы беріледі. Бұл қызмет З.Ковечештің эмоцияны денелік тәжірибе мен мәдени модельдер арқылы түсіндіретін тұжырымдарымен [134] және Гиббстің бейнелі ойлаудың когнитивтік табиғаты туралы көзқарасымен [26] сабақтасады.

Үшінші қызмет – шама-мөлшерді шектік деңгейге жеткізу. Гиперболалық фразеологизмдерде сан, көлем, жиілік, ұзақтық немесе күш өлшемдері нақты есептік мағынада емес, әсердің шамадан тыс ұлғаюын білдіретін когнитивтік көрсеткіш ретінде жұмсалады. Қазақ тіліндегі мың рет айту, қара құрым халық, алты батпан азап, қырық пышақ болу, екі көзі төрт болу сияқты тіркестер нақты санды емес, көптік, ауырлық, қақтығыс, күту немесе әсер деңгейін білдіреді. Ағылшын тіліндегі *a million times* (миллион рет), *piles of work* (үйілген жұмыс), *wait ages* (өте ұзақ күту), *sky-high prices* (аспандаған баға) қолданыстарында да сан мен көлем нақты өлшем емес, сөйлеуші қабылдауындағы шектен тыс көптік пен ауырлықтың белгісі ретінде қызмет етеді. Бұл қызмет С.М.Колесникова [121] мен С.А.Тихомиров [122] сипаттаған градуалдылыққа, Н.Р. Норрик [114] қарастырған шектік тұжырымдауға және Колстон мен О'Брайен [126] ұсынған contrast of magnitude (мөлшер/дәреже контрасты) қағидасына сүйенеді.

Төртінші қызмет – кеңістіктік және денелік модельдеу. Гиперболалық фразеологизмдерде алыстық, биіктік, тереңдік, жоғары-төмен қозғалыс, дене мүшесінің қалыпты орнынан ауытқуы адамның әсерді түсіну құралына айналады. Қазақ тіліндегі *ит арқасы қиянда, жердің түбі, жеті қат жер астында, төбесі көкке жету, жүрегі аузына тығылу*, жаны мұрнының ұшына келу тіркестері кеңістік пен денені қабылдау шкаласына айналдырады. Ағылшын тіліндегі *at the end of the world* (дүниенің шетінде), *sky-high* (өте жоғары/аспандаған), *on cloud nine* (ерекше қуанышты болу), *my heart was in my mouth* (жүрегім аузыма тығылды) үлгілерінде де кеңістік пен дене эмоцияны, қашықтықты немесе бағалауды күшейтетін когнитивтік негіз қызметін атқарады. Мұндай модельдеу Дж.Лакофф пен Джононның [16] концептуалдық метафора теориясымен, ал денелік тәжірибе туралы пайымдаулар З.Ковечештің [134] зерттеулерімен және фразеологиялық мағынаның ішкі формасы туралы түсініктермен сабақтасады.

Бесінші қызмет – лингвомәдени уәжділік арқылы фразеологиялық тұрақтану. Бұл қызметте гиперболалық бейненің белгілі бір тілдік қауымдағы мәдени код, тарихи тәжірибе және бағалау жүйесі арқылы не себепті тұрақты мағынаға айналатыны ескеріледі. Сондықтан бұл жұмыста образдың жай танылуы емес, оның ұлттық-мәдени негізде уәжделуі, яғни лингвомәдени уәжділігі басты өлшем ретінде алынады. Бұл ұстаным Телияның фразеологизмдегі мәдени коннотация туралы тұжырымдарымен [75], Смағұлованың ұлттық-мәдени реңк жөніндегі зерттеулерімен [93, 94], сондай-ақ Ф. Шарифянның мәдени концептуализациялар (cultural conceptualisations) және тіл мен мәдени таным (language and cultural cognition) туралы еңбектерімен [44] сабақтасады. Қазақ тіліндегі *алтын тапқандай қуану*, *ботасы өлген түйедей зарлады*, *ит арқасы қиянда*, *бір көзінен қан*, *бір көзінен жас ақты* тіркестері ұлттық тәжірибе мен мәдени бейнеге сүйенеді; ағылшын тіліндегі *bust a gut* (бар күшін салу), *cry a river* (өзендей жылау), *walk on air* (ерекше қуану), *pay through the nose* (өте қымбат төлеу) сияқты идиомалар да өз тілдік қауымында танылатын фразеологиялық бейнелер арқылы әсер тудырады.

Алтыншы қызмет – бағалаушытық-коммуникативтік әсер. Бұл қызметте сөйлеуші белгілі бір құбылысты бейтарап сипаттамай, оған эмоциялық және аксиологиялық қатынасын білдіреді. Құлақ естіп, көз көрмеген тіркесі оқиғаның ерекше, бұрын-соңды болмаған сипатын күшейтеді; *жерден алып*, *жерге салу* біреуді жай сынауды емес, қатты моральдық-әлеуметтік бағалауды білдіреді; *аузынан от шашу* ашудың қауіпті қарқынын көрсетеді. Ағылшын тіліндегі *I could eat a horse* (ат жейтіндей ашпын), *shaking like a leaf* (жапырақтай дірілдеу), *that weighs a ton* (тоннадай ауыр), *it took forever* (мәңгіге созылғандай болды) сияқты қолданыстар да нақты физиологиялық немесе уақыттық шекті емес, сөйлеушінің субъективті бағасын күшейтеді. Маккарти мен Картер мұндай қолданыстардың бағалау мен эмоцияны күшейтетінін айтса [113], Попа-Уайатт гиперболаның күтілетін норма мен нақты қабылданған әсер арасындағы алшақтықты айқын ететінін көрсетеді [125].

Біздің ойымызша, аталған қызметтерді бір-бірінен қатаң бөліп-жару мүмкін емес, өйткені нақты фразеологиялық қолданыста олар өзара қабаттаса келеді. Біз өз зерттеуімізде, осыны аша отырып, мынадай тұжырымға келдік: кез келген тілдік бірлік мәтін ішінде бірнеше функцияны қатар атқарады. Мысалы, *көз жасы көл болды* тіркесін алатын болсақ, мұнда эмоциялық күшейту де, шама-мөлшерді ең шектік деңгейге жеткізу де, кеңістіктік-су бейнесі мен мәдени-фразеологиялық тұрақтану үдерісі де бір мезетте көрініс табады. *Cry a river* (өзендей жылау) идиомасында да су, мөлшер және эмоциялық ауырлық бір-бірімен байланысады. *Жер қайысты* тіркесінде көптік перцептивтік әсерден басталып, жердің салмақтан майысуы сияқты кеңістіктік-мөлшерлік модельге өтеді де, тілдік қолданыста тұрақты фразеологиялық бейнеге айналады. *Төбесі көкке жетті* тіркесінде қуаныш жоғары көтерілу моделі арқылы беріледі, ал *on cloud nine* (ерекше қуанышты болу) идиомасында сол қуаныш аспан/бұлт кеңістігімен шектік деңгейге шығарылады. Мұндай қабаттасу гиперболалық

фразеологизмнің когнитивтік табиғатын күрделендіреді және оны механикалық классификациядан гөрі модельдік талдауға жақындатады.

Гиперболаға негізделген фразеологизмдерді іріктеу бірнеше теориялық өлшемге сүйенеді. Бірінші өлшем – фразеологиялық тұрақтылық. Зерттеу нысанына алынатын бірлік тілде кездейсоқ жасалған еркін сөз тіркесі емес, даяр қалпында жұмсалатын, мағынасы тұтасқан тұрақты тіркес болуы қажет. Екінші өлшем – шектік деңгейге ауытқу, яғни белгі, мөлшер, эмоция немесе баға қалыпты межеден асып, шектік деңгейде беріледі. Үшінші өлшем – когнитивтік модельдену: гиперболалық бейне белгілі бір тәжірибелік доменге, мысалы дене, кеңістік, сан, табиғат, күш, жануар немесе әлеуметтік баға доменіне сүйеніп ұйымдасады. Төртінші өлшем – эмоциялық-бағалаушытық әсер; бесінші өлшем – лингвомәдени уәжділік. Бұл өлшемдер бірге алынғанда гиперболалық фразеологизмді жай интенсивтендіргіш қолданыстан ажыратуға мүмкіндік бар.

Кесте 1 – Гиперболалық фразеологизмдерді іріктеу және талдау өлшемдері

Өлшем	Мазмұны	Теориялық негізі	Талдаудағы қызметі
Фразеологиялық тұрақтылық	Даяр қалпында жұмсалып, тұтас мағына береді.	Тұрақтылық, мағына тұтастығы, идиомалылық қағидалары.	Еркін авторлық әсірелеуді тұрақты фразеологизмнен ажыратады.
Шектік деңгейге ауытқу	Белгі қалыпты нормадан немесе күтілетін деңгейден шектік деңгейге қарай асырылады.	Градуалдылық, шектік тұжырымдау, contrast of magnitude (мөлшер/дәреже контрасты).	Гиперболаның шама, дәреже және шек арқылы жасалуын анықтайды.
Когнитивтік модельдену	Мағына дене, кеңістік, сан, табиғат, күш, эмоция немесе баға домендері арқылы құрылымдалады.	Концептуалдық метафора, бейнелі ойлау, ad hoc concept (контексте жасалатын уақытша ұғым), cognitive correction (когнитивтік түзету).	Фразеологизмнің тілдік санада ұйымдасу амалын көрсетеді.
Эмоциялық-бағалаушытық әсер	Сөйлеушінің эмоциясын, бағасын немесе қатынасын күшейтеді.	Бағалаушытық интенсификация, affective purpose (аффективтік мақсат), salience (өзектілік/айқындық).	Аксиологиялық және коммуникативтік әсерін нақтылайды.
Лингвомәдени уәжділік	Бейне мәдени кодқа, ұлттық тәжірибеге немесе бағалау жүйесіне сүйенеді.	Мәдени коннотация, ұлттық-мәдени реңк, фразеологиялық уәжділік.	Ұлттық-мәдени уәжді және салғастырмалы айырмашылықты ашады.

Жоғарыдағы кестеде көрсетілген өлшемдер гиперболалық фразеологизмдерді кездейсоқ жинақтау үшін емес, олардың фразеологиялық, когнитивтік, эмоциялық және лингвомәдени табиғатын ажырату үшін ұсынылады. Фразеологиялық тұрақтылық еркін айтылым мен тұрақты тіркестің шекарасын белгілейді; шектік деңгейге ауытқу гиперболаның негізгі семантикалық тетігін көрсетеді; когнитивтік модельдену бейненің қандай тәжірибелік домен арқылы ұйымдасатынын айқындайды; эмоциялық-бағалауыштық әсер сөйлеуші позициясын ашады; лингвомәдени уәжділік фразеологизмнің ұлттық тілдік санада орнығу себебін түсіндіреді.

Осы өлшемдердің бірлікте қолданылуы гиперболалық фразеологизмдерді өте көп, аса қуанды, қатты қорықты сияқты жай интенсивті қолданыстардан ажыратуға мүмкіндік береді. Мысалы, *құмырсқадай қаптады* тіркесінде фразеологиялық тұрақтылық бар, өйткені ол даяр қалпында жұмсалады; шектік ауытқу бар, өйткені көптік қалыпты сандық деңгейден асырылады; когнитивтік модельдену бар, өйткені адам көптігі құмырсқа бейнесі арқылы ұйымдасады; эмоциялық-бағалауыштық әсер бар, өйткені сөйлеуші көптікті бейтарап сан ретінде емес, қалың, тынымсыз қозғалыстағы көпшілік ретінде көрсетеді; лингвомәдени уәжділік бар, өйткені құмырсқа қазақ тілдік санасында ұсақ, көп, тынымсыз қозғалыс бейнесімен байланысты танылады. Ағылшын тіліндегі *a sea of people* (адам теңізі, қалың халық) немесе *a million people* (миллион адам, өте көп адам) тәрізді қолданыстар да көптікті сан немесе кеңістік бейнесі арқылы асыра көрсетеді, бірақ образдық орталығы қазақ тіліндегі құмырсқа бейнесімен толық сәйкес келе бермейді.

Гиперболаның тілдік санада жүзеге асуы бірнеше кезеңдік үдеріс ретінде көрінеді. Алдымен сөйлеуші белгілі бір құбылысты бейтарап емес, ерекше әсерлі қабылдайды; кейін сол әсер сан, кеңістік, дене, табиғат, жануар, күш немесе шек моделі арқылы концептуалдық тұрғыдан құрылымдалады; соңында бұл құрылым қайталанған қолданыс арқылы тұрақты фразеологиялық формаға айналады. Көп адамның жиналуы перцептивтік деңгейде «өте көп» деген әсер тудырады; концептуалдық деңгейде ол жердің салмақтан майысуы сияқты кеңістіктік-мөлшерлік модель арқылы ұйымдасады; тілдік-фразеологиялық деңгейде *жер қайысты* түрінде орнығады. Сол сияқты қуаныш жоғары көтерілу моделі арқылы *төбесі көкке жетті*, қайғы су көлемі арқылы *көздің жасын селетті*, қорқыныш денелік тепе-теңдіктің бұзылуы арқылы *зәресі зәр түбіне кетті* тіркестерінде тұрақтанады.

Гиперболалық фразеологизмдердегі когнитивтік модельдену әрдайым бір ғана бейнеге сүйенбейді. Бір тіркесте бірнеше домен қабаттасуы мүмкін: *көз жасы көл болды* тіркесінде дене мүшесі, су, мөлшер және қайғы эмоциясы бірігеді; *боз інгендей боздады* тіркесінде дыбыс, жануар, аяныш және қайғы сценарийі қабаттасады; *қаны басына шапты* тіркесінде ашу, қан, қозғалыс және жоғары бағыт бірігеді; *жерден алып, жерге салды* тіркесінде сөздік шабуыл кеңістіктік төмендету арқылы беріліп, әлеуметтік бағалау күшейеді. Мұндай құрылымдар гиперболаны жеке сөздің мағынасы емес, тұтас фразеологиялық сценарий ретінде қарастыруды қажет етеді.

Ағылшын тіліндегі гиперболалық идиомалар да ұқсас когнитивтік амалдарға сүйенеді, бірақ олардың мәдени және образдық негіздері әрқилы. *Move heaven and earth* (бар күшін салу, аспан мен жерді қозғағандай әрекет ету) тіркесі мүмкін емес дерлік әрекетті шектік күш жұмсау бейнесі арқылы көрсетеді; *pay through the nose* (өте қымбат төлеу) бағалық құндылықты шамадан тыс шығынмен өлшейді; *frightened out of one's wits* (есінен айрылардай қорқу) қорқынышты ақыл-естің жоғалу шегімен күшейтеді; *wait forever* (мәңгі күткендей болу) уақыт ұзақтығын шексіздікпен байланыстырады; *cry a river* (өзендей жылау) қайғыны су көлемі арқылы ұлғайтады. Қазақ тіліндегі *инемен құдық қазғандай, жанын шүберекке тую, қол-аяғы жерге тимеу, екі өкпесін қолына алу* сияқты тіркестермен салыстырғанда, ағылшын идиомаларындағы денелік, уақыттық және индивидуалдық күш-жігер бейнелері жиірек байқалады. Бұл айырмашылық тілдік қауымдардың тәжірибелік домендері мен мәдени уәждерінің әртүрлілігін көрсетеді.

Гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік қызметін ашуда метафорамен арақатынасты нақтылау ерекше маңызды. Метафора бір ұғымды екінші ұғымдық домен арқылы сапалық тұрғыдан қайта түсіндіруге мүмкіндік берсе, гипербола сол ұғымның белгілі бір қасиетін шкала бойымен жоғарғы немесе төменгі шекке жылжытады. «Ашу – от» моделі метафоралық негіз болса, *аузынан от шапты* тіркесінде сол негіз шектік деңгейге дейін күшейіп, гиперболалық бейнеге айналады. «Қуаныш – жоғары көтерілу» моделі метафоралық негіз болса, *төбесі көкке жетті* тіркесінде биіктік адам жетпейтін көкпен шектесіп, қуаныштың ерекше дәрежесін білдіреді. Осыдан гиперболаның когнитивтік қызметі метафорамен қабаттаса отырып, оны сандық, мөлшерлік немесе бағалаушылық тұрғыдан күшейтуге бағытталатыны көрінеді.

Мұндай түсіндіру қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологизмдерді ағылшын тіліндегі идиомалармен салыстыруда да әдіснамалық маңызға ие. Егер тек мағыналық баламаға сүйенсек, *төбесі көкке жетті* мен *on cloud nine* (ерекше қуанышты болу) тіркестерін қуаныш мағынасы бойынша жақындастыруға болады; алайда когнитивтік модель тұрғысынан қарағанда, қазақ тіліндегі тіркесте көк/аспан, төбе және жоғары бағыт белсенді болса, ағылшын тіліндегі идиомада бұлт кеңістігі мен ерекше қуаныш бейнесі алға шығады. *Ботадай боздады* мен *cry a river* (өзендей жылау) екеуі де қайғыны білдіреді, бірақ біріншісі малшылық-зооморфтық дыбыстық образға, екіншісі су көлемі арқылы күшейтуге сүйенеді. Демек, гиперболалық фразеологизмдерді салыстыруда мағына, образ, мәдени код және когнитивтік модель қатар ескерілуі тиіс.

Гиперболаның тілдік санадағы когнитивтік қызметі адамның дүниені қабылдауындағы шек, өлшем, салыстыру және бағалау категорияларымен тығыз байланысты. Адам шынайы құбылысты тек нақты өлшемдермен емес, өзінің тәжірибесінде қалыптасқан салыстырмалы шкалалар арқылы бағалайды: көп – аз, алыс – жақын, ауыр – жеңіл, жоғары – төмен, ыстық – суық, күшті – әлсіз, көрнекті – елеусіз. Гипербола осы шкалалардың шеткі нүктелерін іске қосады. Сондықтан *жер қайысты* көптікті, *ит арқасы қиянда* алыстықты, *алты батпан*

азап ауырлықты, көзінен от шашты ашудың қауіпті қарқынын, *құлақ естіп, көз көрмеген* оқиғаның ерекше сипатын білдіреді. Тілдік санада бұл бірліктер қабылдаудың шектік бағасын тұрақты фразеологиялық формаға айналдырады.

Фразеологиялық жүйеде гиперболаның орны ерекше, өйткені ол экспрессивтік қуат пен когнитивтік құрылымның түйіскен тұсында пайда болады. Жеке гиперболалық айтылым уақытша әсер тудыруы мүмкін, ал гиперболалық фразеологизм ұжымдық тілдік санада сақталған дайын бейнені іске қосады. Мұнда сөйлеуші жаңа бейнені толық өзі жасамайды; ол тілдік қауымда бұрыннан бар, мәдени тұрғыдан танылатын, бағалауыштық реңкі орныққан фразеологиялық модельді қолданады. Осы себепті *ағыл-тегіл еңіреп жылады, жанды жегідей жеді, ит терісін басына қаптады, қуанышы қойнына сыймады* сияқты бірліктерді тек стильдік әсер ретінде емес, тілдік жадыда бекіген когнитивтік-фразеологиялық модель ретінде талдау қажет.

Қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологизмдердің ұлттық ерекшелігі көбіне дала кеңістігі, мал шаруашылығы, табиғат, дене, сан, туыстық және әлеуметтік баға бейнелері арқылы көрінеді. *Ақ түйенің қарны жарылды* тіркесінде қуаныш пен молшылық түйе, ақ түс және жарылу бейнесі арқылы беріледі; *нар көтерген жүк* тіркесінде ауырлық пен төзім малшылық эталонымен өлшенеді; *қара құрым халық* көптікті визуалды-қара түстік образ арқылы береді; *бетінің кірі бес батпан* моральдық мінді салмақ өлшемімен күшейтеді. Ағылшын тілінде бұл мағыналар кейде money (ақша), time (уақыт), body (дене), effort (күш-жігер), sport (спорттық тәжірибе), sea (теңіз), law (құқық/заң) сияқты домендер арқылы беріледі. Осындай айырмашылықтар гиперболаның әмбебап когнитивтік механизмі мен ұлттық лингвомәдени уәжінің бірлікте қарастырылуын қажет етеді.

Гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік қызметін анықтау кейінгі салғастырмалы талдауға тікелей теориялық негіз береді. Біріншіден, ол корпусқа алынатын бірліктерді жай эмоциялық күшейткіштерден ажыратуға мүмкіндік береді. Екіншіден, әр фразеологизмдегі гиперболалық тетікті – сан, кеңістік, дене, табиғат, жануар, күш, өлім, әлеуметтік баға немесе МК арқылы жасалғанын – нақтылауға жол ашады. Үшіншіден, қазақ және ағылшын тілдеріндегі бір мағынаның әртүрлі бейнелік модель арқылы берілуін көрсетуге мүмкіндік береді. Төртіншіден, гиперболалық фразеологизмдердің толық балама, жартылай балама, функционалдық аналог немесе баламасыз ұлттық-мәдени бірлік ретінде сипатталуына негіз болады.

Гипербола тілдік санада маңызды белгіні шектік деңгейге шығарып, эмоциялық әсер мен бағалауыштық мағынаны күшейтетін когнитивтік механизм болып табылады. Ол шындықты бұрмалау емес, сол шындықтың адам санасындағы әсерін айқындап көрсетуге қызмет етеді. Фразеологиялық жүйеде бұл механизм тұрақты сипат алып, ұжымдық тілдік санада орныққан бейнені дайын тілдік бірлікке айналдырады. Сондықтан қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ-терді зерттеу тілдің экспрессивтік қуатын ғана емес, адамның дүниені қабылдау, бағалау және концептуалдау тәсілдерін де тануға мүмкіндік береді.

1-бөлім бойынша тұжырым

Бірінші тарауда гиперболаға негізделген фразеологизмдерді зерттеудің теориялық негіздері когнитивтік лингвистика, фразеология, стилистика, лингвомәдениеттану және салғастырмалы тілтаным бағыттарының сабақтастығында қарастырылды. Тілдің танымдық табиғаты туралы ғылыми пайымдар фразеологизмді даяр қалпында жұмсалатын тұрақты тіркес ретінде ғана емес, халықтың тарихи тәжірибесі, мәдени жады, эмоциялық бағасы және дүниені бейнелі қабылдау жүйесі жинақталған күрделі тілдік таңба ретінде тануға мүмкіндік береді.

Когнитивтік лингвистика тұрғысынан тілдік мағына адамның дүниені қабылдау, салыстыру, бағалау, топтастыру және концептуалдау әрекеттерімен тығыз байланысты екені айқындалды. Әлем бейнесі, әлемнің тілдік бейнесі, концепт, концептосфера, фрейм, прототип, ішкі форма, мәдени код сияқты ұғымдар гиперболалық фразеологизмдердің мағыналық табиғатын ашуда өзара толықтыратын теориялық тірек ретінде алынды. Бұл ұғымдар фразеологизмдегі мағына құрамындағы сөздердің тура қосындысы емес, ұлттық санада орныққан образдық-ассоциативтік және бағалауыштық байланыстар арқылы жасалатынын дәлелдеуге негіз болды.

Гипербола дәстүрлі стилистикада әсірелеу, ұлғайту немесе күшейту амалы ретінде сипатталғанымен, фразеологизм құрамында ол бір сәттік көркемдік тәсілден тұрақты когнитивтік үлгіге айналады. Біздің ойымызша, мұндай жағдайда гипербола нақты санды, көлемді немесе күйді дәл белгілеу үшін емес, сөйлеуші мен тілдік қауым санасындағы әсердің шектік дәрежесін көрсету үшін қызмет етеді. Сондықтан гиперболалық фразеологизмдерде мағына «өте» деген жалаң күшейткішпен ғана шектелмейді; ол дене, кеңістік, от, су, мал, тағам, ажал сияқты тәжірибелік және мәдени тіректер арқылы жан-жақты бейнеленеді.

Біз өз зерттеуімізде, осыны аша отырып, мынадай тұжырымға келдік: фразеологизмнің ішкі формасы мен этномәдени семантикасы гиперболалық мағынаны түсіндіруде ерекше маңызды рөл атқарады. Ішкі форма тұрақты тіркестің бейнелік уәжін сақтаса, ал этномәдени семантика сол бейненің халықтың тұрмысымен, тарихи жадымен, табиғи ортасымен және дүниетанымымен байланысын айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі ақ сүт, бота, түйе, дала, көк, бет, айран, жұт, тағдыр сияқты компоненттер мен ағылшын тіліндегі body, heart, blood, bank, money, hell, heaven, million тәрізді бірліктер – жай ғана сөздік элементтер емес, әр тілдің мәдени тәжірибесін танытатын фразеологиялық тірек белгілер.

Осылайша, бірінші тарауда қалыптасқан теориялық негіз ГНФ-терді үш өлшемде зерттеуге мүмкіндік береді. Осы арқылы көрсеткеніміз келетіні – біріншіден, бұл тіркестер фразеологиялық жүйеде мағынасы тұтасқан бейнелі бірлік ретінде танылады; екіншіден, олардың гиперболалық мәні тілдік санадағы шектік бағалау, эмоциялық күшейту және образдық қабылдау тетіктерімен тікелей байланысты; үшіншіден, қазақ және ағылшын тілдеріндегі мұндай бірліктерді салыстыру олардың ортақ когнитивтік негіздерін де, ұлттық-мәдени ерекшеліктерін де айқындауға жол ашады.

2 ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ГИПЕРБОЛАҒА НЕГІЗДЕЛГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ МЕН КОГНИТИВТІК МЕХАНИЗМДЕРІ

2.1 Қазақ тіліндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік-семантикалық жүйесі

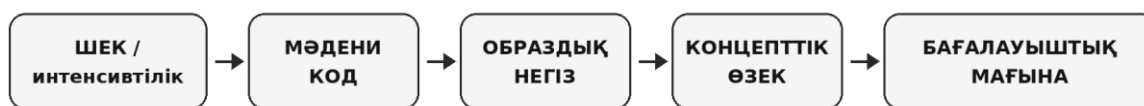
Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ тілдік жүйенің экспрессивтік қабатын ғана емес, адамның дүниені қабылдау, бағалау және бейнелі түрде концептуалдау тәсілдерін танытатын күрделі когнитивтік-семантикалық бірліктер болып табылады. Мұндай фразеологизмдерде шындық болмыс тура, бейтарап, өлшемдік сипатта емес, сөйлеуші санасында қалыптасқан әсер, эмоциялық салмақ, мәдени ассоциация және бағалауыштық қатынас арқылы беріледі. Сондықтан оларды тек асыра айтуға негізделген көркемдік амал ретінде сипаттау жеткіліксіз; гиперболалық фразеологизмдер белгілі бір тілдік қауымның дүниені шектік өлшемдермен тану тәжірибесін, құбылысты ерекше әсермен қабылдауын және сол әсерді тұрақты бейнелі формада бекітуін көрсетеді.

Фразеологиялық мағына табиғатынан көпқабатты. Оның құрамында денотативтік мазмұн, бағалауыштық реңк, образдық негіз, МК және концептуалдық уәж қатар жүреді. Гипербола осы қабаттардың барлығын интенсивтендіреді: белгі қалыпты мөлшерден асырылады, эмоция шегіне жеткізіледі, кеңістік ұлғайтылады, уақыт шексіздендіріледі, денелік реакция физиологиялық мүмкіндіктен асып бейнеленеді, әлеуметтік баға заттық немесе табиғи апаттық образға айналады. Осыған байланысты қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік-семантикалық жүйесі мағынаның жай ауыспалылығын емес, шектен тыс күшейтілген бейнелі мағынаның қалай жасалатынын түсіндіретін жүйе ретінде қарастырылады.

Гиперболалық фразеологизмдердің семантикалық өзегінде «шек» ұғымы жатыр. Біздің ойымызша, бұл ұғымды жай ғана лексикалық мағына аясында шектемей, адамның ойлау жүйесіндегі маңызды когнитивтік тетік ретінде қарастырған жөн. Себебі фразеологизм құрамына енген гипербола кез келген құбылысты қалыпты өлшемдерден саналы түрде шығарып, оны ең жоғары немесе ең төменгі шеткі нүктеде көрсетеді. Біз өз зерттеуімізде, осыны аша отырып, мынадай тұжырымға келдік: қазақ тілінің табиғатына тән қабырғасы қайысты, қырық күншілік жер, дүниенің төрт бұрышы, жерден жеті қоян тапқандай қуанды, көзінен от шашты, байпағынан басқа сүйенері жоқ сияқты бейнелі тіркестер нақты бір логикалық заңдылыққа бағынады. Бұл мысалдардағы азап, қашықтық, кеңдік, қуаныш, ашу немесе жоқшылық сияқты ұғымдар жай ғана сипатталып қоймайды, олар адам санасындағы ең шектік ауқымда, яғни эмоционалдық-психологиялық максимализм деңгейінде қабылданатынын көрсеткіміз келді. Ағылшын тіліндегі *scared to death, never in a million years, cost a fortune, cry one's eyes out, work yourself into the ground, cost a king's ransom* тіркестері де дәл осы когнитивтік тетікке сүйенеді: эмоция, уақыт, баға, жылау, еңбек, материалдық шығын қалыпты деңгейден асырып көрсетіледі.

Шек мағынасы тіркестегі санның үлкендігімен немесе дене мүшесінің аталуымен ғана анықталмайды. Әсірелеу бейнеленген жағдай мен тілдік қауым қалыпты деп қабылдайтын мөлшердің арасындағы алшақтықтан туады. Сандық көрсеткіш нақты есепті білдірсе, ол өздігінен гипербола болмайды; сол көрсеткіш әрекеттің мүмкін еместігін, жиілігінің шексіздігін немесе әсерінің аса күштілігін білдіргенде гиперболалық қызмет атқарады. Дене атауының қатысуы да жеткіліксіз: физиологиялық өзгерістің қандай шекке жеткізілгені маңызды. Фразеологиялық тұрақтылық бейненің тілде орнығуын сипаттаса, гиперболалық сол бейне арқылы мағынаның күшейтілуін білдіреді. Осы екі белгі бірліктің қолданыс жиілігімен араластырылмайды: сирек қолданылатын тіркесте де айқын әсірелеу болуы мүмкін, ал жиі кездесетін идиоманың мағынасы гиперболаға құрылмауы ықтимал.

Гиперболалық фразеологизмнің когнитивтік-семантикалық құрылымы

Сурет 1 – Гиперболалық фразеологизмнің когнитивтік-семантикалық құрылымы

Суреттегі шек, мәдени код, образдық негіз, концепттік өзек және бағалауыштық мағына ГНФ семантикасының өзара байланысты қабаттарын құрайды. Шек белгілі бір сапаның қалыпты межеден асуын білдірсе, образдық негіз сол асқындауды сезіммен қабылданатын бейнеге айналдырады. Мәдени код бейненің ұжымдық тәжірибемен байланысын сақтайды, ал концепттік өзек оның мағыналық тұтастығын ұйымдастырады. Бағалауыштық мағына осы қатынастардың нәтижесінде қалыптасады. Сурет бірліктің ішкі құрылымын жинақтайды; 2-кестедегі өлшемдер осы құрылымның әр қырын талдауға арналған. Құрылымдық қабат пен талдау өлшемі сан жағынан міндетті түрде сәйкес келмейді: мысалы, образдық негіз денелік те, кеңістіктік те өлшем арқылы сипатталады. Суреттегі байланыстар компоненттердің уақыт бойынша бірінен кейін бірі пайда болуын емес, олардың бір фразеологиялық мағына құрамында сабақтасуын көрсетеді.

Екі тілге ортақ жалпы танымдық негіз адамның денесімен, кеңістік тәжірибесімен, эмоциялық күйімен және бағалау межесімен байланысты. Қорқыныштың дене арқылы берілуі, қуаныштың жоғары бағытпен сипатталуы, ашудың қызу немесе жарылыс ретінде ұғынылуы, көптіктің шексіздік арқылы күшейтілуі, қиындықтың ауырлық ретінде танылуы қазақ және ағылшын тілдерінде де кездеседі. Алайда осы әмбебап когнитивтік негіздер әр тілде әртүрлі МК арқылы нақты тілдік бейнеге айналады. Қазақ тілінде дала, көк, қыр, мал, бота, түйе, жұт, май, сүт, бет, ар, иман, бата-қарғыс сияқты этномәдени таңбалар белсенді болса, ағылшын тілінде денелік символика (body symbolism), қаржылық бейнелер (monetary imagery), библиялық және классикалық

аллюзиялар (biblical and classical allusions), әлеуметтік мәртебе бейнелері (social status imagery), қалалық және институционалдық тәжірибеге қатысты образдар (urban and institutional experience) жиі көрінеді.

Шектік-градуалдық өлшем гиперболаның белгілі бір сапаны, мөлшерді, эмоциялық күйді немесе бағалауыштық белгіні қалыпты межеден асырып, ең жоғары не ең төменгі деңгейде көрсету қасиетімен байланыстырылады. С.А. Тихомиров гиперболаны градуалдық сипаттағы тілдік құбылыс ретінде қарастырып, оның мәні белгілі бір белгінің нормадағы шамадан тыс күшейтілуі немесе әдейі төмендетілуі арқылы көрінетінін көрсетеді [123]. М. Маккарти мен Р. Картер күнделікті сөйлеу тіліндегі гиперболаның жай ғана әсірелеу емес, адресатқа эмоциялық ықпал етуге, бағалау мәнін күшейтуге және сөйлеушінің коммуникативтік мақсатын айқындауға қызмет ететін прагматикалық амал екенін дәлелдейді [113]. Н.Р. Норрик гиперболаны шектік жағдайды білдіретін тұжырымдармен байланыстыра отырып, оның дискурстағы бағалауыштық және экспрессивтік қызметіне назар аударады [114]. К. Клэридж гиперболаның ағылшын тіліндегі қолданысын корпус материалдары негізінде талдап, оның сан-мөлшер, сапа, кеңістік, уақыт, эмоция сияқты семантикалық салаларда жүйелі түрде көрінетінін айқындайды [115]. Л. Кано Мора гиперболаны семантикалық тұрғыдан нақты болмыстық жағдайды ұлғайту немесе кішірейту арқылы шектік мәнге жеткізетін тілдік механизм ретінде сипаттайды [124]. Р. Карстон мен К. Уэаринг гиперболалық қолданыстың тура мағынадан қарапайым ауытқу ғана емес, сөйлеуші бағасының күшейтілген прагматикалық интерпретациясы екенін көрсетеді [128]. Осы тұжырымдарға сүйене отырып, бұл зерттеуде «шектік-градуалдық өлшем» ГНФ-тердің мағынасындағы қалыпты межеден асу, шектен шығу, мөлшерлік ұлғаю, эмоциялық күшею және бағалауыштық асқындау белгілерін сипаттайтын негізгі талдау бірлігі ретінде алынады. *Алты батпан азап* тіркесінде психологиялық ауыртпалық салмақпен, *қырық күншілік жер* бірлігінде шалғайлық жолға жұмсалатын уақытпен, *ат басындай алтын* орамында құнды заттың ірілігі жануардың дене бөлігімен өлшенеді. *Айдай әлем* тұтас кеңістікті қамтитын жалпылама ауқымды білдіреді; оның гиперболалық қызметі бар әлемді бірден қамтығандай әсірелеуші қолданысында танылады. Осы мысалдарда сан, салмақ, көлем және қамту ауқымы әртүрлі болғанымен, қалыпты меже мен үлкейтілген бейненің алшақтығы ортақ.

Ағылшын тіліндегі *never in a million years* (ешқашан, әсте мүмкін емес) ықтималдықты миллион жылға созылған уақыттың өзінде жоққа шығарады; *enough to sink a battleship* (аса көп мөлшерде) заттың көптігін әскери кемені батыратындай салмаққа жеткізеді; *tons of money* (қыруар ақша) санақпен өлшенетін қаражатты салмақ бірлігімен ұлғайтады; *cost the earth* (орасан қымбатқа түсу) бағаны тұтас жер шарындай құнмен бейнелейді. Бұлар бір-бірінің аудармалық баламасы емес: мүмкін еместік, көптік және қымбатшылық әртүрлі мағыналық салаға жатады. Оларды бір өлшем аясында біріктіретін белгі – сол салалардың әрқайсысында қалыпты шаманың шеткі деңгейге жеткізілуі.

Мөлшер көрсеткіші тура есепке қатысты қолданылғанда гипербола болмайды; әсірелеу нақты жағдай мен ұсынылған өлшемнің сәйкес келмеуінен туындайды.

Денелік тәжірибе өлшемі абстрактілі күйдің дене мүшесі, қимыл және физиологиялық өзгеріс арқылы қалай бейнеленетінін сипаттайды. Оның теориялық негізі М. Джонсонның [17] денелік тәжірибе туралы тұжырымдарымен және Р. Гиббстің идиомалық мағынаның уәжділігі жөніндегі зерттеулерімен сабақтасады [26]. *Жүрегі тас төбесіне шықты* тіркесінде үрей ішкі ағзаның табиғи орнынан ауысуымен, *екі көзі шарасынан шықты* тіркесінде қатты таңдану не шошыну көздің өз шегінен шығуымен беріледі. *Көз жасы көл болды* орамында жылау мөлшері денеден бөлінетін сұйықтықты табиғи су айдынына дейін үлкейтеді; *жаны мұрнының ұшына келді* тіркесінде қатты қиналу не қажу тіршіліктің денеден бөлінуге таяған шегімен сипатталады. Бірінші екеуінде денелік орналасу бұзылады, үшіншісінде көлем ұлғаяды, соңғысында өмірлік қуат шегіне жеткізіледі.

Ағылшын қатарындағы *cry one's eyes out* (көз жасы таусылғанша жылау) жылауды көздің денеден шығып кетуіне дейін күшейтеді; *work one's fingers to the bone* (әбден қажығанша жұмыс істеу) еңбек қарқынын саусақтың сүйекке дейін тозуы арқылы береді; *scare the life out of someone* (біреудің зәресін ұшыру) қорқынышты тіршіліктен айыру шегіне жеткізеді; *be skin and bone* (өте қатты жүдеу) денені тері мен сүйекке дейін кемітеді. Соңғы мысал әсірелеудің тек ұлғайту арқылы емес, бар нәрсені шектік минимумға дейін азайту арқылы да жасалатынын көрсетеді. Қазақ және ағылшын бірліктеріндегі дене ортақ танымдық негіз болғанымен, нақты реакция мен өзгерістің бағыты әртүрлі: жүректің орын ауыстыруы, көздің шекарадан шығуы, сұйықтықтың көбеюі және дененің тозуы бір ғана образдық үлгіге біріктірілмейді.

Кеңістіктік-бағдарлық өлшем мағынаның жоғары-төмен, іш-сырт, жақын-алыс, шекара және шекарадан өту қатынастары арқылы күшеюін сипаттайды. М. Джонсон дене қозғалысы мен кеңістікте бағдарланудан туатын бейнесхемалардың дерексіз мағыналарды ұйымдастыратынын көрсетеді [17]. Дж. Лакофф пен М. Джонсонның бағыттық метафоралар туралы тұжырымында жоғары бағыт жағымды күймен, қуатпен және мәртебемен байланысады [16]. *Төбесі көкке жетті* мен *over the moon* (аса қатты қуану) тіркестерінде қуаныш физикалық мүмкіндіктен асқан биіктікпен беріледі: бірінде адамның төбесі көкпен түйіссе, екіншісінде айдан асып кету бейнеленген. *Аспанмен астасты* орамы биіктікті жердегі нысан мен аспанның түйісуіне дейін ұлғайтады; *sky-high* (шамадан тыс биік не жоғары) кеңістіктік биіктікті баға мен мөлшерге де ауыстырады. *Am жетпес жер* қозғалыстың қолжетімді шегін жоққа шығарса, *the ends of the earth* (дүниенің ең шалғай түкпірлері) алыстықты әлемнің шетіне жеткізеді. *Жерден алып жерге салды* тіркесінде қатты сөгу қайталанған күшті қозғалыспен, *hit the roof* (қатты ашулану) ашудың күшеюі жоғарыдағы шекке соғылумен бейнеленеді. Соңғы ағылшын тіркесі бағаның өсуін білдіретін мағынамен араластырылмайды. Кеңістіктік бағдардың өзі гиперболаға жеткіліксіз: мысалы, *down in the dumps* (еңсесі түсу) төмен бағытқа сүйенгенімен, онда шектік әсірелеу міндетті емес.

Домендік-концептуалдық өлшем фразеологизмнің тұтас мағынасы қандай ұғымдық салаға жататынын және сол саладағы қай белгіні алға шығаратынын анықтайды. Р. Лангакердің когнитивтік грамматикасында мағына концептуалдық фон мен энциклопедиялық білім аясында түсіндіріледі [18]. Осы өлшем бойынша эмоция жалпы өріс ретінде, ал ашу мен қайғы оның ішіндегі нақты концепттер ретінде ажыратылады. *Көзінен от шапты* және *boiling with rage* (ашудан қайнап кету) бірліктері ашу/anger концептісіне жатады: біріншісінде көзден тараған от, екіншісінде қайнаған сұйықтық образдық негіз болады. мөлшер/quantity саласындағы *құмырсқадай қаптады* тіркесінде көптік ұсақ жәндіктердің тұтас жайылуымен, *a ton of work* (қыруар жұмыс) орамында міндеттің көптігі салмақпен беріледі. қайғы/grief концептісіндегі *ботадай боздады* дауыстың зарлы қарқынын, *a flood of tears* (ағыл-тегіл жас) көз жасының шамадан тыс молдығын алға шығарады. Соңғы екі бірліктің ортақ эмоциялық аясы олардың дыбыстық және сұйықтық образдарын теңестірмейді. Гиперболалық теңеу мен тұрақты әсірелеуші орамдардың фразеологиялық орнығу дәрежесі бірдей болмауы мүмкін; ортақ концепт сол құрылымдық айырманы жоймайды. Домендік өлшем мағыналық орынды анықтаса, денелік және кеңістіктік өлшемдер сол мағынаның бейнелену тәсілін ашады.

Мәдени-кодтық өлшем фразеологиялық образдың тілдік қауымға таныс шаруашылық, тұрмыстық, діни, тарихи және әлеуметтік біліммен байланысын сипаттайды. В.Н. Телияның мәдени семантика туралы тұжырымдары [75], Д.Добровольский мен Э. Пийрайненнің бейнелі тіл мен мәдени білімді байланыстыратын зерттеулері [111], сондай-ақ Ә. Қайдар [52] мен Ж. Манкееваның этнолингвистикалық еңбектері [62] осы өлшемнің негізін құрайды. *Ақ түйенің қарны жарылды* тіркесінде ерекше қуаныш пен береке малшылық-тұрмыстық образбен беріледі; *ағаштан бал, шөптен сүт ағылды* орамында молшылық табиғаттың таусылмас азық өндіретін күйімен ұлғайтылады; *ақырзаман орнатты* тіркесінде жағымсыз жағдай әлемдік апатқа дейін жеткізіледі. Үшеуіндегі мәдени уәж әртүрлі мағыналарды күшейтеді, сондықтан малшылық пен сакралды код дербес эмоциялық не экономикалық мағынаға теңестірілмейді.

Ағылшын тіліндегі *move heaven and earth* (мақсатқа жету үшін қолдан келгеннің бәрін жасау) күш жұмсауды аспан мен жерді қозғауға дейін ұлғайтады; *go through hell* (аса ауыр азап шегу) қиындықты тозақтан өтумен бейнелейді; *as old as Methuselah* (өте қарт, аса көне) жас мөлшерін библиялық ұзақ жасаушы тұлғамен, *as rich as Croesus* (аса бай) байлықты тарихи тұлғаның дәулетімен өлшейді. Қазақ мысалдарында малшылық пен азықтық молшылық алға шықса, осы ағылшын қатарында діни кеңістік пен прецеденттік есімдер өлшем қызметін атқарады. Бұл ерекшелік тек қарастырылған бірліктердің образдық таңдауын сипаттайды: екі тілде де тұрмыстық және діни бейнелер бар. Мәдени кодты анықтау тіркестің қазіргі тілде танылатын уәжіне сүйенеді; ішкі формаға қарап дәлелденбеген тарихи оқиға немесе салт жөнінде этимология жасалмайды.

Бағалаушытық-прагматикалық өлшем гиперболалық тіркестің оң не теріс бағасын, бағалау қарқынын және сөйлеудегі қызметін қамтиды. М.

Маккарти мен Р. Картер бағалау мен эмоциялық ықпалдың өзара байланысын [113], Н.Р. Норрик гиперболааның дискурстық қызметін айқындайды [114]. *Бетінің кірі бес батпан* тіркесінде моральдық теріс баға ауырлық өлшемімен ұлғайтылады; *аузынан ақ ит кіріп, көк ит шықты* орамында балағаттың тоқтаусыз, шектен тыс күшеюі бейнеленеді; *жер-көкке сыйғызбады* бірлігінің мақтау мағынасында адамның қадірі кеңістіктің өзіне сыймайтындай дәрежеге көтеріледі. Ағылшын тіліндегі *drag someone's name through the mud* (біреудің атын қаралау) қоғамдық беделге нұқсан келтіруді ластану әрекетімен көрсетеді; оның гиперболалық оқылымы қаралаудың шектен тыс қарқыны айқын контексте негізделеді. *Make a mountain out of a molehill* (болмашы нәрсені таудай ету) орамы асыра бағалаудың өзін сынаса, *praise someone to the skies* (біреуді асқақтата мақтау) мақтауды аспандық биіктікпен ұлғайтады. Ортақ күшейту тетігі оң және теріс бағытта қызмет етеді; бағалау нысаны мен қолданыстық реңк осы өлшемде қатар қарастырылады. Нақты тыңдаушыға тиген әсер дискурстық дерекпен анықталады, сөздік мағынадан ықпалдың нәтижесі өздігінен шығарылмайды.

Осы алты өлшем бірінен кейін бірі міндетті түрде орындалатын сатылар емес, бір фразеологиялық мағынаны әр қырынан сипаттайтын өзара байланысты талдау негіздері болып табылады. Шектік-градуалдық өлшем ГНФ-терді танудың негізгі белгісін ашады; домендік-концептуалдық өлшем оның мағыналық орнын анықтайды. Денелік тәжірибе мен кеңістіктік-бағдарлық өлшемдер образдың құрылымын, мәдени-кодтық өлшем оның ұжымдық біліммен байланысын сипаттайды. Бағалаушытық-прагматикалық өлшем осы мағынаның сөйлеуші қатынасымен және қолданысымен сабақтасуын көрсетеді. Бір тіркесте бірнеше өлшем қатар көрінуі оның бірнеше дербес топқа бөлінетінін білдірмейді. Сонымен бірге денелік немесе кеңістіктік белгі барлық ГНФ-терде бірдей айқын емес: сан арқылы жасалған әсірелеуде дене образы болмауы мүмкін. 2-кестеде әр өлшемнің дербес қызметін көрсететін мысалдар берілген; қазақ және ағылшын бағандарындағы жұптар барлық жағдайда толық мағыналас баламалар ретінде ұсынылмайды.

Кесте 2 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді когнитивтік-семантикалық сипаттаудың ғылыми өлшемдері

Талдау өлшемі	Жалпы мазмұны	Қазақ тіліндегі көрінісі	Ағылшын тіліндегі көрінісі	Когнитивтік қызметі
Шектік-градуалдық өлшем	Белгінің, сапаның, мөлшердің не күйдің қалыпты межеден асыра немесе шектік минимумға дейін кемітіле берілуі	<i>алты батпан азап; қырық күншілік жер; ат басындай алтын; айдай әлем</i>	<i>never in a million years; enough to sink a battleship; tons of money; cost the earth</i>	Қалыпты меже мен әсіреленген шаманы ажырату; уақытты, мөлшерді, көлем мен бағаны шектік деңгейге жеткізу

2-кестенің жалғасы

Денелік тәжірибе өлшемі	Күйдің дене мүшесі, физиологиялық өзгеріс, денелік шек пен сарқылу арқылы бейнеленуі	<i>жүрегі тас төбесіне шықты; көз жасы көл болды; екі көзі шарасынан шықты; жаны мұрнының ұшына келді</i>	<i>cry one's eyes out; work one's fingers to the bone; scare the life out of someone; be skin and bone</i>	Ішкі күйді денелік өзгеріспен нақтылау; орын ауыстыру, көлемді ұлғайту, тозу мен азаюды ажырату
Кеңістіктік-бағдарлық өлшем	Жоғары-төмен, алыс-жақын, биіктік, шекара және қозғалыс арқылы мағынаның күшеюі	<i>төбесі көкке жетті; аспанмен астасты; ат жетпес жер; жерден алып жерге салды</i>	<i>over the moon; hit the roof; sky-high; the ends of the earth</i>	Эмоцияны, бағаны және қашықтықты кеңістіктік межемен беру; жету, асып кету, алыстау мен қозғалысты ажырату
Домендік-концептуалдық өлшем	Тұтас мағынаның ұғымдық саласын және сол саладағы нақты концептті анықтау	<i>көзінен от шашты; құмырсақдай қаптады; ботадай боздады</i>	<i>boiling with rage; a ton of work; a flood of tears</i>	Ортақ концептке жататын бірліктерді жүйелеу; мағына саласын оны бейнелейтін образдан ажырату
Мәдени-кодтық өлшем	Шаруашылық, тұрмыстық, діни және тарихи білімнің гиперболалық образға негіз болуы	<i>ақ түйенің қарны жарылды; ағаштан бал, шөптен сүт ағылды; ақырзаман орнатты</i>	<i>move heaven and earth; go through hell; as old as Methuselah; as rich as Croesus</i>	Мәдени уәжді анықтау; малшылық, азықтық, сакралды және прецеденттік образдардың қызметін ашу
Бағалауыштық-прагматикалық өлшем	Оң не теріс бағаның, оның қарқыны мен сөйлеудегі қызметінің күшейтілуі	<i>бетінің кірі бес батпан; аузынан ақ ит кіріп, көк ит шықты; жер-көкке сыйғызбады</i>	<i>drag someone's name through the mud; make a mountain out of a molehill; praise someone to the skies</i>	Теріс баға, балағат, мақтау және орынсыз асыра бағалауды ажырату; контекстік әсерді анықтау

Жоғарыдағы кестеде берілген өлшемдер қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді тек сыртқы мағыналық ұқсастық бойынша емес, олардың ішкі когнитивтік құрылымы, концептуалдық негізі, мәдени-кодтық мазмұны және бағалауыштық қызметі тұрғысынан сипаттауға мүмкіндік береді. Шектік-градуалдық өлшем гиперболаның мөлшерлік және эмоциялық асқындау табиғатын танытса, денелік тәжірибе мен кеңістіктік-бағдарлық өлшемдер адамның дүниені дене және кеңістік арқылы қабылдауына негізделеді.

Домендік-концептуалдық және мәдени-кодтық өлшемдер фразеологизм мағынасының белгілі бір танымдық сала мен ұлттық мәдени тәжірибеге сүйенетінін көрсетеді. Ал бағалаушылық-прагматикалық өлшем гиперболалық фразеологизмдердің сөйлеуші бағасын күшейту, әсер ету және экспрессия тудыру қызметін айқындайды.

Гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік-семантикалық құрылымын түсіндіруде идиомалық уәж мәселесі маңызды. Көптеген тұрақты тіркестердің мағынасы жеке сөздердің тура мағыналық қосындысынан толық шықпайды, алайда ішкі бейне тұтас мағынаны тануға қатысады. Ағылшын тіліндегі *break the bank* (қаражатты тауысып жіберу, шығынның шамадан тыс көп болуы) тіркесінде жеке шығын үлкен қаржы қорының күйреуіне теңестірілген. Банк атауы нақты мекеменің банкрот болуын міндетті түрде білдірмейді; образ жұмсалатын қаражаттың көтере алмайтындай ауырлығын көрсетеді. *Pay through the nose* (шамадан тыс қымбат төлеу) бірлігі де артық төлемді білдіреді, бірақ оның қазіргі тұтас мағынасын әр компоненттің тура мағынасынан есептеп шығару мүмкін емес. Осы себепті мұрын компонентіне сүйеніп тарихи жаза немесе дене мүшесін жоғалту жөнінде дерексіз тұжырым жасалмайды. Қазақ тіліндегі *көз майын тауысты* тіркесінде зейінді еңбек көру қуатын сарқумен, *инемен құдық қазғандай* орамында қиын әрі ұзақ жұмыс құрал мен әрекет ауқымының сәйкессіздігімен ұғынылады. Ішкі уәждің сақталуы тіркесті тура мағынада түсіндіруді білдірмейді; бейне мен қалыптасқан мағынаның арасындағы танымдық байланыс сақталады.

Х. Л. Колстон мен Дж. О'Брайен гиперболаның негізін «contrasts of magnitude» («шама айырмасына негізделген қарама-қарсылық») арқылы түсіндіреді [126, б. 179]. Бұл ұстанымда әсіреленген сипаттама мен сипатталатын жағдай бағалау бағыты жағынан сәйкес болғанымен, күш дәрежесі жағынан алшақтайды. *Bored to death* (өлімші жалығу) тіркесінде жалығу өлім шегіне дейін ұлғайтылады; *a million times* (сансыз рет, қайта-қайта) орамында қайталанған әрекеттің саны шынайы есептен асырылады. Біріншісінде эмоциялық қарқын, екіншісінде жиілік күшейеді. Нақты өлім немесе миллиондық есеп емес, болмыстық жағдай мен әсіреленген шама арасындағы айырма түсіндірудің өзегін құрайды.

Г. Ферре гиперболаның дискурстағы назарды ұйымдастыру қызметін «Hyperbole opens up a discourse frame and establishes a new focus on information in speech» деп сипаттайды («Гипербола дискурстық аяны ашып, сөйлеудегі ақпаратқа назарды жаңаша шоғырландырады») [135, б. 25]. Автордың зерттеуі ауызша ағылшын тіліндегі мультимодальды қолданысқа негізделген. Оның тұжырымы гиперболалық тіркестің хабардағы белгілі бір белгіні айрықша бөліп көрсетуін түсіндіреді. Мәселен, *түн ұйқысын төрт бөлді* тіркесінде ұйқының бұзылуы әрекеттің сыртқы белгісі болып қалмай, тынымсыздық пен мазасыздықтың негізгі көрсеткішіне айналады. *Burn the candle at both ends* (тынымсыз жұмыс істеп, демалысты тым азайту) бірлігінде жұмыс пен тынығу арақатынасы екі жағынан қатар жанған шаммен бейнеленеді; шамның тез таусылуы адамның күшін жедел сарқумен ұғынылады. Ферренің тұжырымы

аясында бұл екі тіркестегі тынығудың бұзылуы мен ресурстың сарқылуы әрекеттің қарқынын алдыңғы қатарға шығаратын белгі ретінде түсіндіріледі. Ұйқының бөлінуі мен шамның екі жағынан жануы әртүрлі образ болғанымен, екеуі де қалыпты күш жұмсаудың шегінен асқан күйді танытады.

А. Мусолфф Brexit жөніндегі британдық саяси пікірталасты талдай отырып, гиперболалық бейнелі тілдің эмоциялық ықпалды күшейтуін көрсетеді. Ол мұндай тілдің «boosts and ‘escalates’ the emotional appeal and impact of specific policies» [136, б. 639] қызметін атап өтеді («нақты саяси бағыттардың эмоциялық тартымдылығы мен ықпалын күшейтіп, өршітеді»). Бұл қорытынды саяси дискурсқа қатысты болғандықтан, оны кез келген фразеологизмнің дайын мағынасына тікелей телуге болмайды. ГНФ үшін оның мәні тілдік күшейту мен қолданыстағы әсердің байланысын ашуында. Мысалы, *talk until one is blue in the face* (нәтижесіз болса да, әбден шаршағанша сөйлеу) тіркесінде ұзақ сөйлеу дене түсінің өзгеруіне дейін жеткізіледі. Қалыптасқан мағына күш жұмсаумен қатар оның нәтижесіздігін де білдіреді. Мұнда әсірелеу жай ұзақтықты ұлғайтумен шектелмей, әрекет пен күтілген нәтиженің алшақтығын бағалайды. Сондықтан гиперболаның дискурстық қызметі оның мағыналық және бағалауыштық құрамымен бірге ашылады.

А.В. Кунин ағылшын фразеологиясын құрылымдық-семантикалық тұрғыдан жүйелеу арқылы *idiom* («идиома»), *set phrase* («тұрақты тіркес»), *phraseological unit* («фразеологиялық бірлік») ұғымдарының тұрақтылық, тұтастық және экспрессивтік белгілерін айқындады [86]. Қазіргі когнитивтік бағыт бұл тұрақтылықтың сыртқы құрылымын ғана емес, оның артында жатқан концептуалдық модельді, мәдени кодты және бейнесхемалық негізді ашуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан ағылшын фразеологизмдері қазақ материалымен салыстыруға қолайлы нысанға айналады: екі тілде де дайын тілдік бірліктер бар, екі тілде де мағына тұтас сипатта қалыптасады, екі тілде де гипербола шектік бағалау тетігі ретінде қызмет етеді. Алайда олардың мәдени репрезентациясы әр тілдің тарихи тәжірибесі мен ұлттық танымына сәйкес әртүрлі көрініс табады.

Идиомалық мағынаның күрделілігі корпустық және компьютерлік зерттеулерде де байқалады. Т. Адевуми және әріптестері PIE-English корпусында «metaphor, simile, euphemism, parallelism, personification, oxymoron, paradox, hyperbole, irony and literal» кластарын ажыратады [137, б. 689]. Бұлар метафора, теңеу, эвфемизм, параллелизм, кейіптеу, оксюморон, парадокс, гипербола, ирония және тура мағыналы қолданысты қамтиды. Корпус мысалдарының негізгі бөлігі British National Corpus пен UKWaC материалдарынан алынған [137, б. 690]. Бұл жіктеу идиомалылық пен гиперболалықтың бір ұғым емес екенін айқындайды: тұрақты тіркес бейнелі болғанымен, оның мағынасы міндетті түрде әсірелеуге құрылмайды. Сонымен бірге корпус авторлары бейнелі кластардың өзара қабаттасатынын көрсетеді [137, б. 691]. Сондықтан от метафорасына сүйенетін эмоциялық әсірелеуде екі тетік бірін-бірі жоққа шығармайды; ГНФ құрамына енгізуде мағынаны күшейтетін шектік белгі негізгі өлшем болады.

Ф. Клубичка, В. Недумпожимана және Дж. Д. Келлехер «how idiomatic information is structurally encoded in embeddings» [138, б. 45] мәселесін, яғни идиомалық ақпараттың векторлық көрсетілімдерде құрылымдық тұрғыдан қалай кодталатынын зерттейді. Авторлар статикалық және контекстік көрсетілімдерді салыстырып, екеуінде де идиомалық ақпарат белгілі дәрежеде сақталатынын анықтайды, бірақ оның вектор нормасында берілуіне қатысты нәтижелердің бірімәнді еместігін атап өтеді. Бұл зерттеу идиомаларды автоматты тану толық шешілгенін білдірмейді. Оның фразеологиялық талдаумен түйісетін тұсы – тіркес мағынасын жекелеген сөздер туралы ақпаратқа ғана тіреп түсіндірудің шектеулілігі. «танымдық алдыңғы

М. Соколоф және әріптестері идиомаларды conventionality және contingency өлшемдері арқылы сипаттайды [139, б. 4024-4025]. Біріншісі тіркес құрамындағы сөз мағынасының оның қалыпты қолданыстағы мағынасына сәйкестік дәрежесін, екіншісі сөздердің бірге кездесуіндегі статистикалық тәуелділікті білдіреді. Идиомалық мағына осы екі қатынастың тоғысында қарастырылады. Гиперболалық фразеологизмдерге қатысты бұл айырма компоненттің тура мағынасы мен тұтас тіркестің қалыптасқан мағынасын ажыратуға негіз болады. Мәселен, *sweat blood* (өте ауыр еңбек ету) тіркесінде тер мен қан атауларының жеке мағыналары тұтас еңбек қарқынына қатысты бағалауды толық ашпайды. Тердің орнына қан шығатындай бейне күш жұмсаудың аса жоғары дәрежесін көрсетеді. Қалыптасқан идиомалық мағына мен денелік образдың байланысы осылайша сақталады; бұл түсіндіру аталған тіркестің тарихи шығу тегіне қатысты жорамалға сүйенбейді.

Ф. Ниу және әріптестері идиомалардың эмоциялық бағасын қамтитын лексиконды автоматты түрде кеңейту мәселесін қарастырады [140]. Бұл бағыт тұрақты тіркестің тұтас эмоциялық мағынасын жеке сипаттаудың маңызын көрсетеді. Қазақ және ағылшын ГНФ-ін салыстыруда эмоцияның қарқыны мен бағалау бағыты осы себепті бөлек қарастырылады: қорқыныш пен қуаныш бірдей жоғары қарқында берілгенімен, олардың эмоциялық бағыттары қарама-қарсы; ал қымбатшылықты білдіретін бірлік эмоцияны тікелей атамай, материалдық құнды бағалайды. Корпустық жіктеу мен компьютерлік модельдеу туралы аталған еңбектер осы мағыналық айырмашылықтарды талқылауға негіз береді; олардың нәтижелері қазақ-ағылшын материалының жиілігі немесе ұлттық мәдени ерекшелігі туралы дерек ретінде қолданылмайды.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді бір салыстырмалы талдау жүйесінде қарастыру олардың ұқсастығы мен айырмашылығын қатар айқындауға мүмкіндік береді. Ұқсастық ең алдымен когнитивтік механизмнен көрінеді: екі тілде де гипербола шектік-градуалдық межеге, денелік тәжірибеге, кеңістікке, сан-мөлшерге, өлім немесе апат сияқты соңғы шекараларға сүйенеді. Айырмашылық осы механизмдердің қандай мәдени код арқылы тілдік формаға айналуынан байқалады. Қазақ тілінде дене мен жан, ар мен бет, дала мен көк, мал-мүлік пен жоқшылық, жұт пен тағдыр өзара тығыз байланысса, ағылшын тілінде дене, жеке эмоция, материалдық құн, христиандық

және классикалық прецеденттер, урбанистік әрі институционалдық тәжірибе қарастырылған тіркестердің образдық мазмұнын құрайды.

Екі тілдегі эмоциялық бірліктерді салыстыруда мағыналық жақындық пен образдық теңдік ажыратылады. *Жүрегі қан жылады* тіркесінде терең қайғы ішкі ағзаның қан төгуімен көрсетілсе, *one's heart bleeds* (біреуге жаны қатты ашу) орамында жанашырлық дәл сол жүрек пен қан образымен беріледі. Образдық жақындық олардың қолданылу аясын толық теңестірмейді: қазақ тіркесі адамның өз қайғысын да, өзгенің қасіретіне күйзелуін де бейнелеуі мүмкін, ал ағылшын орамында біреуге аяушылық білдіру мәні айқын. Ағылшын бірлігінің мысқылды қолданысында жанашырлық кері бағалау реңкіне ауыса алады. Сондықтан салғастыруда компоненттердің сыртқы ұқсастығымен қатар эмоцияның нысаны, қарқыны және сөйлеушінің бағасы ескеріледі.

Қуаныштың бейнеленуінде кеңістіктік бағдармен қатар әрекет пен мәдени заттық орта да маңызды. *Бөркін аспанға атты* тіркесінде қуаныш адамның баскиімін жоғары лақтыру әрекетімен беріледі. *On cloud nine* (аса бақытты күйде болу) орамында жағымды эмоция бұлт үстінде орналасқандай күймен ұғынылады. Қазақ мысалында әрекеттің екпіні мен бөрік атауы алға шықса, ағылшын мысалында нақты қимылдан гөрі жоғары кеңістіктегі жай-күй бейнеленген. Екеуінің мағыналық жақындығы олардың ішкі құрылымын бірдей етпейді. Біріншісінің образында адам әрекет етуші ретінде көрінеді; екіншісінде эмоция адам орналасқан кеңістікке айналады. Бұл айырма қуаныштың қазақ тілінде тек әрекетпен, ағылшын тілінде тек кеңістікпен берілуін білдірмейді. Ол осы жұптағы қозғалыстық және мекендік бейнелеу тәсілдерін ажыратады. Фразеологизмнің қалыптасқан мағынасы нақты баскиім лақтыруды немесе бұлтқа шығуды міндеттемегендіктен, образ бен қолданыстағы жағдайдың арақатынасы ауыспалы сипатта қалады. Ал *екі езуі екі құлағына жетті* мен *grin from ear to ear* (екі езуі екі құлағына жеткенше күлу) жұбында жағымды эмоция бет кеңістігінің шектен тыс ұлғаюымен беріледі. Мұнда кеңістіктік образдар жақын, бірақ күлу әрекеті мен қуаныш күйінің арақатынасы нақты қолданыста айқындалады.

Ашу мен қаһар семантикасында от, қызу, қысым және жарылыс образдары өзара сабақтасады. Қазақ тіліндегі *аузынан жалын атты* тіркесінде ашулы адамның сөзі не әрекеті жалынның сыртқа шығуындай бейнеленеді. Ағылшын тіліндегі *blow one's top* (ашудан жарылардай болу) орамында ішкі қысымның жоғары шекараны бұзуы алға шығады. Қазақ мысалында қауіпті энергияның шығатын орны – ауыз; ағылшын мысалында қысымды ұстап тұрған жоғарғы шектің бұзылуы маңызды. Бір бейне ашудың сыртқа бағытталуын, екіншісі өзін-өзі ұстаудың жоғалуын айқындайды. 3. Ковечештің эмоция концептілерінің денелік және мәдени тәжірибемен байланысы жөніндегі тұжырымдары осы ортақтық пен айырманы түсіндіруге негіз болады [134, 141]. Алайда нақты тілдік формадағы ауыз, жалын және жоғарғы шек компоненттері ұғымдық үлгіні әртүрлі нақтылайды. Осы себепті ортақ жылу-қысым тетігін анықтау салыстырудың соңғы нәтижесі емес: оның екі тілдегі образдық іске асуы да мағыналық сипаттаманың құрамына кіреді.

ГНФ-тердің когнитивтік-семантикалық құрылымында семантикалық өріс, концепттік өзек, образдық негіз, мәдени код, гиперболалық тетік және бағалауыштық нәтиже сабақтасады. Семантикалық өріс бірліктің жалпы мағыналық аясын, концепттік өзек сол аядағы нақты ұғымды білдіреді. Образдық негіз мағынаның сезімдік бейнесін жасайды; мәдени код оның тілдік қауымның тәжірибесімен байланысын сақтайды. Гиперболалық тетік қалыпты меже мен шектік бейненің алшақтығынан, бағалауыштық нәтиже осы алшақтық арқылы берілген сөйлеуші қатынасынан танылады. Бұл құрылымдық қабаттар 2-кестедегі өлшемдермен өзара байланысты болғанымен, олардың атаулары бір-бірін механикалық қайталамайды. Домендік-концептуалдық өлшем мағыналық өріс пен концептті, денелік және кеңістіктік өлшемдер образдың ұйымдасуын, мәдени-кодтық өлшем ұжымдық уәжді, шектік-градуалдық өлшем күшейту тетігін, бағалауыштық-прагматикалық өлшем қатынас пен қолданыстық қызметті ашады. Осы байланыс мағынаны, образды және бағалауды бірінің орнына бірін қолданбай сипаттауға негіз болады.

Танымдық сала (domain) ұғымы белгілі бір фразеологиялық мағынаны түсінуге тірек болатын тәжірибелік-ұғымдық өрісті білдіреді. Р. Лангакер мағынаның концептуалдық фон мен энциклопедиялық білім аясында танылатынын көрсетеді [18]. 3-кестеде осы ұғым дене және эмоция, кеңістік және шек, материалдық құн және жоқшылық, әлеуметтік баға және бедел, сакралды және прецеденттік білім, уақыт, сан-мөлшер және шек түрінде топтастырылған. Әр салада мағынаны бейнелейтін денелік, кеңістіктік, шаруашылық, әлеуметтік, сакралды және уақыттық кодтар ажыратылады. Кестедегі «басым код» атауы қарастырылған мысалдарда алға шыққан образдық негізді білдіреді; оның жиілігі бүкіл тілдің корпусында есептелген дегенді білдірмейді. Сөйтіп, 2-кесте бірліктің қандай өлшемдермен талданатынын жүйелесе, 3-кесте сол өлшемдерді алты танымдық салада қолданудың салғастырмалы нәтижесін жинақтайды. Біріншідегі алты өлшем екіншідегі алты саламен жолма-жол теңестірілмейді: бір сала денелік, мәдени-кодтық және бағалауыштық өлшемдер арқылы қатар сипатталуы мүмкін.

Кесте 3 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің негізгі мәдени-когнитивтік салалары

Танымдық сала	Қазақ тіліндегі басым код	Ағылшын тіліндегі басым код	Салғастырмалы мәні
Дене және эмоция	жан, жүрек, бауыр, көз, бет, зәре; <i>зәресі ұшты, төбе шашы тік тұрды</i>	heart, blood, eyes, skin, bones, nerves, wits; <i>be frightened out of one's wits, make one's blood run cold</i>	Қорқыныш ортақ. Қазақ мысалдарында зәренің ұшуы мен шаштың тіктелуі, ағылшын мысалдарында ақыл-естен шығу мен қанның суынуы алға шығады. Күйді білдіру мен сол күйді тудыру мағыналары да ажыратылады.

3-кестенің жалғасы

Кеңістік және шек	дала, қыр, көк, аспан, жер, алыс/жақын; <i>алты қырдың ар жағында</i>	sky, roof, moon, world, miles, heaven, beyond; <i>the back of beyond</i>	Қазақ мысалында алыстық бірнеше қырдан асатын жолмен, ағылшын орамында елді мекендерден оқшаулықпен беріледі. Ортақ шек әртүрлі негізге сүйенеді: жер бедері және орталықтан шалғайлық.
Материалдық құн және жоқшылық	мал-мүлік, алтын, тиын, дүние, жұт, аштық, май; <i>тігерге тұяқ қалмады, аузынан ақ май ағызды</i>	money, bank, cost, debt, fortune, earth; <i>not have two pennies to rub together, have money to burn</i>	Жоқшылық бірінде малдың, екіншісінде ең аз ақшаның да қалмауымен күшейтіледі. Молшылық қазақ мысалында азықпен, ағылшын мысалында артық шығынмен беріледі; ысырап реңкі олардың толық баламалығын шектейді.
Әлеуметтік баға және бедел	ар, ұят, намыс, абырой, бет, ел сөзі; <i>жермен жексен етті</i>	name, reputation, public image, face; <i>tear someone to shreds</i>	Беделге қатысты қазақ қолданысында жерге дейін төмендету мен күйреу, ағылшын орамында бөлшектеу бейнесі мен аяусыз сын алға шығады. Ортақ теріс бағалаудың образдық негізі және мағыналық екпіні өзгеше.
Сакралды және прецеденттік білім	иман, ақырзаман, ақ сүт, бата-қарғыс; <i>иманы қасым болды, ақырзаман орнатты, ақ сүтін көкке сауды</i>	heaven, hell, biblical and classical names; <i>in seventh heaven, go through hell, as old as Methuselah, as rich as Croesus</i>	Екі тілде де діни және тарихи білім фразеологиялық образға тірек болады. Қазақ мысалдарында рухани-этикалық шек пен тағдырлық түсінік, ағылшын мысалдарында библиялық кеңістік пен прецеденттік тұлғалар алға шығады. Мәдени негіз ортақ болғанымен, мағыналық саласы мен әсірелеу бағыты бірдей емес.
Уақыт, сан-мөлшер және шек	қырық, мың, атам заман, күн; <i>атам заманнан бері, мың өліп, мың тірілді</i>	million, years, times, days; <i>never in a million years, a million times, donkey's years</i>	Қазақ мысалдарында уақыт өткен ұрпақтармен және қайталанған өмірлік сынақпен, ағылшын мысалдарында үлкен дөңгелек санмен немесе бейресми ұзақтықпен ұлғайтылады. Ортақ белгі – нақты есептен асу; айырмашылық уақыт пен санның қандай образ арқылы ұйымдастырылуында.

3-кестеде көрсетілген салаларда ортақ танымдық негіз бен тілдік айырмашылық қатар көрінеді. Екі тіл де денелік тәжірибені, кеңістіктік шекті, материалдық ресурсты, қоғамдық бағалауды, сакралды білімді және уақыттық-сандық шекті әсірелеуге тірек етеді. Алайда ортақ салада тіркестің қандай компонентті таңдайтыны, сол компонент арқылы қандай белгі ұлғайтылатыны және тұтас мағынада қандай реңк сақталатыны әртүрлі. Соңғы баған осы

айырмашылықты нақты мысалдардың ішкі формасы мен мағынасының арақатынасы арқылы көрсетеді.

Дене және эмоция саласында *зәресі ұшты* және *be frightened out of one's wits* (естен танардай қатты қорқу) тіркестерінің мағыналық өзегі – қатты шошыну. Қазақ орамында зәре адамның бойынан ұшып шыққандай елестетіледі; ағылшын орамында үрей ақыл-ес шегінен шығумен бейнеленеді. Екеуінде де ішкі тұтастықтың бұзылуы әсіреленген, бірақ қазақ бірлігінде өмірлік-рухани қуат, ағылшын бірлігінде психикалық бағдар алға шығады. Осы қатарды толықтыратын *төбе шашы тік тұрды* және *make one's blood run cold* (қатты қорқыту) бірліктерінде қорқыныштың денелік белгісі өзгеше: біріншісінде шаштың қалпы, екіншісінде қанның суынуы негіз болады. Соңғы жұпта грамматикалық-мағыналық айырма да бар: қазақ тіркесі адамның күйін, ағылшын тіркесі сол күйді тудыратын әсерді білдіреді. Демек, ортақ қорқыныш концептісі образдық та, қолданыстық та толық теңдікке әкелмейді.

Кеңістік және шек саласында *алты қырдың ар жағында* мен *the back of beyond* (елді мекендерден өте шалғай орын) бірліктері алыстықты күшейтеді. Қазақ образында бірнеше қыр бірінен кейін бірі өтетін кеңістіктік кедергілер ретінде жинақталады; сан мен «ар жағында» қатынасы меженің алыстығын ұлғайтады. Ағылшын орамындағы *beyond* компоненті алыстағы шектің өзінің ар жағындағы орынды елестетеді, ал тұтас мағынасы қоныстану орталықтарынан оқшаулықты білдіреді. Бірінші үлгіде жер бедері мен қозғалыс арқылы өтілетін аралық, екіншісінде орталық пен шет қатынасы айқын. Екі тіркесте де нақты шақырым саны берілмейді. Бұл айырма қазақ не ағылшын тілінде өзге кеңістіктік үлгі жоқ дегенді емес, салыстырылған бірліктерде шалғайлықтың әртүрлі тәжірибемен нақтыланғанын көрсетеді.

Материалдық тапшылық *тігерге тұяқ қалмады* және *not have two pennies to rub together* (өте кедей болу) тіркестерінде бар нәрсенің ең төменгі қалдығына дейін жоққа шығарылуы арқылы беріледі. Қазақ мысалындағы тұяқ малды бөлшегі арқылы атайтын метонимиялық негізге сүйенеді; қалмады тұлғасы сол шаруашылық ресурстың толық таусылуын білдіреді. Ағылшын бірлігінде екі ұсақ тиынның өзі жоққа шығарылып, ақшалай қаражаттың жетіспеуі ең төменгі мөлшермен өлшенген. Гиперболалық ортақтық – аздықты толық жоқтыққа жеткізу. Айырмашылық тапшылықтың қандай ресурс арқылы бейнеленгенінде: мал басының қалмауы мен ұсақ ақшаның болмауы бірдей заттық жағдай емес. Қазақ тіркесі малдан айырылудың нақты жағдайына да қатысты айтылуы мүмкін; оның гиперболалық оқылымы адамның бүкіл материалдық күйін толық жоқшылық ретінде сипаттағанда айқындалады. Бұл шектеу тура хабар мен әсіреленген бағалауды ажыратады. Осы саладағы молшылықты *аузынан ақ май ағызды* және *have money to burn* (ақшаны қажетсіз нәрселерге де молынан жұмсау) бірліктері басқа қырынан ашады. Қазақ тіркесінде жақсы тұрмыс азықтық молшылықпен, ағылшын орамында ақшаны өртеп жіберуге де жететіндей артықтықпен бейнеленеді. Екіншісінде жұмсаудың ысырапшыл сипаты байқалуы мүмкін; сондықтан оны тек берекелі тұрмыстың бейтарап баламасы ретінде беру жеткіліксіз. Мал мен ақша, май мен жұмсалатын қаражат

материалдық игіліктің әртүрлі түрін білдіреді, бірақ осы жұптардан тұтас халықтың құндылықтар иерархиясы туралы сандық қорытынды шығарылмайды.

Әлеуметтік баға және бедел саласында *жермен жексен emmi* тіркесінің адамның беделін түсіруге қатысты қолданысы *tear someone to shreds* (біреуді аяусыз сынау) орамымен салыстырылады. Қазақ бейнесінде бағаланатын нысан жермен бірдей деңгейге түсірілгендей толық күйретіледі; ағылшын бейнесінде адамды бөлшектеп тастағандай әрекет сынның қатал қарқынын көрсетеді. Екеуінде де сөздік ықпал заттық жоюмен күшейтілгенімен, нәтижелік және әрекеттік белгілерінің арақатынасы бірдей емес: қазақ бірлігінде төмендету мен күйреу, ағылшын бірлігінде сынның аяусыздығы алға шығады. Қазақ орамы нақты қирау жағдайына да жұмсалатындықтан, бедел саласына тек ауыспалы қолданысы енгізіледі. Осы шектеу кестедегі саланы тіркестің барлық мағынасына бірдей телуден сақтайды. Қоғамдық бағалау екі тілге де ортақ; айырмашылық бірінде ар-намыс бар, екіншісінде жоқ деген жорамалмен емес, сынның қай образ және қай мағыналық белгі арқылы күшейтілгенімен түсіндіріледі.

Сакралды және прецеденттік білім саласында *иманы қасым болды* және *in seventh heaven* (аса бақытты күйде болу) тіркестері салыстырылғанда, мәдени образ бен мағыналық саланың арақатынасы айқындалады. Қазақ орамында қорқыныш адамның иманынан айырылуға жақындаған рухани-тіршілік шегімен беріледі; ағылшын орамында қуаныш ең жоғары аспандық мекенге орналасумен бейнеленеді. *Ақырзаман орнатты* тіркесі жағымсыз жағдайды әлемдік апат шегіне дейін ұлғайтса, *go through hell* (аса ауыр азап шегу) қиындықты тозақ кеңістігінен өтумен көрсетеді. Прецеденттік есімдер де әртүрлі қызмет атқарады: *as old as Methuselah* (өте қарт, аса көне) жас мөлшерін библиялық тұлға арқылы, *as rich as Croesus* (аса бай) байлықты тарихи тұлғаның дәулеті арқылы өлшейді. Бұл қатарда сакралды немесе тарихи атаудың өзі гиперболаны автоматты түрде білдірмейді; әсірелеу сол атау арқылы жас мөлшері, байлық, қуаныш немесе қиындық қалыпты межеден қаншалықты асырылғанынан танылады.

Уақыт, сан-мөлшер және шек саласында *атам заманнан бері* мен *donkey's years* (өте ұзақ уақыт) тіркестері ұзақтықты нақты күнтізбелік сансыз білдіреді. Қазақ орамында бастау нүктесі бірнеше ұрпақтың ар жағындағы өткен кезеңге ығыстырылады; ағылшын орамында ұзақтық бейресми түрде тым созылған мерзім ретінде бағаланады. *Мың өліп, мың тірілді* тіркесінде қайталанған сан адамның басынан өткен сынақты шынайы есеппен өлшенбейтін деңгейге жеткізеді, ал *never in a million years* (ешқашан, әсте мүмкін емес) ықтималдықты миллион жылдық уақыттың өзінде жоққа шығарады. *A million times* (сансыз рет, қайта-қайта) әрекеттің жиілігін, *donkey's years* мерзімнің созылыңқылығын алға шығарады. Сондықтан сан мен уақыт бұл жерде бір ғана ұғым емес: сан қайталану мен мөлшерді, уақыт ұзақтық пен мүмкіндіктің шегін ұйымдастырады. Екі тілдегі ортақ когнитивтік негіз – нақты есептен шектік бейнеге өту; айырмашылық сол шектің ұрпақтық уақыт, өмірлік қайталану, дөңгелек сан немесе бейресми мерзім арқылы берілуінен көрінеді.

ГНФ-тердің салыстырмалы сипаттамасында айырмашылықтың бірнеше түрі ажыратылады. Мағыналық айырма тіркестердің қамтитын күйі не жағдайының көлеміне қатысты; образдық айырма сол мағынаны бейнелейтін зат, дене мүшесі, қозғалыс немесе кеңістік қатынасынан көрінеді. Мәдени айырма образдың шаруашылық, діни, тарихи және әлеуметтік біліммен байланысын қамтиды. Қолданыстық айырма ресми-бейресми реңкке, бағалау бағытына және белгілі жағдаятта жұмсалыуына қатысты. Бұлар бір жұпта қатар кездесуі мүмкін, бірақ бірінің орнына бірі дәлел бола алмайды. Мысалы, ақша мен малдың образ ретінде алынуы өздігінен екі халықтың құндылықтар иерархиясын дәлелдемейді; мұндай кең қорытынды үшін көлемді әрі салыстыруға жарамды корпус қажет. Осы бөлімдегі нәтижелер таңдалған бірліктердің сапалық айырмашылығын сипаттайды. Олардың негізінде жиілік, басымдық немесе ұлттық мінез туралы сандық тұжырым жасалмайды.

Қазақ және ағылшын гиперболалық фразеологизмдерінің салыстырмалы когнитивтік-семантикалық сипаттамасы бірнеше тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, талданған ГНФ-терде гипербола мағынаны күшейтетін өзек қызметін атқарады; бұл белгі барлық фразеологизмге бірдей тән емес. Екіншіден, фразеологизмнің ішкі формасы мәдени кодпен және концептуалдық модельмен тығыз байланысты. Үшіншіден, эмоция, қорқыныш, қуаныш, ашу, көптік, қымбаттық, жоқшылық, күш, сұлулық, бедел сияқты ұғымдар шектік бейнелер арқылы беріледі. Төртіншіден, ұлттық ерекшелік осы шектік бейненің қандай материалдық, табиғи, денелік, діни немесе әлеуметтік образ арқылы жасалуынан көрінеді.

Осылайша, қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ-тердің когнитивтік-семантикалық жүйесі әмбебап танымдық механизм мен ұлттық-мәдени репрезентацияның өзара байланысы арқылы қалыптасады. Гипербола мұнда тек мағынаны күшейтетін тілдік тәсіл емес, дүниені бағалаудың, шектік әсерді бейнелеудің және мәдени тәжірибені фразеологиялық формада сақтаудың когнитивтік амалы ретінде қызмет етеді. Сондықтан бұл жүйені зерттеу екі тілдің фразеологиялық қорын сипаттаумен шектелмей, қазақ және ағылшын тілдік санасындағы эмоция, құндылық, кеңістік, дене, материалдық құн, уақыт, сан-мөлшер, сакралды түсінік және әлеуметтік баға категорияларының қалай құрылымдалатынын анықтауға мүмкіндік береді.

2.2 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің тақырыптық топтары

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің тақырыптық жіктелуі олардың қай өмірлік салаға қатысты мағынаны күшейтетінін көрсетеді. Талдауда эмоция, денелік күй, кеңістік, уақыт, әрекет қарқыны және материалдық құн тәрізді өрістер ажыратылып, әр өрістегі ортақ семантика мен ұлттық-мәдени бейнелер салыстырылады.

ТТ фразеологизмнің не туралы екенін, концепт сол мағынаның танымдық өзегін, ал гиперболалық бейне мағынаның қалай күшейтілетінін білдіреді. Мәселен, жүрегі тас төбесіне шықты тіркесінің тақырыбы – қорқыныш;

соматикалық және кеңістіктік компоненттері эмоцияны денелік тепе-теңдіктің бұзылуы арқылы бейнелейді. Сондықтан тақырыптық мағына мен бейнені жасауға қатысатын мәдени код бөлек сипатталады.

Зерттеу материалы қазақ тіліндегі 1295 және ағылшын тіліндегі 1640 гиперболалық фразеологизмнен тұрады. Әр бірлік доминантты мағынасына қарай бір негізгі тақырыптық топқа енгізілді; қосымша кодтары мен контекстік реңктері сапалық талдауда түсіндірілді. Сөздіктегі бірліктердің жұмсалуды көрсету үшін «Egemen Qazaqstan» және британдық «The Guardian» басылымдарының 2011-2026 жылдардағы 10 жариялануынан 11 қолданыс іріктелді. Бұл иллюстрациялық материал негізгі корпустардың санына және кестелердегі пайыздық көрсеткіштерге қосылмайды. Газет контексті тұрақты тіркестің нақты жағдаятта қандай мағынаны күшейтетінін айқындауға пайдаланылады.

Ортақ тақырыптық атау екі тілдегі мәдени мазмұнның толық сәйкестігін білдірмейді. Мәселен, материалдық құндылық қазақ фразеологиясында мал, ас-су, құт пен жұт бейнелерімен, ағылшын тілінде ақша, баға және қаржылық шығынмен жиі байланысады. Салғастыруда осы айырмашылықтар әр өрістің ішкі мазмұны арқылы түсіндіріледі.

Фразеологиялық материалды мұндай жүйелеу қазақ тіл біліміндегі фразеологизмді халықтық тәжірибе мен ұлттық мәдени кодтың тілдік дерегі ретінде қарастыратын бағыттармен сабақтасады. І. Кеңесбаевтың [90] фразеологиялық сөздігі, Ә. Қайдардың [52] этнолингвистикалық еңбектері, Ж. Манкеева [62] мен Г. Смағұлованың [93] ұлттық мәдени семантикаға қатысты тұжырымдары, Н. Уәлидің [142] сөз мәдениеті мен бағалаушылық мағына туралы пайымдары қазақ фразеологиясын мәдени-танымдық тұрғыдан сипаттауға негіз болады. Ағылшын материалын түсіндіруде А.В. Кунииннің [143] ағылшын фразеологиясы жөніндегі жүйелі сипаттамалары, Р. Мунның [80] тұрақты тіркестер мен идиомаларға (fixed expressions and idioms) қатысты корпусқа сүйенген зерттеулер өте маңызды. Мәселен, Д. Добровольский мен Э.Пирирайненнің [111] бейнелі тіл және мәдени білім (figurative language and cultural knowledge) мәселелеріне арналған еңбектерінде бейнелі тіл бірліктерін түсіндіру үшін purely linguistic methods (таза лингвистикалық әдістер) жеткіліксіз екенін көрсетіп, мұндай бірліктерді талдауда “extralinguistic knowledge... and knowledge that is culture-based” [111, б. 6] ұғымдарының маңызын айқындайды. Ал К. Клариждің ағылшын тіліндегі гиперболаны корпус негізінде талдаған еңбегінде гиперболаны зерттеуде authentic data (шынайы тілдік дерек) пен corpus-based approach (корпусқа негізделген тәсіл) қажет екенін көрсете отырып, бұл құбылыс “not one that lends itself easily to a classical corpus linguistic approach” [115, б. 4] деп атап өтеді. Осыған байланысты автор “a mix of manual and automatic sampling” [115, б. 4] тәсілін қолданады. Сонымен қатар Кларидж “degree is basic to hyperbole” [115, б. 8] деп көрсетіп, гиперболаның градуалдық, мөлшерлік және интенсивтілік табиғатын нақтылайды. Бұл тұжырымдар гиперболалық фразеологизмдерді анықтауда автоматты іздеу ғана емес,

семантикалық, контекстік және когнитивтік белгілерге сүйенген қолмен сұрыптау да қажет екенін дәлелдейді.

Сандық үлес пен мәдени маңыз бірдей өлшем емес. Бата-қарғыс, ар-ұят немесе прецеденттік бейнелер саны аз болғанымен, ұлттық тәжірибені түсіндіруге елеулі материал береді. Сондықтан статистикалық кестелерден кейін әр өрістің семантикалық және мәдени мазмұны талданады.

Тақырыптық жіктеу бірнеше әдіснамалық өлшемге сүйенді. Біріншіден, доминантты мағына қағидаты қолданылды: фразеологизмнің ішкі формасында қандай бейне тұрғанына қарамастан, ол сөйлеу барысында қандай негізгі мағынаны білдірсе, сол тақырыптық өріске енгізілді. Екіншіден, гиперболалық дәреже өлшемі ескерілді: тұрақты тіркес құрамында қалыпты норма, мөлшер немесе бағалау шегі анық түрде ұлғайтылуы тиіс. Үшіншіден, мәдени уәж белгіленді: фразеологизмдегі бейне белгілі бір халықтың тұрмыстық тәжірибесіне, әлеуметтік бағасына, діни-мифологиялық түсінігіне, табиғатпен қарым-қатынасына немесе тарихи-мәдени жадына сүйене ме деген сұрақ қарастырылды. Төртіншіден, салыстырмалылық өлшемі сақталды: қазақ және ағылшын материалдары бірдей атаулы тақырыптық өрістер бойынша салыстырылғанымен, олардың ішкі ұлттық мазмұны бөлек талданды.

Доминантты мағына қағидаты фразеологиялық бірлікті бір ғана топқа есептеуге мүмкіндік береді, бірақ бұл оның басқа кодтарға қатысын жоққа шығармайды. Мысалы, ағылшын тіліндегі *make your blood boil* тіркесінде blood компоненті соматикалық кодты білдіреді, алайда негізгі мағына ашу эмоциясына байланысты болғандықтан, ол эмоциялық-психикалық күй тобына енгізіледі. Қазақ тіліндегі *бетіне күйе жақты* тіркесінде бет соматикалық компонент ретінде көрінгенімен, доминантты семантика ар-ұят пен әлеуметтік масқаралық болғандықтан, ол әлеуметтік-этикалық баға тобына жатады. Осы әдіс фразеологизмдердің көпқабатты табиғатын бұзбай, тақырыптық жүйені статистикалық жағынан бірізді ұсынуға мүмкіндік береді.

Кесте 4 – Тақырыптық жіктеудің салыстырмалы әдіснамалық өлшемдері

Өлшем	Негізгі сұрақ	Қазақ корпусындағы қызметі	Ағылшын корпусындағы қызметі	Мысал
Доминантты мағына	Тіркес ең алдымен нені білдіреді?	малшылық коды болса да, «ақ түйенің қарны жарылды» молшылыққа енгізіледі	дене коды болса да, «cost an arm and a leg» материалдық құнға енгізіледі	бейне емес, негізгі мағына есепке алынады
Гиперболалық дәреже	Белгі қалыпты өлшемнен аса ма?	«алты батпан азап» ауырлықты шектен асырады	«never in a million years» мүмкін еместікті уақыттық шексіздікпен береді	шектік бағалау

4-кестенің жалғасы

Мәдени уәж	Қай мәдени тәжірибе көрінеді?	дала, мал, бата-қарғыс, ар-ұят	ақша, дене, библиялық бейне, табыс/сәтсіздік	ұлттық код
Қосымша код	Бір тіркесте бірнеше код бар ма?	«жүрегі тас төбесіне шықты»: эмоция + дене + кеңістік	«scared stiff»: эмоция + дене	қосымша қабат мәтінде түсіндіріледі
Салғастырмалық	Екі тіл қалай салыстырылады?	қазақ топтары этномәдени салмақпен талданады	ағылшын топтары мәдени-прецеденттік және денелік кодпен талданады	бір атау - әртүрлі мазмұн

4-кестеде доминантты мағына, гиперболалық дәреже, мәдени уәж және қосымша кодтарды ажырату өлшемдері жинақталған.

Осы өлшемдер бойынша бөлінген салыстырмалы тақырыптық өрістер 5-кестеде берілді. Кестедегі бірдей атаулар салыстыруға негіз болады, ал олардың мәдени мазмұны кейінгі талдауда ашылады.

Кесте 5 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің салыстырмалы тақырыптық топтары

№	Тақырыптық өріс	Қазақ тілі: саны / үлесі	Ағылшын тілі: саны / үлесі	Қазақ тілінен мысал	Ағылшын тілінен мысал
1	Табиғат, ауа райы, ғалам және апат	179 / 13.8%	45 / 2.7%	аспан тесіліп кеткендей; ай тастай қараңғы; дария көңіл	as ancient as the hills; bolt from the blue; wide blue yonder
2	Кеңістік, қашықтық, уақыт және шек	132 / 10.2%	138 / 8.4%	ат жетпес жер; алты қырдың ар жағында; қас қағым сәтте	the back of beyond; in the blink of an eye; once in a blue moon
3	Дене, физиологиялық күй және сыртқы сипат	126 / 9.7%	46 / 2.8%	жүрегі тас төбесіне шықты; аузы алты қарыс; екі көзі шарасынан шықты	a bag of bones; as bald as a coot; your heart sinks into your boots
4	Эмоция, психикалық күй және мінез-құлық	109 / 8.4%	209 / 12.7%	зәресі ұшты; ағыл-тегіл еңіреді; іші от болып жанды	walk on air; go ballistic; be beside yourself
5	Сөйлеу, ойлау, білім және коммуникация	123 / 9.5%	129 / 7.9%	ағызып сөйледі; ауызбен орақ орды; ақылы алпыс жаққа жүгірді	talk a blue streak; know something backwards; blind someone with science

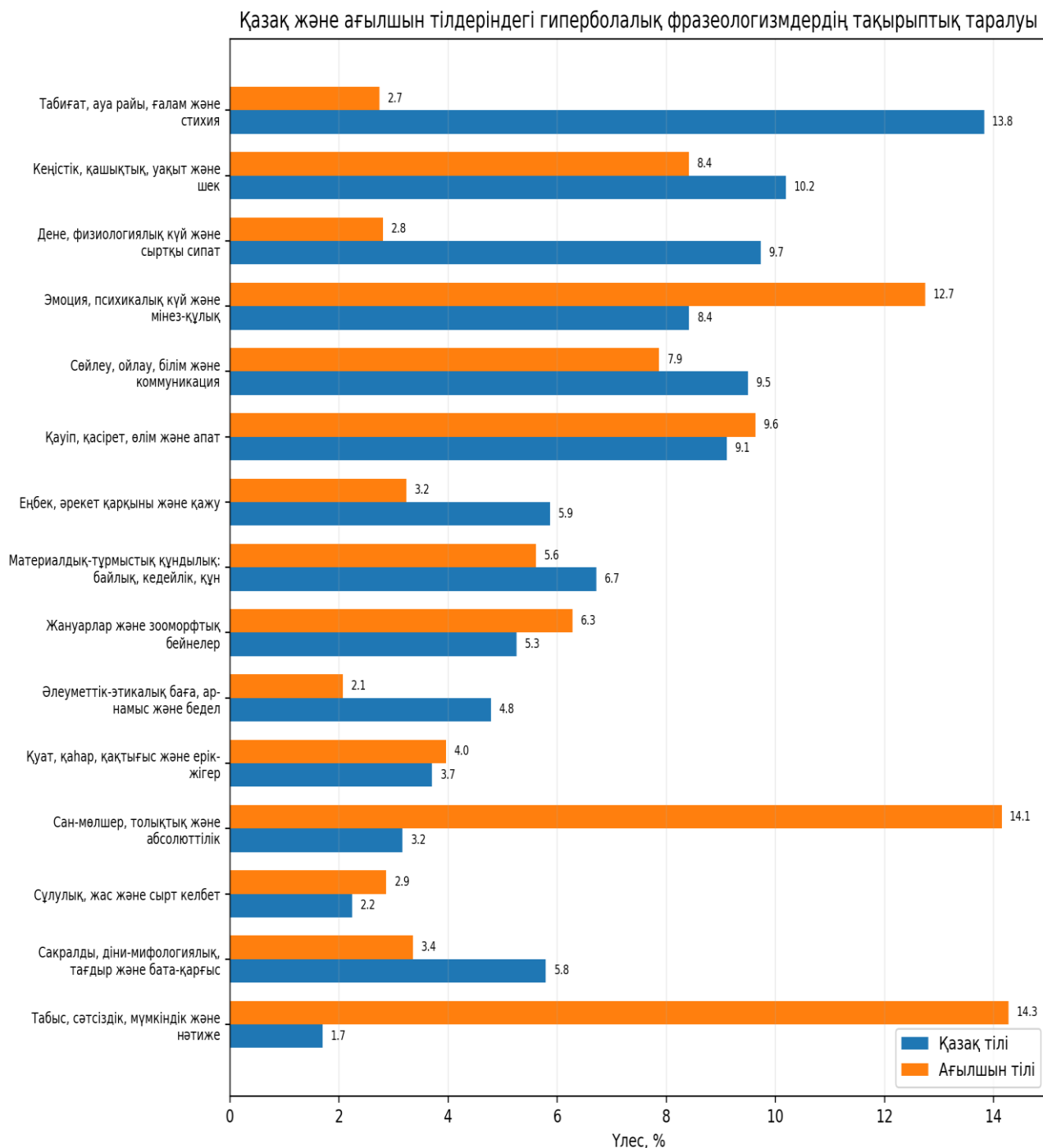
5-кестенің жалғасы

6	Қауіп, қасірет, өлім және апат	118 / 9.1%	158 / 9.6%	ажал аузында; ажал аранын ашты; басына бұлт төнді	bite the dust; living on borrowed time; with your back to the wall
7	Еңбек, әрекет қарқыны және қажу	76 / 5.9%	53 / 3.2%	көз майын тауысты; табанынан таусылды; күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмеді	work your fingers to the bone; bend over backwards; blood, sweat and tears
8	Материалдық-тұрмыстық құндылық: байлық, кедейлік, құн	87 / 6.7%	92 / 5.6%	ақ түйенің қарны жарылды; адал итсіз қалды; бір тиынға тұрмайды	cost an arm and a leg; break the bank; not have a bean
9	Жануарлар және зооморфтық бейнелер	68 / 5.3%	103 / 6.3%	ботадай боздады; арыстандай құтырды; бөрі тиген қойдай	work like a beaver; like a bull in a china shop; scaredy-cat
10	Әлеуметтік-этикалық баға, ар-намыс және бедел	62 / 4.8%	34 / 2.1%	абыройы айрандай төгілді; бетіне күйе жақты; қара бет болды	too big for your boots; as bold as brass; laugh someone out of court
11	Қуат, қажар, қақтығыс және ерік-жігер	48 / 3.7%	65 / 4.0%	азуы алты қарыс; атан жілік, арқар мүйіз; алты басты айдаһар	armed to the teeth; battle of the giants; with both barrels
12	Сан-мөлшер, толықтық және абсолюттілік	41 / 3.2%	232 / 14.1%	алты батпан азап; мың құбылды; дүниенің төрт бұрышы	from A to Z; all and sundry; the whole caboodle
13	Сұлулық, жас және сырт келбет	29 / 2.2%	47 / 2.9%	айдай сұлу; ай десе аузы бар, күн десе көзі бар; алтын кірпік, жібек шаш	belle of the ball; as brown as a berry; take years off someone
14	Сакралды, діни-мифологиялық, тағдыр және бата-қарғыс	75 / 5.8%	55 / 3.4%	ақ сүтін көкке сауды; адамның басы - Алланың добы; көк соққыр	in Abraham's bosom; raise Cain; not a cat in hell's chance
15	Табыс, сәтсіздік, мүмкіндік және нәтиже	22 / 1.7%	234 / 14.3%	айға талпынды; Америка ашты; атпас таң, шықпас күнге қалды	make it big; go for broke; beggar belief

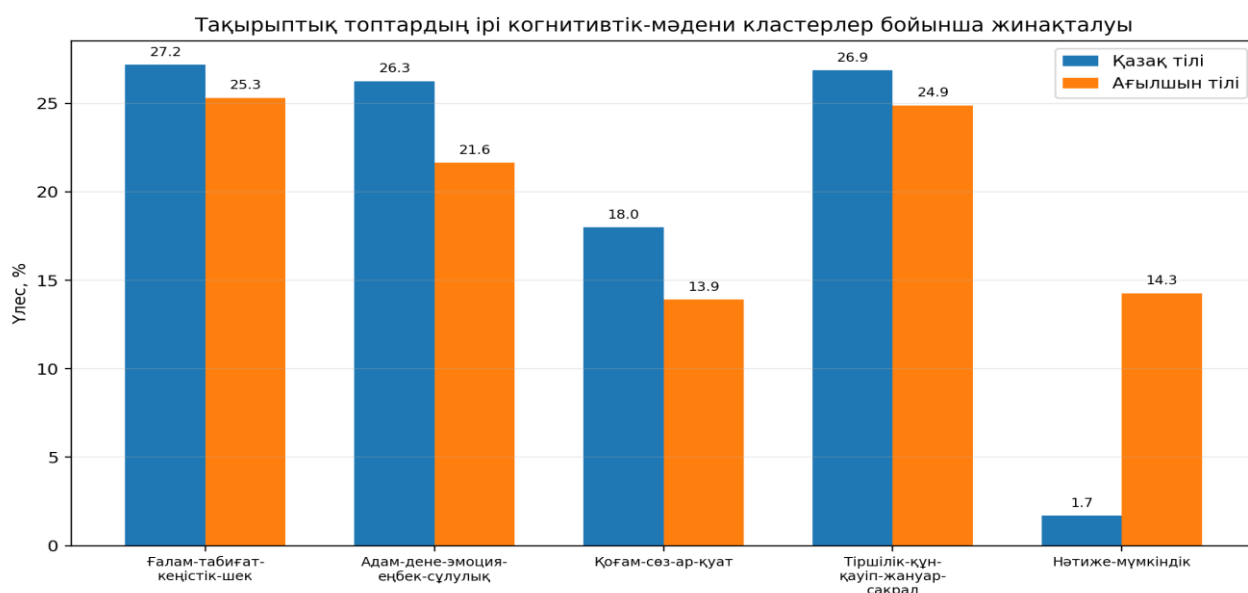
5-кестеде қазақ корпусындағы табиғат, кеңістік, сөйлеу, денелік реакция және қауіп өрістері мен ағылшын корпусындағы нәтиже-мүмкіндік, абсолюттілік, эмоция және қауіп өрістерінің үлесі салыстырылған. Бірдей

тақырыптық атаулардың астарындағы мәдени бейнелер әр тілде жеке қарастырылады.

2-суретте тақырыптық топтардың пайыздық үлестері көрсетілген: көк түс қазақ, қызғылт сары түс ағылшын корпусына сәйкес келеді. Дене мүшесі кездесетін тіркестер доминантты мағынасына қарай эмоция, құн, еңбек немесе қауіп топтарына да бөлінетіндіктен, соматикалық кодтың таралуы жеке денелік топтың санымен шектелмейді.

Сурет 2 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі тақырыптық топтардың пайыздық көрсеткіші

Сурет 3 – Тақырыптық топтардың ірі когнитивтік-мәдени кластерлер бойынша жинақталуы

3-сурет мағыналық жақын өрістердің ірі когнитивтік-мәдени кластерлерге бірігуін көрсетеді. Қазақ корпусында табиғат, кеңістік және тіршілікке қатысты бейнелер, ағылшын корпусында нәтиже мен мүмкіндікке қатысты бағалау үлгілері айқын көрінеді. Кластерлер бастапқы тақырыптық жіктеуді өзгертпей, оның жалпы ұйымдасуын жинақтайды.

Сурет 4 – Тақырыптық жүйенің салыстырмалы-салғастырмалы ұйымдасуы

4-суретте ортақ тақырыптық өрістер мен оларды бейнелейтін мәдени негіздердің арақатынасы көрсетілген. Бұл байланыс төменде сөздік мысалдар мен газет қолданыстары арқылы нақтыланады.

Негізгі тақырыптық өрістердің салыстырмалы талдауы:

1. Табиғат, ауа райы, ғалам және апаттар

Қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологизмдерде табиғат пен ғаламдық кеңістік ерекше өнімді ТӨ түзеді. Аспан, жер, ай, күн, от, су, жел, боран, тұман,

тас, тау, дария тәрізді компоненттер тек табиғи нысанның атауы ретінде емес, адамның эмоциялық, әлеуметтік және бағалауыштық тәжірибесін өлшейтін шектік белгі ретінде қызмет атқарады. *Аспан тесіліп кеткендей, ай тастай қараңғы аспан айналып, жерге түсердей, дария көңіл, нөсердей төкті, тау қонарғандай* сияқты тіркестерде табиғат құбылысы ішкі әсердің немесе сыртқы оқиғаның өлшеміне айналады. Бұл қазақ дүниетанымындағы табиғат пен адам болмысының ажырамастығын көрсетеді: далада өмір сүрген қауым үшін табиғат фон емес, тіршілік ырғағын, қауіп-қатерді, молшылықты, жолды, уақытты және адамның мінезін түсіндіретін негізгі тәжірибелік орта.

Ағылшын корпусында табиғат және стихия тақырыбы сандық жағынан қазақ тіліне қарағанда төмендеу көрінеді, бірақ ол мүлде шеткері өріс емес. *As ancient as the hills, a bolt from the blue, brass monkey weather, dead in the water, wide blue yonder, take the world by storm* тәрізді тіркестерде табиғат бейнесі көбіне уақыттың көнелігін, күтпеген оқиғаны, қатты суықты, тоқырауды немесе шексіз кеңістікті білдіреді. Қазақ тіліндегі табиғаттық гипербола көбіне тікелей өмірлік ортадан туындаса, ағылшын тіліндегі табиғат бейнелері идиомалық дәстүрде орныққан тұрақты бейнелер ретінде жиі қолданылады. Екі тілге ортақ белгі – табиғаттың шектік өлшем қызметін атқаруы; айырмашылық – қазақ тілінде табиғат этномәдени тіршілікпен көбірек сабақтас, ағылшын тілінде ол көбіне дәстүрлі идиомалық бейне қызметін атқарады.

2. Кеңістік, қашықтық, уақыт және шек

Кеңістік пен уақыт қазақ ГНФ-терде ат, жол, қыр, дала, аспан тәрізді тәжірибелік тіректер арқылы бейнеленеді. Ат жетпес жер, алты қырдың ар жағында, айшылық жер тіркестері қашықтықты адамның қалыпты қозғалыс мүмкіндігінен асырып көрсетеді. Уақыттық әсірелеудің газеттегі мысалы – сәлем салу дәстүрін сипаттайтын «Атам заманнан бері жалғасын тауып келе жатқан» үзіндісі [144]. Мұнда нақты жыл саналмайды: дәстүрдің көнелігі белгісіз алыс бастауға дейін ұзартылады. Уақыттың осылай көмескіленуі оның ұрпақаралық сабақтастығын бағалауыштық тұрғыдан күшейтеді.

Ағылшын тіліндегі кеңістіктік бейне әлеуметтік айырманы да ұлғайта алады. Солтүстік пен оңтүстік Англия туралы оқырман хаттарының тақырыбындағы «worlds apart» [145] (бір-бірінен мүлде алшақ) тіркесі айырмашылықты тұтас әлемдер арасындағы қашықтықпен береді. Бұл қолданыста географиялық өлшем әлеуметтік арақашықтықты бағалауға ауысады. Қазақ тіліндегі алыс кеңістік бейнелерімен ортақ тетік – айырманы қалыпты өлшемнен асыру; нақты мағынасы мәтіннің нені салыстырып тұрғанына тәуелді. Сондықтан кеңістіктік компоненттің болуы тіркесті автоматты түрде тек географиялық қашықтық тобына жатқызбайды.

3. Дене, физиологиялық күй және сыртқы сипат

Дене бейнесі екі тілде де ішкі күйді күшейтуге қатысады. Қазақ тіліндегі жүрегі тас төбесіне шықты, екі көзі шарасынан шықты, өкпесі аузына тығылды тіркестерінде эмоция дене мүшесінің қалыпты орнынан қозғалуымен беріледі. Дене компоненті бейнелеу тәсілін көрсеткенімен, тіркестің тақырыптық орны оның басым мағынасына қарай анықталады.

Ағылшын тіліндегі соматикалық әсірелеуге фильмнен алған әсерін сипаттаған автордың «grin from ear to ear» [146] (екі езуі құлағына жеткенше күлу) қолданысы мысал болады. Күлкінің ені физиологиялық мүмкіндіктен асырылады; осы шектен шығу қуаныштың күшін танытады. Демек, бейнелеу коды – денелік, ал басым мағынасы – эмоциялық. Бұл мысал соматикалық құрам мен тақырыптық жіктеуді бір деңгейде қарастыруға болмайтынын көрсетеді.

4. Эмоция, психикалық күй және мінез-құлық

Эмоциялық өрісте газет контексті тіркестің мағыналық бағытын нақтылайды. Қ. Рысбектің бокс жеңістері туралы мақаласындағы «Ақ түйенің қарны жарылды» [147] қолданысы молшылық бейнесін ерекше қуанышқа көшіреді: мұнда материалдық байлықтан гөрі көптен күткен табыстың эмоционалдық бағасы басым. Қ. Айтжан өңір тұрғындарының реакциясын «бөркін аспанға атып қуанды» [148] деп береді; жоғары бағытталған қимыл шаттықтың қарқынын күшейтеді. Б. Қадырдың Абай облысы туралы мақаласындағы «семейліктердің төбесі көкке жетті» [149] үзіндісінде сол эмоция адамның бойын аспанға дейін жеткізетін мүмкін емес кеңістіктік өзгеріспен беріледі. Үш қолданыс та қуанышты білдіргенімен, олардың бейнелік тіректері – молшылық, қимыл және денелік-кеңістіктік ұлғаю.

Ағылшын тіліндегі walk on air, over the moon, go ballistic, make your blood boil тәрізді тіркестер эмоцияны көтерілу, жарылыс немесе денелік өзгеріс арқылы күшейтеді. Эмоцияның дене, қозғалыс, қысым, жылу және кеңістік арқылы концептуалдануы 3. Ковечеш еңбегінде де сипатталады [134]. Қазақ және ағылшын қолданыстарын салыстырғанда ортақ тетік – сезімді қалыпты шектен асырып бейнелеу. Мәдени айырмашылық осы тетікті жүзеге асыратын нақты образдардан көрінеді; бір газет мысалы тұтас халықтың эмоциялық мінезін жалпылауға негіз болмайды.

5. Сөйлеу, ойлау, білім және коммуникация

Қазақ фразеологиясында сөз тақырыбы айрықша мәдени салмаққа ие. Ағызып сөйледі, аузымен орақ орды, от ауызды, орақ тілді, тілдің майын тамызды, аузына тас салды, ақылы алпыс жаққа жүгірді, айтылған сөз атылған оқпен тең сияқты тіркестерде сөйлеу әрекеті, ойлау қабілеті және сөздің қоғамдық ықпалы шектік бейнемен беріледі. Р. Сыздық қазақ сөз өнерінің экспрессивтік қуатын, шешендік дәстүрдің тілдік нормалар мен бейнелі ойлаудағы орнын ерекше көрсеткені белгілі [55]. Осы тұрғыдан қазақ тіліндегі сөйлеу гипербодалары сөзді әлеуметтік күш, моральдық баға және ықпал ету құралы ретінде танытады, яғни мұнда тіл тек ақпарат жеткізбейді; ол қару, өткір құрал, билік, бедел және қауымдық реттеу механизмі қызметін атқарады деген тұжырымға келдік.

Ағылшын корпусында сөйлеу, ойлау және білім тақырыбы басқа бағытта ұйымдасады. *Talk a blue streak, not know your arse from your elbow, know something backwards, blind someone with science, beggar belief, bite your tongue off, kiss the Blarney stone* сияқты тіркестер тілдік әрекетті, білім деңгейін, түсінбеуді, сенімсіздікті немесе шешендікті гипербодалық формада береді. Ағылшын тілінде сөйлеу мен ойлау көбіне танымдық құзырет, білмеу, сендіру және

менталдық бақылау сияқты мәндермен байланысты. Қазақ тілінде сөздің қоғамдық-этикалық құдіреті алдыңғы орынға шықса, ағылшын тілінде сөйлеу және білім тақырыбы көбіне жеке адамның ақпаратты меңгеруі, сендіруі, түсінуі немесе түсінбеуі арқылы ашылады.

6. Қауіп, қасірет, өлім және апат

Қауіп пен өлім тақырыбы қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологизмдерде ажал, көр, оқ, аран, тозақ, сор, бәле, қасірет, жұт, қиыншылық сияқты бейнелер арқылы беріледі. *Ажал аузында, ажал аранын ашты, ажалдың аузына түсті, ажал оғы атылды, бір аяғы көрде, бір аяғы жерде, дозақтан өтіп келгендей, басына бұлт төнді* тәрізді тіркестерде қауіп дерексіз күй емес, адамды жұтатын, жақындайтын, шабуылдайтын, өмір шегіне жеткізетін белсенді күш ретінде бейнеленеді. Қазақ тіліндегі қауіп-қасірет фразеологиясында өмір мен өлімнің шекарасы, тағдырдың қаталдығы, табиғи апат және тіршілік дағдарысы қатар көрінеді.

Ағылшын тіліндегі қауіп пен қорқынышқа қатысты тіркестерде өлім мен денелік сіресу эмоцияның шегі ретінде жұмсалады. Қорқыныш әдебиеті туралы газет мақаласының тақырыбындағы «Scared to death» [150] (өлердей қорқу) осы тәсілді көрсетеді. Мұнда өлім дерегі хабарланбайды: қорқыныштың дәрежесі тіршіліктің ақырғы шегімен өлшенеді. Қазақ тіліндегі зәресі ұшты, жаны мұрнының ұшына келді тәрізді тіркестермен ортақ белгі – эмоцияны адамның қалыпты күйден айырылуы арқылы күшейту. Нақты қауіп пен оны бейнелейтін әсірелеу мәтіннің жанры мен жағдаятына қарай ажыратылады.

7. Еңбек, әрекет қарқыны және қажу

Еңбек, әрекет қарқыны және қажу өрісінде көз майын тауысты, табанынан таусылды, күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмеді тіркестері күш пен уақыттың шектен тыс жұмсалуын білдіреді. Қозғалыстың жылдамдығы Қ. Рысбектің «баспасөз орталығына қарай құстай ұшқан» [147] қолданысында айқын көрінеді. Адамның асығыс жүрісі құстың ұшуына теңестіріліп, қалыпты қозғалыстан жоғары бағаланады. Мұнда зооморфтық бейне жылдамдықты күшейтетін қосымша код қызметін атқарады.

Ағылшын тіліндегі әрекет қарқыны қарама-қарсы бағытта да әсіреленеді: планкингтің таралуы «at a snail's pace» [151] (ұлудай баяу) деп сипатталған. Қозғалыс жылдамдығы жануардың баяулығына ауыстырылып, үдерістің кешеуілдеуі бағаланады. Қазақша құстың ұшуы мен ағылшынша ұлудың жылжуы жылдамдықтың екі шетін бейнелейді; мағыналары қарама-қарсы болғанымен, әрекетті жануарлық эталонмен өлшеу тетігі ортақ. Ал *work your fingers to the bone, burn the candle at both ends* тәрізді бірліктер жылдамдықтан гөрі күштің сарқылуы мен қажуды алдыңғы орынға шығарады.

8. Материалдық-тұрмыстық құндылық: байлық, кедейлік, құн

Қазақ тіліндегі материалдық-тұрмыстық фразеологизмдер молшылық, кедейлік, жұт, ас-су, мал-мүлік, май, сүт, тиын, береке сияқты мәдени белгілерге негізделеді. *Ағаштан бал, шөптен сүт ағылды, ақ түйенің қарны жарылды, аузынан ақ май ағызды, адал итсіз қалды, ақ сирақ жұт, битін сығып, қанын жалап отыр* бір тиынға тұрмайды тәрізді тіркестерде материалдық күй тек

экономикалық жағдай емес, тіршілік ырысы, құт, береке немесе жұтандықтың шектік көрінісі ретінде беріледі. Қазақ дүниетанымында байлық көбіне мал, ас-су, сүт, май, ақ түс және береке арқылы бейнеленсе, жоқшылық жұт, аштық, малсыздық, тиынсыздық және тіршілік дағдарысымен астасады.

Ағылшын материалында жоғары құн денелік немесе кеңістіктік шектен шығу арқылы беріледі. iPod туралы естеліктегі «It cost an arm and a leg» [152] (өте қымбатқа түсті) қолданысында төлем дене мүшелерінен айырылуға теңестіріледі. Сөмке аукционы туралы тақырыптағы «Prices go through the roof» [153] (бағалар шектен тыс өсті) орамында баға заттық шекараны бұзып өтетін қозғалысқа айналады. Екеуінің басым мағынасы – жоғары құн; біріншісінің бейнелеу коды соматикалық, екіншісінікі кеңістіктік. Осылайша бір тақырып әртүрлі гиперболалық тетікпен жүзеге асады.

9. Жануарлар және зооморфтық бейнелер

Қазақ тіліндегі жануарлық бейнелерді малшылық мәдениеттен тыс түсіндіру мүмкін емес. *Ботадай боздады, арыстандай құтырды, бөрі тиген қойдай, атан жілік, арқар мүйіз, айдаһардай ысқырды, нар тұлғалы, қойдай шулады, қасқырдай тиді* тәрізді тіркестерде жануарлар адамның эмоциясын, күшін, қауіпін, қайғысын, бейберекет күйін немесе әлеуметтік мінезін бейнелеудің этномәдени эталонына айналады. Түйе, бота, жылқы, қой, қасқыр, бөрі, арқар, арыстан, айдаһар образдарының әрқайсысы қазақ дүниетанымында белгілі бір символдық салмаққа ие: бота - мейірім мен зар, түйе - байлық пен көшпелі тіршілік, қасқыр - қауіп пен шабуыл, арыстан - айбар, арқар - қуат, айдаһар - мифтік дүлейлік.

Ағылшын тілінде зооморфтық фразеологизмдер де кең тараған, бірақ олардың мәдени қызметі қазақ тіліндегідей малшылық жүйемен шектелмейді. *Work like a beaver, like a bull in a china shop, as blind as a bat, like a bear with a sore head, beard the lion in his den, have bats in your belfry, not give a rat's ass, a bee in your bonnet* сияқты тіркестер жануарлар бейнесін еңбекқорлық, дөрекілік, көрмеу, ашушаңдық, батылдық, оғаштық, немқұрайдылық немесе ойға байланып қалу мағынасында жұмсайды. Қазақ тілінде жануарлық гипербола көбіне тіршілік пен малшылық кодының ішінде семантикалық тереңдік алады, ал ағылшын тілінде жануарлық бейне көбіне дәстүрлі идиомалық салыстыру және мінез-құлықтық белгі ретінде қызмет етеді.

10. Әлеуметтік-этикалық баға, ар-намыс және бедел

Қазақ тіліндегі ар-намыс пен әлеуметтік бағаға қатысты фразеологизмдер ұлттық мәдениеттің аксиологиялық өзегін айқын көрсетеді. Мысалы, *абыройы айрандай төгілді, бетіне күйе жақты, қара бет болды, бетке таңба болды, аймандай қылды, ел аузына ілікті* сияқты тіркестерде ұят, масқара, бедел, ел алдындағы жауапкершілік және моральдық тазалық көзге көрінетін заттық немесе денелік бейне арқылы беріледі. Бұл құбылыстың астарлы мәніне үңілсек, мұнда бет - тек физиологиялық мүше емес, әлеуметтік тұлғаның, ардың, ұяттың, ел алдындағы беделдің таңбасы. Айранның төгілуі, күйенің жағылуы, беттің қараюы - моральдық құндылықтың жоғалуын шектен тыс көрсетуге қызмет етеді.

Ағылшын тілінде әлеуметтік-этикалық баға тақырыбы бар болғанымен, оның қазақ тіліндегідей қауымдық-ар категориясымен байланысы әлсіздеу. *Too big for your boots, as bold as brass, laugh someone out of court, not as black as you are painted, butter wouldn't melt in your mouth* сияқты тіркестерде әлеуметтік баға тәкаппарлық, арсыздық, мазақ, жағымсыз бедел немесе жалған момындық арқылы беріледі. Ағылшын материалында бедел, мәртебе, ұят және қоғамдық баға өрістері бар, бірақ олар көбіне жеке тұлғаның мінез-құлқы мен қоғамдық қабылдануына қатысты. Қазақ тіліндегі ар-намыс өрісі этномәдени тұрғыдан тереңірек, өйткені онда ел сөзі, бет, ұят, абырой, масқаралық сияқты қауымдық бақылау белгілері өте күшті.

11. Қуат, қаһар, қақтығыс және ерік-жігер

Қуат пен қаһар тақырыбы қазақ тілінде денелік, жануарлық және мифологиялық бейнелер арқылы ашылады. *Азуы алты қарыс, азу тісі балғадай, атан жілік, арқар мүйіз, алты басты айдаһар, арыстандай құтырды, айдаһардай ысқырды, ағыны тас ағызды* сияқты тіркестерде күш тек физикалық қабілет емес, айбар, сұс, қаһар, билік, қайсарлық және дүлейлік ретінде көрінеді. Қазақ дүниетанымында қуат пен айбар көбіне ерлік, батырлық, малшылықта қалыптасқан денелік өлшем және мифтік қаһар образдарымен байланысады. Мұнда гипербола адамның қуатын табиғаттағы немесе мифтік әлемдегі ең шектік бейнелермен теңестіреді.

Ағылшын тілінде күш пен қақтығыс тақырыбы күрес, күш, қарулану, оқпан, алып, арыстан, бұқа, жеңу, соққы сияқты компоненттер арқылы беріледі. *Armed to the teeth, with both barrels, battle of the giants, beat the pants off someone, beard the lion in his den, loaded for bear, come down like a ton of bricks* тәрізді тіркестерде күш көбіне қарулану, шабуыл, күрес, жеңу, қатаң реакция және физикалық соққы бейнелерімен сипатталады. Екі тілде де күш гиперболасы жануарлық және денелік эталондарға сүйенеді, бірақ қазақта қаһар мен айбар көбіне мифтік-этномәдени сипат алса, ағылшын тілінде ол қақтығыс, күш және бәсекелік әрекет үлгілері арқылы жиі көрінеді.

12. Сан-мөлшер, толықтық және абсолюттілік

Қазақ тіліндегі сан-мөлшерлік гиперболаларда алты, жеті, қырық, мың, алпыс, батпан, қарыс сияқты сандар мен өлшемдер шектен тыс көптік, ауырлық, алыстық немесе күрделілік мағынасын білдіреді. *Алты батпан азап, аузы алты қарыс, мың құбылды, қырық пышақ болды, жеті қат жер астында, дүниенің төрт бұрышы* сияқты тіркестерде сан нақты арифметикалық көрсеткіш емес, символдық шектілік құралы ретінде қолданылады. Түркілік және қазақы дәстүрде кейбір сандардың тұрақты мәдени мәні бар: алты - кеңдік пен молдық, жеті - киелі толықтық, қырық - көптік пен сынақ, мың - шексіздік пен сансыздық белгісін күшейтеді.

Ағылшын тілінде сан-мөлшер, толықтық және абсолюттілік тақырыбы өте өнімді болып шықты. *From A to Z, all and sundry, the whole caboodle, bar none, not a bean, not a blind bit, never in a million years, for Africa, the whole ball of wax* сияқты тіркестерде толықтық, бүтіндік, ешқашан, жоққа шығару, ештеңе, миллион, бәрі тәрізді элементтер шектік бағалау жасайды. Ағылшын

гиперболасында абсолюттік шкала айрықша күшті: құбылыс толық қамтылады, мүмкіндік толық жоққа шығарылады немесе көптік шексіз деңгейге жеткізіледі. Қазақ тілінде символдық сан мәдени-дәстүрлік реңкке ие болса, ағылшын тілінде сан мен толықтық көбіне логикалық-абсолюттік және прагматикалық күшейту құралы ретінде көрінеді.

13. Сұлулық, жас және сырт келбет

Сұлулық тақырыбы қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологияда эстетикалық идеалмен және жарықтық, асылдық, нәзіктік, табиғи үйлесім бейнелерімен байланысты. *Айдай сұлу, ай десе аузы бар, күн десе көзі бар, ай қабақ, алтын кірпік, алтын айдар, жібек шапты, қалам қас, алма бет, айнадай мөлдір* сияқты тіркестерде адам келбеті ай, күн, алтын, жібек, алма, мөлдірлік тәрізді оң бағаланатын мәдени символдар арқылы ұлғайтылады. Мұнда сұлулық тек сыртқы көрініс емес, нұр, тазалық, асылдық, балғындық және үйлесімнің тілдік бейнесі ретінде беріледі. Қазақ фразеологиясында сұлулық көбіне табиғат пен асыл заттар әлемінен алынған бейнелермен концептуалданады.

Ағылшын тіліндегі сұлулық және сырт келбет тақырыбы қазақ тілімен салыстырғанда эстетикалық идеалдан гөрі сипаттық, бағалауыштық және әлеуметтік әсерге көбірек бағытталады. *Belle of the ball, as brown as a berry, as bald as a coot, a bag of bones, take years off someone, ugly as sin* сияқты тіркестер сыртқы келбетті, жас көрінуді, арықтықты, таздықты, тартымдылықты немесе ұсқынсыздықты шектік сипатпен көрсетеді. Қазақ тілінде сұлулықтың поэтикалық-идеалдық коды басым болса, ағылшын тілінде сыртқы келбет көбіне бағалауыштық сипаттама ретінде қызмет етеді: адам сыртқы белгісі арқылы бағаланады, бірақ ол ай-күн, алтын-жібек тәрізді тұрақты эстетикалық символдар жүйесіне қазақ тіліндегідей тығыз байланбайды.

14. Сакралды, діни-мифологиялық, тағдыр және бата-қарғыс

Қазақ тіліндегі сакралды және тағдырлық тақырыптың ерекшелігі оның бата, алғыс, қарғыс, Алла, аруақ, иман, ақ сүт, көк, тағдыр, ақырзаман сияқты этномәдени-религиоздық белгілермен тығыз байланыстылығында. *Ақ сүтін көкке сауды, адамның басы - Алланың добы, көк соққыр, атау-кереңді ішкір, иманы қасым болды, ақырзаман орнатты, алдыңнан ақ күн тусын, артыңнан ай тусын* сияқты тіркестерде сакралды мағына тірі тілдік-мәдени тәжірибе ретінде көрінеді. Қарғыс формулалары көбіне дене, ас-су, мал, бала, жол, тағдыр және Алла қаһары арқылы беріліп, әлеуметтік-этикалық реттеудің ерекше фразеологиялық қабатын құрайды. Бұл топтың сандық үлесі өте жоғары болмаса да, қазақ дүниетанымының рухани-ритуалдық қырын ашуда негізгі орын алады.

Ағылшын корпусында сакралды және мифологиялық тақырып библиялық, мифологиялық және мәдени-прецеденттік бейнелер арқылы көрінеді. *In Abraham's bosom, not know someone from Adam, raise Cain, Achilles' heel, as old as Methuselah, not a cat in hell's chance, ugly as sin, crack of doom* сияқты тіркестер діни немесе мифологиялық атауларды қолданғанымен, олардың көпшілігі қазіргі ағылшын тілінде секулярланған идиома ретінде қызмет етеді. Яғни ағылшын тілінде бұл қабат көбіне мәдени жад пен әдеби-прецеденттік символға айналған, ал қазақ тілінде бата-қарғыс пен тағдырлық мағына сөйлеу мәдениетінде

ритуалдық және этикалық реңкін әлдеқайда айқын сақтайды. Осы айырмашылық екі тілдің сакралды тақырыпты фразеологиялық тұрғыдан әртүрлі игеретінін көрсетеді.

15. Табыс, сәтсіздік, мүмкіндік және нәтиже

Қазақ тілінде табыс, сәтсіздік және мүмкіндік тақырыбы жеке үлкен өріс ретінде аса басым көрінбесе де, ол қол жетпес мақсат, бос әрекет, үміт, жолдың болмауы, қиындық, абырой, бақ және амалсыздық сияқты шағын семантикалық өрістер арқылы беріледі. *Айға талпынды, аспанға қол созды, Америка ашты, атпас таң, шықпас күнге қалды, қолы жетпеске ұмтылды, абылай аспас асу* тәрізді тіркестерде нәтиже көбіне шама, мүмкіндік, қол жетер-жетпес шек және сәтсіз әрекет тұрғысынан бағаланады. Қазақ дүниетанымында табыс жеке жетістік қана емес, жол, бақ, ел бағасы, құт және тағдырмен байланысты ұғынылады; сондықтан бұл өріс кейінгі концепттік талдауда құт, тағдыр, шек және жол ұғымдарымен байланысады.

Ағылшын корпусында табыс, сәтсіздік, мүмкіндік және нәтиже тақырыбы өте өнімді. *Make it big, go like a bomb, go for broke, Buckley's chance, not a cat in hell's chance, beggar belief, hit a brick wall, fight a losing battle, blow the doors off, the best thing since sliced bread* сияқты тіркестерде нәтиже, мүмкіндіктің бар-жоғы, сәттілік, жеңіліс, сенімсіздік, шектік кедергі және әлеуметтік табыс гиперболалық бейне арқылы беріледі. Бұл ағылшын тіліндегі табыс/сәтсіздік/нәтиже семантикасының күшті екенін көрсетеді. Қазақ тілінде мұндай мағына көбіне тағдыр, жол, шама және құт категорияларымен астасса, ағылшын тілінде ол жетістік, бәсеке, мүмкіндік, нәтижелілік және әлеуметтік табыс арқылы ұйымдасады.

Жоғарыдағы талдау қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ-тердің тақырыптық жүйесінде әрі әмбебап, әрі ұлттық-мәдени сипат бар екенін көрсетеді. Әмбебаптық ең алдымен адамның ортақ денелік және эмоциялық тәжірибесінен байқалады: екі тілде де қорқыныш өлім шегіне, қуаныш жоғары кеңістікке, ашу от пен жарылысқа, көптік сансыздыққа, еңбек дененің тозуына, қауіп қыспақ пен соңғы шекараға жеткізіліп бейнеленеді. Бұл жалпы адамзаттық когнитивтік негіздің бар екенін дәлелдейді. Алайда фразеологиялық бейненің нақты мәдени мазмұны әр тілде әртүрлі: қазақ тілінде дала, мал, құт, жұт, ар, бет, аруақ, бата-қарғыс, көк, ай-күн сияқты таңбалар басым болса, ағылшын тілінде дене, сана, ақша, банк, тозақ, жұмақ, миллион, мүмкіндік, табыс, сәтсіздік, библиялық және мифологиялық сілтемелер сияқты кодтар белсенді.

Тақырыптық таралудағы ең үлкен айырмашылықтардың бірі - қазақ тіліндегі табиғат-ғалам, малшылық, сакралды-қарғыстық және ар-намыс өрістерінің мәдени салмағының жоғары болуы. Бұл топтар жай ғана сандық қатар емес, қазақ дүниетанымын ашатын негізгі этномәдени арналар. Қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологизмдер кең далада өмір сүру, табиғатқа тәуелді тіршілік, мал шаруашылығы, ел алдындағы абырой, сөз құдіреті және тағдырлық сана сияқты өмірлік тәжірибелерді тұрақтандырады. Сондықтан қазақ материалында бір ғана бет, ар, жұт, көк, ақ сүт, түйе, ай сияқты компоненттер тұтас мәдени сценарийді іске қосады.

Ағылшын тіліндегі тақырыптық профиль басқа бағытта ерекшеленеді. Мұнда абсолюттілік, нәтиже, мүмкіндік, ақша-құн, жеке эмоция, дене реакциясы және мәдени-прецеденттік образдар алдыңғы қатарға шығады. Ағылшын фразеологиясында толықтық, бүтіндік, ешқашан, жоққа шығару, миллион, мүмкіндік, табыс, сәтсіздік, банк, ақша, дене, сана, тозақ, жұмақ тәрізді элементтер гиперболалық бағалаудың негізгі тірегі ретінде көрінеді. Бұл мысалдардың мағыналық қатпарларынан көретініміз – ағылшын тіліндегі гипербола көбіне жеке субъектінің әсерін, әрекеттің нәтижесін, әлеуметтік-материалдық құнды және логикалық абсолюттендіруді күшейтуге бағытталады.

Тілдік материалды талдау бізді мынадай ойға жетелейді: екі тілдің тақырыптық жүйесін біріккен кестеде беру ғылыми тұрғыдан тиімді, өйткені ол ортақ өрістер мен ұлттық ерекшеліктерді бір мезгілде көруге мүмкіндік береді. Дегенмен кестедегі бірдей атаулар екі тілдегі толық сәйкестікті білдірмейді. «Жануарлар» тобы қазақ тілінде малшылық және зооморфтық этномәдени жүйені, ағылшын тілінде дәстүрлі жануарлық идиомалар жүйесін білдіреді; «сакралды» тобы қазақ тілінде бата-қарғыс пен тағдырлық сенімді, ағылшын тілінде библиялық-мифологиялық мәдени прецедент жүйесін көрсетеді; «материалдық құн» қазақ тілінде құт-береке мен жұтты, ағылшын тілінде ақша, банк және нарықтық ресурсты білдіреді. Сондықтан салыстырмалы кесте тек сандық мәлімет емес, екі тілдің тақырыптық әлемін салғастырудың аналитикалық құралы ретінде қолданылды.

Осылайша жүргізілген тақырыптық жүйелеу кейінгі концепттік және модельдік талдаулардың эмпирикалық негізін қалыптастырады. Тақырыптық топтар фразеологизмдердің нені бейнелейтінін көрсетсе, концепттік талдау осы тақырыптардың артында қандай ұлттық-менталдық өзектер тұрғанын айқындайды, ал модельдік талдау сол өзектердің қандай бейнелік механизм арқылы гиперболаланатынын түсіндіреді. Сондықтан бұл бөлімдегі тақырыптық жүйе келесі тараушаларда қарастырылатын эмоция, дене, кеңістік, сан-мөлшер, құн, сакралды түсінік, ар-намыс және нәтиже тәрізді концепттік өрістерді салыстырмалы түрде талдауға дайындық қызметін атқарады.

Кесте 6 – Тақырыптық өрістердің концепттік-модельдік талдауға өту логикасы

Тақырыптық деңгей	Ортақ белгі	Қазақ тіліндегі ерекшелік	Ағылшын тіліндегі ерекшелік
Әмбебап өзек	эмоция, дене, қауіп, сан, кеңістік	эмоция жан, жүрек, көңіл, зәре арқылы беріледі	эмоция дене, сана, қан, өлім арқылы беріледі

6-кестенің жалғасы

Этномәдени өзек	тіршілік тәжірибесі тілде тұрақтанады	дала, мал, құт, жұт, бата-қарғыс, ар	ақша, банк, табыс, мүмкіндік, библиялық-мифологиялық прецедент
Бағалауыштық өзек	жақсы/жаман, көп/аз, мүмкін/мүмкін емес оппозициялары шектік мәнге жеткізіледі	қауымдық мораль, ел бағасы, бет, абырой	жеке эмоция, нәтиже, тиімділік, әлеуметтік мәртебе
Модельдік талдауға өтетін негіз	тақырыптар концепт пен модельді айқындауға тірек болады	ар, құт, жан, дала, көк, тағдыр	дене, ақша, уақыт, табыс, өлім, сана

6-кесте тақырыптық өрістердің семантикалық және мәдени белгілерін жинақтайды.

Тақырыптық салыстыру екі тілдегі ГНФ-тердің эмоция, денелік күй, кеңістік, уақыт, қарқын және құнды шектік бағалау арқылы бейнелейтінін көрсетеді. Газет қолданыстары осы мағыналардың нақты жағдаятта қалай белсенетінін ашты: молшылық бейнесі қуанышты, дене мүшесі жоғары құнды, кеңістік әлеуметтік айырманы білдіре алады. Сондықтан тіркес негізгі мағынасы бойынша жіктеліп, оның бейнелік коды бөлек түсіндіріледі. Бұл айырмашылық келесі тараушадағы концепттік талдауға негіз болады.

2.3 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің негізгі концепттер жүйесі

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің концепттер жүйесін анықтау фразеологиялық материалды жалаң мағыналық топтарға бөлу емес, әр тілдік қауымның дүниені шектік бағалау, эмоциялық қабылдау, мәдени тәжірибе және құндылықтық бағдар арқылы бейнелеу ерекшелігін ашуға бағытталған когнитивтік талдау болып табылады. ТТ фразеологизмнің не туралы екенін көрсетсе, концепт сол мағынаны ұйымдастыратын терең менталдық өзекті, ал МК сол өзектің қандай бейне арқылы тілдік формаға түскенін айқындайды.

Когнитивтік лингвистикада мағына адамның дүниені қабылдау, жіктеу, бағалау және концептуалдау әрекетімен тығыз байланыста түсіндіріледі. Р. Лангакер [18] тілдік мағынаны концептуализация нәтижесі ретінде сипаттаса, Ч. Филлмор [19] фреймдік семантика арқылы сөз бен тұрақты тіркестің белгілі бір мәдени-жағдаяттық білімге сүйенетінін көрсетеді. Бұл ұстаным гиперболалық фразеологизмдерге тікелей қатысты: мұндай бірліктерде мағына тура атау арқылы емес, белгілі бір тәжірибелік бейнені қалыпты өлшемнен асырып, шектік әсерге жеткізу арқылы жасалады.

Фразеологиялық бірліктерді мәдениетаралық және салғастырмалы тұрғыдан зерттеген Д. Добровольский мен Э. Пириайнен идиомалардың уәжділігі халықтың тарихи, әлеуметтік және мәдени тәжірибесімен байланысты

екенін көрсетеді [111]. Тілдік фактілерді жүйелей отырып, біз бұл қағида қазақ және ағылшын гиперболалық фразеологизмдерін салыстыруда айрықша маңызды екенін есептейміз, өйткені эмоция, күш, өлім, қауіп, молшылық, жоқшылық, сұлулық, ар-намыс сияқты ұғымдар көптеген тілдерге ортақ болғанымен, олардың фразеологиялық бейнеленуі әр тілде әртүрлі мәдени таңбаларға сүйенеді. Қазақ тілінде эмоция көбіне жан, жүрек, көңіл, зәре атаулары арқылы берілсе, ағылшын тілінде heart (жүрек), mind (сана), body (дене), blood (қан), skin (тері), nerves (жүйке) тәрізді денелік және психикалық тіректер белсендірек көрінеді.

Г. Фоконье мен М. Тернердің концептуалдық ықпалдасу теориясы гиперболалық фразеологизмдердегі күрделі бейнелік құрылымды түсіндіруге мүмкіндік береді: мұндай бірліктерде денелік тәжірибе эмоциямен, табиғат құбылысы әлеуметтік бағамен, жануар бейнесі адам мінезімен, кеңістік өлшемі психологиялық күймен, ал материалдық зат құндылықтық бағамен тоғысады [23]. З. Ковечеш эмоция концептілерінің тілде дене, қозғалыс, жылу, қысым және кеңістік сияқты тәжірибелік салалар арқылы құрылатынын көрсетеді [134]. Сондықтан гиперболалық фразеологизмдерді концепттік тұрғыдан сипаттау олардың мағыналық өзегін, мәдени уәжін және шектік бағалау тетігін бірлікте қарастыруды қажет етеді.

Концептті корпус материалынан шығару үшін оны сөздің тура лексикалық мағынасымен немесе жалаң логикалық ұғыммен теңестіруге болмайды. Концепт теориясын түсіндіруде Ю.С. Степанов, Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова және С.Г. Воркачев еңбектері маңызды теориялық негіз құрайды. Ю.С. Степанов концептіні мәдениеттің адам санасындағы көрінісі ретінде сипаттап, «Концепт – это как бы ступок культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека» деп анықтайды [154, б. 40]. Бұл пікір концептінің тек логикалық ұғым емес, мәдени жад, тарихи тәжірибе, бағалау және ассоциациялық қабаттар арқылы қалыптасатын күрделі танымдық бірлік екенін дәлелдейді.

Д.С. Лихачев концептосфераны жеке адам мен тұтас тілдің сөздік қорында ашылатын мағыналық мүмкіндіктер жүйесі ретінде түсіндіреді. Ғалымның пікірінше, «В совокупности потенции, открываемые в словарном запасе отдельного человека, как и всего языка в целом, мы можем назвать концептосферами» [155, б. 5]. Сонымен бірге ғалым «Концептосфера национального языка тем богаче, чем богаче вся культура нации» [155, б. 5] деп көрсетеді. Бұл тұжырым концептосфераның тілдік қордан ғана емес, халықтың әдебиеті, фольклоры, тарихи тәжірибесі, діні, мәдени жады және ұлттық дүниетанымынан қалыптасатынын нақтылайды.

Е.С. Кубрякова концептіні адамның санасындағы ақпараттық құрылымдармен байланысты қарастырады. «Краткий словарь когнитивных терминов» еңбегінде концепт «термин, служащий объяснению единиц ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека» [156, б. 90] ретінде анықталады. Осыған қоса концепт «оперативная содержательная единица

памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике» [156, б. 90] деп сипатталады. Бұл анықтама концептінің тілдік атаумен ғана шектелмейтінін, оның адамның жады, менталды лексиконы, концептуалдық жүйесі және дүниені қабылдау тәжірибесімен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

С.Г. Воркачевтің лингвоконцепт туралы тұжырымдары ұлттық-мәдени мазмұны бар ұғымдардың бір ғана лексикалық атаумен толық ашыла бермейтінін дәлелдейді. Ғалым концептіні «культурно отмеченный вербализованный смысл, представленный в плане выражения целым рядом своих языковых реализаций» [157] деп сипаттайды. Яғни ғалым концептінің мазмұнында «семантические признаки, общие хотя бы для части его реализаций, которые отмечены лингвокультурной, этносемантической спецификой» [157] болатынын көрсетеді. Осыған байланысты бұл зерттеуде концепт тек атау деңгейінде емес, фразеологиялық репрезентациясы, мәдени тірегі және гиперболалық мағынаны ұйымдастыру қабілеті тұрғысынан сараланды.

Концепттерді анықтауда төрт өлшем ескерілді: біріншіден, белгілі бір ұғымдық өзектің әртүрлі фразеологиялық бірліктерде тұрақты қайталануы; екіншіден, оның мәдени-аксиологиялық салмағы; үшіншіден, дене, кеңістік, жануар, табиғат, түс, ақша, тұрмыстық зат, сакралды прецедент немесе әлеуметтік таңба арқылы бейнеленуі; төртіншіден, екі тілде ортақ немесе ұлттық-мәдени сипатта көрінуі. Мұндай өлшем концепт, ТТ, МК және ГМ ұғымдарын шатастырмай, олардың өзара байланысын дәл көрсетуге мүмкіндік береді.

Кесте 7 – Тақырыптық топ, концепт, мәдени код, микроконцепт және гиперболалық модельдің арақатынасы

Талдау деңгейі	Негізгі сұрақ	Қазақ тілінен мысал	Ағылшын тілінен мысал	Ғылыми қызметі
Тақырыптық топ	Фразеологизм не туралы?	ақ түйенің қарны жарылды - молшылық	break the bank - ақша/шығын	Корпустың семантикалық таралуын көрсетеді
Концепт	Қандай менталдық өзек іске қосылады?	құт, мал, ақтық	money/value (ақша/құндылық), risk (тәуекел)	Ұлттық дүниетанымдағы мағыналық түйінді ашады
Мәдени код	Концепт қандай образ арқылы беріледі?	түйе, ақ түс, қарын, жарылу	bank (банк), money (ақша), financial limit (қаржылық шек)	Концепттің тілдік-мәдени таңбалануын көрсетеді
Микроконцепт	Қандай ұсак, бірақ тұрақты бейнелік қабат бар?	ақ/қара/көк түстері; бота, түйе, қасқыр	blue/black/green; wringer; bank; heaven/hell	Негізгі концепттің ішкі мәдени реңкін нақтылайды

7-кестенің жалғасы

Гиперболалық модель	Белгі қалай шектен асырылады?	молшылық - ерекше оқиға - жарылу	шығын - банкті бұзу/қаржылық шектен шығу	Мағынаның күшейтілу механизмін түсіндіреді
---------------------	-------------------------------	----------------------------------	--	--

Жоғарыдағы кесте зерттеу нәтижелерін жинақтап, ТТ, концепт, МК, микроконцепт және гиперболалық модельдің арақатынасы бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп берілген. Біздің қамтыған мәліметтеріміз көрсеткендей, бұл нәтижелер екі тілдегі фразеологиялық деректердің ортақ және ұлттық-мәдени ерекшеліктерін салғастыра зерделеуге кең жол ашады.

Корпус бойынша доминантты концепттердің жалпы көрінісі қазақ тіліндегі шек метаконцептінің басымдығын және оның дала, жан, тағдыр, ажал, төзім, қуат, сөз, мал, құт, ар, жұт, сұлулық сияқты ұлттық ұғымдық өзектермен байланысын көрсетеді. Мұнда шек жеке концепт ретінде ғана емес, барлық гиперболалық мағынаның құрылымдық негізі ретінде әрекет етеді: алты батпан азап, алты бақан, ала ауыз, аузы алты қарыс, алты қабат аспанның ар жағында тәрізді бірліктерде шектен асыру сан, салмақ, арақашықтық немесе денелік белгі арқылы беріледі. Қазақ концептосферасының өзіндік сипаты осы шек метаконцептінің көк, дала, мал, ақ түс, жүрек, жан, ар, құт, жұт, тағдыр сияқты ұлттық символдармен тоғысуынан байқалады.

Ағылшын корпусында limit/totality (шек/тұтастық) өрісінің алдыңғы қатарға шығуы ағылшын гиперболалық фразеологиясында absolute degree (абсолюттік дәреже), total coverage (толық қамту), impossible limit (мүмкін емес шек), complete negation (толық терістеу) сияқты шкалалық мағыналардың аса өнімді екенін көрсетеді. Lock, stock, and barrel, every man Jack, bar none, everything but the kitchen sink, when hell freezes over, not a chance in hell тәрізді бірліктерде гипербола толықтық, мүмкін еместік, абсолютті жоқтық немесе уақыттық шексіздік арқылы жасалады. Сонымен бірге ағылшын тілінде body (дене), money/value (ақша/құндылық), success/failure (жетістік/сәтсіздік), death/danger (өлім/қауіп), emotion/mind (эмоция/сана), space/time (кеңістік/уақыт), sacred/precedent (сакралды/прецеденттік) сияқты концепттер ерекше белсенді; бұл ағылшын тілдік санасында денелік тәжірибе, жеке эмоция, материалдық құн, жетістік пен сәтсіздік, діни-прецеденттік бейнелер және уақыттық-кеңістіктік масштаб маңызды рөл атқаратынын байқатады.

Төмендегі кестелер сандық көрсеткішті абсолютті шындық ретінде емес, корпус ішіндегі доминантты концепттік бағдарды көрсететін салыстырмалы өлшем ретінде ұсынады. Бір фразеологизм бірнеше мәдени кодқа қатыса алатындықтан, есепте оның негізгі концепттік қызметі басшылыққа алынды; қосымша кодтар талдау мәтінінде арнайы түсіндірілді.

Кесте 8 – Қазақ корпусындағы доминантты концепттер және олардың репрезентациясы

Қазақ концепті	Саны	Үлесі	Типтік фразеологизмдер	Концепттік мәні
ШЕК	342	26.4%	алты батпан азап; қырық пышақ болды; аузы алты қарыс	мөлшердің, санның, салмақтың, кеңістіктің шектен асуы
ДАЛА-КӨК	244	18.8%	айдай әлем; алты қабат аспанның ар жағында; ай дала	кеңістік, көк, жер, қашықтық және ғаламдық масштаб
ЖАН-ЖҮРЕК-КӨҢІЛ	157	12.1%	жүрегі тас төбесіне шықты; зәресі ұшты; көз жасын көл қылды	ішкі әлем, қорқыныш, қайғы, қуаныш, эмоционалдық күй
ТАҒДЫР	78	6.0%	адамның басы – Алланың добы; ақ сүтін көкке сауды; ақырзаман орнатты	сакралды күш, бата-қарғыс, жазмыш, адам еркінен тыс жағдай
АЖАЛ	75	5.8%	ажал аузында; ажал аранын ашты; жанын шүберекке түйді	өлім, қауіп, соңғы шекара, өмірлік қатер
ТӨЗІМ	70	5.4%	көз майын тауысты; түн ұйқысын төрт бөлді; өкпесін қолына алды	еңбек, бейнет, қажу, шыдау және тіршілік қамы
ҚУАТ	68	5.3%	азуы алты қарыс; алты басты айдаһар; ағыны тас ағызды	күш, айбар, қаһар, ерлік және дүлейлік
СӨЗ	67	5.2%	алмас тілді; ағызып сөйледі; елді аузына қаратты	шешендік, тіл күші, ақыл, қоғамдық ықпал
МАЛ	60	4.6%	ботадай боздады; қасқыр шапқан қойдай болды; нар тұлғалы	төрт түлік, зооморфтық таным, тіршілік өлшемі
ҚҰТ	40	3.1%	ақ түйенің қарны жарылды; ағаштан бал, шөптен сүт ағылды; ит басына іркіт төгілді	береке, ырыс, молшылық, ақтық және дәулет
АР	38	2.9%	абыройы айрандай төгілді; беті күйді; бетіне күйе жақты	ұят, абырой, бет, ел алдындағы бедел
ЖҰТ	34	2.6%	адал итсіз; ақ сирақ жұт; битін сығып, қанын жалап отыр	жоқшылық, апат, жұтаңдық, құнсыздық
СҰЛУЛЫҚ	22	1.7%	ай десе аузы бар, күн десе көзі бар; айдай сұлу; алтын айдар, жібек шашты	эстетикалық идеал, жарықтық, асылдық, үйлесім

Жоғарыдағы кестеде қазақ корпусындағы доминантты концепттер және бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп берілген. Бұл деректер қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді мағыналық, концепттік және мәдени-танымдық тұрғыдан салыстыра сипаттауға негіз болады.

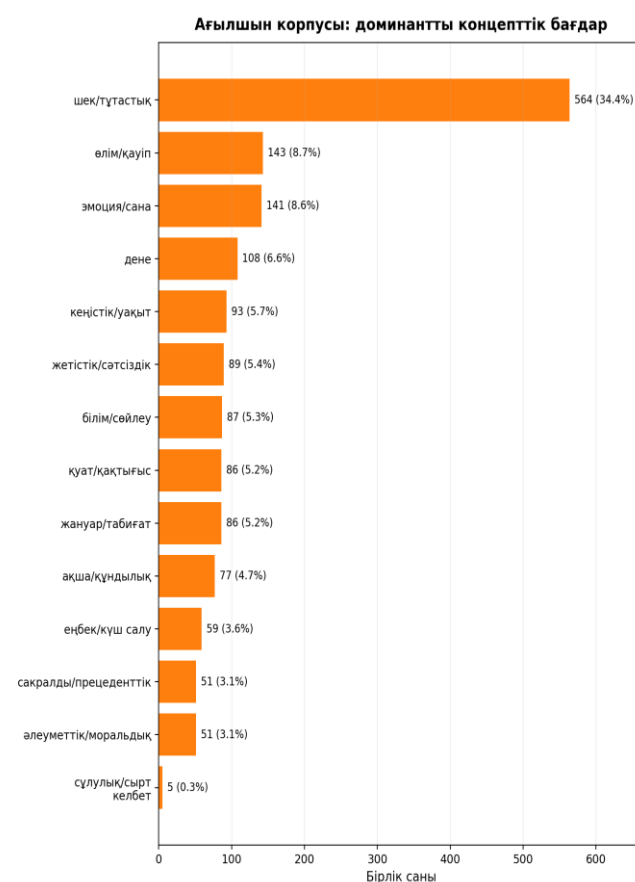
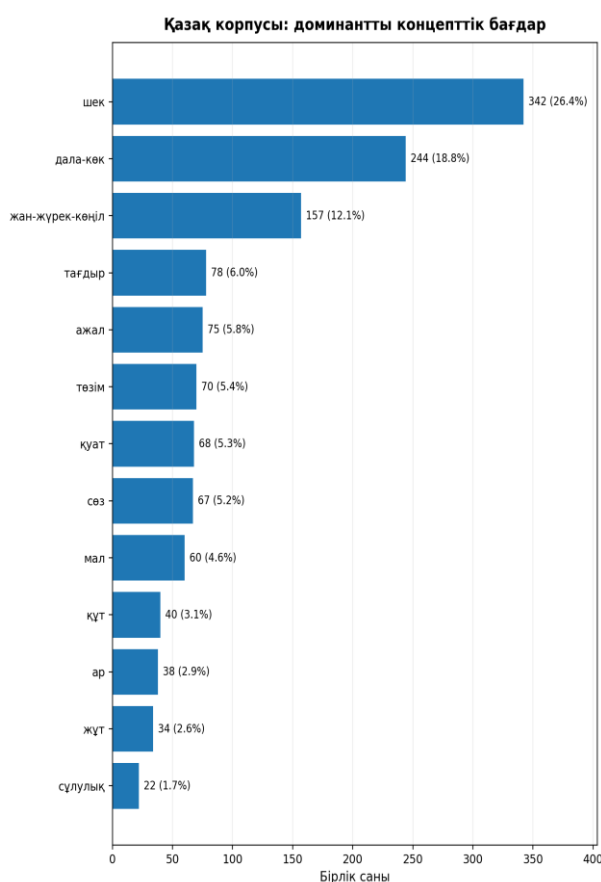
Кесте 9 – Ағылшын корпусындағы доминантты концепттер және олардың репрезентациясы

Ағылшын концепті	Саны	Үлесі	Типтік фразеологизмдер	Концепттік мәні
LIMIT/TOTALITY (ШЕК/ТҮТАСТЫҚ)	564	34.4%	from A to Z; the whole nine yards; all and sundry	абсолюттік толықтық, шектік дәреже, мүмкін еместік
DEATH/DANGER (ӨЛІМ/ҚАУІП)	143	8.7%	bite the dust; scare the bejesus out of someone; by the skin of your teeth	өлім, қауіп, қатер, адам өмірінің шекті күйі
EMOTION/MIND (ЭМОЦИЯ/САНА)	141	8.6%	over the moon; go ballistic; blow someone's mind	эмоция, психикалық күй, ақыл-сананың шектен асуы
BODY (ДЕНЕ)	108	6.6%	cost an arm and a leg; heart of stone; work your fingers to the bone	дене мүшелері арқылы құн, еңбек, қорқыныш, мінез өлшемін беру
SPACE/TIME (КЕҢІСТІК/УАҚЫТ)	93	5.7%	the back of beyond; once in a blue moon; the wide blue yonder	алыстық, сиректік, уақыттық және кеңістіктік шек
SUCCESS/ FAILURE (ЖЕТІСТІК/ СӨТСІЗДІК)	89	5.4%	make it big; go like a bomb; be blown out of the water	жетістік, құлдырау, жеңіс, жеңіліс, әлеуметтік нәтиже
KNOWLEDGE/ SPEECH (БІЛІМ/СӨЙЛЕУ)	87	5.3%	know something like the back of your hand; beyond me; kiss the Blarney stone	білім, түсіну, сенімділік, сөйлеу қабілеті
POWER/CONFLICT (ҚҰАТ/ҚАҚТЫҒЫС)	86	5.2%	armed to the teeth; battle of the giants; with both barrels	күш, қақтығыс, қару, үстемдік, жазалау
ANIMAL/NATURE (ЖАНУАР/ ТАБИҒАТ)	86	5.2%	like a bat out of hell; as blind as a bat; work like a beaver	жануарлық және табиғи код арқылы сипаттау
MONEY/VALUE (АҚША/ ҚҰНДЫЛЫҚ)	77	4.7%	break the bank; money to burn; not have a bean	ақша, баға, нарықтық құн, материалдық ресурс
WORK/EFFORT (ЕҢБЕК/КҮШ САЛУ)	59	3.6%	blood, sweat and tears; sweat blood; bend over backwards	еңбек, күш салу, денелік сарқылу

9-кестенің жалғасы

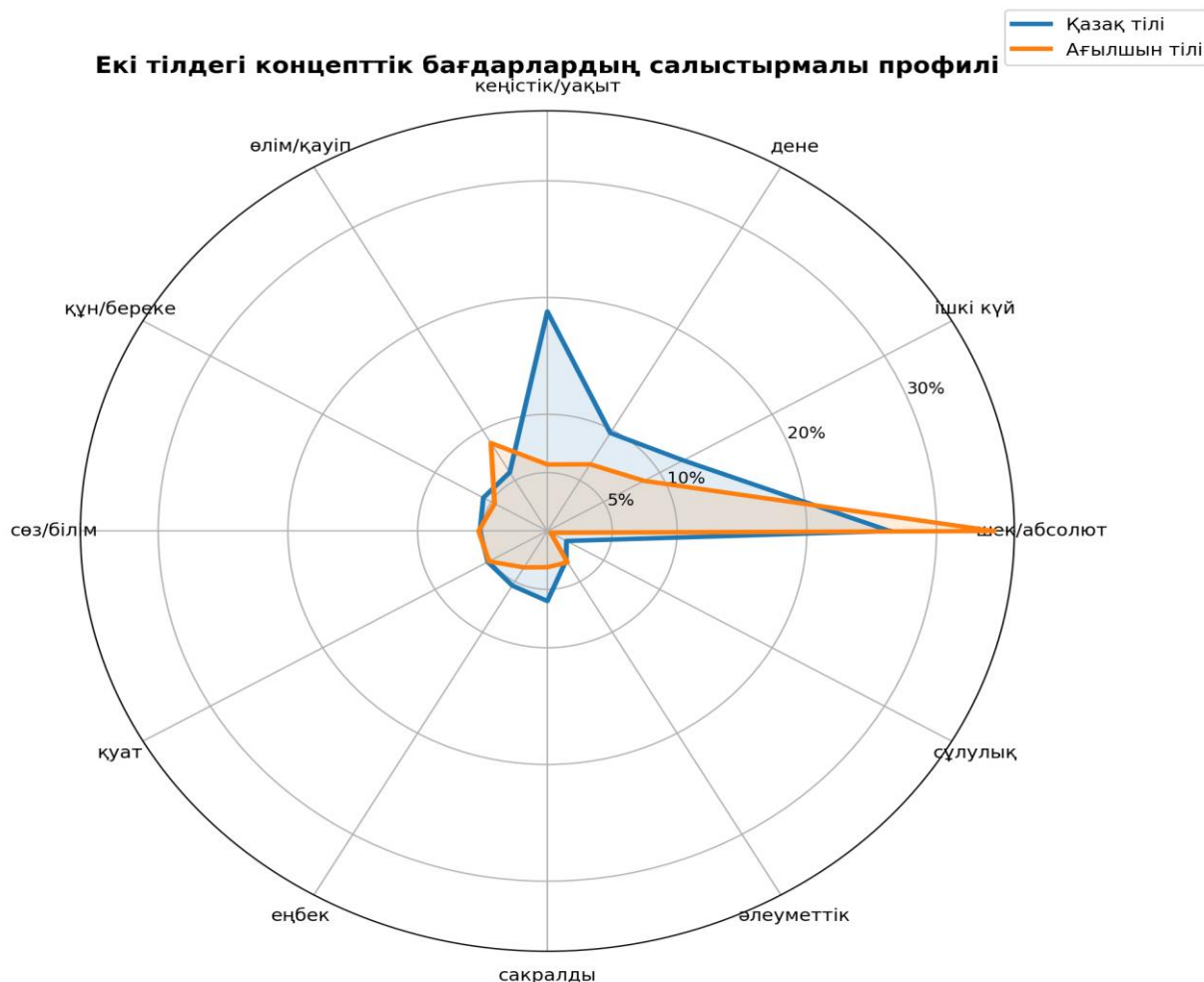
SACRED/ PRECEDENT (САКРАЛДЫ/ПРЕЦ ЕДЕНТТІК)	51	3.1%	in seventh heaven; raise hell; Achilles' heel	діни, мифологиялық, тарихи-прецеденттік бейне
SOCIAL/MORAL (ӘЛЕУМЕТТІК/ МОРАЛЬДЫҚ)	51	3.1%	too big for your boots; for the birds; not care at all	әлеуметтік баға, бедел, ақымақтық, тәкаппарлық
BEAUTY/ APPEARANCE (СҰЛУЛЫҚ/ СЫРТ КЕЛБЕТ)	5	0.3%	as bald as a coot; belle of the ball; a bag of bones	сырт келбет, тартымдылық, физикалық форма

Жоғарыдағы кестеде ағылшын корпусындағы доминантты концепттер және олардың репрезентациясы бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп берілген. Бұл деректер қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді мағыналық, концепттік және мәдени-танымдық тұрғыдан салыстыра сипаттауға негіз болады.

Жоғарыдағы сурет екі кестені салыстыру қазақ және ағылшын фразеологиялық материалдарының концепттік ұйымдасуы бірдей емес екенін көрсетеді. Қазақ тілінде құт, жұт, мал, ар, тағдыр сияқты мәдени-танымдық

өзектер жиілік жағынан аса ірі көрінбесе де, ұлттық дүниетанымды ашуда ерекше салмаққа ие. Ағылшын корпусында money/value (ақша/құндылық), body (дене), success/failure (жетістік/сәтсіздік), sacred/precedent (сакралды/прецеденттік) бағыттары анағұрлым айқын байқалады. Сондықтан бұл тарауда концепттер сандық үлес бойынша ғана емес, мәдени уәж, символдық салмақ және салғастырмалы ерекшелік тұрғысынан түсіндіріп, материалды саралау барысында зерттеудің бұл бөліміндегі басты бағыт осы аталған ерекшеліктерді ашуға негізделетініне назар аудардық

Сурет 5 – Екі тілдегі концепттік бағдарлардың салыстырмалы профилі

Жоғарыдағы суретте концепттер екі тілдегі ірі салыстырмалы бағдарлар бойынша жинақталды. Диаграмма жеке концепттерді алмастырмайды, олардың қай ұғымдық бағыттарға шоғырланатынын көрсетеді. Деректерді жинақтау барысында байқағанымыз: қазақ тілінде кеңістік, ғаламдық таным және шектілік бағдарлары белсендірек көрінсе, ағылшын тілінде абсолюттендіру, денелік тәжірибе және материалдық-әлеуметтік нәтиже өрістері айқынырақ байқалады. Қарастырылған тіркестердің табиғаты мынаны айғақтайды: ішкі күй, өлім/қауіп, сөз/білім және күш/қақтығыс екі тілге де ортақ болғанымен, олардың бейнелік коды мен мәдени мазмұны әртүрлі сипат алады.

Кесте 10 – Қазақ және ағылшын гиперболалық фразеологиясындағы концепттік сәйкестіктер мен айырмашылықтар

Салыстыр малы ось	Қазақ тіліндегі концепттік өзек	Ағылшын тіліндегі концепттік өзек	Ортақтық	Айырмашылық
Шектілік	шек	limit/totality (шек/тұтастық)	Екі тілде де гипербола нормадан асу арқылы жасалады	Қазақта сан, кеңістік, салмақ; ағылшында all (барлығы), whole (тұтас/бүтін), never (ешқашан), million (миллион/сансыз көп) сияқты толықтық формалары басым
Ішкі күй	жан, жүрек, көңіл	heart/mind/body (жүрек/сана/дене)	Эмоция дене және ішкі әлем арқылы беріледі	Қазақта жан-көңіл тұтастығы; ағылшында mind/body (сана/дене) бөлінісі белсендірек
Қоғамдық мораль	ар, бет, намыс	social/moral (әлеуметтік/морал ьдық), reputation (бедел), self-image (өзіндік бейне)	Ұят, бедел, әлеуметтік баға екі тілде де бар	Қазақта ар-ұят қауымдық өлшем; ағылшында жеке мәртебе және әлеуметтік имидж басым
Береке және құн	құт, жұт, мал	money/value (ақша/құндылық), success/failure (жетістік/сәтсіздік)	Материалды қ күй гиперболала нады	Қазақта береке-жұт тарихи- шаруашылық санаға, ағылшында ақша-нарықтық бағаға сүйенеді
Кеңістік	дала, көк	space/time (кеңістік/уақыт), world (әлем), moon (ай), cloud (бұлт)	Қашықтық пен биіктік екі тілде де шек өлшемі болады	Қазақта дала-көк ұлттық кеңістік; ағылшында уақыт, әлем, ай, бұлт және beyond time (уақыт шегінен тыс) бейнесі кең қолданылады
Сакралды қабат	тағдыр, аруақ, бата/қарғыс	hell/heaven (тозақ/жұмақ), biblical/classical precedent (библиялық/класси калық прецедент)	Діни- прецеденттік бейне мағынаны күшейтеді	Қазақта бата-қарғыс пен тағдыр; ағылшында библиялық және классикалық интермәтін басым
Жануарлық код	мал, бөрі, қасқыр, бота	animal/nature (жануар/табиғат)	Жануар бейнесі мінез бен күшті ашады	Қазақта мал тіршілік пен құндылық өлшемі; ағылшында animal imagery (жануарлық бейне) көбіне салыстыру коды

10-кестенің жалғасы

Салыстырмалы ось	Қазақ тіліндегі концепттік өзек	Ағылшын тіліндегі концепттік өзек	Ортақтық	Айырмашылық
Түс коды	ақ, қара, көк, ала, қызыл, алтын	blue (көк), black (қара), white (ақ), green (жасыл), gold (алтын), brass (жез)	Түс екі тілде де бағалауды күшейтеді	Қазақта түс сакралды-аксиологиялық, ағылшында идиомалық-прагматикалық мәнде жиі жұмсалады
Тұрмыстық-механикалық код	тұрмыстық заттар аз, көбіне дәстүрлі заттық бейне	wringer (сыққыш), cleaners (тазалау бейнесі), plug (тығын), kitchen sink (асүй шұңғылшасы)	Заттық бейне қысым, толықтық, сарқылу мағынасын күшейтеді	Ағылшын тілінде индустриялық-тұрмыстық механизмдер ерекше микрокод түзеді

Жоғарыдағы кестеде зерттеу материалын жүйелеуге негіз болатын негізгі өлшемдер, салыстырмалы белгілер және олардың мәтіндегі талдаумен байланысы көрсетілген.

Жоғарыдағы сурет зерттеу нәтижелерін визуалды түрде жинақтап, талдау деңгейлері арасындағы байланысты көрсетуге арналған.

Шек және limit/totality (шек/тұтастық) метаконцепті. Гиперболалық фразеологияның ең жалпы концепттік негізі – шек. Бұл концепт екі тілде де барлық гиперболалық мағынаны ұйымдастыратын метатанымдық өзек ретінде қызмет етеді, өйткені гипербола қалыпты нормадан, күнделікті өлшемнен,

шынайы мөлшерден немесе әлеуметтік күтілімнен асыру арқылы ғана жасалады. Қазақ тіліндегі *алты батпан азап, аузы алты қарыс, қырық пышақ болды, айдай әлем, дүниенің төрт бұрышы* сияқты тіркестерде шектілік салмақ, дене мүшесі, сан, кеңістік және көптік арқылы берілсе, ағылшын тіліндегі *lock, stock, and barrel, every man Jack, the whole nine yards, bar none, never in a million years, not a chance in hell* тәрізді бірліктерде ол толықтық, абсолютті жоқтық, мүмкін еместік және уақыттық шексіздік арқылы концептуалданады.

Қазақ тіліндегі шек концепті көбіне нақты тәжірибелік өлшемдермен сабақтасады: батпан, қарыс, қыр, қабат, айшылық жер, дүние, көк, жер сияқты компоненттер халықтың кеңістікті, салмақты және қашықтықты тұрмыстық әрі мәдени өлшемдер арқылы танығанын көрсетеді. Мұндай бірліктерде шек абстрактілі математикалық категория емес, дене мен дала, салмақ пен жол, көк пен жер арасындағы тәжірибелік қатынас ретінде көрінеді. Ағылшын тілінде *limit/totality* (шек/тұтастық) концепті жиі логикалық толықтыққа, сандық абсолютке және формулалық күшейткіштерге сүйенеді: *all, whole, every, never, million, absolutely* сияқты компоненттер заттың, әрекеттің немесе бағалаудың ең шеткі нүктесін көрсетеді.

Осы айырмашылық екі тілдің гиперболалық семантикасындағы маңызды типологиялық белгі болып табылады. Қазақта шектілік көбіне этномәдени кеңістікке байланған бейне арқылы сезіледі; ағылшында шектілік көбіне шкалалық, логикалық немесе прагматикалық толықтық арқылы құрылымдалады. Сондықтан қазақ фразеологиясындағы *алты қабат аспан*ның *ар жағында* тіркесін ағылшын *not in a million years* тіркесімен толық теңестіру мүмкін емес: екеуі де қолжетімсіздік пен мүмкін еместікті көрсетеді, бірақ біріншісі вертикаль-ғарыштық кеңістікке, екіншісі уақыттық-сандық шексіздікке сүйенеді.

Жан, жүрек, көңіл және heart/mind/body (жүрек/сана/дене) концепттері. Қазақ гиперболалық фразеологиясындағы ішкі әлем концепттері жан, жүрек және көңіл атаулары арқылы шоғырланады. Бұл атаулар адамның психологиялық күйін ғана емес, өмірлік қуатын, рухани тұтастығын, қорқыныш пен қайғының шегін, қуаныш пен мейірімнің кеңдігін білдіретін күрделі менталдық өріс құрайды. *Жүрегі аузына тығылды, көзі шаңырақтай болды, жаны мұрнының ұшына келді, көз жасын көл қылды, алтыс екі тамыры босады, ет жүрегі езілді* сияқты бірліктерде эмоция адамның ішкі тұтастығын бұзатын, дененің табиғи күйін өзгертіп жіберетін күш ретінде гипербодаланады.

Ағылшын тілінде эмоциялық және психикалық күй көбіне *heart* (жүрек), *mind* (сана) және *body* (дене) концепттері арқылы беріледі. *Heart of stone, my heart bleeds for you, heart sinks into one's boots, blow someone's mind, go out of one's mind, jump out of one's skin, make your blood boil, make your blood run cold* сияқты тіркестерде адамның ішкі күйі жүрек, сана, тері, қан, аяқ-киім немесе дененің физикалық реакциясы арқылы бейнеленеді. 3. Ковечеш эмоция концептілерінің денелік тәжірибеге сүйенетінін көрсеткен; бұл қағида ағылшын материалында өте айқын көрінеді, өйткені эмоция көбіне *physiological reaction* (физиологиялық

реакция), pressure (қысым), heat (жылу), upward/downward movement (жоғары/төмен қозғалыс) арқылы беріледі [134].

Екі тілдегі ортақтық - эмоцияның дене арқылы концептуалдануы. Бірақ қазақ тілінде жан, жүрек, көңіл бір-бірінен толық бөлінбейтін рухани-эмоциялық тұтастық құраса, ағылшын тілінде mind/body (сана/дене) (сана/дене) оппозициясы айқынырақ байқалады. Қазақ тіліндегі *зәресі ұшты* тіркесі қорқынышты ішкі рухани қуаттың сыртқа ұшып кетуі ретінде елестетсе, ағылшын тіліндегі *scared stiff* немесе *scared out of one's wits* тіркестері қорқынышты дененің сіресуі немесе ақыл-естен айрылу арқылы береді.

Дала-көк және space/time (кеңістік/уақыт) концепттері. Қазақ тіліндегі дала-көк концепті кеңістік, аспан, жер, қыр, жол, биіктік, алыстық және шексіздік ұғымдарын біріктіреді. *Айдай әлем, алты қабат аспанның ар жағында, ай дала, ат жетпес жер, алты қырдың ар жағында, төбесі көкке жетті* сияқты тіркестер кеңістікті тек географиялық орта ретінде емес, адамның қуанышын, қолжетімсіздігін, алыстығын, биіктігін және өмірлік ауқымын өлшейтін танымдық шкала ретінде көрсетеді. Қазақ дүниетанымында дала мен көк фразеологиялық бейненің негізгі координаттары болып табылады: дала - кеңдік пен алыстықты, көк - биіктік, сакралды бағдар және шектен асқан қуанышты танытады.

Ағылшын тіліндегі space/time (кеңістік/уақыт) концепті *hell's half acre, once in a blue moon, the wide blue yonder, through the roof, walk on air, over the moon, in less than no time* сияқты тіркестерде көрінеді. Бұл бірліктерде кеңістік пен уақыт көбіне шектілік, сиректік, жылдамдық, жоғары көтерілу немесе қолжетімсіздік өлшемі ретінде қолданылады. Қазақ тіліндегі кеңістік этноландшафттық тәжірибемен, жол және дала мәдениетімен көбірек байланысты болса, ағылшын тілінде кеңістік-уақыттық гипербола идиомалық тұрақтылық пен прагматикалық күшейту қызметіне жиі бағынады.

Кеңістіктік концепттердің айырмашылығы кейінгі эквиваленттілік талдауында ерекше маңызды. Мысалы, *төбесі көкке жетті* және *over the moon* тіркестері қуаныштың жоғары бағытпен байланысын көрсеткенімен, олардың мәдени бейнесі бірдей емес: қазақ тіркесінде көк пен төбе арқылы денелік-кеңістіктік бағдар, ағылшын тіркесінде moon (ай) арқылы аспандық, идиомалық және мәдени қалыптасқан бейне іске қосылады.

Құт, жұт, мал және money/value (ақша/құндылық) концепттері. Қазақ тіліндегі құт концепті молшылық, береке, ырыс, тыныштық, мал-мүлік, ақтық және өмірдің орнықтылығы сияқты бірнеше мағыналық қабатты біріктіреді. Ақ түйенің қарны жарылды, ағаштан бал, шөптен сүт ағылды, аузынан ақ май ағызды, ит басына іркіт төгілді сияқты тіркестерде молшылық ақ түс, сүт, май, іркіт, түйе және тағам бейнелері арқылы ұлғайтылады. Мұнда байлық тек экономикалық ресурс емес, тіршілік ырғағының дұрыс орнығуы, малшылық өмірдің амандығы және әлеуметтік тыныштықпен байланысты құндылық ретінде көрінеді.

Жұт концепті осы құт-береке жүйесінің қарама-қарсы полюсін құрайды. Ақ сирақ жұт, адал итсіз қалды, битін сығып, қанын жалап отыр, бір тиынға

тұрмайды сияқты тіркестерде жоқшылық тек ақшаның аздығы емес, тіршіліктің күйреуі, малдан айырылу, әлеуметтік әлсіздік және өмірлік дағдарыс ретінде гиперболланады. Қазақтағы құт/жұт қарама-қарсылығы тарихи-шаруашылық тәжірибемен, малшылық мәдениетпен және береке туралы дәстүрлі түсінікпен тығыз байланысты.

Ағылшын тіліндегі money/value (ақша/құндылық) концепті *break the bank, cost an arm and a leg, not have a penny to bless yourself with, not a brass farthing, money to burn, take someone to the cleaners, bleed someone dry, big bickies* сияқты тіркестерде көрінеді. Мұнда материалдық құн банк, ақша, тиын, дене мүшесі, тазалаушы немесе ресурсты толық сарқу бейнелері арқылы беріледі. Қазақ тілінде материалдық құндылық көбіне құт, береке, мал және тағамдық молшылықпен астасса, ағылшын тілінде ол жеке қаржылық ресурс, нарықтық баға, шығын және тәуекел жүйесі арқылы концептуалданады.

Ар, бет және social/moral (әлеуметтік/моральдық) концептілері. Қазақ тіліндегі ар концепті ұят, абырой, намыс, бет, ел сөзі, масқара, бедел және моральдық тазалық ұғымдарымен сабақтасады. *Абыройы айрандай төгілді, бетіне күйе жақты, қара бет болды, бетке таңба болды, бетін адам қарағысыз етті* сияқты тіркестерде адамның әлеуметтік бағасы көзге көрінетін заттық немесе денелік бейне арқылы беріледі. Мұнда бет физиологиялық мүше ғана емес, әлеуметтік тұлғаның, ардың, ұяттың және ел алдындағы беделдің таңбасы ретінде қызмет етеді. Айранның төгілуі, күйенің жағылуы, беттің қараюы моральдық құндылықтың жоғалуын шектен тыс көрсетуге бағытталған.

Ағылшын тіліндегі social/moral (әлеуметтік/моральдық) және self-image (өзіндік бейне) өрістері *too big for your boots, as bold as brass, not as black as you are painted, laugh someone out of court, butter wouldn't melt in your mouth, have tickets on yourself* сияқты тіркестерде көрінеді. Мұнда әлеуметтік баға адамның тәкаппарлығы, арсыздығы, жалған момындығы, беделі немесе қоғамдық қабылдануы арқылы беріледі. Қазақ тіліндегі ар концепті қауымдық бақылау және ел алдындағы жауапкершілікпен терең байланысса, ағылшын тілінде social image көбіне жеке тұлғаның мәртебесі, өзін бағалауы және қоғамдық имиджі арқылы ашылады.

Бұл айырмашылық фразеологиялық эквиваленттілікте маңызды: қазақ тіліндегі *абыройы айрандай төгілді* тіркесін ағылшын *reputation suffers* немесе *drag someone's name through the mud* тіркестерімен мағыналық жағынан жақындатуға болады, бірақ қазақ тіркесіндегі айран, ақ тағам, төгілу және ар-ұят коды ағылшын тіліндегі reputation/name/mud жүйесімен толық сәйкес келмейді. Сондықтан мұндай бірліктер көбіне функционалдық аналог ретінде қарастырылады.

Тағдыр, ажал және death/danger (өлім/қауіп), sacred/precedent (сакралды/прецеденттік) концепттері. Қазақ тіліндегі тағдыр концепті адамның еркінен тыс болатын жоғары күш, жазмыш, өмір жолы, сынақ, бата-қарғыс және сакралды тәртіп ұғымдарымен байланысты. *Адамның басы - Алланың добы, ақ сүтін көкке сауды, ақырзаман орнатты, алдыңнан ақ күн тусын, артыңнан ай тусын* сияқты тіркестерде адамның өмірі жеке ерікпен ғана

емес, сакралды күшпен, ана қарғысымен, батамен және тағдырлық өлшеммен байланысады. Біздің қамтыған мәліметтеріміз көрсеткендей, бұл концепт қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологияда этикалық-ритуалдық мазмұнды күшейтеді.

Ажал концепті өлімді статикалық нәтиже ретінде емес, адамға жақындап келе жатқан, аузы, араны, оғы, шебі бар белсенді күш ретінде көрсетеді. Ажал аузында, ажал аранын ашты, ажалдың аузына түсті, ажал оғы атылды, жаны шүберекке түйілді сияқты бірліктерде өмір мен өлім арасындағы шекара денелік, кеңістіктік және жыртықшылық бейне арқылы беріледі. С. Жиренов қазақ дүниетанымындағы «Өмір-Өлім» концептісінің танымдық табиғатын қарастыра отырып, «ажал» ұғымын «Өлім» макроконцептісінің құрамдас бөлігі ретінде таниды. Зерттеуші өлім мен ажалдың мағыналық ерекшелігін ажыратып: «Ажал мен өлім – адамның табиғи өмірін тоқтататын құбылыстар. Өлім – болмай қоймайтын конкретті құбылыс. Ажал – кенеттен, кездейсоқ болатын құбылыс» [73, б. 21], - деп көрсетеді. Бұл тұжырым қазақ гиперболалық фразеологизмдеріндегі ажал бейнесін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Ағылшын тілінде death/danger (өлім/қауіп) және sacred/precedent (сакралды/прецеденттік) концепттері *bite the dust, buy the farm, living on borrowed time, at death's door, by the skin of your teeth, not a cat in hell's chance, in Abraham's bosom, raise Cain, Achilles' heel, as old as Methuselah* сияқты тіркестерде көрінеді. Мұнда өлім, қауіп және сакралды бейне көбіне библиялық, мифологиялық немесе секуляриланған прецедент арқылы беріледі. Қазақ тілінде бата-қарғыс пен тағдыр тірі ритуалдық-этикалық қабат ретінде сақталса, ағылшын тілінде hell, heaven, Abraham, Cain, Achilles, Methuselah сияқты атаулар көбіне мәдени жад пен әдеби-прецеденттік символға айналған.

Сөз және knowledge/speech (білім/сөйлеу) концепттері. Қазақ тіліндегі сөз концепті шешендік, ой өткірлігі, қоғамдық ықпал, дау шешу, бедел қалыптастыру және елді ұйыту қызметтерімен байланысты. Алмас тілді, ағызып сөйледі, ақылы азық, сөзі сусын, елді аузына қаратты, айтылған сөз атылған оқпен тең, тілімен тас жарды тәрізді бірліктерде сөз жай коммуникациялық құрал емес, әлеуметтік әрекетке айналатын қуатты күш ретінде танылады. Р. Сыздық көркем сөздің әсерлілік мүмкіндігін сөз таңдау, сөз әрлеу, сөз эстетикасы мен сөз айшықтарының қолданысы арқылы танытады [55]. Осы тұрғыдан алғанда, гиперболаға негізделген фразеологизмдер де тілдің экспрессивтік мүмкіндігін күшейтіп, ойды бейнелі әрі әсерлі жеткізуге қызмет ететін тұрақты тілдік бірліктер қатарынан орын алады.

Сөз концептісінің қазақ мәдениетіндегі ерекше салмағын Г. Қосымованың қазақ шешендік өнерінің негіздері мен тілдік танымы туралы зерттеуі де нақтылай түседі. Бұл мысалдардың мағыналық қатпарларынан көретініміз – зерттеуші антикалық риторикадан бастап түркі және қазақ шешендік дәстүріне дейінгі сабақтастықты көрсетіп, шешендік сөздің адам жанына, ішкі дүниесіне және қоғамның әділет, елдік мүдде, келісім сияқты өлшемдеріне ықпал ету мүмкіндігін атап өтеді [67, б. 5]. Сондықтан айтылған сөз атылған оқпен тең, ағызып сөйледі, сөздің майын тамызды тәрізді гиперболалық фразеологизмдер

сөз концептін тыңдаушыға әсер ететін, қоғамдық қатынасты реттейтін және адамды иландыратын күш ретінде танытады.

Ағылшын тіліндегі knowledge/speech (білім/сөйлеу) өрісі *know something like the back of your hand, know something inside out, blind someone with science, beyond me, kiss the Blarney stone, talk the hind leg off a donkey, not know your arse from your elbow* тәрізді тіркестерде көрінеді. Мұнда білім мен сөйлеу көбіне cognitive competence (танымдық құзырет), ignorance (білместік), persuasion (сендіру), mental control (саналық бақылау) және information overload (ақпараттық артық жүктеме) сияқты мағыналармен байланысты. Қазақ тілінде сөздің қоғамдық-этикалық құдіреті алдыңғы орынға шықса, ағылшын тілінде сөйлеу және білім тақырыбы жеке адамның ақпаратты меңгеруі, түсінуі, сендіруі немесе түсінбеуі арқылы ашылады.

Мал және animal/nature (жануар/табиғат) микроконцепттері. Қазақ тіліндегі мал концепті тек жануар атауларының жиынтығы емес, тіршілік, байлық, молшылық, қайғы, күш, қауіп және әлеуметтік жағдайды өлшейтін этномәдени өзек болып табылады. *Ақ түйенің қарны жарылды, ботадай боздады, ботасы өлген түйедей зарлады, қасқыр шапқан қойдай болды, бөрі тиген қойдай қылды, атан жілік, арқар мүйіз, арыстандай құтырды, алты басты айдаһар* сияқты тіркестерде жануар бейнесі нақты биологиялық нысан емес, мәдени-бағалаушытық эталон ретінде жұмсалады. Бота - зар мен мейірімді, түйе - молшылық пен көшпелі тіршілікті, қасқыр/бөрі - қауіп пен шабуылды, қой - бейбіттік пен әлсіздікті, арыстан - айбарды, айдаһар - мифтік дүлейлікті білдіреді.

Ағылшын тілінде animal/nature (жануар/табиғат) өрісі *work like a beaver, like a bull in a china shop, as blind as a bat, like a bear with a sore head, beard the lion in his den, have bats in your belfry, not give a rat's ass, a bee in your bonnet, pigs might fly, eat like a horse, run around like a headless chicken* сияқты тіркестерде көрінеді. Бұл бірліктер жануарлар бейнесін еңбекқорлық, дөрекілік, көрмеу, ашушандық, батылдық, оғаштық, немқұрайдылық, мүмкін еместік, көп жеу немесе бейберекет қимыл мағынасында жұмсайды. Ағылшын тілінде жануарлық бейне (animal imagery) көбіне тұрақталған идиомалық салыстыру (conventional idiomatic comparison) ретінде қызмет етеді. Екі тілде де жануар бейнесі адамның мінезін, күшін, күйін және әлеуметтік бағасын күшейтеді. Бірақ қазақ тіліндегі жануарлық код малшылық мәдениетпен, тіршілік қамымен және құндылықтық өлшеммен терең байланысады; ағылшын тілінде жануарлар көбіне мінез-құлықтық стереотип, идиомалық салыстыру және прагматикалық бағалау құралы ретінде қызмет етеді. Дәл осы айырмашылық образдық-когнитивтік аналогтарды анықтауда маңызды болады.

Қуат, төзім және power/conflict (қуат/қақтығыс), work/effort (еңбек/күш салу) концепттері. Қазақ тіліндегі қуат концепті денелік күш, ерлік, айбат, қаһар, қайсарлық және дүлейлік ұғымдарын қамтиды. *Азуы алты қарыс, алты басты айдаһар, ағыны тас ағызды, арыстандай құтырды, атан жілік, арқар мүйіз* сияқты тіркестерде күш адам бойындағы жай қабілет емес, жыртықшытық, мифологиялық көпбасылық, табиғи тасқын немесе алып денелік

өлшем арқылы ұлғайтылады. Бұл концепт батырлық дәстүрмен де, әлеуметтік үстемдікпен де, қауіп тудыратын айбармен де байланысты.

Төзім концепті еңбек, бейнет, қажу, шыдау және тіршілік үшін күш салу ұғымдарын біріктіреді. *Көз майын тауысты, түн ұйқысын төрт бөлді, өкпесін қолына алды, табанынан таусылды, күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмеді* сияқты тіркестерде адамның әрекеті денелік сарқылу және уақыттық шек арқылы сипатталады. Бұл жерде еңбек өнімділік өлшемі ғана емес, төзімділік пен бейнеттің моральдық құндылығы ретінде көрінеді. Қазақ дүниетанымында **төзім** қиындықты көтеру, тіршілік қамы үшін шыдау, отбасылық және қоғамдық борышты орындау мағынасымен тығыз байланысты.

Ағылшын тіліндегі power/conflict (қуат/қақтығыс) және work/effort (еңбек/күш салу) концепттері *armed to the teeth, with all guns blazing, battle of the giants, throw the book at someone, blood, sweat and tears, work yourself into the ground, bust a gut, bend over backwards, burn the candle at both ends* сияқты бірліктерде көрінеді. Мұнда күш көбіне қақтығыс, қару, құқықтық-жазалау, competition (бәсеке), violence (зорлық), confrontation (қақтығыс) модельдерімен, ал еңбек дененің тозуы, күштің сарқылуы және performance pressure (орындау қысымы) арқылы беріледі. Қазақта төзім этикалық-тіршілік мәнге жақын, ағылшын тілінде effort көбіне individual productivity (жеке өнімділік) және task achievement (тапсырманы орындау) аясында байқалады.

Сұлулық және beauty/appearance (сұлулық/сырт келбет) концепттері. Қазақ тіліндегі сұлулық концепті гиперболалық фразеологияда ай, күн, алтын, жібек, алма, мөлдірлік, ақтық және балғындық образдары арқылы беріледі. *Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар, айдай сұлу, алтын айдар, жібек шашты, қалам қас, алма бет, алтын асықтай, ай қабақ, алтын кірпік* тәрізді тіркестерде адам келбеті жарықтық, асылдық, нәзіктік, үйлесім және табиғи мінсіздік белгілерінің қосындысы ретінде концептуалданады. Қазақ эстетикалық танымында сұлулық табиғаттағы жарық денелермен, асыл металмен және жұмсақ материалдармен байланыстырылады.

Ағылшын корпусында beauty/appearance (сұлулық/сырт келбет) өрісі сан жағынан қазақ тіліндегідей орталық орынға шықпайды, бірақ *as bald as a coot, belle of the ball, thin as a rake, ugly as sin, as brown as a berry, take years off someone* сияқты тіркестер сырт келбет пен эстетикалық бағалаудың гиперболалық бейнеленуін көрсетеді. Бұл жерде сұлулық пен көрік көбіне social admiration (әлеуметтік сүйсіну), ugliness (ұсқынсыздық), thinness (арықтық), baldness (таздық), age effect (жас әсері) сияқты нақты physical appearance (физикалық сыртқы белгі) арқылы беріледі.

Екі тілдегі эстетикалық концепттерді салыстырғанда қазақ тілінде сұлулық мәдени идеалға, поэтикалық дәстүрге және табиғат-асылдық символикасына көбірек сүйенетіні байқалады. Ағылшын тілінде appearance (сырт келбет) көбіне жеке физикалық белгі, әлеуметтік тартымдылық немесе бағалауыштық стереотип ретінде көрінеді. Сондықтан қазақтағы ай-күн-алтын-жібек жүйесі ағылшын тіліндегі belle, ugly, bald, bones тәрізді денелік-әлеуметтік бағалау жүйесінен мүлдем басқаша.

Түстік, тұрмыстық-механикалық және прецеденттік микроконцепттер. Корпусты тексере келе, негізгі концепттермен бірге, гиперболалық мағынаны нақтылайтын бірқатар микроконцепттер мен мәдени кодтардың белсенді екенін көрсетті. Бұлардың қатарына түстік код, жануарлық/малшылық код, тұрмыстық-механикалық код, ақшалай-құндық код және прецеденттік-мифологиялық код жатады. Бұларды жеке үлкен концепт демей, негізгі ұғымдардың фразеологиялық сипатын нақтылайтын қосымша когнитивтік қабат ретінде қараған жөн. Осы қосымша қабатты бөліп көрсету өте маңызды, себебі кейін екі тілді салыстырғанда қай тұсы сәйкес келеді (эквивалент), қай тұсы мүлдем ұқсамайды немесе қай жерде когнитивтік аналогтар бар екенін дәл ажыратуға көмектеседі.

Қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологизмдерде түстік код ерекше мәдени салмаққа ие. Ақ түс көбіне тазалық, береке, молшылық, аналық ризалық немесе қарғыс мәнімен, қара түс маскара, қайғы, ауырлық, жамандық, әлеуметтік теріс бағамен, көк түс аспандық-кеңістіктік және сакралды бағдармен, ала түс тұрақсыздық, алауыздық, бейберекеттік мәнімен, қызыл түс қан, дау, тіл, суық, зорлық немесе қызу қақтығыс мәнімен, алтын түс асылдық, сұлулық және жоғары құнмен байланысты көрінеді. Сондықтан қазақ тіліндегі түстік компоненттер жай сипаттауыш белгі емес, ұлттық танымдағы құндылықтық бағалауды күшейтетін гиперболалық таңба қызметін атқарады.

Ағылшын тілінде түстік код басқа бағытта ұйымдасады. Blue компоненті сиректік, күтпегендік, сөйлеу қарқыны немесе кеңістік белгісін; black моральдық баға мен денелік зақым бейнесін; white қорқыныш, жалған тазалық немесе ерекше заттық құндылық мәнін; green қызғанышты; gold/silver/brass материалдық және әлеуметтік құнды білдіреді. Демек, екі тілде де түс гиперболалық мағынаны күшейтеді, бірақ қазақ тілінде ол көбіне этномәдени және сакралды-аксиологиялық мәнге, ағылшын тілінде идиомалық, әлеуметтік және прагматикалық бағалау мәніне көбірек сүйенеді.

Ағылшын корпусында қазақ тіліне тән емес тұрмыстық-механикалық бейнелер де кездеседі. Мысалы, *put someone through the wringer* тіркесінде адамның ауыр психологиялық қысымнан өтуі кір сығатын құрылғы немесе сыққыш механизм (wringer) арқылы бейнеленеді. Бұл жерде гипербола денені немесе жанды қысымға түсіруді тұрмыстық механизмнің әрекетімен ұштастырады. *Take someone to the cleaners, pull the plug, go down the plughole, everything but the kitchen sink, like a hot knife through butter* сияқты тіркестер де тұрмыстық заттар мен механизмдерді шектік баға құралына айналдырады. Қазақ тілінде мұндай образдар дәл сол күйінде қайталанбайды; олардың мағыналық аналогтары қысым, сарқылу, күйзелу, толық тазалау немесе құрып кету мағыналары арқылы беріледі.

Төмендегі кестеде негізгі концепттерді нақтылайтын микроконцепттер мен мәдени кодтар бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп, қолданылған деректер қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді мағыналық, концепттік және мәдени-танымдық тұрғыдан салыстыра сипаттауға негіз болады.

Кесте 11 – Негізгі концепттерді нақтылайтын микроконцепттер мен мәдени кодтар

Микроконцепт / мәдени код	Қазақ тіліндегі көрінісі	Ағылшын тіліндегі көрінісі	Когнитивтік қызметі	Салғастырмалы мәні
Түстік код	ақ түйенің қарны жарылды; ақ сүтін көкке сауды; ақ жерден қара болды; аузынан ақ ит кіріп, қара/көк ит шығады; қызыл қанға батты	once in a blue moon; talk a blue streak; beat someone black and blue; white as a sheet; green with envy; worth one's weight in gold	Бағаны, эмоцияны, әлеуметтік күйді және шектік әсерді түс арқылы күшейтеді	Қазақта сакралды-аксиологиялық, ағылшында идиомалық-прагматикалық сипат басым
Малшылық/жануарлық код	ботадай боздады; қасқыр шапқан қойдай; ақ түйенің қарны жарылды; атан жілік, арқар мүйіз; алты басты айдаһар	work like a beaver; like a bull in a china shop; as blind as a bat; beard the lion in his den; pigs might fly	Адам мінезін, эмоцияны, күшті, қауіп пен молшылықты жануар бейнесімен көрсетеді	Қазақта мал - тіршілік өзегі; ағылшында жануар - тұрақталған салыстыру коды
Тұрмыстық-механикалық код	дәстүрлі заттық бейнелер: қазан, шелек, қақпан, қамшы, арқан, қап, ине	put someone through the wringer; take someone to the cleaners; pull the plug; everything but the kitchen sink; like a hot knife through butter	Қысым, сарқылу, толықтық, жеңілдік немесе тоқтау мағынасын тұрмыстық затпен береді	Ағылшын тілінде индустриялық-тұрмыстық механизмдер айқынырақ көрінеді
Ақшалай-құндық код	бір тиынға тұрмайды; алтын көрсе, періште жолдан таяды; ат басындай алтын; адал итсіз қалды	break the bank; cost an arm and a leg; money to burn; not have a bean; not a brass farthing	Құн, жоқшылық, байлық және шығынды шектік бейнемен береді	Қазақта құт/жұтпен, ағылшында money/bank жүйесімен байланысады
Прецеденттік код	Алла, аруақ, ақ сүт, бата-қарғыс, Абылай, Асан қайғы	Abraham, Adam, Cain, Achilles, Methuselah, Procrustean, Pyrrhic	Мәдени жадты іске қосып, мағынаны күшейтеді	Қазақта ритуалдық-сакралды, ағылшында библиялық/классикалық интермәтін басым

Концепттік талдаудың маңызды нәтижелерінің бірі – концепт пен мәдени кодтың бір нәрсе емес екенін көрсету деп білеміз. Қазақ тіліндегі жүрек, жан, ар, құт, мал, дала сияқты концепттер белгілі бір мәдени кодтар арқылы репрезентацияланады: соматикалық код ішкі күйді, малшылық код береке мен қайғыны, түстік код ақтық пен қаралы күйді, кеңістік коды қолжетімсіздік пен қуанышты, сакралды код тағдыр мен қарғысты ашады. Ағылшын тілінде body (дене), mind (сана), money (ақша), hell/heaven (тозақ/жұмақ), time (уақыт), success (жетістік) сияқты концепттер денелік, қаржылық, библиялық, уақыттық, әлеуметтік және прецеденттік кодтар арқылы беріледі.

Концепттерді бір жазықтықта тізу олардың ішкі иерархиясын толық ашпайды. Қазақ және ағылшын гиперболалық фразеологиясында шек / limit жалпы метаконцепт ретінде көрінеді, бірақ оның айналасына әр тілде әртүрлі мәдени өзектер шоғырланады. Қазақ тілінде дала, жан, ар, құт, жұт, мал, тағдыр концепттері, ал ағылшын тілінде limit/totality (шек/тұтастық), body (дене), mind (сана), money/value (ақша/құндылық), success/failure (жетістік/сәтсіздік), time (уақыт), hell/heaven (тозақ/жұмақ), self (өздік тұлға) концепттері белсенді ұйымдастырушы қызмет атқарады.

Ядро-перифериялық сипат тек сандық көрсеткішпен анықталмайды. Кейде жиілігі төмен концепттің мәдени-аксиологиялық салмағы жоғары болуы мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі сұлулық пен тағдыр концепттері сан жағынан кейбір ірі өрістерден аз көрінгенімен, эстетикалық идеал, сакралды қорқыныш, бата-қарғыс этикасы және тағдырлық танымды танытуда маңызды. Ағылшын тілінде де sacred/precedent (сакралды/прецеденттік) өрісі жиілік жағынан алдыңғы қатарда тұрмаса да, библиялық, классикалық және тарихи-мәдени жадыны сақтайтын концепттік қабат ретінде мәнді. Демек, концепттік жүйені түсіндіруде сандық үлес, семантикалық тұрақтылық, мәдени уәжділік және салғастырмалы ерекшелік бірлікте қарастырылуы қажет.

Кесте 12 – Мәдени кодтар арқылы көрінетін концепттер

Мәдени код	Қазақ тілінде белсенді концепттер	Ағылшын тілінде белсенді концепттер	Салғастырмалы түсіндірме
Соматикалық код	жан, жүрек, ар, қуат, төзім	body (дене), heart (жүрек), blood (қан), skin (тері), mind (сана)	Екі тілде де дене ішкі күйді өлшейді, бірақ қазақта жан-көңіл, ағылшында body/mind бөлінісі айқын
Кеңістік-космологиялық код	дала, көк, шек, тағдыр	space/time (кеңістік/уақыт), moon (ай), cloud (бұлт), world (әлем)	Қазақта дала-көк этномәдени кеңістік, ағылшында space-time scale (кеңістік-уақыттық шкала) басым

12-кестенің жалғасы

Малшылық/жан уарлық код	мал, құт, жұт, қуат, жан	animal/nature (жануар/табиғат), power (қуат), emotion (эмоция)	Қазақта мал концепттік өзек, ағылшында жануар көбіне салыстырмалы код
Түстік код	құт, ар, жұт, сұлулық, тағдыр	emotion (эмоция), value (құндылық), social/moral (әлеуметтік/моральдық), space/time (кеңістік/уақыт)	Қазақта түс құндылықтық-сакралды мәнге, ағылшында идиомалық бағалау мен прагматикалық күшейтуге жақын
Материалдық код	құт, жұт	money/value (ақша/құндылық), success/failure (жетістік/сәтсіздік)	Қазақта береке мен жұт, ағылшында ақша, банк, нарықтық құн, табыс/сәтсіздік
Тұрмыстық-механикалық код	дәстүрлі заттық бейнелер	household/mechanical imagery (тұрмыстық-механикалық бейнелілік)	Ағылшын тілінде wringer, cleaners, plug, kitchen sink сияқты бейнелер қысым мен толықтықты көрсетеді
Сакралды код	тағдыр, ажал, ар	sacred/precedent (сакралды/прецеденттік), hell/heaven (тозақ/жұмақ)	Қазақта бата-қарғыс пен тағдыр, ағылшында библиялық/мифтік прецедент

Жоғарыдағы кестеде зерттеу материалын жүйелеуге негіз болатын негізгі өлшемдер, салыстырмалы белгілер және олардың мәтіндегі талдаумен байланысы көрсетілген.

Кесте 13 – Қазақ және ағылшын гиперболалық фразеологиясындағы концепт паспорты

Концепт	Ядролық белгі	Перифериялық қабат	Қазақ тіліндегі көрініс	Ағылшын тіліндегі көрініс
шек / limit	норма шегінен асу	сан, толықтық, мүмкін еместік, кеңістік	алты батпан азап; аузы алты қарыс	from A to Z; the whole nine yards
жан / heart-mind	ішкі күйдің шектен шығуы	жүрек, зәре, қан, тері, ақыл	зәресі ұшты; жүрегі тас төбесіне шықты	make your blood boil; blow someone's mind
ар / social value	қоғам алдындағы бедел	бет, күйе, ұят, reputation, status	беті күйді; абыройы айрандай төгілді	too big for your boots; not as black as painted

13-кестенің жалғасы

құт / value	құндылық пен береке	ақ түс, сүт, май, ақша, банк	ақ түйенің қарны жарылды	break the bank; money to burn
ажал / death	өмір шекарасы	ауыз, аран, көр, death, danger	ажал аузында; ажал аранын ашты	bite the dust; scared stiff
дала-көк / space-time	кеңістік пен қашықтық	қыр, аспан, moon, cloud, beyond	алты қырдың ар жағында	the back of beyond; once in a blue moon
мал / animal code	тіршілік пен мінез өлшемі	төрт түлік, жыртқыш, animal stereotype	ботадай боздады; қасқырдай тиді	work like a beaver; like a bat out of hell
тағдыр / sacred precedent	адамнан жоғары күш	бата-қарғыс, hell/heaven, myth	адамның басы - Алланың добы	raise hell; in seventh heaven
түс / color code	бағалауды көрнекі күшейту	ақтық, қаралық, көк, blue, green, gold	ақ жерден қара болды; ақ сүтін көкке сауды	green with envy; white as a sheet; worth weight in gold
механизм / household-mechanical	қысым және сарқылу бейнесі	сыққыш, тазалау, тығын, шұңғыл, тұрмыстық зат	мағыналық аналогтар: қысымға түсу, жанын сығу	put someone through the wringer; pull the plug

Жоғарыдағы кестеде зерттеу материалын жүйелеуге негіз болатын негізгі өлшемдер, салыстырмалы белгілер және олардың мәтіндегі талдаумен байланысы көрсетілген.

Қазақ және ағылшын концептосферасының ішкі жүйесі екі түрлі мәдени бағдарды көрсетеді. Қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологизмдердің концептосферасында **шек** метаконцепті барлық мағыналық өрістерді ұйымдастыратын негізгі тетік ретінде көрінеді. Алайда бұл шек абстрактілі логикалық өлшем күйінде қалмай, қазақ мәдениетіне тән сан-мөлшерлік, кеңістіктік, денелік-рухани, малшылық, тұрмыстық, түстік және сакралды бейнелер арқылы нақтыланады. Алты, жеті, қырық, батпан, қарыс, көк, жер, қыр, жан, жүрек, бет, түйе, бота, нар, ақ сүт, айран, от, күйе сияқты компоненттер гиперболалық мағынаның ұлттық тілдік санада қалай бейнеленетінін көрсетеді.

Ағылшын тіліндегі гиперболалық фразеологизмдердің концептосферасында limit/totality (шек/тұтастық), body (дене), mind (сана), money/value (ақша/құндылық), success/failure (жетістік/сәтсіздік), death/danger (өлім/қауіп), hell/heaven (тозақ/жұмақ), time/space (уақыт/кеңістік), self (өздік тұлға) сияқты концепттік өрістер басым. Мұнда шектілік көбіне толық қамту, абсолютті терістеу, мүмкін еместік, толық сарқылу және шексіз уақыт арқылы беріледі. body (дене) концепті құнды, еңбекті, қорқынышты, ашуды және мінезді дене мүшелері арқылы сипаттайды; mind (сана) ақылдың шегінен шығу,

түсінбеу, таңдану және бақылаудан айырылу мағыналарын ұйымдастырады. money/value (ақша/құндылық) нарықтық құн, шығын, ресурс, тәуекел және қаржылық дербестік өлшемдерімен байланысты.

Концепттік асимметрия екі тілдегі фразеологиялық мағынаның мәдени негізі бірдей емес екенін көрсетеді. Қазақ тіліндегі құт, жұт, мал, ар, тағдыр концепттері ағылшын тілінде дәл сол күйінде қайталанбайды; ағылшын тіліндегі money/value (ақша/құндылық), success/failure (жетістік/сәтсіздік), mind (сана), self (өздік тұлға), hell/heaven (тозақ/жұмақ) концепттері де қазақ тіліндегі ұқсас мағыналармен толық сәйкес келмейді. Мысалы, қазақтағы құт тек байлық емес, береке, ырыс, ақтық, малшылық тіршілік және әлеуметтік тыныштықты қамтиды; ағылшын тіліндегі money/value (ақша/құндылық) көбіне қаржылық құн, шығын, банк, табыс және жеке ресурс ұғымдарымен байланысты.

ТТ пен КЖ бірін-бірі алмастырмайды. ТТ фразеологизмнің не туралы екенін көрсетсе, концепттік талдау сол мағынаның артында қандай ұлттық-менталдық өзек, мәдени тәжірибе және бағалау жүйесі тұрғанын ашады. Мәселен, қорқыныш екі тілде де ортақ тақырып болғанымен, қазақ тілінде ол жан, жүрек, зәре, ажал арқылы, ағылшын тілінде body (дене), death (өлім), skin (тері), blood (қан), mind (сана) арқылы концептуалданады. Сол сияқты молшылық қазақ тілінде құт, мал, ақтық, сүт, май арқылы, ағылшын тілінде money (ақша), value (құндылық), success (жетістік), fortune (дәулет/сәттілік), bank (банк/қаржы) арқылы ұйымдасады.

Кесте 14 – Концепттік асимметрияның типтік мысалдары

Салғастырмалы жағдай	Қазақ фразеологизмі	Ағылшын фразеологизмі	Концепттік қорытынды
Ортақ тақырып, әртүрлі концепт	ақ түйенің қарны жарылды	be in the money	Молшылық: қазақта құт/мал, ағылшында money/value (ақша/құндылық)
Ортақ эмоция, әртүрлі код	ботадай боздады	cry one's eyes out	Қайғы: қазақта мал/жан, ағылшында body/eyes (дене/көз)
Ортақ шек, әртүрлі масштаб	алты қабат аспанның ар жағында	not in a million years	Мүмкін еместік: қазақта кеңістік-көк, ағылшында уақыт-сан
Ортақ қуаныш, әртүрлі аспан бейнесі	төбесі көкке жетті	over the moon	Қуаныш: қазақта көк, ағылшында moon/cloud (ай/бұлт)
Ортақ қауіп, әртүрлі өлім бейнесі	ажал аузында	by the skin of your teeth	Қауіп: қазақта ажал/ауыз, ағылшында body/skin (дене/тері)
Әлеуметтік баға, ұлттық ерекшелік	абыройы айрандай төгілді	drag one's name through the mud	Қазақта ар ақ тағаммен, ағылшында reputation/name/mud арқылы беріледі

14-кестенің жалғасы

Тұрмыстық-механикалық бейне	жанын сығып алды / қатты қысым көрді	put someone through the wringer	Ағылшын тілінде қысым кір сығатын механизм арқылы беріледі; қазақта мағыналық аналог бар, образ дәл сәйкес емес
Түстік бағалау	ақ жерден қара болды	not as black as you are painted	Қазақта ақ/қара моральдық тазалық пен масқараны, ағылшында black әлеуметтік жағымсыз бағалауды білдіреді

Жоғарыдағы кестеде зерттеу материалын жүйелеуге негіз болатын негізгі өлшемдер, салыстырмалы белгілер және олардың мәтіндегі талдаумен байланысы көрсетілген.

Концепттік талдау фразеологизмдердің мағыналық өзегін айқындап қана қоймай, олардың қандай құндылықтық жүйеге бірігетінін көрсетеді. Қазақ материалында қауымдық ар-намыс, ел алдындағы бедел, береке мен жұт, малшылық тәжірибе, дала-көк кеңістігі, тағдыр және бата-қарғысқа қатысты сакралды сана басым көрінеді. Ағылшын материалында жеке денелік тәжірибе, ақыл-сана мен өзіндік бақылау, money/value (ақша/құндылық), success/failure (жетістік/сәтсіздік), hell/heaven (тозақ/жұмақ), classical/biblical precedent (классикалық/библиялық прецедент), time/space (уақыт/кеңістік) арқылы құрылатын бағалау жүйесі айқындалады. Осылайша концепттер құндылықтық картада қайта тізілмей, әр тілдің фразеологиялық санасында қандай мәдени-бағалаушылық өзек басым екенін жинақтап көрсетеді.

Корпус материалынан алынған қосымша микроконцепттер негізгі концепттік жүйені нақтылай түсті. Қазақ тіліндегі түстік код, әсіресе ақ, қара, көк, ала, қызыл, алтын түстері ұлттық құндылық, сакралды баға, әлеуметтік масқара, сұлулық және молшылық мәндерін күшейтсе, ағылшын тіліндегі blue, black, white, green, gold, brass түстері сиректік, денелік зақым, қорқыныш, қызғаныш, құн және әлеуметтік баға мағыналарын идиомалық тұрғыдан тұрақтандырады. Қазақ тіліндегі жануарлық код малшылық мәдениетпен, ағылшын тіліндегі жануарлық код мінез-құлықтық стереотиппен тығыз байланысты. Ағылшын корпусындағы wringer, cleaners, plug, kitchen sink сияқты тұрмыстық-механикалық бейнелер қазақ тілінде дәл қайталанбайтын ерекше когнитивтік қабат түзеді.

Қорыта айтқанда, қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ-тердің концепттік жүйесі ортақ адамдық тәжірибеге сүйенгенімен, әр тілдің мәдени коды арқылы әртүрлі ұйымдасады. Қазақ материалында дала, жан, тағдыр, ажал, құт, ар, сөз, мал, түс тәрізді ұғымдық өзектер ұлттық дүниетанымның қауымдық, сакралды, эстетикалық және тұрмыстық қабаттарын айқындаса, ағылшын материалында body (дене), mind (сана), money/value (ақша/құндылық), death/danger (өлім/қауіп), success/failure (жетістік/сәтсіздік), space/time (кеңістік/уақыт), household/mechanical imagery (тұрмыстық-механикалық бейнелілік) сияқты концепттер жеке тәжірибе, денелік өлшем, материалдық

ресурс, прецеденттік мәдени білім және тұрмыстық-механикалық бейнелеумен тығыз байланысады. Бұл айырмашылықтар кейінгі модельдік және салғастырмалы талдауға негіз болады: тақырыптық ұқсастық екі тілдегі фразеологизмдердің толық эквивалент екенін білдірмейді, ал концепт, мәдени код және ішкі образ деңгейіндегі айырмашылық гиперболалық мағынаның ұлттық-мәдени сипатын нақты көрсетеді.

2.4 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің гиперболалық модельдері

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ-тердің модельдік жүйесін сипаттау фразеологиялық мағынаның сыртқы мазмұнын ғана емес, оның шектік бейнеге айналу жолын анықтауға мүмкіндік береді. Гиперболалық фразеологизм дайын тілдік бірлік ретінде белгілі бір күйді, әрекетті, сапаны немесе бағалауды білдіреді; ал модельдік талдау осы мағынаның қандай когнитивтік операция арқылы күшейтілетінін, қандай образ арқылы тұрақтанатынын және қандай бағалауыштық әсер тудыратынын көрсетеді.

Гиперболалық модель фразеологизм құрамындағы мағыналық түрткінің мәдени уәжді бейне арқылы қалыпты межеден асып, тұрақты фразеологиялық формада бекіген күшейту тетігі ретінде қарастырылады. Мұндай модель нақты бір сөздің тура мағынасына да, жеке концепт атауына да толық теңеспейді; ол фразеологизмнің ішкі формасы, бейнелік коды, градуалдық күшейту бағыты және прагматикалық әсері тоғысқан кешенді құрылым болып табылады.

Модель ұғымының теориялық негізі бірнеше ғылыми бағытпен сабақтасады. Ю.М. Лотман мәдениетті таңбалық жүйе ретінде қарастырып, мәдени құбылыстардың модельдеуші сипатын көрсетеді [37, 158]. Бұл қағида фразеологизмдерді белгілі бір ұжымдық тәжірибені, бағалау нормасын және мәдени жадты сақтайтын таңбалық құрылым ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Дж. Лакоффың идеалданған когнитивтік модельдер теориясы тілдік мағынаның адамның дүниені категориялау тәжірибесімен байланысты қалыптасатынын негіздейді [159]. М. Джонсонның бейнесхема туралы тұжырымы мағынаның денелік және кеңістіктік тәжірибеге сүйенетінін түсіндіреді [17]. Р. Лангакер когнитивтік грамматикада мағынаны концептуалдық құрылыммен және домендік біліммен сабақтастыра сипаттайды [18]. Ч.Филлмордың фреймдік семантикасы тұрақты тіркестің мағынасы оны туындататын мәдени-жағдаяттық біліммен бірге ашылатынын көрсетеді [19]. Л. Талми күш динамикасын «“Force dynamics” refers to a previously neglected semantic category – how entities interact with respect to force» [24, б. 49] деп анықтап, оны нысандардың күш тұрғысынан өзара әрекеттесуін сипаттайтын семантикалық категория ретінде қарастырады. Бұл тұжырым фразеологиялық мағынаны күш жұмсау, оған қарсыласу, кедергіні жеңу немесе әрекетті тежеу сияқты қатынастар арқылы талдауға негіз болады.

Мәдени модельдер теориясында Д. Холланд пен Н. Куинн, Р. Д’Андрейд пен К. Стросс адамның әрекеті мен бағалауы мәдени білімнің тұрақты модельдері арқылы ұйымдасатынын көрсетеді [160, 161]. Осы тұрғыдан алғанда,

қазақ тіліндегі мал, көк, бет, айран, ақ сүт, ажал, жұт, құт тәрізді бейнелер де, ағылшын тіліндегі blood (қан), skin (тері), arm and leg (қол мен аяқ), bank (банк), hell (тозақ), heaven (жұмақ), moon (ай), world (әлем) тәрізді компоненттер де фразеологиялық мағынада кездейсоқ қолданылмайды; олар белгілі бір тәжірибелік білімді шектік бейнелеуге қатысатын МК ретінде қызмет етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, когнитивтік модель ұғымы ішкі форма, уәжділік, КӨ, МК және эмоциялық-бағалауыштық әсер арасындағы байланысты біріктіретін теориялық тетік ретінде танылады. Қазіргі когнитивтік фразеологияда идиомалық бірліктерді бір ғана метафоралық модель арқылы емес, мағынаның жасалуы, түсіндірілуі, уәжділігі және қабылдануы тұрғысынан кешенді қарастыру қажеттігі күшейіп келеді. Ю. Ковалюк идиомаларды зерттеуде “a multifaceted approach to the study of idioms” [162, б. 288] қажет екенін атап көрсетіп, мұндай талдауға meaning-making, interpretation, motivation and comprehension ұғымдарын енгізеді. Бұл пікір ГНФ-тердің мағынасы тек сыртқы бейнелілікпен емес, ішкі форма, образдық уәж, концепттік құрылым және мәдени тәжірибе арқылы қалыптасатынын дәлелдейді.

Гиперболаның қазіргі зерттеулерде эмоциялық әсермен байланыста қарастырылуы да маңызды деп есептейміз. С.Десай, К.Бэйли және Р.Филик гиперболаның адресат қабылдауына ықпалын талдай отырып, оның “increased the perceived emotional intensity” [163, б. 4]. екенін көрсетеді. Осыған қоса авторлар “hyperbole effectively enhances emotionality” [163, б. 4] деп тұжырымдайды. Бұл дерек гиперболалық фразеологизмдердің когнитивтік моделінде шектік өлшем мен мөлшерлік асыра көрсету ғана емес, эмоциялық қарқын мен бағалауыштық әсер де негізгі ұйымдастырушы компонент екенін анықтап, қазақ тіліндегі *мың өліп, мың тірілу, көзі шаңырақтай болды, жанды жегідей жеді* тәрізді бірліктер адамның тәжірибесіндегі шынайы жағдайды тура сипаттамай, оны эмоциялық-интенсивтік модель арқылы күшейтіп бейнелейтінін көре аламыз.

Қазақ тіл біліміндегі фразеологиялық және этнолингвистикалық зерттеулер тұрақты тіркестердің мағынасын халықтың мәдени тәжірибесімен және бейнелі ойлауымен байланыстыра түсіндіруге негіз болады. А. Тымболова, Қ. Қалыбаева және А. Мурзинова тұрақты тіркестер құрамында сақталған тарихи уәждерді талдап, мағынасы көмескіленген сөздерді түсіндіруде халықтың өткені мен мәдени байланыстарын ескерудің маңызын көрсетеді [164, б. 44-45]. Т.Ермекова мен Н. Жаңабаева қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипатын ұлттық дүниетаным және салт-дәстүрмен сабақтастыра қарастырады [165, б. 25-27]. Бұл еңбектер тілдік бірліктердің мәдени мазмұнын олардың қалыптасуына негіз болған тарихи тәжірибе мен ұлттық түсініктер арқылы ашуға мүмкіндік береді.

Фразеологиялық мағынаның бейнелік негізін түсіндіруде Г. Смағұлова мен Р. Авакованың зерттеулері маңызды. Г. Смағұлова фразеологиялық концепт, ішкі форма және фреймдік талдау мәселелерін қарастырып, тұрақты тіркестердің когнитивтік және ұлттық-мәдени ерекшеліктерін байланыстыра сипаттайды [94]. Қ. Қалыбаеваның қыпшақ тілдері материалдарына негізделген еңбегі

фразеологизмдерді салыстырмалы тұрғыдан зерттеуге арналған [46]. Р. Авакова фраземалардың ішкі формасын, бейнелік және символдық мағынасын талдап, коннотацияның фразеологиялық мағына құрылымындағы орнын ашады [96].

Осы еңбектерге сүйене отырып, зерттеуімізде гиперболалық фразеологизмдердің бейнелік негізін, мәдени уәжін және бағалауыштық мағынасын өзара байланыста қарастырамыз. Ішкі форманы талдау әсірелеуге қандай бейне негіз болғанын анықтауға көмектессе, мәдени код сол бейненің ұлттық дүниетанымдағы мәнін ашуға мүмкіндік береді. Ал бағалауыштық мағына сөйлеушінің әсірелеу арқылы білдірген қатынасын түсіндіреді. Мұндай талдау қазақ және ағылшын тілдеріндегі мағыналас фразеологизмдердің бейнелік және мәдени тұрғыдан қаншалықты сәйкес келетінін айқындауға қажет.

Фразеологизмнің ішкі формасы гиперболалық модельді анықтауда ерекше қызмет атқарады. Ішкі форма фразеологизмнің сыртқы тұлғасы мен тұтас ауыспалы мағынасы арасындағы бейнелік байланысты сақтайды. А.В. Кунин фразеологиялық мағынаның тұрақтылық, тұтастық және экспрессивтік белгілерін жүйеледі [86]. А.П. Василенко ішкі форманы мағынаны ұйымдастыратын ассоциативті-бейнелік құрылым ретінде сипаттады [108]. Т.З. Черданцева тұрақты тіркестерде тарихи салыстыру көмескіленгенімен, образдық із сақталатынын көрсетті [110]. Демек, модельдік талдауда фразеологизмнің қазіргі мағынасы ғана емес, сол мағынаны ұстап тұрған бейнелік негіз де ескеріледі.

Кесте 15 – Гиперболалық модельді айқындайтын негізгі талдау өлшемдері

Талдау өлшемі	Мазмұны	Мысалдық көрініс	Модельдік қызметі
Мағыналық түрткі	Фразеологизм білдіретін бастапқы күй, әрекет, сапа немесе баға	қорку, қуану, кедейлену, масқара болу, алыс болу	Модель іске қосылатын семантикалық негізді анықтайды
Бейнелік код	Мағынаны нақтылайтын мәдени немесе тәжірибелік образ	дене, кеңістік, түс, жануар, тұрмыстық зат, сакралды атау	Әсірелеудің қандай образ арқылы берілгенін көрсетеді
Гиперболизация операциясы	Белгінің қалыпты межеден қалай асырылатыны	шекке жеткізу, өлшемнен асыру, денеге көшіру, заттандыру	Модель атауын анықтайтын басты тетік болады
Ішкі форма	Тұтас фразеологиялық мағына мен бастапқы образ арасындағы байланыс	күйенің бетке жағылуы, қанның суынуы, көздің шарасынан шығуы	Мәдени уәжді түсіндіреді
Бағалауыштық әсер	Сөйлеушінің эмоциялық, аксиологиялық немесе прагматикалық ықпалы	қатты қорқыту, масқаралау, ерекше мақтау, толық жоққа шығару	Фразеологизмнің қолданыстық қызметін ашады

15 – кестеде зерттеу материалын жүйелеуге негіз болатын негізгі өлшемдер, салыстырмалы белгілер және олардың мәтіндегі талдаумен байланысы көрсетілген.

Гиперболалық модель: когнитивтік схема мен мәдени образдың шектік фразеологиялық формаға айналуы

Сурет 6 – Гиперболалық модельдің құрылымдық тетігі

Суретте ГМ-нің құрылымдық тетігі көрнекі түрде көрсетіліп, зерттеу нысанына қатысты негізгі компоненттердің өзара байланысы мен ұйымдасу бағыты айқындалады.

Корпус материалын модельдік тұрғыдан саралау барысында гиперболалық фразеологизмдер мағынаны шектік деңгейге жеткізетін операциялық тетік бойынша айқындалды. Жануар, табиғат, ақша, түс, дене, кеңістік, сакралды прецедент сияқты компоненттер барлық жағдайда дербес модель ретінде алынбайды; олар белгілі бір модельдің жүзеге асуындағы бейнелік код немесе ішкі микросценарий ретінде түсіндіріледі. Модель атауы фразеологиялық мағынаның қалай күшейетінін, яғни қандай когнитивтік операция арқылы тұрақты гиперболалық бейнеге айналатынын білдіреді.

Осы қағидаға сүйене отырып, қазақ тіліндегі 1295 және ағылшын тіліндегі 1640 гиперболалық фразеологизмнің ішінен сегіз негізгі гиперболалық фразеологизм анықталды. Олар: 1) шектік дәрежеге жеткізу моделі; 2) өлшемдік нормадан асыру моделі; 3) дерексіз күйді денелік реакцияға көшіру моделі; 4) кеңістік межесі арқылы әсірелеу моделі; 5) ішкі күйдің асқыну моделі; 6) эталондық ұқсату арқылы әсірелеу моделі; 7) аксиологиялық мәнді заттандыру моделі; 8) экзистенциялық шек арқылы әсірелеу моделі. Бұл модельдер гиперболалық мағынаның сандық, өлшемдік, денелік, кеңістіктік, аффективтік, эталондық, аксиологиялық және болмыстық шектер арқылы құрылатынын көрсетеді.

Бір фразеологизм бірнеше бейнелік кодты қатар қамтуы мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі *құйындай ұшты* тіркесінде қозғалыс, табиғи құбылыс және жылдамдық қатар көрінеді, бірақ оның негізгі гиперболизация тетігі жылдамдықты құйын эталонымен ұқсату арқылы күшейту болып табылады. Ағылшын тіліндегі *work like a beaver* тіркесі тақырыптық тұрғыдан еңбекке, мәдени коды жағынан жануар бейнесіне қатысты болғанымен, модельдік тұрғыдан эталондық ұқсату арқылы әсірелеуге жатады. Сондықтан сандық есепте әр фразеологизм негізгі тетік бойынша бір модельге енгізілді; қосымша кодтар сапалық талдауда сипатталды.

Кесте 16 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық модельдердің типологиясы

№	Гипербол алық модель	Гиперболизация тетігі	Бейнелік кодтар	Қазақ тіліндегі мысалдар	Ағылшын тіліндегі мысалдар
1	Шектік дәрежеге жеткізу моделі	Белгі ең жоғары, ең төмен, толық немесе нөлдік межеге жеткізіледі	сан, толықтық, жоқтық, мүмкін еместік	<i>алты малта ас болмай; бір тиынға тұрмайды; жеті қараңғы түн</i>	<i>bugger all</i> (түк те жоқ); <i>the whole caboodle</i> (бәрі түгел); <i>never in a million years</i> (ешқашан)
2	Өлшемдік нормадан асыру моделі	Заттың, дененің немесе белгінің табиғи шамасы мүмкін емес деңгейге ұлғайтылады не кішірейтіледі	көлем, ұзындық, биіктік, салмақ, дене пропорциясы	<i>астыңғы ерні жер тіреп, үстіңгі ерні көк тіреп; бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс; ат басындай алтын</i>	<i>as long as your arm</i> (өте ұзын); <i>bursting at the seams</i> (лық толы); <i>knee-high to a grasshopper</i> (өте кішкентай)
3	Дерексіз күйді денелік реакцияға көшіру моделі	Эмоция, еңбек, қорқыныш, құн немесе күй денедегі өзгеріс, бұзылу, ауырсыну, сарқылу арқылы беріледі	жүрек, көз, қан, сүйек, тері, ауыз, тізе	<i>еті тітіркенді; еттен өтіп, сүйекке жетті; аузына құм құйылды; өкпесі аузына тығылды</i>	<i>make your blood curdle</i> (жан түршіктіру); <i>jump out of your skin</i> (қатты шошу); <i>work your fingers to the bone</i> (әбден еңбек ету)
4	Кеңістік межесі арқылы әсірелеу моделі	Қуаныш, алыстық, мәртебе, қолжетімсіздік немесе шек жоғары/төмен, алыс/жақын, іш/сырт бағытымен беріледі	көк, аспан, жер, қыр, ай, әлем, арғы шек	<i>ат жетпес; жер түбі ит; аспанмен астасқан; аяқ жетпес жер</i>	<i>the back of beyond</i> (ит арқасы қиян); <i>in seventh heaven</i> (жетінші аспанда); <i>through the roof</i> (шарықтау)
5	Ішкі күйдің асқыну моделі	Эмоция немесе психикалық күй адамның ішкі тепе-теңдігін бұзып, бақылаудан шыққан күй ретінде көрінеді	абыржу, аласұру, есінен адасу, жалын, дауыс, қозғалыс	<i>жын буган бақсыдай бүлінді; есі ауды; ала сапыран болды; ішіне арыстан ойнап бара ма</i>	<i>go bananas</i> (есінен адасқандай болу); <i>go ballistic</i> (қатты ашулану); <i>be at your wits' end</i> (әбден сасу)

16-кестенің жалғасы

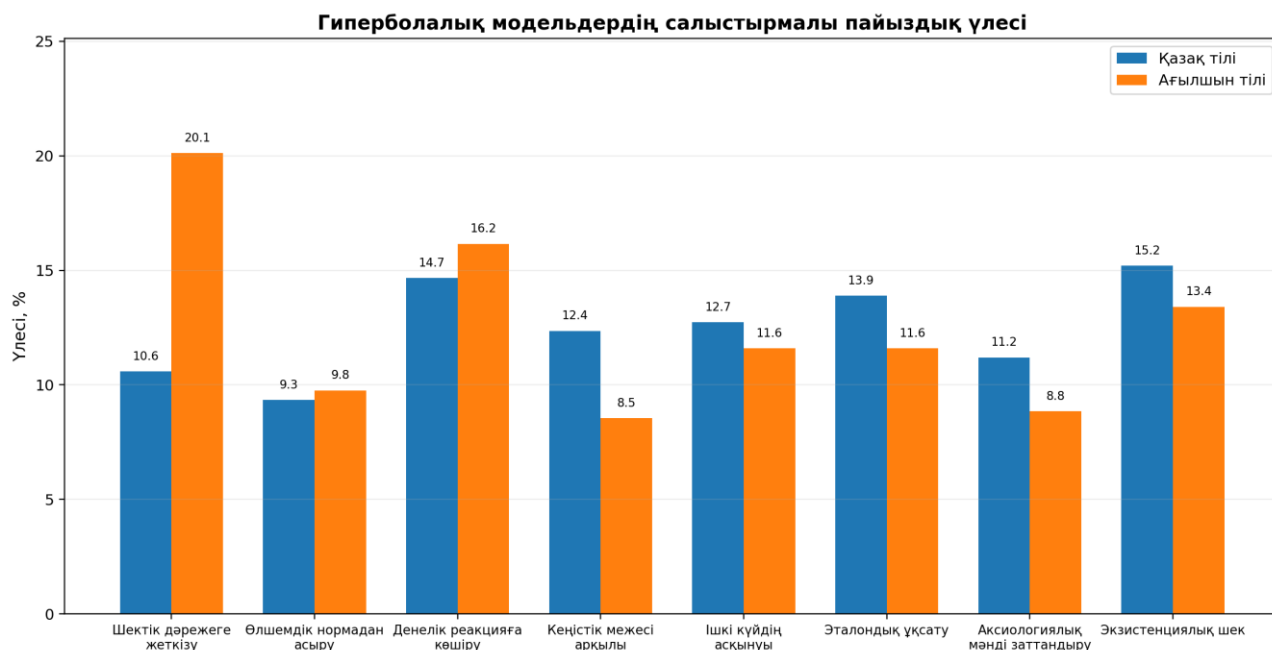
6	Эталондық ұқсату арқылы әсірелеу моделі	Белгі белгілі бір мәдени, табиғи, жануарлық, мифтік немесе прецеденттік эталонмен салыстыру арқылы күшейтіледі	-дай/-дей, like, as...as, эталон, үлгі	құйындай ұшты; арадай талады; қасқыр шапқан қойдай болды; кесекті аю	<i>work like a beaver</i> (құндыздай еңбек ету); <i>as blind as a bat</i> (жарқанаттай соқыр); <i>like a cat on a hot tin roof</i> (мазасыз)
7	Аксиологиялық мәнді заттандыру моделі	Ар, ұят, бедел, кінә, тазалық, сұлулық сияқты құндылықтық мағына зат, дақ, түс, із, таңба немесе төгілген нәрсе ретінде беріледі	бет, күйе, дақ, айран, ақ/қара, алтын, кір	бетке шіркеу болды; бетіне күйе жақты; ақ жерден қара болды; бетінің суы бес төгілді	<i>someone's name is mud</i> (аты жаман болу); <i>drag through the mud</i> (қаралау); <i>whiter than white</i> (мінсіз таза)
8	Экзистенциялық шек арқылы әсірелеу моделі	Қауіп, қорқыныш, қиындық, тағдыр немесе түпкі нәтиже өмір, өлім, ажал, тозақ, ақырзаман, соңғы сәт межесімен беріледі	ажал, өлім, ақырзаман, тозақ, жұмақ, соңғы мүмкіндік	ажалдың аузына түсті; жаны ұстараның жүзінде тұр; жер жастанғыр; кереңді же	<i>at death's door</i> (өлім аузында); <i>go through hell and back</i> (азаптан өту); <i>down to the wire</i> (соңғы сәтке дейін)

Кестеде қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп берілген. Бұл деректер қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді мағыналық, концепттік және мәдени-танымдық тұрғыдан салыстыра сипаттауға негіз болады.

Кесте 17 – Қазақ және ағылшын корпусындағы гиперболалық модельдердің сандық-үлестік арақатынасы

№	Модель	Қазақ тілі	Ағылшын тілі
1	Шектік дәрежеге жеткізу	137 / 10.58%	330 / 20.12%
2	Өлшемдік нормадан асыру	121 / 9.34%	160 / 9.76%
3	Денелік реакцияға көшіру	190 / 14.67%	265 / 16.16%
4	Кеңістік межесі арқылы ұлғайту	160 / 12.36%	140 / 8.54%
5	Ішкі күйдің асқынуы	165 / 12.74%	190 / 11.59%
6	Эталондық ұқсату	180 / 13.90%	190 / 11.59%
7	Аксиологиялық мәнді заттандыру	145 / 11.20%	145 / 8.84%
8	Экзистенциялық шек	197 / 15.21%	220 / 13.41%

Жоғарыдағы кестеде зерттеу материалын жүйелеуге негіз болатын негізгі өлшемдер, салыстырмалы белгілер және олардың мәтіндегі талдаумен байланысы көрсетілген.

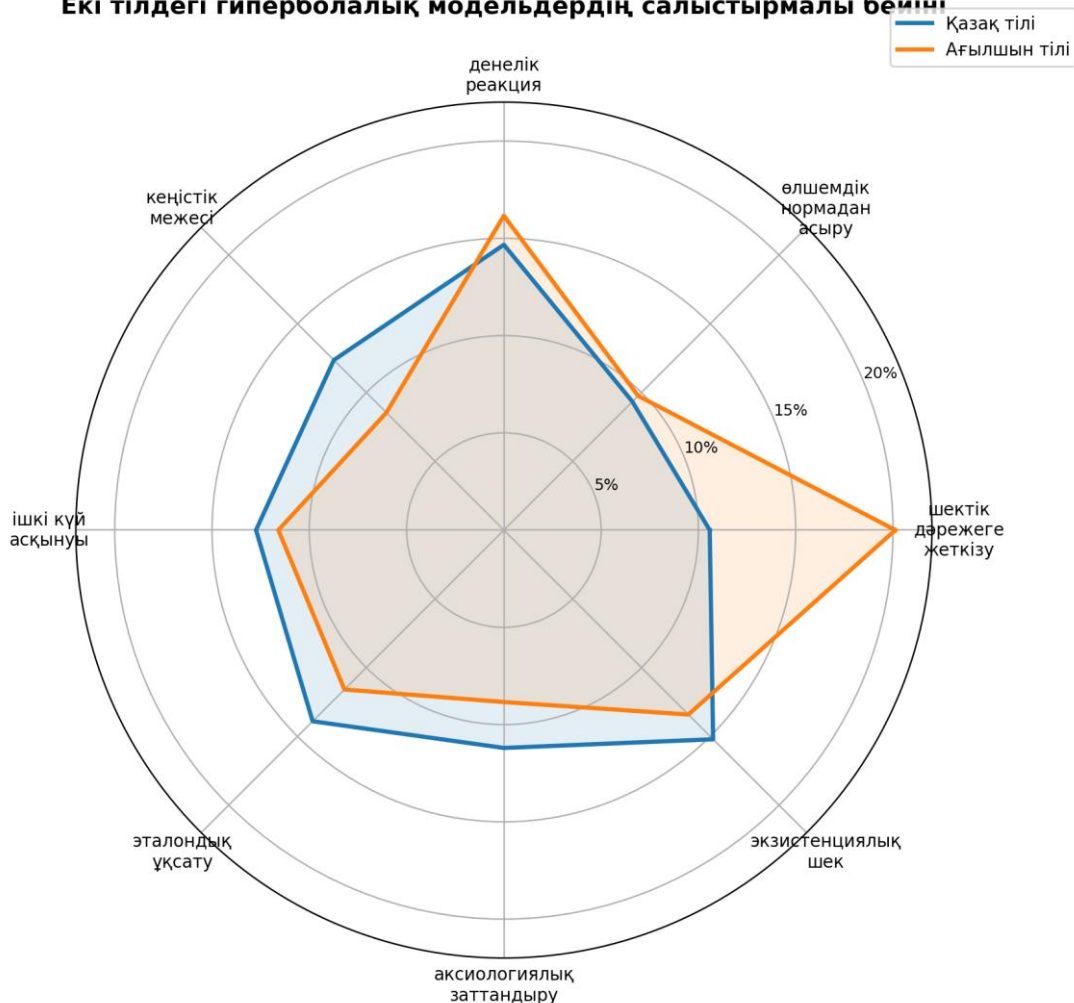

Сурет 7 – Гиперболалық модельдердің салыстырмалы пайыздық үлесі

Суретте гиперболалық модельдердің салыстырмалы пайыздық үлесі көрнекі түрде көрсетіліп, зерттеу нысанына қатысты негізгі компоненттердің өзара байланысы мен ұйымдасу бағыты айқындалады.

Сандық көрсеткіштер қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГМ-дердің жоғары деңгейдегі операциялық тетіктер бойынша ішінара жақындайтынын, бірақ олардың белсенділік бағыты бірдей емес екенін көрсетеді. Ағылшын корпусында шектік дәрежеге жеткізу моделі айқын басым: ол 330 бірлікті, яғни 20.12%-ды құрайды. Қазақ тілінде бұл модель 137 бірлікпен 10.58% деңгейінде көрінеді. Мұндай алшақтық ағылшын идиоматикасында толықтық, жоқтық және мүмкін еместікті білдіретін *all, whole, never, no, nothing, million* тәрізді формулалардың өте өнімді екенін байқатады. Қазақ корпусында, керісінше, кеңістік межесі арқылы әсірелеу, эталондық ұқсату, аксиологиялық мәнді заттандыру және экзистенциялық шек арқылы әсірелеу модельдерінің үлесі салыстырмалы түрде жоғарырақ. Демек, екі тілдегі көрсеткіштер бірдей емес: ағылшын тілінде логикалық-абсолюттік күшейту тетігі алдыңғы қатарға шықса, қазақ тілінде этномәдени кеңістік, құндылықтық баға, өмірлік шек және эталондық бейнелер арқылы жасалатын гиперболизация басымырақ байқалады.

Екі тілдегі гиперболалық модельдердің салыстырмалы бейіні

Сурет 8 – Екі тілдегі гиперболалық модельдердің салыстырмалы бейіні

Жоғарыдағы сурет екі тілдегі модельдердің салыстырмалы бейінін жинақтап көрсетеді. Диаграммада ағылшын тілі шектік дәрежеге жеткізу және денелік реакцияға көшіру бағыттары бойынша жоғарырақ мәнге ие болса, қазақ тілі кеңістік межесі, эталондық ұқсату, аксиологиялық мәнді заттандыру және экзистенциялық шек бағыттарында айқынырақ көрінеді. Сондықтан бұл диаграмма кестені қайталамайды; ол сандық айырмашылықты визуалды бейін ретінде береді. Профильдің салыстырмалы жақындауы гиперболадың адамзаттық ортақ танымдық тетіктерге сүйенетінін көрсетсе, әр осьтегі ауытқулар сол ортақ тетіктердің әр тілде әртүрлі мәдени кодпен нақтыланатынын танытады.

1. Шектік дәрежеге жеткізу моделі

Шектік дәрежеге жеткізу моделі гиперболалық фразеологиядағы ең жалпы операциялардың бірі болып табылады. Бұл модельде белгілі бір сапа, әрекет, мөлшер, мүмкіндік немесе бағалау қалыпты деңгейде қалмай, ең жоғарғы немесе ең төменгі межеге жеткізіледі. Оның негізгі көрсеткіштері – толық қамту, нөлдік деңгей, шексіздік, мүмкін еместік, абсолюттік жоққа шығару және категориялық баға. Мұнда әсірелеу нақты бір заттың образынан гөрі градуалдық қатардың шеткі нүктесін көрсетуге бағытталады.

Қазақ тілінде бұл модель сандық, өлшемдік және жоқтық мәнді компоненттер арқылы жасалады. *Алты малта ас болмай* тіркесі қиыншылықты ең төменгі күнкөріс шегіне түсірсе, *жеті қараңғы түн* тіркесі қараңғылықты уақыттық және көру мүмкіндігінің толық жоқтығына дейін күшейтеді. *Алты аласы, бес бересі жоқ* тіркесінде қатынастың мүлде болмауы сандық формула арқылы беріледі. *Бір тиынға тұрмайды, түкке тұрмайды* типтес бірліктерде құндылық нөлдік деңгейге дейін төмендетіледі. Мұнда сан мен өлшем нақты арифметикалық мәнінде емес, шектік бағалаудың тұрақты фразеологиялық көрсеткіші ретінде қызмет етеді.

Ағылшын тілінде бұл модель абсолюттік толықтық пен жоқтық формулалары арқылы өте өнімді көрінеді. *The whole caboodle* (бәрі түгел), *the whole enchilada* (барлық нәрсе), *all and sundry* (жұрттың бәрі), *bar none* (ешбір ерекшеліксіз), *bugger all* (түк те жоқ), *not a dicky bird* (бір ауыз сөз де жоқ), *never in a million years* (миллион жылда да емес) сияқты тіркестер мағынаны шектік дәрежеге жеткізеді. Бұл бірліктерде гиперболизация санның немесе толықтықтың логикалық шегі арқылы жасалады.

Салғастырмалы тұрғыдан қазақ тілінде шектік дәрежеге жеткізу көбіне халықтық өлшем, тұрмыстық жоқтық, қиыншылық және күнкөріс шегімен байланысты болса, ағылшын тілінде толықтық, ештеңесіздік және мүмкін еместік формулалары дербес прагматикалық күшейткіш ретінде жиірек қолданылады. Сондықтан бұл модель екі тілде де ортақ болғанымен, қазақ материалында өмірлік-тұрмыстық өлшемге, ағылшын материалында логикалық-абсолюттік бағалауға жақынырақ көрінеді.

2. Өлшемдік нормадан асыру моделі

Өлшемдік нормадан асыру моделі заттың, дененің, белгінің немесе жағдайдың табиғи шамасын қалыпты пропорциядан шығарып, мүмкін емес деңгейге дейін ұлғайтуға немесе кішірейтуге негізделеді. Бұл модель шектік дәрежеге жеткізу моделіне жақын болғанымен, оның өзегі толықтық немесе жоқтық емес, белгілі бір нысанның табиғи өлшемінің бұзылуы болып табылады. Гиперболалық әсер дененің, заттың, кеңістіктің, салмақтың, көлемнің немесе ұзындықтың шынайы мөлшерден асып кетуі арқылы жасалады.

Қазақ тіліндегі *астыңғы ерні жер тіреп, үстіңгі ерні көк тіреп* тіркесі кеңістік компоненттерін қамтығанымен, негізгі тетігі – адамның дене өлшемін қалыпты пропорциядан шығарып, жер мен көк аралығына дейін ұлғайту. Сол сияқты *бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс* фразеологизмінде адамның дене өлшемі мен сақал ұзындығы арасындағы үйлесім әдейі бұзылып, ертегілік гипербола жасалады. *Ат басындай алтын; жұдырықтай бала; табаны алты қарыс; кере құлаш* тәрізді бірліктер де көлем, дене немесе зат өлшемін табиғи нормадан асыру арқылы бағалау әсерін күшейтеді.

Ағылшын тіліндегі *as long as your arm* (қолындай ұзын), *a face as long as a fiddle* (скрипкадай ұзын мұңды бет), *knee-high to a grasshopper* (шегірткеге тізеден келетіндей өте кішкентай), *bursting at the seams* (жарылардай толы), *come down like a ton of bricks* (тонналаған кірпіштей басы) тәрізді тіркестер өлшемдік норманың бұзылуын көрсетеді. Мұнда гиперболалық әсер заттың, дененің

немесе жағдайдың физикалық өлшемін шектен тыс ұлғайту, кішірейту немесе ауырлату арқылы жасалады.

Бұл модельдің маңыздылығы фразеологизмдердегі мүмкін емес өлшемнің мәдени тұрғыдан қабылданатын бейнеге айналуында. Қазақ материалында мұндай өлшемдер көбіне халықтық өлшем, дене пропорциясы, малшылық және ауыз әдебиеті дәстүрімен байланысты болса, ағылшын материалында күнделікті зат, дене мүшесі, салмақ және кеңістіктік көлем арқылы жасалады.

3. Дерексіз күйді денелік реакцияға көшіру моделі

Дерексіз күйді денелік реакцияға көшіру моделі эмоция, қорқыныш, қайғы, еңбек, құн, жиіркену, әлсіздік немесе психологиялық қысым сияқты дерексіз мағыналарды денедегі нақты өзгеріс, ауырсыну, физиологиялық реакция, сарқылу немесе бұзылу арқылы бейнелейді. Мұнда дене мүшесі жай ғана код емес; негізгі гиперболизация операциясы – дерексіз мағынаның денеге көшіріліп, сезілетін, көрінетін, физиологиялық күйге айналуы.

Қазақ тілінде *еті тітіркенді* тіркесі жиіркену мен қорқынышты дене реакциясы арқылы білдіреді; *еттен өтіп, сүйекке жетті* тіркесінде ауыр әсер дененің ең терең қабатына жеткендей беріледі; *аузына құм құйылды* сөйлеу мүмкіндігінің кенеттен тоқтауын денелік бөгелу ретінде көрсетеді; *өкпесі аузына тығылды; табанынан таусылды; көз майын тауысты* сияқты тіркестерде қажу, шаршау, ұзақ еңбек дене ресурсының сарқылуымен өлшенеді. Мұндай бірліктерде гипербола адамның ішкі немесе әлеуметтік күйін физиологиялық деңгейге түсіру арқылы жасалады.

Ағылшын тілінде *make your blood curdle* (қаныңды ұйыту/жан түршіктіру), *make your blood run cold* (қаныңды суыту), *jump out of your skin* (теріңнен шығып кетердей шошу), *have your heart in your mouth* (жүрегі аузына тығылу), *weak at the knees* (тізесі дірілдеу), *work your fingers to the bone* (саусақ сүйекке жеткенше еңбек ету), *until you are blue in the face* (бетің көгергенше әрекет ету) сияқты тіркестер денелік реакцияға көшіру моделін айқын көрсетеді. Құнды білдіретін *cost an arm and a leg* (қол-аяқтың құнымен тең қымбат) тіркесінде де материалдық баға дене мүшесінен айырылу арқылы сезілетін шектік құнға айналады.

Бұл модель екі тілде де өнімді, бірақ қазақ тілінде денелік реакция көбіне жан, ет, сүйек, өкпе, ауыз, көз, табан сияқты адамның тұтас болмысымен байланысса, ағылшын тілінде *blood* (қан), *skin* (тері), *heart* (жүрек), *knees* (тізе), *fingers* (саусақ), *bones* (сүйек) компоненттері жеке физиологиялық реакцияның айқын көрсеткішіне айналады.

4. Кеңістік межесі арқылы әсірелеу моделі

Кеңістік межесі арқылы әсірелеу моделі мағынаны жоғары/төмен, алыс/жақын, іш/сырт, шет/орталық, көк/жер сияқты бағдарлар арқылы ұлғайтады. Бұл модель өлшемдік нормадан асырудан өзгеше: мұнда дене немесе заттың пропорциясы емес, мағынаның кеңістіктік координата арқылы шектелуі немесе шектен асуы маңызды. Қуаныш, қолжетімсіздік, алыстық, биіктік, мәртебе, қауіп немесе тұйықтық кеңістіктік меже арқылы бейнеленеді.

Қазақ тіліндегі *ат жетпес; жер түбі ит; алты қырдың ар жағында; аспанмен астасқан; аспандағы айға қол созды; аяғын жерге тигізбеді* сияқты тіркестер кеңістіктің гиперболалық қызметін көрсетеді. *Ат жетпес* тіркесінде қашықтық адам жүріп өтетін қарапайым аралық емес, жетуі қиын шеткі кеңістікке айналады; *аспандағы айға қол созды* тіркесінде мүмкін емес мақсат жоғары кеңістіктің қолжетімсіздігі арқылы беріледі; *аяғын жерге тигізбеді* тіркесінде құрмет пен ықылас адамның жерден ажырап, жоғары көтерілген күйі ретінде көрінеді.

Ағылшын тілінде *the back of beyond* (өте алыс, қол жетпес жер), *over the moon* (ерекше қуану), *in seventh heaven* (жетінші аспанда жүргендей шаттану), *through the roof* (баға немесе ашудың шарықтауы), *the sky is the limit* (шек жоқ), *out of this world* (дүниеден тыс ерекше) сияқты тіркестер кеңістік межесі арқылы әсірелеуге жатады. Бұл бірліктерде кеңістік мағынаның дәрежесін, қуаныштың биіктігін, алыстықтың шегін немесе мүмкіндіктің кеңдігін көрсететін когнитивтік құралға айналады.

Кеңістік межесі арқылы әсірелеу моделінде кеңістік нақты географиялық орын ғана емес, бағалау шкаласының бейнелік координатасы болып қызмет етеді. Қазақ тілінде бұл модель дала, жер, көк, қыр, ай, ат сияқты мәдени бағдарлармен тығыз сабақтасса, ағылшын тілінде *moon* (ай), *heaven* (жұмак/аспан), *roof* (шатыр), *sky* (аспан), *world* (әлем) сияқты образдар жиі қолданылады.

5. Ішкі күйдің асқыну моделі

Ішкі күйдің асқыну моделі эмоцияның немесе психикалық күйдің қалыпты бақылаудан шығып, адамның ішкі тепе-теңдігін бұзатын күш ретінде бейнеленуіне негізделеді. Бұл модельде қорқыныш, ашу, қуаныш, абыржу, мазасыздық, есінен тану, жылау немесе күлкі жалаң психологиялық атау түрінде емес, әрекетке, қозғалысқа, дауысқа, аласапыранға, жарылысқа немесе ақыл-естің бұзылуына айналған күй ретінде беріледі. З. Ковечеш [134] эмоциялардың тілде қысым, жылу, қозғалыс, жоғары-төмен бағдар және контейнер схемалары арқылы түсіндірілетінін көрсетеді; гиперболалық фразеология осы схемаларды тұрақты тіркеске айналдырады.

Қазақ тіліндегі *жын буған бақсыдай бүлінді; есі ауды; есінен адасты; аласапыран болды; алас ұрды; іші әлем-жәлем болып күйді; ішіне арыстан ойнап бара ма* тәрізді бірліктер ішкі күйдің асқынуын көрсетеді. Мұнда эмоция адамның ішінде тыныш жатқан күй емес, оны қозғалысқа түсіретін, есін шығаратын, мінезін өзгертетін, ішкі кеңістігін аласапыранға айналдыратын күш ретінде сипатталады.

Ағылшын тілінде *go bananas* (шектен тыс эмоцияға берілу), *go ballistic* (қатты ашулану), *have a bird* (қатты абыржу/толқу), *be at your wits' end* (не істерін білмей әбден сасу), *lose your mind/marbles* (ақылынан адасу), *out of your senses* (есінен адасу), *bounce off the walls* (қатты мазасыздану немесе қуану), *laugh yourself silly/sick* (өзін ұстай алмай қатты күлу) сияқты фразеологизмдер эмоцияның бақылаудан шығуын бейнелейді. Бұл бірліктерде ішкі күй

рационалды бақылау аясында қалмай, ақыл-ой мен мінез-құлықтың бұзылған шегіне жеткізіледі.

Ішкі күйдің асқыну моделі денелік реакция моделіне жақын болғанымен, оның басты белгісі физиологиялық өзгеріс емес, эмоцияның әрекеттік және психикалық бақылаудан шығуы. Мысалы, *take your blood run cold* денелік реакцияға көшіру моделіне жатса, *go bananas* немесе *жын бұған бақсыдай бүлінді* ішкі күйдің асқынуын көрсетеді.

6. Эталондық ұқсату арқылы әсірелеу моделі

Эталондық ұқсату арқылы әсірелеу моделі белгілі бір қасиетті мәдени тұрғыдан танылған эталонмен салыстыру арқылы күшейтеді. Мұнда жануар, табиғи құбылыс, мифтік бейне, тарихи-прецеденттік тұлға немесе тұрмыстық зат жеке модель емес, гиперболалық ұқсатудың бейнелік тірегі ретінде қызмет етеді. Модельдің негізгі көрсеткіші – бір сапаны басқа нысанның шектік қасиеті арқылы бағалау.

Қазақ тілінде *құйындай ұшты* тіркесінде жылдамдық құйын эталоны арқылы күшейтіледі; *арадай талады* тіркесінде көп адамның жабыла әрекет етуі ара шабуылымен теңестіріледі; *қасқыр шапқан қойдай болды* тіркесінде тоз-тозы шыққан күй қасқыр мен қой арасындағы мәдени сценарий арқылы беріледі; *кескекті аю*; *аш қасқырдай*; *бетегеден аласа*, *қойдан жуас* сияқты бірліктерде мінез, күш, әлсіздік, момындық немесе ашу белгілі бір мәдени эталонмен салыстырылады.

Ағылшын тілінде *work like a beaver* (құндыздай тынбай жұмыс істеу), *as blind as a bat* (жарқанаттай соқыр), *like a bull in a china shop* (нәзік жағдайда дөрекі әрекет ету), *like a cat on a hot tin roof* (қатты мазасыздану), *like a bear with a sore head* (ашулы аюдай), *as bold as brass* (тым батыл/арсыз), *like a bat out of hell* (өте тез, екпінмен) сияқты тіркестер эталондық ұқсату моделін құрайды. Мұнда *beaver*, *bat*, *bull*, *cat*, *bear*, *brass*, *hell* сияқты компоненттер мағынаны өздігінен емес, белгілі бір қасиеттің мәдени тұрақталған эталоны ретінде күшейтеді.

Бұл модельдің ерекшелігі – зооморфтық, табиғи, мифтік және тұрмыстық кодтарды бір операциялық тетік аясында түсіндіруі. Мысалы, *work like a beaver* еңбек тақырыбына қатысты болғанымен, модельдік тұрғыдан еңбекқорлықтың құндыз эталонымен ұқсатылуына негізделеді; *құйындай ұшты* қозғалысқа қатысты болғанымен, оның негізгі тетігі кеңістік емес, жылдамдықты құйын эталонымен әсірелеу болып табылады.

7. Аксиологиялық мәнді заттандыру моделі

Аксиологиялық мәнді заттандыру моделі ар, ұят, абырой, кінә, бедел, тазалық, сұлулық, мінсіздік немесе моральдық баға сияқты дерексіз құндылықтардың нақты зат, дақ, із, түс, кір, төгілген сұйықтық, беттегі белгі немесе материалдық нысан ретінде берілуіне негізделеді. Бұл модельде әлеуметтік немесе моральдық баға көзге көрінетін, денеге немесе затқа түскен белгі секілді қабылданады.

Қазақ тілінде *бетке шіркеу болды*; *бетіне күйе жақты*; *ақ жерден қара болды*; *бетінің суы бес төгілді*; *абыройы айрандай төгілді*; *сүттен ақ, судан*

таза тәрізді фразеологизмдер аксиологиялық мәнді заттандыру моделін айқын көрсетеді. Мұнда бет – әлеуметтік тұлғаның көрінетін орны, күйе мен қара түс – моральдық дақ, айранның төгілуі – абыройдың қайта жиналуы қиын жоғалуы, ақтық – пәктік пен тазалықтың материалданған бейнесі ретінде қызмет етеді.

Ағылшын тілінде *someone's name is mud* (аты жаман болу), *drag someone through the mud* (біреудің абыройын қаралау), *fling/throw mud* (жала жабу), *the mark of Cain* (Қабыл таңбасы), *whiter than white* (мінсіз таза), *a whited sepulchre* (сырты таза, іші шірік), *rub someone's nose in it* (қатесін бетіне басы) сияқты тіркестер моральдық және әлеуметтік бағалауды заттық белгі, дақ, таңба, кір, түс немесе денелік әрекет арқылы береді.

Бұл модельде бағалау тек пікір күйінде қалмайды; ол материалдық ізге айналады. Сондықтан *бетке шіркеу болды* немесе *someone's name is mud* сияқты тіркестерде фразеологиялық гипербола әлеуметтік құндылықтың зақымдануын көзге көрінетін заттық белгі ретінде көрсетеді. Қазақ тілінде бұл модель ар-ұят пен қауымдық беделмен терең байланысса, ағылшын тілінде *reputation* (бедел), *name* (ат), *mark* (таңба), *mud* (балшық/кір), *white/black* (ақ/қара) оппозициялары арқылы жүзеге асады.

8. Экзистенциялық шек арқылы әсірелеу моделі

Экзистенциялық шек арқылы әсірелеу моделі адамның тіршілігіне, өліміне, тағдырына, соңғы мүмкіндігіне, ақырғы шегіне қатысты образдар арқылы мағынаны күшейтеді. Экзистенция ұғымы адамның өмір сүруі мен болмысына қатысты болғандықтан, бұл модельде қауіп, қорқыныш, қиындық, жазмыш, құрбандық, тозақ, жұмақ, ақырзаман, өлім және қайтар жолдың жоқтығы сияқты түпкі межелер іске қосылады. Мұнда әсірелеу құбылысты өмірлік ең соңғы шекпен өлшеу арқылы жасалады.

Қазақ тілінде *ажалдың аузына түсті; жаны ұстараның жүзінде тұр; жанынан түңілді; жер жастанғыр; кереңді же; жамбасы жерге тигенше; ақырзаман орнатты* сияқты бірліктер қауіп пен қиындықты өмір мен өлім арасындағы соңғы меже арқылы сипаттайды. Ажал аузы, ұстара жүзі, жер жастану, соңғы ас, ақырзаман бейнелері адам тіршілігінің түпкі шегін көрсететін фразеологиялық механизмге айналады.

Ағылшын тілінде *at death's door* (өлім аузында), *dice with death* (өліммен ойнау), *do or die* (өлім қаупіне қарамай), *a fate worse than death* (өлімнен де жаман тағдыр), *go through hell and back* (тозақтан өтіп қайту), *send someone to kingdom come* (о дүниеге жіберу), *not be long for this world* (бұл дүниеде ұзақ тұрмау), *down to the wire* (ең соңғы сәтке дейін) сияқты тіркестер осы модельге жатады. Оларда *death* (өлім), *hell* (тозақ), *kingdom come* (о дүние), *fate* (тағдыр), *last moment* (соңғы сәт) мағынаны шектік деңгейге жеткізеді.

Экзистенциялық шек арқылы әсірелеу моделі екі тілде де күшті бағалауыштық әсер тудырады, өйткені ол құбылысты күнделікті өлшеммен емес, адамның болмыстық шегімен салыстырады. Қазақ тілінде бұл модель ажал, қарғыс, тағдыр, жер, ақырзаман сияқты сакралды-ритуалдық бейнелерге сүйенсе, ағылшын тілінде *death*, *hell*, *heaven*, *kingdom come*, *fate*, *last chance*

сияқты діни-прецеденттік және секулярланған идиомалық элементтер арқылы беріледі.

Гиперболалық модельдердің ішкі микротүрлері және бейнелік кодтар. Модельдік жүйеде микромодель ұғымы дербес жаңа типологияны емес, бір негізгі модель ішінде қайталанып отыратын шағын бейнелік сценарийді білдіреді. Мысалы, дерексіз күйді денелік реакцияға көшіру моделінің ішінде *қанның қайнауы/суынуы; көздің қалыптан шығуы; жүректің жоғары көтерілуі; саусақтың сүйекке дейін тозуы; теріден шығып кету* сияқты микротүрлер бар. Кеңістік межесі арқылы әсірелеу моделінде жоғары көтерілу, алыстау, шетке ығысу, аспанға шығу, әлемнен тыс болу сияқты микросценарийлер көрінеді.

Эталондық ұқсату моделінде зооморфтық, табиғи, мифтік және прецеденттік эталондар бір-бірінен ажыратылады. *Құйындай ұшты; арадай талады; work like a Trojan; as blind as a bat* сияқты тіркестердің барлығы бір үлгіге жатады, өйткені олар сапаны басқа нысанның мәдени тұрғыдан танылған қасиетімен күшейтеді. Ал жануар немесе табиғат бейнесі модель атауы емес, сол модельдің бейнелік кодын нақтылайды.

Аксиологиялық мәнді заттандыру моделінде де бірнеше микротүр бар: *беделдің төгілуі, ұяттың бетке түсуі, кінәнің даққа айналуы, мінсіздіктің ақ түспен берілуі, моральдық төмендеудің қараю/балшықтану арқылы көрсетілуі*. Мұндай микротүрлер фразеологизмнің ішкі формасын нақтылап, мәдени уәжін ашуға көмектеседі.

Модельдік өнімділік пен фразеологиялық уәжділік. Модельдік өнімділік белгілі бір модельге енетін фразеологизмдердің санымен ғана шектелмейді. Ол модельдің әртүрлі мағыналық өрістерге таралуымен, бірнеше мәдени кодты қамтуымен және жаңа фразеологиялық мағыналарды түсіндіру қабілетімен анықталады. Мысалы, дерексіз күйді денелік реакцияға көшіру моделі қорқыныш, ашу, еңбек, қымбаттық, шаршау, жиіркену сияқты бірнеше салада іске асады; шектік дәрежеге жеткізу моделі құн, уақыт, мүмкіндік, толықтық, жоқтық, көптік сияқты мағыналарды ұйымдастырады.

Фразеологиялық уәжділік белгілі бір мағынаның неге дәл сол бейне арқылы әсіреленетінін түсіндіреді. Қазақ тіліндегі *құйындай ұшты* тіркесінің уәжі құйынның көз ілеспес қозғалысына, *бетіне күйе жақты* тіркесінің уәжі күйенің қара дақ ретінде әлеуметтік-моральдық мәнге ие болуына, *жаны ұстараның жүзінде тұр* тіркесінің уәжі өмірдің өте нәзік, үзілуге жақын шекара ретінде қабылдануына байланысты. Ағылшын тіліндегі *work like a beaver* тіркесінде beaver еңбекқорлық эталоны ретінде, *at death's door* тіркесінде death's door өмір мен өлім шекарасы ретінде, *someone's name is mud* тіркесінде mud әлеуметтік беделдің төмендеуін білдіретін материалдық дақ ретінде қызмет етеді.

Өнімділік пен уәжділікті қатар қарастыру модельдердің ішкі салмағын айқындайды. Сан жағынан жиі модельдер фразеологиялық жүйенің белсенді тетіктерін көрсетсе, мәдени уәжі күшті модельдер тілдік қауымның құндылықтық әлемін ашады. Қазақ тілінде кеңістік, денелік реакция, эталондық ұқсату және экзистенциялық шек модельдері ұлттық тәжірибемен тығыз

байланысады; ағылшын тілінде шектік дәрежеге жеткізу, денелік реакцияға көшіру, эталондық ұқсату және экзистенциялық шек модельдері жоғары өнімділік танытады.

Модельдік жүйенің салғастырмалы сипаттамасы. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГМ-дердің ортақ негізі адамның дене, кеңістік, эмоция, қауіп, құн, күш және өмірлік шек туралы тәжірибесіне сүйенеді. Дегенмен бұл ортақ тәжірибе екі тілде бірдей бейнелік формаға түспейді. Қазақ тілінде өлшемдік және кеңістіктік бейнелер көбіне дала, көк, жер, қыр, ат, халықтық өлшемдер арқылы ұйымдасса, ағылшын тілінде *totality, world, moon, roof, bank, body, death, hell/heaven* сияқты элементтер жиірек белсендіріледі.

Қазақ тіліндегі фразеологиялық гипербола этномәдени кеңістік, дене мен жан тұтастығы, қауымдық бедел, бата-қарғыс, малшылық және табиғи орта тәжірибелерімен тығыз байланысады. Сондықтан қазақ материалындағы модельдерде жер мен көк, бет пен күйе, ажал мен қарғыс, құйын мен қасқыр, халықтық өлшем мен денелік белгі қатар іске қосылады. Ағылшын тіліндегі материалда толықтық/жоқтық формулалары, денелік реакция, индивидуалдық психикалық күй, қаржылық-экономикалық бейнелер, прецеденттік және діни-мифологиялық атаулар айқын көрінеді.

Модельдік талдау эквиваленттілік мәселесін де тереңдетеді. Бір мағына екі тілде ұқсас тақырыпқа жатуы мүмкін, бірақ оны күшейту тетігі әртүрлі болуы ықтимал. Мысалы, қазақ тіліндегі *ақ жерден қара болды* аксиологиялық мәнді заттандыруға негізделсе, ағылшын тіліндегі *someone's name is mud* беделдің балшыққа теңелуі арқылы сол модельдің басқа мәдени нұсқасын көрсетеді. Ал *құйындай ұшты* мен *like a bat out of hell* екеуі де жылдамдықты әсірелейді, бірақ біріншісі табиғи эталонға, екіншісі зооморфтық және діни-прецеденттік аралас кодқа сүйенеді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ-тердің модельдік жүйесі мағынаны шектік деңгейге жеткізетін сегіз негізгі операциялық тетіктен тұрады. Шектік дәрежеге жеткізу моделі белгіні толықтық, жоқтық немесе мүмкін еместік межесіне апарады; өлшемдік нормадан асыру моделі дене, зат, көлем, салмақ немесе ұзындықтың табиғи пропорциясын бұзады; дерексіз күйді денелік реакцияға көшіру моделі ішкі мағынаны физиологиялық өзгеріс арқылы нақтылайды; кеңістік межесі арқылы әсірелеу моделі мағынаны жоғары/төмен, алыс/жақын координаттары арқылы күшейтеді.

Ішкі күйдің асқыну моделі эмоцияның бақылаудан шығуын көрсетсе, эталондық ұқсату моделі белгілі бір қасиетті жануарлық, табиғи, мифтік, тұрмыстық немесе прецеденттік эталон арқылы күшейтеді. Аксиологиялық мәнді заттандыру моделі ар, ұят, бедел, тазалық, сұлулық және моральдық бағаны нақты заттық белгіге айналдырады; экзистенциялық шек арқылы әсірелеу моделі құбылысты өмір, өлім, тағдыр, тозақ, ақырзаман және соңғы мүмкіндік межесімен өлшейді.

Осы модельдер қазақ және ағылшын фразеологиясындағы гиперболалық мағынаның әмбебап танымдық негізге сүйене отырып, әр тілде әртүрлі мәдени кодтар арқылы тұрақтанатынын дәлелдейді. Қазақ тіліндегі ГМ-де этномәдени

кеңістік, денелік-рухани тұтастық, ар-ұят, ажал, табиғи және малшылық эталондар басым болса, ағылшын тіліндегі модельдерде толықтық/жоқтық формулалары, денелік реакция, индивидуалдық психикалық күй, қаржылық-құндық бейнелер және діни-прецеденттік образдар өнімді көрінеді. Модельдік талдау гиперболалық фразеологизмдердің жай әсерлі сөз емес, мәдени тәжірибені шектік бейнеге айналдыратын күрделі когнитивтік-фразеологиялық құрылым екенін көрсетеді.

2.5 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік-құндылықтық картасы

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ-тердің когнитивтік-құндылықтық картасы фразеологиялық мағынаның ең терең бағалауыштық қабатын айқындауға бағытталады. ТТ фразеологизмнің қандай өмірлік салаға қатысты екенін, концепттік талдау оның қандай ұғымдық өзекке сүйенетінін, модельдік талдау мағынаның қандай әсірелеу тетігі арқылы күшейетінін көрсетеді. Құндылықтық карта осы үш деңгейдің нәтижесін жинақтап, тілдік қауым үшін мәнді саналатын құбылыстардың қандай мәдени бейнемен тұрақтанатынын және қандай бағалау салмағына ие болатынын ашады.

Гипербола бұл деңгейде тек экспрессивтік құрал емес, құндылықты айрықша көрінетін, есте қалатын және эмоционалдық әсері күшті фразеологиялық бейнеге айналдыратын когнитивтік-аксиологиялық амал ретінде қарастырылады. Тіл кездейсоқ нысанды емес, мәдени санада маңызды, қауіпті, қымбат, ұят, қасиетті, қол жетпес немесе төзгісіз деп танылған нәрсені әсірелейді. Сондықтан құндылықтық карта «қандай тақырып бар?» деген сұрақпен шектелмей, «халық нені неге ерекше күшейтеді, оны қандай бейнемен танытады, сол арқылы қандай өмірлік пайым көрінеді?» деген мәселеге жауап береді.

Құндылық адамның нені маңызды, дұрыс және қалаулы деп қабылдайтынын білдіреді. М. Рокич оны адамның таңдауы мен мінез-құлқына бағыт беретін орнықты сенім ретінде түсіндіреді [42]. Ш. Шварц құндылықтардың бағалау өлшемі ретіндегі қызметін «Values serve as standards or criteria» [43, б. 4] деп тұжырымдап, құндылықтар адамның әрекеттер мен құбылыстарға баға беруіне негіз болады.

Құндылықтардың мәдени ортада қалыптасуына назар аударған Т. Ғабитов: «Адам туғанынан құндылықтар жүйесін, әдетте, сол күйінде дайын қабылдайды (отбасылық, топтық, этностық, мемлекеттік, өркениеттік т.б.)» [166, б. 241] деп жазады. Е. Бартминьский құндылықтарды әлемнің тілдік бейнесінің негізі ретінде қарастырып, олардың сөздерде, тұрақты тіркестерде және мәтіндерде сақталатынын көрсетеді [167, б. 38-49]. Бұл тұжырымдар фразеологизмдерді мәдени тәжірибе мен бағалау өлшемдерін сақтайтын тілдік бірліктер ретінде қарастыруға негіз болады. Гиперболаға негізделген фразеологизмдерде мұндай бағалау әсірелеу арқылы айқындалады: нысанның белгілі бір қасиеті қалыпты мөлшерден асыра бейнеленіп, сөйлеушінің оған қатынасы күшейтіледі. Олардың

құндылықтық мазмұны қандай қасиеттің дәріптелетіні немесе қандай әрекеттің құпталмайтыны арқылы ашылады.

Когнитивтік-құндылықтық карта гиперболалық фразеологизмдердің мағынасы, бейнелік негізі және құндылықтық бағдары арасындағы байланысты жүйелейді. Оның құрылымы корпус материалында қайталанатын құндылықтық мағыналарға, мәдени бейнелерге және әсірелеу амалдарына сүйенеді. Осы байланыстар фразеологизмнің ішкі формасында сақталған мәдени уәжді оның бағалауыштық мағынасымен сабақтастыра түсіндіруге мүмкіндік беретіні анық.

Бұл еңбектердің ортақ ғылыми мәні – фразеологизмді дайын бейнелі тіркес ретінде ғана емес, халықтың дүниені бағалау, есте сақтау және мәдени тәжірибені тіл арқылы бекіту тәсілі ретінде қарастыруында. Гиперболаға негізделген фразеологизмдер осы тұрғыдан құндылықтық картаның ең айқын деректерінің бірі болып табылады, себебі олар құбылысты бейтарап атамайды, оны шектік дәрежеде көрсетіп, тілдік санадағы бағалау салмағын күшейтеді.

Когнитивтік-құндылықтық карта бұл жұмыста дайын философиялық жіктеме емес, корпус материалында қайталанып отыратын құндылық ұяларының, мәдени тірек бейнелердің және әсірелеу амалдарының өзара байланысын көрсететін талдау үлгісі ретінде алынды. Карта фразеологизмнің сыртқы тұлғасын, ішкі формасын және халықтық танымдағы бағалау салмағын байланыстырады: алдымен әсіреленетін нысан айқындалады, одан кейін ол ұлттық немесе мәдени тәжірибеге жақын бейнемен таңбаланады, соңында сол бейне қалыпты мөлшерден асып, белгілі бір құндылықтың ең жоғары немесе ең төменгі күйін білдіреді.

Қазақ және ағылшын материалдары құндылықтық ұялар бойынша жеке-жеке сипатталады. Әр тілдің ішкі картасы өз атауларымен беріледі, өйткені қазақ тіліндегі ар, құт, жұт, бата-қарғыс, дала-көк сияқты ұялар ағылшын тіліндегі body (дене), money (ақша), time/totality (уақыт/түгелдік), personal boundary (жеке шекара) ұяларымен атау жағынан толық қабыспайды. Салғастырмалы бөлімде олар бірдей атауға күштеп түсірілмей, ортақ аксиологиялық бағыттар бойынша салыстырылады: қоғамдық бедел, тіршілік пен ресурс, ішкі күй, кеңістік-уақыт, сөз/білім, сакралды шек, әрекет нәтижесі және бағалау әсері.

Кесте 18 – Когнитивтік-құндылықтық картаны құру өлшемдері

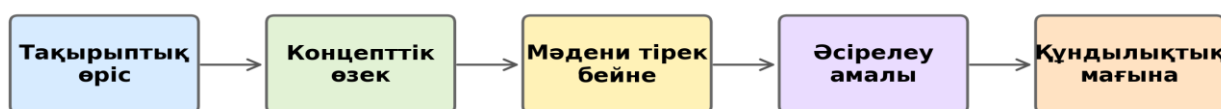
Талдау өлшемі	Негізгі сұрақ	Қазақ тіліндегі көрініс	Ағылшын тіліндегі көрініс
Әсіреленетін нысан	Не шегіне жеткізіледі?	ар, құт, жұт, жан, сөз, дала, бата, төзім	body (дене), money (ақша), mind (сана), time (уақыт), death (өлім), success (табыс), totality (түгелдік)
Тірек бейне	Қандай образ арқылы беріледі?	бет, айран, ақ сүт, түйе, көк, жер, көз жасы, ит, қазан	arm (қол), leg (аяқ), bank (банк), world (әлем), hell (тозақ), moon (ай), head (бас), eyes (көз), bones (сүйек)

18-кестенің жалғасы

Әсірелеу амалы	Мағына қалай күшейеді?	төгілу, тасу, жұту, көкке көтеру, қарғау, көл қылу, жоқ қылу	loss (жоғалту), depletion (сарқылу), complete inclusion (толық қамту), impossible distance (қолжетімсіз қашықтық), death limit (өлім шегі), madness (ақылдан адасу)
Бағалау реңкі	Құбылыс қалай бағаланады?	ұят, киелілік, береке, қауіп, ел сөзі, мейірім, төзім	cost (құн), risk (тәуекел), success (табыс), fear (қорқыныш), indifference (немқұрайлылық), excess (шектен асу), personal reaction (жеке реакция)
Құндылықтық қызмет	Қандай өмірлік пайым көрінеді?	қауым алдындағы бедел, ырыс, тіршілік, сөз киесі, тағдырға мойынсыну	individual state (жеке күй), bodily integrity (дене тұтастығы), resource (ресурс), achievement (жетістік), time (уақыт), personal boundary (жеке шекара)

18 – кестеде көрсетілген өлшемдер зерттеу материалын жүйелеуге негіз болатын негізгі өлшемдер, салыстырмалы белгілер және олардың мәтіндегі талдаумен байланысы көрсетілген.

Когнитивтік-құндылықтық картаны құрудың талдау жолы

Нені әсірелейді? → Немен бейнелейді? → Қалай күшейтеді? → Қандай құндылықты танытады?

Сурет 9 – Құндылықтың фразеологизм құрамында әсірелену жолы

Жоғарыдағы суретте көрсетілген талдау жолы фразеологизм мағынасын бір ғана сөздік түсіндірмемен шектемей, оның артындағы танымдық және мәдени қабаттарды бірізді ашуға мүмкіндік береді. ТӨ бастапқы семантикалық бағытты белгілейді, концепт сол мағынаның ұлттық санадағы өзегін танытады, мәдени тірек бейне оны көзге елестететін таңбаға айналдырады, әсірелеу амалы сол таңбаны қалыпты мөлшерден асырады, ал құндылықтық мағына осы процестің қорытынды нәтижесі ретінде қалыптасады.

Қазақ тіліндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің құндылықтық ұялары:

Ар, бет-бейне және ел алдындағы бедел. Қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологизмдерде ар мен бедел жеке адамның ішкі қасиеті ғана емес, ел алдында көрінетін, жоғалса орны қиын толатын әлеуметтік құндылық ретінде бейнеленеді. Бұл ұяның ерекшелігі – ұяттың көзге көрінетін затқа, бетке түскен даққа, төгілген айранға, күйеге, кірге айналуы. *Абиыры айрандай төгілді;*

аймандай қылды; бетіне күйе жақты; бетін айдай қылды; бетінің кірі бес батпан; бетінің кіріне бес ит тойғандай тәрізді тіркестер ардың бұзылуын ішкі психологиялық күй ретінде емес, сыртқа шыққан масқара көрініс ретінде береді.

Бұл ұяда бет адамның жүзі ғана емес, оның ел алдындағы келбеті; айран ақ тағам ғана емес, тазалық пен ұйысудың белгісі; күйе – қаралау мен әлеуметтік таңбаның бейнесі. Сондықтан арды әсірелеу көбіне төгілу, кірлену, күйелену, бетке басылу амалдары арқылы жасалады. Мұндай фразеологизмдер қазақ қоғамындағы ұят, абырой, ел сөзі және қауымдық жауапкершілік құндылықтарының тығыз байланысын көрсетеді.

Құт, ас-су берекесі және ризық-несібе. Қазақ тіліндегі құндылықтық картаның ірі ұяларының бірі – құт пен береке. Бұл өрісте молшылық көбіне ақша арқылы емес, ас-су, мал, ақ түс, сүт, май, бал, іркіт, қазан сияқты тіршілікке жақын бейнелер арқылы беріледі. *Ағаштан бал, шөптен сүт ағылды; ақ түйенің қарны жарылды; ит басына іркіт төгілді; аузынан ақ май ағызды; айрандай ұйып отыр* сияқты тіркестер молшылықты жай көптік ретінде емес, дүниенің табиғи қалпынан асып, берекенің барлық жақтан ағылуы ретінде көрсетеді.

Бұл құндылық ұясында қазақ халқының шаруашылық және тұрмыстық тәжірибесі айқын көрінеді. Сүт, май, айран, іркіт күнделікті азық қана емес, тоқшылықтың, тазалықтың, үй ішінің ырысының белгісі. Түйе – ұзақ көштің, байлықтың, төзімділіктің, салтанаттың нышаны. Сондықтан құтты әсірелеу ағу, тасу, жарылу, төгілу, ұю амалдары арқылы жасалып, молшылықты тіршілік жүйесінің орнығуы ретінде танытады.

Жұт, жоқтық және тіршілік қамы. Құттың қарсы жағында жұт пен жоқтық ұясы орналасады. Қазақ тіліндегі *ақ сирақ ж жұт; адал итсіз; битін сығып; қанын жалап отыр; ішерге асы жоқ; ақсүйек қылды; бөрі құрсақтанды* тәрізді фразеологизмдер кедейлікті жай мүлік аздығы ретінде емес, тіршіліктің сарқылуы, малдың құруы, адамның ең төменгі күнкөріс деңгейіне түсуі ретінде бейнелейді.

Бұл өрістің танымдық негізі қазақ тіршілігіндегі малдың, ас-су қорының және табиғи апаттың өмірлік маңызымен байланысты. Жұт табиғи құбылыс қана емес, бүкіл қауымның экономикалық, психологиялық және әлеуметтік тұрақтылығын бұзатын апат. Сондықтан жоқтықты әсірелейтін тіркестер малсыздық, аштық, сүйекке дейін жұтау, қанға дейін сорылу тәрізді бейнелермен беріледі.

Жан, көңіл, зәре және ішкі күйдің сыртқа шығуы. Қазақ гиперболалық фразеологиясында адамның ішкі күйі дене мен жан атаулары арқылы әсерлі беріледі. *Ағыл-тегіл еңіреп жылады; көз жасын көл қылды; ет жүрегі езілді; жүрегі тас төбесіне шықты; зәре-құты қалмады; иманын ұшырды; төбе шашы тік тұрды* сияқты тіркестерде қорқыныш, қайғы, үрей, қуаныш немесе күйзеліс дерексіз сезім ретінде қалмайды; ол көзге, жүрекке, зәреге, иманға, шашқа әсер ететін құбылысқа айналады.

Бұл құндылық ұясы қазақ танымындағы жанның, жүректің, көңілдің және иманның біртұтас рухани-психологиялық кеңістік екенін көрсетеді. Қорқыныш жүректі орнынан қозғайды, зәрені ұшырады, иманды түршіктіреді; қайғы көз

жасын көлге айналдырады; қатты қуаныш төбені көкке жеткізеді. Демек, эмоция қазақ материалында адамның тұтас болмысына тиетін күй ретінде түсіндіріледі.

Дала, көк және қол жетпес кеңдік. Қазақ тіліндегі әсірелеудің өнімді арнасы – кеңдік пен биіктік. *Абылай аспас асу; адам өтпес, аң жүрмес; ай дала, жапалақ ұшпас жапан дала; алты қабат аспанның ар жағында; айға талпынды; айдай әлем; төбесі көкке жетті; аспанға көтерді тәрізді* тіркестерде кеңістік нақты географиялық орын ғана емес, адамның мүмкіндігі, қуанышы, қол жетпес арманы, алыстығы немесе шарасыздығы өлшенетін танымдық ортаға айналады.

Кеңістік ұясының құндылықтық мәні еркіндік, биіктік, ұмтылыс және қолжетімсіздік ұғымдарымен байланысты. Дала мен көк қазақ дүниетанымының кең тынысын ғана емес, адам өміріндегі шек пен мүмкіндік арасын да бейнелейді. Мұндай тіркестерде әсірелеу қашықтықты ұлғайту, биіктету, аспанға шығару, шексіздендіру арқылы жасалады.

Сөз, қыл және шешендік күдіреті. Қазақ тіліндегі құндылықтық картада сөз жеке коммуникация құралы ғана емес, әлеуметтік ықпал, әділдік айту, жаралау, емдеу, ұйыту, елді бөлу немесе біріктіру күші ретінде көрінеді. *Айтылған сөз атылған оқпен тең; алмас тілді; тілдің майын ағызды; тілінен бал тамған; ақылы азық, сөзі сусын; ағызып сөйледі; аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығады* сияқты бірліктерде сөздің әсері қаруға, майға, балға, азыққа, сусынға, ағынға немесе зиянды әрекетке айналады.

Бұл өрісте қазақ шешендік дәстүрінің, ел ішіндегі дау-шарды сөзбен шешудің, сөзге тоқтаудың және сөзден сақтанудың мәдени салмағы байқалады. Жақсы сөз – азық пен сусын, тәтті тіл – бал, өткір тіл – алмас, жаман сөз – әлеуметтік әрі моральдық қауіпті күш. Г.Қосымованың шешендік сөздің қоғамдық ықпалы туралы тұжырымдары осы құндылықтық ұяны түсіндіруге негіз болады [67].

Бата, қарғыс, ақ сүт және тағдыр. Қазақ тілінде киелі сөз, ата-ана ақысы, тағдыр және қарғысқа байланысты фразеологизмдер құндылықтық картаның ерекше қабатын құрайды. *Адамның басы – Аллаһтың добы; ақ сүтін көкке сауды; ақырзаман орнатты; жер жұтқыр; алғаның ас болмасын; бетің тілінгір; жүзің күйгір; ақ шелек шалғыр* сияқты тіркестерде гипербола жай ашу немесе реніш емес, адамның тағдырына, несібесіне, бет-бейнесіне, мал-жанына тиетін киелі кесім түрінде беріледі.

Бұл құндылық ұясында ата-ана ризалығы, ақ сүт, көк, жер, Алла, тағдыр, обал-сауап тәрізді түсініктердің ықпалы сезіледі. Сакралды әсірелеу адам өміріндегі қарым-қатынасты киелі жауапкершілік деңгейіне көтереді. Мұндай фразеологизмдер тағдырға мойынсыну, бата мен қарғыстың салмағы, аналық парыз және қауымдық мораль сияқты құндылықтарды жинақтайды.

Еңбек, төзім, өнер және адам қайраты. Қазақ корпусында еңбек пен төзім құндылығы қарапайым жұмыс істеу мағынасында ғана емес, адамның дене күші, шыдамы, өнері және тіршілік қамы арқылы ашылады. *Көз майын ағызды; қызыл табан болды; ақпан соқса өлмейтін, тоқпан соқса өлмейтін; ағаштан түйін түйеді; он саусағынан өнер тамған* тәрізді бірліктерде еңбек көз майы

сарқылатын, табан тозатын, дене шыдайтын, қол өнері табиғатқа қарсы шеберлікке айналатын құндылық ретінде көрінеді.

Бұл қабат шеберлік пен төзімді ұлттық мінездің бір белгісі ретінде көрсетеді. *Ағаштан түйін түйеді* тіркесінде адам қолынан келмейтінді істейтін шебер ретінде суреттеледі; «ақпан соқса өлмейтін, тоқпан соқса өлмейтін» тіркесінде төзім табиғат пен соққыға төтеп беретін қайратпен өлшенеді.

Сұлулық, асылдық және жарық бейнесі. Қазақ тіліндегі эстетикалық құндылықтар ай, күн, алтын, жібек, алма, мөлдірлік сияқты жарық әрі асыл бейнелер арқылы әсіреленеді. *Айдай сұлу; ай десе аузы бар, күн десе көзі бар; ай қабақ, алтын кірпік; алтын айдар, жібек шапты; алма бет; айнадай мөлдір; ақ сұныдай* тәрізді тіркестер сұлулықты жеке дене пішінінің сипатынан жоғары көтеріп, табиғаттағы жарықтық, жұмсақтық, асылдық, тазалық белгілерімен байланыстырады.

Бұл өрісте қазақ эстетикасының табиғатпен байланысы көрінеді: ай мен күн – жарық пен көріктің, алтын – асылдықтың, жібек – нәзіктіктің, алма – қызғылт рең мен балғындықтың, мөлдірлік – тазалықтың белгісі. Демек, сұлулық құндылығы адам келбетін табиғи-ғарыштық және асылдық өлшеммен әсірелеу арқылы танылады.

Кесте 19 – Қазақ тіліндегі құндылықтардың әсірелену жолдары

Құндылық ұясы	Не әсіреленеді?	Тірек бейне	Қалай күшейеді?	Мысалдар
Ар-бедел	ұят, абырой, ел сөзі	бет, айран, күйе, кір	төгілу, қараю, таңбалану	Абиыры айрандай төгілді; бетіне күйе жақты; аймандай қылды
Құт-береке	молшылық, ырыс, тоқшылық	сүт, май, іркіт, ақ түйе, қазан	ағу, тасу, жарылу, ұю	Ағаштан бал, шөптен сүт ағылды; ақ түйенің қарны жарылды
Жұт-жоқтық	тіршілік дағдарысы	мал, ит, сүйек, аш құрсак	құру, сарқылу, жұтау	Ақ сирақ жұт; адал итсіз; битін сығып, қанын жалап отыр
Жан-көңіл	қорқыныш, қайғы, қуаныш	көз, жүрек, зәре, иман, шаш	көл қылу, ұшыру, түршіктіру	Көз жасын көл қылды; зәре-құты қалмады; иманын ұшырды
Дала-көк	кеңдік, биіктік, қолжетімсіздік	дала, қыр, аспан, көк, ай	алыстату, биіктету, шексіздендіру	Адам өтпес, аң жүрмес; алты қабат аспанның ар жағында
Сөз-ақыл	шешендік, білім, ықпал	оқ, алмас, бал, май, азық, сусын	өткірлету, тәттілету, ағындату	Айтылған сөз атылған оқпен тең; алмас тілді; тілдің майын ағызды

19-кестенің жалғасы

Бата-қарғыс-тағдыр	бата, қарғыс, ана ақысы	ақ сүт, көк, жер, Алла, ажал	кесім айту, көкке сауу, төндіру	Ақ сүтін көкке сауды; адамның басы – Аллаһтың добы
Еңбек-өнер	төзім, шеберлік, бейнет	көз майы, табан, саусақ, ағаш	тауыстыру, тоздыру, мүмкін еместі істеу	Көз майын ағызды; қызыл табан болды; ағаштан түйін түйеді
Сұлулық-асылдық	көрік, тазалық, нәзіктік	ай, күн, алтын, жібек, алма	жарықтандыру, асылдандыру, мінсіздендіру	Айдай сұлу; алтын айдар, жібек шашты; айнадай мөлдір

Кестеде қазақ тіліндегі құндылықтардың әсірелену жолдары бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп берілген.

Қазақ тіліндегі құндылықтық ұялардың ішкі картасы

Сурет 10 – Қазақ тіліндегі құндылықтық ұялардың ішкі картасы

Жоғарыдағы сурет қазақ корпусындағы құндылықтық ұялардың ұлттық-мәдени сипатын жеке карта ретінде көрсетеді. Мұнда ар-бедел, құт-береке, жұт-жоқтық, жан-көңіл, дала-көк, сөз-ақыл, бата-қарғыс-тағдыр, еңбек-өнер және сұлулық-асылдық ұялары өз атауларымен берілді. Бұл карта ағылшын материалымен бірдей атау жасау үшін емес, қазақ тіліндегі гиперболалық фразеологияның ішкі құндылықтық жүйесін көрсету үшін ұсынылады.

Ағылшын тіліндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің құндылықтық ұялары:

Дене тұтастығы және ішкі әсердің денемен өлшенуі. Ағылшын тіліндегі гиперболалық фразеологизмдерде дене адамның құны, эмоциясы, шығыны, еңбегі және психологиялық күйі өлшенетін негізгі тірек бейнелердің бірі болып

табылады. *Cost an arm and a leg* (өте қымбатқа түсу), *give your right arm* (бір нәрсе үшін оң қолын беруге дайын болу), *skin and bones* (қу сүйек), *work your fingers to the bone* (саусағы сүйекке жеткенше еңбек ету), *make your blood run cold* (қанын суыту), *bite someone's head off* (біреуге ашулы жауап беру), *up to your ears/neck in something* (бір нәрсеге белшесінен бату) сияқты тіркестерде дене мүшесі немесе денедегі өзгеріс шектен тыс бағалаудың өлшеміне айналады.

Бұл ерекшелік ағылшын тіліндегі жеке тәжірибе мен денелік сезінудің маңызын көрсетеді. Құн ақшамен ғана емес, қол-аяқтан айырылумен; еңбек уақытпен ғана емес, саусақтың сүйекке дейін тозуымен; қорқыныш сөзбен ғана емес, қанның суып кетуімен беріледі. Мұнда адам денесі – өмірлік құндылықтардың ең жақын әрі ең ауыр өлшемі.

Ақша, ресурс және материалдық құн. Ағылшын корпусында ақша мен ресурсқа қатысты фразеологизмдер айқын құндылықтық ұя түзеді. *Break the bank* (банкрот қылардай қымбатқа түсу), *not a brass farthing* (көк тиыны болмай), *big bickies* (көп ақша), *a small fortune* (үлкен ақша), *money to burn* (шашатын ақшасы көп болу), *bleed someone dry* (біреудің бар ресурсын сорып алу), *take someone to the cleaners* (біреудің бар ақшасын алу) сияқты тіркестерде құн ресурстың сарқылуымен, ақшаның таусылуымен, толық қаржылық жеңіліспен немесе көптікпен беріледі.

Бұл өріс ағылшын тілдік санасында материалдық құнның жеке еркіндік, әлеуметтік мүмкіндік, тәуекел және табыс ұғымдарымен байланысын көрсетеді. Қазақ тілінде молшылық көбіне ас-су мен мал бейнесі арқылы берілсе, ағылшын тілінде құн *bank* (банк), *money* (ақша), *fortune* (дәулет/көп ақша), *cost* (құн/баға) тәрізді қаржылық атаулар арқылы айқындалады.

Уақыт, түгелдік және шектік қамту. Ағылшын гиперболалық фразеологиясының ерекшеліктерінің бірі толықтық пен уақыттық ұзақтықтың жиі әсіреленуі. *From soup to nuts* (басынан аяғына дейін), *all and sundry* (жұрттың бәрі), *the whole ball of wax* (барлығы түгел), *the be-all and end-all* (ең басты мән), *never in a million years* (миллион жылда да емес), *once in a blue moon* (өте сирек), *as ancient as the hills* (өте көне), *out of the ark* (тым ескі) сияқты тіркестерде құбылыс түгел қамту, өте ұзақ уақыт, сиректік немесе көне дәуірмен теңестіру арқылы күшейеді.

Бұл ұя ағылшын тіліндегі тәртіп, толықтық, уақытты есептеу және мүмкіндікті өлшеу дәстүрімен байланысты. *All* (барлығы), *whole* (тұтас), *every* (әрбір), *never* (ешқашан), *million* (миллион), *forever* (мәңгі) сияқты компоненттер нәрсені түгел қамтуға, мүлде жоққа шығаруға немесе өте ұзаққа созуға бағытталған.

Өлім, тозақ, жұмақ және мәдени прецедент. Ағылшын тіліндегі *death* (өлім), *hell* (тозақ), *heaven* (жұмақ), *sin* (күнә), *God* (Құдай), *Abraham* (Ибраһим), *Methuselah* (Мафусаил), *Achilles* (Ахилл) тәрізді компоненттер қорқыныш, мүмкіндік, қарттық, осалдық немесе моральдық бағаны күшейтетін маңызды мәдени тіректер болып табылады. *Scared to death* (өлердей қорқу), *like a bat out of hell* (тозақтан шыққан жарқанаттай өте тез), *not a cat in hell's chance* (ешқандай мүмкіндік жоқ), *in Abraham's bosom* (жұмақтық тыныштықта), *Achilles' heel* (осал

жер), *as old as Methuselah* (өте кәрі) тәрізді бірліктерде діни, мифологиялық және тарихи-мәдени жады фразеологиялық мағынаны күшейтеді.

Бұл ұя қазақ тіліндегі бата-қарғыс, Алла, иман, ақырзаман, ажал бейнелерімен типологиялық тұрғыдан жақын. Бірақ ағылшын материалында прецеденттік атаулар, яғни мәдени мәтіннен келген есімдер мен образдар көбірек көрінеді; қазақта сакралды мағына көбіне отбасылық-қауымдық қатынас, ана сүті, қарғыс, тағдыр және ажал бейнесімен қабысады.

Ақыл, сана және жеке психологиялық күй. Ағылшын тіліндегі *mind* (сана), *head* (бас), *brain* (ми), *nerves* (жүйке), *crazy* (есі дұрыс емес), *bananas* (бананға қатысты идиомалық образ), *ballistic* (жарылыс траекториясымен байланысты образ), *beside yourself* (өз-өзіңнен тыс күй) сияқты компоненттер адамның ішкі күйін психикалық тепе-теңдіктің бұзылуы арқылы әсірелейді. *Go bananas* (есінен адасқандай болу), *go ballistic* (қатты ашулану), *a bag/bundle of nerves* (жүйкесі жұқарған адам), *beside yourself* (эмоцияға қатты берілу), *blow one's mind* (ақылын жарып жіберердей таңғалдыру), *be at your wits' end* (не істерін білмей әбден сасу) сияқты тіркестер жеке психологиялық күйдің құндылықтық маңызын көрсетеді.

Мұнда гипербола адамның өз санасын сақтауы, жағдайды түсінуі, эмоциялық тепе-теңдігін жоғалтпауы және ішкі бақылауын ұстап тұруы секілді пайымдарды танытады. Қазақ тіліндегі жан, жүрек, зәре, иман бір-бірімен қабаттаса келсе, ағылшын тілінде *mind* (сана) және *head* (бас) көбіне жеке танымдық-psychological (психологиялық) тірек ретінде ұйымдасады.

Табыс, бәсеке және әрекет нәтижесі. Ағылшын фразеологиясында табыс, сәтсіздік, жеңіс, жеңіліс және бәсекелік әрекет те жиі әсіреленеді. *Make it big* (өте табысты болу), *beat the pants off someone* (біреуді ойсырата жеңу), *battle of the giants* (аса мықтылар тартысы), *fight a losing battle* (жеңілісі алдын ала белгілі күрес), *with both barrels* (бар күшпен), *bet the farm* (бар дүниесін тәуекелге тігу), *go for broke* (барын салу), *blow the doors off* (бәрінен асып түсу) сияқты тіркестерде әрекет нәтижесі қалыпты жетістік немесе сәтсіздік ретінде емес, тұтас жеңіс, толық тәуекел, ірі қарсыласу, барлық ресурсты салу бейнесінде беріледі.

Бұл өріс ағылшын тілдік санасындағы бәсеке, жеке жетістік, тәуекел және нәтиже құндылығын көрсетеді. Қазақ тілінде ерлік, қайрат, айбар, күштілік бейнелері бар, бірақ ағылшын корпусында табыс пен сәтсіздік көбіне ойын, бәйге, қаржы, күрес және әлеуметтік нәтиже бейнесімен байланысты болады.

Жеке шекара, немқұрайлылық және араласудан бас тарту. Ағылшын тіліндегі бірқатар гиперболалық фразеологизмдер адамның жеке шекарасын, араласудан бас тартуын немесе толық немқұрайлылығын көрсетеді. *Would not touch someone/something with a bargepole* (біреуге/бір нәрсеге мүлде жақындамау), *not give a rat's ass* (мүлде мән бермеу), *not bat an eyelid* (ешқандай реакция білдірмеу) тәрізді тіркестерде адамның қатынасы толық бас тарту немесе реакцияның мүлде болмауы арқылы беріледі.

Бұл құндылық ұясы ағылшын материалында дербес көрінеді. Қазақ фразеологиясында адам көбіне ел алдындағы беделімен, туыстық-қауымдық

қатынасымен, бата-қарғысымен және сөзге тоқтауымен сипатталса, ағылшын тілінде жеке адамның өз шекарасын белгілеуі, араласу-арласпау құқығы, жеке ұстанымы мен реакциясы маңызды бейнеге айналады.

Жайлы өмір, әзіл және күнделікті бағалау. Ағылшын корпусында жайлылық, көңілділік, жағымсыздық, күлкі және күнделікті тұрмыстық баға да гиперболалық бейнеге айналады. *A bed of roses* (жайлы өмір), *a bed of nails* (өте жайсыз жағдай), *a barrel of laughs* (өте көңілді адам/жағдай), *the best thing since sliced bread* (өте керемет жаңалық), *a pain in the neck* (өте мазасыз, жалықтыратын нәрсе), *the bee's knees* (өте керемет нәрсе) тәрізді тіркестер адамның күнделікті тәжірибесін әсерлі бағалау құралы ретінде қызмет етеді.

Бұл қабат ағылшын фразеологиясында құндылық тек үлкен тарихи немесе сакралды ұғымдардан ғана емес, күнделікті ыңғайлылық, қызық, қолайлылық және қысқа бағалау формулаларынан да туындайтынын көрсетеді.

Кесте 20 – Ағылшын тіліндегі құндылықтардың әсірелену жолдары

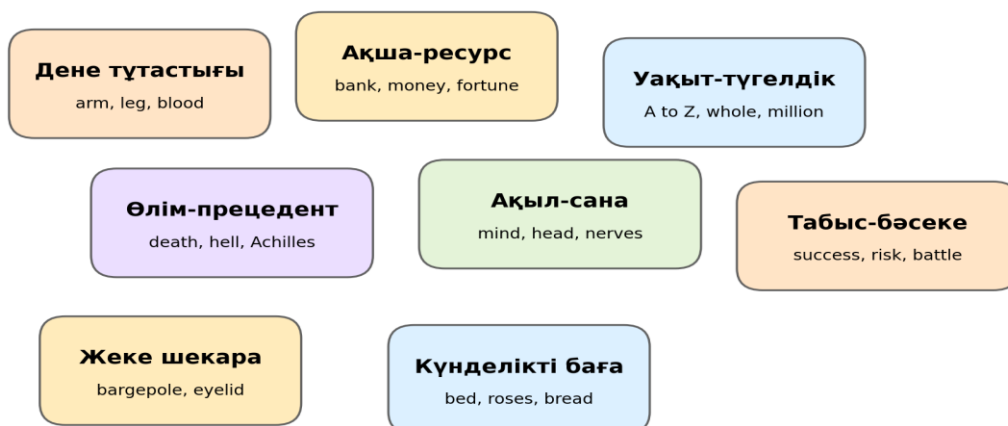
Құндылық ұясы	Не әсіреленеді?	Тірек бейне	Қалай күшейеді?	Мысалдар
Дене тұтастығы	шығын, еңбек, қорқыныш, эмоция	arm (қол), leg (аяқ), blood (қан), bones (сүйек), eyes (көз), skin (тері)	жоғалту, сіресу, сарқылу, денелік бұзылу	cost an arm and a leg; work your fingers to the bone; make your blood run cold
Ақша-ресурс	қымбаттық, шығын, байлық	bank (банк), money (ақша), fortune (дәулет), bean (тиынсыздық), cleaners (тазалаушылар)	таусылу, көптік, түгел алу	break the bank; not have a bean; take someone to the cleaners
Уақыт-түгелдік	толық қамту, сиректік, ұзақтық	A to Z, all (барлығы), whole (тұтас), million (миллион), blue moon (сирек ай)	түгелдеу, алыстату, ешқашандату	from A to Z; all and sundry; once in a blue moon
Өлім-прецедент	қатер, мүмкіндік, көне дәуір, осалдық	death (өлім), hell (тозақ), heaven (жұмақ), Abraham, Achilles	өлімге жеткізу, тозаққа теңеу, прецедентке сүйену	scared to death; not a cat in hell's chance; Achilles' heel
Ақыл-сана	түсіну, ес, жүйке, әсер	mind (сана), head (бас), nerves (жүйке), bananas (есінен адасу бейнесі)	есінен шығару, жүйкені күшейту, ақылды жоғалту	go bananas; a bag of nerves; blow one's mind

20-кестенің жалғасы

Табыс-бәсеке	жеңіс, тәуекел, нәтиже	big (ірілік), battle (күрес), pants, farm, barrels	толық жеңу, барын тігу, күшті толық салу	make it big; beat the pants off someone; bet the farm
Жеке шекара	араласпау, немқұрайлыл ық	bargepole (ұзын сырық), rat's ass, eyelid (қабақ)	мүлде жақындамау, реакцияны жоқ ету	would not touch with a bargepole; not give a rat's ass; not bat an eyelid
Күнделікті баға	қолайлылық, көңіл, ұнамдылық	bed (төсек), roses (раушан), nails (шеге), barrel (бөшке), bread (нан)	жайлылықты шектен асыру, керісінше ауырлату	a bed of roses; a bed of nails; the best thing since sliced bread

Жоғарыдағы кестеде зерттеу материалын жүйелеуге негіз болатын негізгі өлшемдер, салыстырмалы белгілер және олардың мәтіндегі талдаумен байланысы көрсетілген.

Ағылшын тіліндегі құндылықтық ұялардың ішкі картасы

Сурет 11 – Ағылшын тіліндегі құндылықтық ұялардың ішкі картасы

Жоғарыдағы сурет ағылшын корпусындағы құндылықтық ұяларды жеке карта ретінде көрсетеді. Мұнда дене тұтастығы, ақша-ресурс, уақыт-түгелдік, өлім-прецедент, ақыл-сана, табыс-бәсеке, жеке шекара және күнделікті баға ұялары ағылшын тілінің ішкі фразеологиялық логикасына сай берілді. Бұл атаулар қазақ картасындағы ұялармен сөзбе-сөз теңестірілмейді; олар ағылшын материалында жиі көрінетін құндылықтық бағыттарды танытады.

Қазақ және ағылшын құндылықтық карталарының салғастырмалы сипаты:

Екі тілдің құндылықтық карталарын салыстырғанда бірдей атауларды күштеп қолдану ғылыми дәлдікке әкелмейді. Қазақ тіліндегі құт-береке ұясы ағылшын тіліндегі money/resource (ақша/ресурс) ұясымен атау жағынан да, мәдени негізі жағынан да бірдей емес; бірақ екеуі де тіршілік қауіпсіздігі, молшылық және ресурс мәселесін фразеологиялық деңгейде бағалайды. Сол сияқты қазақ тіліндегі ар-бедел ұясы ағылшын тіліндегі reputation/face/name (бедел/бет/ат) өрістерімен функционалдық жағынан жақындайды, алайда қазақ материалындағы бет, күйе, айран сияқты бейнелер ағылшын материалында дәл сол күйінде қайталанбайды.

Сондықтан төмендегі салыстырмалы картада ортақ баған ретінде нақты құндылық атауы емес, бейтарап аксиологиялық бағыт алынды. Ол екі тілдегі ұялардың қай өмірлік салада түйісетінін көрсетеді, ал әр тілдің өз ішкі ұясы жеке атауымен сақталады.

Кесте 21 – Қазақ және ағылшын құндылықтық карталарының салыстырмалы осьтері

Салыстырмалы аксиологиялық бағыт	Қазақ тіліндегі құндылық ұясы	Ағылшын тіліндегі типологиялық сәйкес ұя	Салғастырмалы түсіндірме
Қоғамдық бедел және моральдық баға	Ар-бедел	Reputation / face / name (бедел / бет / ат)	Қазақта бедел қауымдық бақылау мен бет-бейне арқылы, ағылшында әлеуметтік имидж, name (ат) және reputation (бедел) арқылы көрінеді.
Тіршілік, ресурс және қауіпсіздік	Құт-береке; жұт-жоктық	Money / resource (ақша / ресурс)	Қазақта ресурс мал, ас-су, береке және жұт арқылы; ағылшында ақша, банк, шығын және ресурс арқылы беріледі.
Ішкі күй және денелік сезіну	Жан-көңіл	Body / mind (дене / сана)	Қазақта ішкі күй жан, зәре, иманмен қабаттасса, ағылшында дене реакциясы мен психикалық күй айқынырақ.
Кеңістік, уақыт және шек	Дала-көк	Space / time / totality (кеңістік / уақыт / түгелдік)	Қазақта кеңдік дала, көк, қыр арқылы, ағылшында time (уақыт), world (әлем), moon (ай), totality (түгелдік) арқылы беріледі.
Сөз, білім және ықпал	Сөз-ақыл	Knowledge / speech (білім / сөйлеу)	Қазақта сөз әлеуметтік-рухани күш ретінде, ағылшында білімді меңгеру, түсіну және сөйлеу қабілеті ретінде көрінеді.

21-кестенің жалғасы

Сакралды шек және мәдени жад	Бата-қарғыс-тағдыр	Death / hell / precedent (өлім / тозақ / прецедент)	Қазақта сакралды мән бата-қарғыс, ақ сүт, тағдырмен; ағылшында діни және мәдени прецеденттермен байланысты.
Әрекет, төзім және нәтиже	Еңбек-өнер	Success / performance / risk (табыс / орындау / тәуекел)	Қазақта әрекет төзім, өнер, бейнет арқылы; ағылшында нәтиже, бәсеке, тәуекел және табыс арқылы бағаланады.
Эстетикалық және күнделікті бағалау	Сұлулық-асылдық	Appearance / everyday evaluation (сырт келбет / күнделікті баға)	Қазақта сұлулық ай, күн, алтын, жібекпен; ағылшында сырт келбет, жайлылық, күлкі және күнделікті бағалау бейнелерімен беріледі.

Кестеде қазақ және ағылшын құндылықтық карталарының бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп берілген.

Қазақ және ағылшын құндылықтық карталарының салыстырмалы осьтері

Бірдей атау жасалмайды: ортадағы баған тек типологиялық салыстыруға арналған бейтарап аксиологиялық бағытты көрсетеді.

Сурет 12 – Қазақ және ағылшын құндылықтық карталарының салыстырмалы осьтері

Жоғарыдағы суретте қазақ және ағылшын құндылықтық карталары бірдей атауға түсірілмей, ортақ аксиологиялық бағыттар арқылы салыстырылды. Сол жақта қазақ тілінің ішкі құндылық ұялары, оң жақта ағылшын тілінің ішкі құндылық ұялары, ал ортасында оларды салыстыруға мүмкіндік беретін бейтарап бағыттар берілген. Мұндай тәсіл әр тілдің өзіндік құндылық атауларын

сақтай отырып, олардың типологиялық жақындығы мен мәдени айырмашылығын қатар көрсетуге мүмкіндік береді.

Құндылықтық картадан байқалатын қосымша қабаттар. Құндылықтық карта ірі ұялармен ғана шектелмейді. Корпусты сапалық тұрғыдан қарағанда екі тілдің гиперболалық фразеологиясында сан жағынан шеткері көрінгенімен, мәдени салмағы жоғары бірнеше қосымша қабат байқалады. Қазақ тілінде бірлік пен ынтымақ *айрандай ұйып отыр; ала ауыз; қырық пышақ болды* тәрізді тіркестер арқылы көрінеді. Мұнда татулық ұйыған сүт бейнесімен, алауыздық бөліну мен қақтығыс бейнесімен беріледі. Шеберлік пен өнер қабаты *ағаштан түйін түйеді; он саусағынан өнер тамған; тілінен бал тамған* тәрізді тіркестерден байқалады.

Ағылшын тілінде қосымша қабаттардың бірі – жеке шекара мен қатынас таңдауы. *Would not touch with a bargepole* (мүлде араласпау), *not give a tinker's damn* (мүлде мән бермеу), *not bat an eyelid* (еш реакция білдірмеу) сияқты тіркестер адамның бір нәрсеге толық араласпауын, мән бермеуін немесе еш реакция танытпауын шектен асыра көрсетеді. Практикалық білім мен толық меңгеру қабаты *know something inside out* (бір нәрсені мүлтіксіз білу), *from soup to nuts* (басынан аяғына дейін), *as clear as a bell* (өте анық) сияқты бірліктерден көрінеді. Тәуекел мен нәтижеге барын салу қабаты *bet the farm* (барын тігу), *with all guns blazing* (бар күшпен), *loaded for bear* (толық дайын) тіркестерінде жинақталады.

Кесте 22 – Картада қосымша айқындалған құндылық қабаттары

Қабат	Тіл	Корпустағы көрініс	Құндылықтық мәні
Бірлік/алауыздық	Қазақ тілі	айрандай ұйып отыр; ала ауыз; қырық пышақ болды	Қауым ішіндегі татулық пен бөлінудің құндылықтық салмағын көрсетеді.
Шеберлік/өнер	Қазақ тілі	ағаштан түйін түйеді; он саусағынан өнер тамған	Қабілет мүмкін емес әрекетті орындау бейнесімен әсіреленеді.
Тазалық/ластану	Қазақ тілі	айдай таза; ақ жерден қара болды; бетінің кірі бес батпан	Ақтық пен қараю моральдық және эстетикалық бағаның тірегіне айналады.
Жеке шекара	Ағылшын тілі	would not touch with a bargepole; not give a rat's ass	Араласудан бас тарту, немқұрайлылық және жеке қашықтық құндылық ретінде көрінеді.
Практикалық білім	Ағылшын тілі	know something backwards; from A to Z; as clear as a bell	Білім толық меңгеру, айқындық және жүйелілік арқылы әсіреленеді.
Тәуекел/нәтиже	Ағылшын тілі	bet the farm; with both barrels; loaded for bear	Әрекетке бар ресурсты салу, толық дайындық және нәтижеге ұмтылу бейнеленеді.

Кестеде картада қосымша айқындалған құндылық қабаттары бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп берілген. Бұл деректер қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді мағыналық, концепттік және мәдени-танымдық тұрғыдан салыстыра сипаттауға негіз болады.

Когнитивтік-құндылықтық карта гиперболалық фразеологизм құрамында экспрессиямен қатар халықтық өмір тәжірибесі, мәдени өлшем және бағалау жүйесі жатқанын көрсетеді. Гиперболалық тіркес белгілі бір құндылықты жай атамайды; оны көрінетін, сезілетін, әсері күшті бейнеге айналдырады. Осы тұрғыдан құндылықтық карта фразеологизмдердің ішкі аксиологиялық жүйесін ашатын қорытынды талдау деңгейі болып табылады.

Қазақ тіліндегі гиперболалық фразеология құндылықты көбіне этномәдени нақтылау арқылы ашады. Ар – бет, айран, күйе арқылы; береке – сүт, май, түйе, ас арқылы; жоқтық – жұт, малсыздық, итсіз қалу арқылы; киелілік – ақ сүт, көк, қарғыс арқылы; кеңдік – дала, қыр, көк, ай арқылы; сөз – оқ, алмас, бал, май арқылы көрінеді. Бұл жүйеде абстрактілі құндылық нақты тұрмыстық, табиғи немесе сакралды бейнеге айналып, халықтық тәжірибеге жақындайды.

Ағылшын тіліндегі гиперболалық фразеология құндылықты көбіне денелік тәжірибе, ресурс, уақыт, толықтық, жеке психологиялық күй және мәдени прецедент арқылы ашады. Еңбек сүйекке жеткен қажумен, қорқыныш өліммен, толықтық A to Z арқылы, сиректік blue moon арқылы, табыс big/top/world бейнелерімен, мүмкіндік жоқтығы hell арқылы беріледі. Мұнда құндылық адамның жеке тәжірибесіне, материалдық ресурсына, уақытқа және мәдени мәтіндерден келген дайын бейнелерге жақын орналасады.

Екі тілдегі ұқсастықтар нақты фразеологиялық баламалардың көптігінен емес, адамдық тәжірибенің ортақ табиғатынан шығады. Адам қорыққанда денесі өзгереді, қуанғанда жоғары көтерілгендей болады, ашуланғанда қызады, көп жұмыс істегенде денесі қажиды, қымбат нәрсе ең қымбат нәрсемен өлшенеді. Бірақ осы ортақ сезімдер қазақта көбіне жан, зәре, көк, мал, ас-су, ар, бата-қарғыс арқылы, ағылшында body, mind, money, time, death, hell, success арқылы фразеологиялық қалыпқа түседі.

Когнитивтік-құндылықтық карта қазақ және ағылшын фразеологиясының айырмашылығын жеке мысалдар деңгейінде емес, бүтін жүйе деңгейінде көрсетеді. Қазақ тіліндегі карта қауымдық абырой, береке, тіршілік қамы, киелі сөз, дала кеңістігі, төзім және асылдық ұяларына сүйенсе, ағылшын тіліндегі карта дене тұтастығы, жеке әсер, материалдық ресурс, уақыт, табыс, жеке шекара және мәдени прецедент ұяларымен ұйымдасады. Бұл жүйе келесі тарауда эквивалентті, эквивалентсіз және образдық-когнитивтік аналогтарды салғастырмалы тұрғыдан талдауға негіз болады.

2-бөлім бойынша тұжырым

Екінші тарауда қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ біртұтас когнитивтік-семантикалық жүйе ретінде талданып, олардың тақырыптық

топтары, негізгі концепттері, гиперболалық модельдері және құндылықтық мазмұны өзара байланысты деңгейлер ретінде сипатталды. Талдау көрсеткендей, гиперболалық фразеологизмдердің табиғатын толық ашу үшін оларды тек мағынасына қарай жіктеу жеткіліксіз; әр бірліктің артында тұрған КӨ, мәдени код, ішкі форма, бағалаушылық реңк және әсірелеу амалы қатар ескерілуі қажет.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық материал тақырыптық тұрғыдан эмоция, дене, кеңістік, уақыт, күш, сұлулық, молшылық, жоқшылық, қауіп, өлім, сөйлеу, еңбек, әлеуметтік баға және сакралды ұғымдар төңірегінде шоғырланатыны анықталды. Алайда осы ортақ тақырыптық өрістердің нақты тілдік көрінісі әр мәдениетте әртүрлі бейнелік тіректерге сүйенеді. Қазақ тілінде дала, көк, төрт түлік, құт-жұт, ар, бет, бата-қарғыс, ақ сүт, сөз киесі сияқты этномәдени белгілер белсенді болса, ағылшын тілінде дене мүшелері, ақыл-ой, ақша-құн, уақыт, жетістік, сәтсіздік, тозақ-жұмақ және мәдени прецеденттер жиі қолданылады.

концепттік талдау гиперболалық фразеологизмдердің тақырыптық топтардан тереңірек қабатқа өтетінін көрсетті. қазақ тілінде шек, дала, жан, жүрек, көңіл, ар, сөз, мал, құт, жұт, ажал, тағдыр, қуат, төзім, сұлулық сияқты өзектер ұлттық тілдік сананың маңызды концепттік ұяларын құрайды. ағылшын тілінде limit/totality, body, mind, heart, money/value, success/failure, death/danger, space/time, sacred/precedent тәрізді концепттер шектік бағалау мен гиперболалық мағына жасауға жиі қатысады. Бұл айырмашылық бірдей эмоция немесе жағдай әр тілде бірдей концепт арқылы емес, әр мәдениеттің өзіне жақын танымдық тіректері арқылы ұйымдасатынын дәлелдейді.

Гиперболалық модельдер екі тілдегі әсірелеудің қалай жасалатынын нақтылады. Қазақ тілінде эмоцияның денелік күйреу, қуаныштың көкке көтерілу, ашудың от пен жалынға айналу, молшылықтың тасу немесе ағу, жоқшылықтың сарқылу, ұяттың бетке таңба болып түсу, сөздің оқ пен тас жаратын күшке айналу, тағдыр мен ажалдың адам еркінен тыс әрекет ететін күш ретінде көрінуі өнімді модельдер қатарында анықталды. Ағылшын тілінде дене мүшесін жоғалту, ақша мен банк арқылы құнды өлшеу, million, all, every сияқты толықтық белгілерімен шектік мән жасау, death, hell, heaven сияқты экзистенциалдық және діни-прецеденттік образдар арқылы эмоцияны күшейту жиі байқалады.

Когнитивтік-құндылықтық карта нәтижелері гиперболалық фразеологияда халық үшін мәнді саналатын құбылыстар ғана тұрақты әрі әсерлі бейнеге айналатынын көрсетті. Қазақ тіліндегі ар, абырой, құт, береке, жан, ажал, тағдыр, сөз, төзім, малшылық тіршілік және дала кеңістігі құндылықтық ұялар ретінде көрінсе, ағылшын тілінде дене тұтастығы, жеке сезім, материалдық ресурс, табыс, уақыт, қауіп, жеке шекара және мәдени прецеденттер маңызды орын алады. Осылайша, екінші тарау қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің ішкі жүйесін ашып, келесі салғастырмалы талдауға қажетті теориялық және практикалық негіз қалыптастырды.

3 ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ГИПЕРБОЛАҒА НЕГІЗДЕЛГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ САЛҒАСТЫРМАЛЫ-КОГНИТИВТІК ТАЛДАУ

3.1 Эквивалентті гиперболаға негізделген фразеологизмдердің концептуалдық ортақтығы

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ-ті салғастыра қарастыру олардың жеке-жеке тілдік жүйедегі ішкі құрылымын сипаттаумен шектелмейді; мұндай талдау екі халықтың шектен асыра бейнелеу арқылы нені маңызды санайтынын, қандай құбылысты ерекше ауыр, қауіпті, күлкілі, қымбат, қол жетпес немесе қасиетті деп қабылдайтынын, сондай-ақ сол бағалауды қандай тұрақты образ арқылы тілде орнықтыратынын анықтауға мүмкіндік береді. Екі тілдің корпустық материалы гиперболаның әмбебап когнитивтік негізге сүйенетінін көрсетеді: адам қорқынышты дененің бұзылуымен, қуанышты көтерілуімен, көптікті кеңеюімен, қымбаттықты жоғалтумен, қиындықты ауырлықпен, жылдамдықты көз ілеспес қозғалыспен қабылдауға бейім. Алайда осы ортақ адамдық негіз әр тілде өз мәдениетінің тәжірибесімен нақтыланып, бір тілде дала, мал, ар, бата, қарғыс, құт пен жұт бейнелері арқылы, екінші тілде дене мүшесі, ақша, банк, аспан-тозақ, теңіз, құқықтық-институционалдық орта, спорттық бәсеке немесе библиялық-әдеби прецедент арқылы беріледі.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдерді салғастыра талдауда фразеологиялық мағынаның жеке компоненттер арқылы емес, тұтас тіркес пен контекст арқылы ашылатынын пайымдай отырып, осы тұрғыдан Ф.Т. Ереханова, Ж.М. Жүсібалина, Г.Р.Нурекешова және А.Н. Жорабекова фразеологиялық тіркестердегі семантикалық дербестік пен контекстік шектеулердің өзара байланысын былай сипаттайды: “If we deal with semantic independence and contextual boundaries in phraseological combinations in both languages, there is a dynamic interplay between semantic independence and contextual boundaries within phraseological combinations. It examines how words, when combined into fixed expressions, retain relative semantic autonomy, yet their true meaning manifests only within specific and exclusive word contexts” [168, б. 314]. Бұл тұжырым фразеологизм құрамындағы жеке сөздер белгілі бір деңгейде семантикалық дербестігін сақтағанымен, олардың нақты фразеологиялық мәні тек тұрақты тіркес ішінде, белгілі контекстік ортада айқындалатынын көрсетеді. Сол себепті қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдер эквивалент, эквивалентсіз бірлік және образдық-когнитивтік аналог ретінде сараланғанда, компоненттердің сыртқы ұқсастығы ғана емес, тұтас мағынасы, контекстік қызметі, бейнелік негізі және мәдени уәжі қатар есепке алынды.

Фразеологиялық эквиваленттілік мәселесі аударматану мен салғастырмалы фразеологияда ұзақ уақыт бойы мағыналық сәйкестік, құрылымдық ұқсастық және қолданымдық баламалылық тұрғысынан қарастырылып келді. Дж. Кэтфорд аударманы бір тілдегі мәтіндік материалды екінші тілдегі балама мәтіндік материалмен ауыстыру деп анықтай отырып,

эквиваленттіліктің лексикалық сәйкестіктен ғана тұрмайтынын көрсетті [169, б. 20]. Ю. Найда мен Ч. Тэйбер аударманың негізгі шарты ретінде қабылдаушы тілде мағына мен стиль жағынан «ең жақын табиғи балама» беруді атайды [170, б. 12]. В. Коллер эквиваленттілікті денотативтік, коннотативтік, мәтіндік-нормативтік, прагматикалық және формалды-эстетикалық түрлерге бөліп, аудармадағы сәйкестіктің бір ғана өлшеммен анықталмайтынын дәлелдейді [171]. Фразеологиялық материалға келгенде бұл қағидалар одан әрі күрделене түседі, өйткені фразеологизм мағынамен бірге образды, мәдени реңкті, бағалауды және тілдік дәстүрді де алып жүреді.

М. Бейкер мағынасы мен формасы ұқсас идиоманы қолдану мүмкіндігін қарастыра отырып, «мұндай сәйкестікке тек сирек жағдайда ғана қол жеткізуге болады» [172, б. 77] деп тұжырымдайды. Сондықтан идиоманы аударуда мағыналық сәйкестікпен қатар стиль, қолданыс аясы және риторикалық әсер де ескерілуі қажет. Д. Добровольский тіларалық фразеологиялық сәйкестіктердің толық бірдей бола бермейтінін, кейде тек белгілі бір қырлары жағынан сәйкесетінін көрсетеді. Мұндай бірліктерді жақын баламалар ретінде қарастырады [173, б. 245], ал функционалдық баламаларды «ұқсас жағдаяттарда жеткізілетін ақпараттың мазмұнын сақтай отырып қолдануға болатын» [173, б. 239] тілдік бірліктер ретінде көрсетеді. Бұл тұжырым фразеологизмдердің баламалылығын олардың сөздік мағынасымен ғана емес, нақты қолданыстағы қызметімен де байланыстыра бағалауға негіз болады.

Осы пікірлер гиперболалық фразеологизмдерді салыстыруда аса маңызды: екі тілдегі тіркестер бірдей мағынаны білдіргенімен, олардың ішкі бейнесі әртүрлі болуы мүмкін; керісінше, ұқсас образ кейде әр тілде басқа бағалауыштық қызмет атқарады. Сондықтан модельдік ұқсастық пен фразеологиялық эквиваленттілік бір-бірімен байланысты, бірақ бірін-бірі толық алмастырмайтын бөлек талдау деңгейлері ретінде қарастырылады.

Фразеологиялық эквиваленттілік пен баламасыздық мәселесі салғастырмалы фразеологияда да арнайы қарастырылды. А.В. Кунин фразеологиялық бірліктің тұрақтылық, идиомалылық және экспрессивтік белгілерін аудармада ескеру қажеттігін көрсетеді [143], В.Н. Комиссаров аудармада коммуникативтік мақсаттың сақталуына ерекше мән береді: «Эквивалентность переводов первого типа заключается в сохранении только той части содержания оригинала, которая составляет цель коммуникации» [174, б. 52]. Бұл тұжырым гиперболалық фразеологизмдерді салыстыруда олардың білдіретін мағынасымен қатар, сөйлеушінің ниеті мен айтылымның эмоциялық-бағалауыштық қызметін де ескеруге негіз болады. С. Влахов пен С. Флорин баламасыз лексика мен реалийлер мәселесін қарастырып, мәдени ақпаратты екінші тілде тура көшіру әрқашан мүмкін болмайтынын дәлелдеді [175]. Бұл қағидалар гиперболалық фразеологизмдерге де қатысты: олардың мағынасын ғана емес, ұлттық бейнесін, бағалауыштық қуатын және мәдени уәжін салыстыру қажет.

Фразеологизмнің мәдени уәжін анықтауда И.В. Зыкованың фразеологиялық мағынаны лингвомәдени модельдеу жөніндегі тұжырымдары да

маңызды. Зерттеуші фразеологиялық таңбаның мағынасы қалай қалыптасатынын, фразеологиялық мағынаның табиғаты мен құрылымы қандай екенін және қабылдау тәжірибесінің фразеологизация үдерісіндегі орнын анықтауға бағытталған сұрақтарды алға қояды; бұл ұстаным фразеологизмді жай дайын тіркес емес, мәдени концептосферадан туатын күрделі тілдік таңба ретінде тануға мүмкіндік береді [176]. Сондықтан қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық бірліктерді салыстырғанда олардың сыртқы мағынасымен қатар ішкі бейнесі, мәдени коды және сол бейненің қабылдаушы санасында тудыратын әсері бірге қарастырылады.

Салғастырмалы талдау жинақталған корпус негізінде жүргізілді: әрбір бірліктің мағыналық түсіндірмесі, ішкі образы, бағалауыштық реңкі және мәдени уәжі қатар салыстырылды. Талдаудың өзегіне аудармадағы сөзбе-сөз сәйкестік емес, фразеологизмнің тілдік санада іске қосатын бейнесі алынды: тіркес қандай құбылысты әсірелейді, ол әсірелеу қандай нысан арқылы жасалады, сол нысан екі тілде бірдей мәдени салмаққа ие ме, фразеологизмнің жалпы әсері сақтала ма деген сұрақтар негізгі өлшемге айналды.

Корпустық саралауда бірліктер ағылшын материалымен салыстыру мүмкіндігіне қарай үш топқа бөлінді. Мағынасы, бағалауыштық қызметі және негізгі ішкі бейнесі сәйкес жұптар толық немесе жақын эквивалент ретінде қарастырылды; мағыналық қызметі жақын, бірақ образдық негізі өзгеше жұптар образдық-когнитивтік аналог ретінде алынды; салыстырылған материалда мағыналық және қолданыстық талаптарға сай тұрақты жұбы анықталмаған бірліктер эквивалентсіз қабатқа енгізілді. Жіктеуде әр бірлікке ең жақын сәйкестік басшылыққа алынды: эквиваленті анықталған тіркес басқа образды синониммен салыстырылып, аналог қатарында қайта берілмейді. Мәдени бейненің өзгешелігі өздігінен эквивалентсіздікке негіз болмайды.

Салғастырмалы талдаудың әдіснамалық мәні гиперболалық фразеологизмдердің қазақ-ағылшын сәйкестігін жай аударма баламасы ретінде емес, бірнеше қабатты танымдық қатынас ретінде қарастырудан көрінеді. Бірінші қабатта екі тілдің жалпыадамзаттық денелік-эмоциялық тәжірибеге сүйенетін тұстары байқалады: көз қимылы, дене дірілі, шаштың тік тұруы, сүйекке дейін арықтау, өлім шегіне жақындау тәрізді бейнелер тілдердің құрылымдық айырмашылығына қарамастан ұқсас қызмет атқарады. Екінші қабатта әр тілдің өзіне тән мәдени белгісі айқындалады: қазақ тілінде ақ сүт, бота, түйе, қыр, жайлау, қарғыс, абырой, айран сияқты образдар, ағылшын тілінде *money*, *Blarney stone*, *hell*, *heaven*, *the back of beyond*, *seven-league boots* сияқты образдар белсенді. Үшінші қабатта бірдей танымдық мағына әртүрлі бейнелермен беріледі, яғни тілдер арасында тура эквивалент емес, бірақ адам тәжірибесін ұқсас бағытта түсіндіретін аналогтық байланыс қалыптасады.

Сурет 13 – Гиперболалық фразеологизмдерді салғастырудағы үш нәтиже

Суретте гиперболалық фразеологизмдерді салғастырудағы үш нәтиже көрнекі түрде көрсетіліп, зерттеу нысанына қатысты негізгі компоненттердің өзара байланысы мен ұйымдасу бағыты айқындалады.

Берілген модель салғастыру нәтижелерінің сәйкестік дәрежесіне қарай ажыратылатынын көрсетеді: толық эквиваленттермен қатар мағыналық-образдық негізі жақын баламалар, басқа бейнеге құрылған аналогтар және салыстырылған материалда тұрақты жұбы анықталмаған бірліктер бар. Сондықтан талдау барысында ұқсастық пен айырмашылық мағына, бейне, гиперболалық әсер, таным, мәдени код және бағалау қатынасы арқылы айқындалады. Осы өлшемдер жиынтығы әр жұпқа бірізді шешім шығаруға мүмкіндік береді; жалпы концептуалдық модельдің ортақтығы эквиваленттілікті жеке өзі дәлелдемейді.

Сурет 14 – Фразеологиялық сәйкестікті анықтаудың негізгі өлшемдері

Суретте фразеологиялық сәйкестікті анықтаудың негізгі өлшемдері көрнекі түрде көрсетіліп, зерттеу нысанына қатысты негізгі компоненттердің өзара байланысы мен ұйымдасу бағыты айқындалады.

Фразеологиялық сәйкестікті анықтайтын өлшемдер салғастырмалы талдаудың негізгі тірегі болып табылады. Мағына тіркестің қандай құбылысты білдіретінін, бейне сол мағынаның қандай ішкі сурет арқылы жеткізілетінін, гиперболалық әсер қалыпты мөлшердің қалай асырылатынын немесе кемітілетінін көрсетеді. Танымдық модель қандай тәжірибенің іске қосылатынын, мәдени код образдың халық үшін неліктен түсінікті екенін, ал бағалауыштық-эмоциялық реңк сөйлеушінің қатынасын айқындайды. Осы өлшемдер бірге қарастырылғанда ғана гиперболалық фразеологизмдердің шынайы салғастырмалы табиғаты ашылады.

Кесте 23 – Қазақ-ағылшын гиперболалық фразеологизмдерін салғастыру өлшемдері

Өлшем	Негізгі сұрақ	Эквивалентке әсері	Қысқа мысал
Мағыналық инвариант	Екі тіркес бір құбылысты білдіре ме?	негізгі сәйкестікті анықтайды	<i>қыл үстінде тұр – hang by a thread (өте қауіпті жағдайда болу)</i>
Ішкі образ	Мағына қандай бейнемен берілген?	ортақ негізгі бейне мен қосымша бөлшекті ажыратады	<i>құр сүйегі қалды – a bag of bones (сүйек образы ортақ)</i>
Танымдық негіз	Қандай адамдық тәжірибе іске қосылады?	әмбебап ұқсастықты көрсетеді	<i>көзді ашып-жұмғаныша – in the blink of an eye</i>
Мәдени код	Образ қай мәдениетке тән?	бейненің уәжін түсіндіреді; жеке өзі санатты шешпейді	<i>ақ сүтін көкке сауды; seven-league boots</i>
Бағалауыштық әсер	Тіркес қандай эмоциялық-бағалау қатынасын береді?	аналогтың жарамдылығын тексереді	<i>абыройы айрандай төгілді – someone's name is mud</i>
Гиперболалық әсер	Қалыпты мөлшер қалай асырылған не кемітілген?	әсірелеу бағыты мен күшін салыстырады	<i>көз жасын көл қылды – floods of tears</i>

Кестеде қазақ-ағылшын гиперболалық фразеологизмдерін салғастыру өлшемдері бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп берілген. Бұл деректер қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді мағыналық, концепттік және мәдени-танымдық тұрғыдан салыстыра сипаттауға негіз болады.

Эквивалентті гиперболалық фразеологизмдердің концептуалдық-семантикалық сәйкестігі олардың екі тілде бірдей немесе өте жақын мағынаны

білдіруімен ғана шектелмейді; мұндай бірліктер сол мағынаны ұқсас танымдық негіз арқылы күшейтіп, салыстырмалы түрде табиғи балама қызметін атқарады. Бұл қатардағы сәйкестіктер көбіне адамның денесіне, көзіне, сүйегіне, жүрегіне, қимыл жылдамдығына, өмір мен өлім арасындағы шекке, көптік пен *алыстықты* қабылдауына байланысты болады. Олардың ғылыми мәні екі тілдің бір-біріне жақын жерін ғана емес, адам болмысының тіл арқылы қалай ұқсас бейнеленетінін көрсетуімен айқындалады.

Эквиваленттіліктің ең айқын түрі мағына мен ішкі образдың бірдей немесе өте жақын болуынан көрінеді. Мысалы, қазақ тіліндегі *көзді ашып-жұмғаниша* тіркесі мен ағылшын тіліндегі *in the blink of an eye* (*көзді ашып-жұмғаниша*) бір ғана танымдық өлшемге сүйенеді: уақыттың өте қысқалығы көздің лезде қимылдауымен теңестіріледі. Мұнда екі тілдің де сөйлеушісі секунд, минут тәрізді ресми өлшемді емес, адамға ең жақын денелік әрекетті алады. *Kipnik қаққанша* тіркесі ағылшын тіліндегі *in a twinkling / in the twinkling of an eye* (көз ілеспес сәтте) бірлігімен де осындай байланысқа түседі. Екі тілде де уақыттың қысқалығы адамның көру мүшесіне қатысты ең жедел әрекет арқылы түсіндіріледі.

Қауіп пен өмір шегіне қатысты фразеологизмдерде де толыққа жақын сәйкестіктер бар. Қазақ тіліндегі *бір аяғы көрде, бір аяғы жерде* тіркесі ағылшын тіліндегі *one foot in the grave* (*бір аяғы көрде*) бірлігімен мағыналық және образдық тұрғыдан өте жақын: екі тілде де адам өмір мен өлімнің шекарасында тұр деп елестетіледі. Ортақ ішкі образ – тірі адамның бір аяғы көрге еніп қойғандай көрсетілуі. Қазақ тіркесінде екінші аяқтың жерде қалуы қарсы қоюды айқындай түседі, ал ағылшын идиомасында осы бөлік айтылмайды. Мұндай жағдайда негізгі бейне мен бағалау сақталып, компоненттік айырмашылық жақын эквиваленттіліктің шегінде қалады.

Қыл үстінде тұр; жаны ұстараның жүзінде тұр; ұстараның жүзінде отыр тәрізді қазақ тіркестері ағылшын тіліндегі *hang by a thread* (жіпке ілініп тұр), *on a razor's edge* (ұстара жүзінде), *on a knife-edge* (пышақ жүзінде) бірліктерімен тығыз сәйкеседі. Мұнда қауіп өмірдің үзіліп кетуі мүмкін нәзік нәрсемен, өткір жүзбен немесе бір сәтте ажырап кететін байланыспен көрсетіледі. Екі тілде де адам тағдырының тұрақсыздығы қолмен ұстап тұру қиын, бір қимылдан үзіліп кететін шекке әкелінеді. Бұл сәйкестік гиперболалық фразеологиядағы «қауіп - жұқа шек» танымының кең таралғанын дәлелдейді.

Дене бітімі мен физикалық күйдің әсіреленуі де екі тілде бір-біріне жақын үлгілер береді. Қазақ тіліндегі *құр сүйегі қалды* тіркесі ағылшын тіліндегі *a bag of bones* (сүйек салынған қап) бірлігімен салыстырғанда мағыналық, образдық және бағалаушылық жағынан өте жақын. Екі фразеологизм де адамның әбден арықтап, етінен айырылып, тек сүйегі ғана қалғандай күйге түскенін білдіреді. Мұнда гипербола адамның сыртқы денесін қалыпты физиологиялық сипаттан шығарып, тірі адамды сүйекке теңейді. Бұл тіркестердегі қорқынышты да, аянышты да әсер дененің адамилық толықтығын жоғалтып, қаңқаға жақындауынан туады.

Қорқыныштың денеге әсері екі тілде де ұқсас фразеологиялық бейнелерді туғызады. Қазақ тіліндегі *төбе шашы тік тұрды* тіркесі ағылшын тіліндегі *make someone's hair stand on end* бірлігімен жақын эквиваленттік қатынас жасайды. Бұл жерде қорқыныш ішкі сезім ретінде ғана емес, дененің сыртқы белгісі арқылы беріледі. Екі тілде де шаштың тік тұруы үрейдің денені еріксіз өзгерткенін бейнелейді. Қазақ тіркесі қорыққан адамның күйін атаса, ағылшын идиомасының сөздік тұлғасы сол күйді туғызуды білдіреді. Етістіктің себепкерлік құрылымы өзгеше болғанымен, негізгі шаш бейнесі мен қорқыныштың күшейтілуі сақталады; сондықтан жұп толық емес, жақын эквивалент ретінде қарастырылады.

Қайғы мен денелік реакцияның шектен тыс күшеюіне қатысты сәйкестіктер де назар аударарлық. Қазақ тіліндегі *көз жасын көл қылды* тіркесі ағылшын тіліндегі *floods of tears* (көз жасын селдей ағызу) бірлігімен ұқсас қызмет атқарады. Екі тілде де жылау жай эмоциялық реакция емес, көз жасының табиғи мөлшерін үлкен су көлеміне жеткізетін күй ретінде әсіреленеді. Қазақ тіліндегі көл мен ағылшын тіліндегі *flood* компоненті су бейнесіне сүйенеді; бірінде оның көлемі, екіншісінде ағылуы басым. Негізгі мағына, суға негізделген ішкі образ және қайғыны күшейту қызметі ортақ болғандықтан, жұп жақын эквивалент ретінде қарастырылады.

Қуаныштың бет әлпеттен көрінуіне қатысты сәйкестіктерде де ортақ ішкі бейне сақталады. Қазақ тіліндегі *екі езуі екі құлағында* тіркесі ағылшын тіліндегі *grin from ear to ear* (екі құлағына дейін күлімдеу) бірлігімен жақын. Екі тілде де күлкі мен қуаныш езу кеңістігінің табиғи шегінен асып, құлаққа дейін жеткендей суреттеледі. Қазақ тілінде күйдің нәтижесі, ағылшын тілінде күлімдеу әрекеті алға шығады, бірақ езу мен құлаққа негізделген бейне өзгермейді. Сондықтан грамматикалық берілуіндегі айырмашылық бұл жұпты аналогқа айналдырмайды; мағына мен негізгі образ жақын эквиваленттілікке жеткілікті негіз береді.

Еңбек пен күш салу өрісінде қазақ тіліндегі *қан сорпасы шықты* тіркесі ағылшын тіліндегі *sweat blood* (қан тер төгу) бірлігімен жақындайды. Мұнда қатты қиналу мен күш жұмсау қалыпты терлеудің шегінен асырылып, қан араласқандай денелік күй арқылы беріледі. Қазақ тіркесінде әбден әбігерлену мен қатты терлеу, ағылшын идиомасында ауыр еңбек немесе қатты уайым басым болуы мүмкін; сондықтан жұп еңбек пен қажу контекстінде жақын эквивалент ретінде алынады. *Жан-тәнін салды* – *body and soul* жұбында да адамның бүкіл болмысымен берілуі ортақ. Қазақ тіліндегі жан мен тән, ағылшын тіліндегі *body* мен *soul* толық қатысу бейнесін сақтайды; етістікті және үстеулік құрылымдардың айырмашылығы негізгі образды өзгертпейді.

Эквивалентті бірліктерді талдау мынадай қорытындыға әкеледі: екі тілдегі ең орнықты сәйкестіктер дене, уақыт, қауіп, арықтық, қайғы, қуаныш, қорқыныш, қиын еңбек сияқты адамзатқа ортақ тәжірибе салаларында көбірек байқалады. Бұл сәйкестіктер екі тілдің тарихи жақындығынан емес, адам тәнінің, эмоциясының, сезім мүшелерінің және өмірлік қауіп-қатерді қабылдаудың ортақтығынан туындайды. Дегенмен толық мағыналық сәйкестіктің өзінде

ұлттық реңк жоғалмайды; қазақ тіркестеріндегі жан, тән, көз жасы, қан сорпа тәрізді компоненттер мен ағылшын тіркестеріндегі *heart, blood, bones, thread, knife, tears* компоненттері әр тілдің өз бейнелік дүниесін сақтап қалады.

Кесте 24 – Толық және жақын эквивалентті ГНФ-тің үлгілері

Қазақ фразеологизмі	Ағылшын фразеологизмі	Ортақ мағына	Сәйкестік негізі
<i>көзді ашып- жұмғаниша</i>	<i>in the blink of an eye</i>	өте қысқа уақыт	көз қимылы арқылы уақытты әсірелеу
<i>кірпік қаққаниша</i>	<i>in the twinkling of an eye</i>	лезде, өте тез	көздің жылдам қимылы арқылы қысқа мезетті бейнелеу
<i>қыл үстінде тұр</i>	<i>hang by a thread</i>	қауіпті, тұрақсыз күй	үзілуге жақын нәзік шек
<i>жаны ұстараның жүзінде тұр</i>	<i>on a razor's edge</i>	өмір мен қауіп арасы	өткір жүз бейнесі
<i>бір аяғы көрде, бір аяғы жерде</i>	<i>one foot in the grave</i>	кәрілік не ауру салдарынан өлімге жақын болу	аяқ пен көр бейнесі ортақ; қосымша қарсы қою өзгеше
<i>төбе шашы тік тұрды</i>	<i>make someone's hair stand on end</i>	қорқыныш, шошу	шаш бейнесі ортақ; күй мен оны туғызу құрылымы өзгеше
<i>құр сүйегі қалды</i>	<i>a bag of bones</i>	өте арықтау	сүйекке айналған дене
<i>көз жасын көл қылды</i>	<i>floods of tears</i>	ағыл-тегіл жылау	көз жасының су көлеміне айналуы; көл мен сел – жақын бейнелер
<i>екі езуі екі құлағында</i>	<i>grin from ear to ear</i>	ерекше қуаныш	езу мен құлаққа негізделген ортақ образ
<i>қан сорпасы шықты</i>	<i>sweat blood</i>	ауыр күш салу, қатты қиналу	қан мен терге негізделген денелік әсірелеу; еңбек контекстінде
<i>бес саусақтай білді</i>	<i>know something like the back of your hand</i>	бір нәрсені толық, жетік білу	ортақ қол бейнесі; саусақ пен қол сырты – қосымша бөлшектер

24-кестенің жалғасы

<i>жүрегі аузына тығылды</i>	<i>have your heart in your mouth</i>	қатты толқу, үрейлену	жүректің ауызға ауысуы; қорқу мен алаңдау контексінде
<i>айға талпынды</i>	<i>cry for the moon</i>	қол жетпеске ұмтылу	ай/аспандық қолжетімсіздік ортақ, қалау реңкі жақын

Кестедегі жұптар бір ғана аударма баламасы ретінде емес, мағына мен ішкі бейненің жақындығы тұрғысынан берілді. Мысалы, *қыл үстінде тұр* мен *hang by a thread* тіркестері әр тілде әртүрлі лексикалық құрамға ие болғанымен, олардың ортақ танымдық негізі - өмірлік жағдайдың бір сәтте үзіліп кетуі мүмкін нәзік күйде тұруы. Ал *көзді ашып-жұмғанша* мен *in the blink of an eye* жұбында мағына ғана емес, образ да толық дерлік сәйкеседі. Осы айырмашылық толық эквивалент пен жақын эквиваленттің ара-жігін ажыратуға мүмкіндік береді.

Фразеологиялық эквиваленттіліктің ішкі дәрежелері және гиперболалық мағынаның сақталуы: Эквиваленттілік мәселесінде М. Бейкердің ескертуі маңызды: бір тілдегі идиомаға екінші тілден мағынасы мен формасы ұқсас идиома табу жақсы шешім сияқты көрінгенімен, мұндай шешім әрқашан табиғи бола бермейді, өйткені стиль, регистр және риторикалық әсер есепке алынуы тиіс [172, б. 96-98]. Гиперболалық фразеологизмдерде бұл талап тіпті күштірек: мысалы, *not give a monkey's* тіркесін бейтарап мүлде мән бермеу деп беру оның негізгі мағынасын жеткізгенімен, бейресми сөйлеу реңкін әлсіретеді. Сондықтан салғастыруда бір ғана сөздік балама емес, фразеологизмнің сөйлеудегі табиғи орны да ескеріледі, бірақ бұл тарауда негізгі назар мәтіндік прагматикаға емес, корпус бірлігінің мағынасы мен ішкі бейнесіне аударылады.

Эквиваленттерді топтастыруда аудармадағы қолданыстық сәйкестік пен когнитивтік жақындық қатар есепке алынды. Аудармадағы қолданыстық сәйкестік бір тілдегі тіркесті екінші тілдегі дайын әрі табиғи тұрақты тіркеспен беру мүмкіндігін көрсетсе, когнитивтік жақындық екі тіркестің адам тәжірибесін ұқсас бейнемен түсіндіруіне негізделеді. Кейбір жұптар аудармада қолайлы болғанымен, танымдық жағынан толық сәйкес келмейді; кейбірі танымдық жағынан ұқсас болғанымен, аудармада табиғи естілмеуі мүмкін. Осы айырмашылық салғастырмалы талдаудың негізгі әдіснамалық өлшемдерінің бірі ретінде алынды.

Салғастырмалы материалда толық эквиваленттер көбіне адамның табиғи денелік тәжірибесіне сүйенеді. Көз, шаш, сүйек, қан, жүрек, бас, ауыз сияқты компоненттер екі тілде де гиперболалық мағына жасауға қолайлы, өйткені олар адамның өзіне ең жақын сезімдік тірек болып табылады. Дегенмен әр компоненттің мәдени қызметі бірдей емес: *heart* ағылшын тілінде эмоция мен адамгершіліктің негізгі орталығы болса, қазақ тілінде жүрекпен қатар жан, зәре, бауыр, құт, иман, көңіл сияқты атаулар ішкі дүниені көп қабатты етіп көрсетеді.

Сондықтан кейбір ағылшын heart компоненті бар фразеологизмдері қазақ тілінде жүрек арқылы емес, жан немесе көңіл арқылы табиғи берілуі мүмкін.

Эквиваленттілікті дәл анықтау үшін гиперболалық мағынаның сақталуы бірінші орынға қойылды. Егер аудармада фразеологизмнің тек ақпараттық мазмұны сақталып, әсірелеу қуаты жоғалса, ол толық фразеологиялық эквивалент бола алмайды. Мысалы, *құр сүйегі қалды* тіркесін өте арық деп түсіндіру мағынаны береді, бірақ сүйекке дейін арықтау әсерін жоғалтады; *a bag of bones* тіркесі осы әсерді сақтайтындықтан, балама ретінде әлдеқайда жақын. Керісінше, *ақ сүтін көкке сауды* тіркесін аналық қарғыс деп түсіндіру жалпы мағынаны ғана жеткізеді, бірақ аналық сүт, реніш, киелі сөз, қарғыс салмағын толық ашпайды; салыстырылған материалда осы қарғыстың ритуалдық қызметін сақтайтын тұрақты жұп анықталмады. Сондықтан бұл бірлік эквивалентсіз аймақта қарастырылады.

Модельдік ұқсастықтың өзі эквиваленттікке жеткілікті шарт бола алмайды. Мысалы, екі тілде де қуаныш жоғары кеңістікпен байланысады, бірақ *төбесі көкке жетті* мен *in seventh heaven* тіркестерін эквивалент деуге болмайды, олар аналог ретінде қарастырылады: қазақ бірлігі адамның төбесін көкке жеткізетін денелік-кеңістіктік бейнені сақтаса, ағылшын бірлігі діни-кеңістік елесі арқылы ерекше шаттықты білдіреді. Сол сияқты қазақ тіліндегі *айға шапты* және ағылшын тіліндегі *ask for the moon* бірдей аспан нысанын қолданғанымен, қазақ тіркесі орынсыз, нәтижесіз ұмтылыс мағынасын күштірек береді, ал ағылшын тіркесі орындалмайтын талап қоюға жақын. Демек, бірдей немесе ұқсас образ әр тілде әрқилы бағалау туғызуы мүмкін.

Кесте 25 – ГНФ-тің эквиваленттілік дәрежелері

Дәреже	Анықтау белгісі	Үлгі	Түсіндірме
Толық эквивалент	Мағына, ішкі образ және бағалаушылық әсер өте жақын	<i>көзді ашып-жұмғанша – in the blink of an eye</i>	екі тілде де көз қимылы уақыт өлшеміне айналады
Жақын образдық эквивалент	Негізгі мағына мен бейне ортақ; қосымша образдық бөлшек өзгеше	<i>құр сүйегі қалды – a bag of bones</i>	сүйекке дейін арықтау ортақ; ағылшын тіркесінде қап компоненті қосылады
Құрылымдық айырмасы бар жақын эквивалент	Мағына мен негізгі бейне ортақ; грамматикалық құрылым өзгеше	<i>жан-тәнін салды – body and soul</i>	екі тілде жан мен тәnniң тұтас қатысуы; етістікті және үстеулік құрылым

Кестеде тиісті бөлімдегі негізгі деректер, мысалдар мен салыстырмалы өлшемдер жинақталып, оларды кейінгі талдаумен байланыстыруға мүмкіндік беретін қорытынды сипаттама берілген.

Эквивалентті бірліктердің бір қабаты жалпыадамзаттық денелік-эмоциялық тәжірибеге сүйенеді. Бұл қатарда еңбек, күш жұмсау, шаршау және

төзім адамның тәнімен, терімен, қанымен немесе бүкіл болмысымен байланыста бейнеленеді. Қазақ тіліндегі *жан-тәнін салды* – *body and soul*, *қан сорпасы шықты* – *sweat blood* жұптарында мағыналық қызметпен қатар негізгі денелік бейне де жақын. Екі тіл де еңбекті сыртқы әрекет ретінде ғана емес, адамның күш-қуатын сарқитын күй ретінде қабылдайды. Дегенмен бірінші жұпта бар болмысымен берілу, екінші жұпта ауыр күш салудың денеге түсірген салмағы басым. Сондықтан бұл екі мағына бір-біріне араластырылмай, тиісті қолданыс жағдайында салыстырылады.

Молшылықты білдіретін сәйкестіктерде табиғи мөлшердің ұлғаюы ортақ бейнелер арқылы беріледі. Қазақ тіліндегі *ағаштан бал*, *шөптен сүт ағылды* тіркесі ағылшын тіліндегі *milk and honey* бірлігімен осы мағынада жақындайды. Бал мен сүт екі тілде де молшылықтың образдық тірегі болады. Қазақ тіркесінде олардың табиғи көзінен тыс ағылуы бейнені күшейтеді, ағылшын бірлігі молшылықты сол екі азық арқылы жинақтап көрсетеді. Негізгі мағына мен азықтық бейне ортақ, ал қазақша тіркестегі ағу көрінісі қосымша әсірелеу туғызатындықтан, жұп жақын эквивалент ретінде қарастырылады. Ағылшын бірлігінің де молшылықты әдеттегі мөлшерден асыра бағалайтын қолданысы ғана осы салыстыруға алынады.

Сандық компоненті бар фразеологизмдер осы көптік пен толықтық өрісін нақтылай түседі. Ж.Б. Жауыншиева сандық кодты әртүрлі лингвомәдениетте сақталған мәдени мағыналарды тасымалдайтын фразеологиялық белгі ретінде қарастырып, сан атауы тұрақты тіркес құрамында өзінің дәл мөлшерлік қызметімен шектелмей, екінші реттік бейнелі және символдық мәнге ие болатынын көрсетеді [177, б. 43-44]. Осы тұрғыдан қазақ тіліндегі қырық, жеті, мың сияқты сандар мен ағылшын тіліндегі *seven*, *nine*, *million* тәрізді компоненттер есептік дәлдікті білдіруден гөрі әсердің молдығын, істің толықтығын, мүмкін еместігін, ретсіздігін немесе ерекше күйдің шегін танытатын таңбаға айналады.

Мысалы, қазақ тіліндегі *қырық пышақ болды* тіркесінде қақтығыстың жай келіспеушілік емес, барынша шиеленіскен араздық деңгейіне жеткені сезіледі; *жеті қабат жер асты* немесе *жеті қабат тау үсті* тәрізді тіркестерде сан әлемнің қабаттылығы мен қол жетпес тереңдік немесе таулы алыстықты бейнелейді; *мың құбылды*; *мың мәртебе (қайтара)* типіндегі қолданыстарда сан нақты есеп емес, қайталану мен өзгерудің шектен асқанын білдіреді. Ағылшын тілінде де *never in a million years* (миллион жыл өтсе де емес), *talk nineteen to the dozen* (өте тез сөйлеу), *in seventh heaven* (жетінші аспандағыдай шаттық), *at sixes and sevens* (абыр-сабыр, ретсіз күй) сияқты тіркестер санның дәл арифметикалық қызметінен алыстап, мәдени-бағалауыштық мағынаға ие болғанын көрсетеді. Бұлар бір-біріне тікелей жұп емес; *қырық пышақ болды* тіркесінің жақын эквиваленті – *at daggers drawn*, өйткені екеуінде де қару бейнесі араздықты білдіреді.

Эмоциялық толқу саласындағы эквиваленттер де ортақ бейнелеу тәсілін көрсетеді. *Жүрегі аузына тығылды* тіркесі ағылшын тіліндегі *have your heart in your mouth* бірлігімен салыстырылғанда екі тілде де қатты толқу жүректің

калыпты орнынан ауызға жылжып кеткендей бейнесі арқылы беріледі. Қазақ тіліндегі жүрек пен ауыз, ағылшын тіліндегі *heart* пен *mouth* бір ішкі суретті құрайды. Бұл жерде гипербола дене мүшесінің шын ауысуын емес, үрейлі не алаңдатқан сәттегі ішкі күйді күшейтеді. Қазақ тіркесінің толқу мағынасы кеңірек болуы мүмкін болғандықтан, жұп қорқу мен алаңдау контекстінде жақын эквивалент ретінде алынады.

Арықтық және денелік қуаттың сарқылуы сияқты мағыналарда да жақсы сәйкестіктер байқалады. *Құр сүйегі қалды* тіркесі адамның етінен айырылып, әбден жүдеу күйін көрсетсе, ағылшын тіліндегі *a bag of bones; skin and bones* бірліктері де денені сүйек пен теріге ғана қалғандай бейнелейді. Мұндай тіркестердің әсері тек сипаттаудан емес, адам денесінің табиғи толықтығы бұзылғанын көрсетуінен туады. Негізгі сүйек бейнесі ортақ болғанымен, қосымша компоненттер өзгеше: қазақ тіркесінде қалу нәтижесі, ағылшын бірліктерінде қапқа теңеу немесе тері мен сүйекті ғана атау басым. Бұл айырмашылықтар жақын эквиваленттілік аясында қарастырылады.

Уақыт пен жылдамдық эквиваленттерінде екі тіл де ресми өлшемнен гөрі сезімдік өлшемді таңдайды. *Көзді ашып-жұмғанша; кірпік қаққанша* сияқты қазақ тіркестері уақытты адамның көру мүшесіне қатысты жедел әрекет арқылы береді. Ағылшын тіліндегі *in the blink of an eye; in the twinkling of an eye* бірліктерінде де осы денелік тірек сақталады. Бірінде көзді ашып-жұму, бірінде кірпіктің қимылы немесе көздің лезде жыпылықтауы қысқа мезеттің өлшеміне айналады. Сондықтан мұнда уақыттың жылдам өтуі ғана емес, оны бейнелейтін нақты қимыл да сәйкеседі; басқа нысанға құрылған жылдамдық идиомалары бұл эквиваленттер қатарына қосылмайды.

Толық және жақын эквиваленттер екі тілдің мәдени айырмашылығын жоққа шығармайды; олар сол айырмашылықтың астында жатқан ортақ адамдық тәжірибені көрсетеді. Қорқыныш кезінде адамның шашы тік тұруы, жүрегінің аузына тығылуы – нақты медициналық сипаттама емес, қорқыныштың денені өз билігінен шығаратын күш екенін сезіндіретін халықтық бейне. Ағылшын тіліндегі *make someone's hair stand on end; have your heart in your mouth* тіркестері де осы танымға жақын. Бұл ортақтық адамның эмоцияны денеден тыс елестете алмайтынын аңғартады.

3.2 Эквивалентсіз гиперболаға негізделген фразеологизмдердің ұлттық-мәдени сипаты

Эквивалентсіз гиперболалық фразеологизмдер екінші тілде мүлде түсіндірілмейтін немесе аударылмайтын бірліктер емес; бұл тарауда аталған мәртебе салыстырылған материалда мағыналық қызметі, гиперболалық әсері және қолданыс жағдайы сәйкес тұрақты жұптың анықталмауын білдіреді. Мұндай бірліктер этномәдени реалийге, салттық-этикалық тәжірибеге, діни-мифологиялық түсінікке, әлеуметтік нормаға, тарихи жадқа немесе белгілі бір тілдік қауым үшін айрықша танымдық мәні бар образға сүйенеді. Сондықтан эквивалентсіздік тілдер арасындағы кемшілік емес, әр халықтың дүниені өз мәдени тәжірибесі арқылы бейнелеуінің заңды көрінісі болып табылады

Қазақ корпусындағы эквивалентсіз бірліктердің елеулі бөлігі сөздің салттық-этикалық және моральдық қуатымен байланысты. *Ақ сүтін көкке сауды* тіркесінде ананың реніші жай өкпе емес, ақ сүт, көк, теріс бата, аналық қарғыс сияқты бірнеше мәдени қабаттың тоғысуы арқылы әсіреленеді. Мұнда биологиялық, моральдық және сакралды бейне қабаттасып, аналық қарғыстың ритуалдық қызметін жасайды. Салыстырылған ағылшын материалынан осы қызметке сай тұрақты жұп анықталмады. Бірліктің мағынасы түсіндірмелі жолмен беріледі, бірақ оның қазақ дүниетанымындағы аналық разылық пен аналық қарғыстың ауыр салмағы толық көшпейді.

Бата-тілек пен қарғыс мәнді тіркестер де қазақ гиперболалық фразеологиясының ерекше қабатын құрайды. *Жалғыз басы мың болсын!* тіркесі бір адамның ұрпағы көбейіп, әулеті өсіп, жалғыздық көптікке айналсын деген тілекке құрылған. *Өрісіңді өрт алғыр, жайлауыңды жау алғыр!* тіркесінде қарғыс адамның жеке басына ғана емес, оның мал өрісіне, жайлауына, тіршілік кеңістігіне бағытталады. *Қан жұтқыр!; бетің тілінгір!; көрде басы қалғыр!* сияқты бірліктерде адам тағдыры, денесі, ұяты, өлімі және әлеуметтік абыройы сөз арқылы қатты зақымданғандай беріледі. Жалпы қарғыс мағынасын жеткізу мал-өріс пен ұрпаққа бағытталған нақты ритуалдық тілектің тұрақты баламасын анықтаумен тең емес. Бұл тіркестерді эквивалентсіз деп сипаттауда бейне айырмашылығымен бірге тілектің нысаны мен қолданыстық қызметі ескеріледі.

Қазақ тіліндегі малшылық-далалық образдарға негізделген эквивалентсіз бірліктерде тіршілік кеңістігінің өзіндік өлшемі көрінеді. *Ақ сирақ жұт; өрісіңді өрт алғыр, жайлауыңды жау алғыр; күлің шашылмасын, түндігің ашылмасын* тәрізді тіркестер мал, өріс, жайлау, шаңырақ және ұрпақ арқылы адамның күнкөрісі мен тағдырын бейнелейді. Мысалы, *ақ сирақ жұт* тіркесі жай кедейлік емес, малдың тігерге тұяқ қалмай түгел қырылуын білдіреді. Бұл мағынаны ақшасыздықты білдіретін идиомамен теңестіруге болмайды: жұт табиғи апаттың малшылық тіршілікке тигізген жойқын салдарын атайды. Малды түгел қырып кеткен апат деген түсіндіру тіркестің мазмұнын жеткізгенімен, тұрақты идиомалық сәйкестік болып саналмайды.

Кеңістік пен далаға қатысты ұлттық бейнелерді эквивалентсіздікпен бірден теңестіруге болмайды. *Адам өтпес, аң жүрмес; ай дала, жапалақ ұшпас жапан дала* сияқты тіркестерде кеңістіктің бос болуы адам тіршілігі мен аң-құс қозғалысының жоқтығы арқылы көрсетіледі. Ағылшын тіліндегі *in the middle of nowhere* немесе *the back of beyond* елсіздік пен оқшаулықты басқа кеңістік бейнесімен береді. Сондықтан оқшау мекенді сипаттайтын контексте *адам өтпес, аң жүрмес – in the middle of nowhere* жұбы аналог ретінде алынады. Қазақ тіркесінің аң мен адамды қатар қамтуы ұлттық реңкті сақтайды, бірақ ортақ мағыналық қызметті жоққа шығармайды. Дала образының мәдени салмағы жеке түсіндіріледі; ол жұпты эквивалентсіз деп жіктеуге өздігінен негіз емес.

Ар-ұят, абырой және бетке қатысты қазақ бірліктерінде де салғастырылатын қызметті нақтылау қажет. *Бетің тілінгір!* тіркесінде адамның ұятқа қалуы қарғыс түрінде, бетіне зиян келтіретіндей сөз арқылы беріледі. Мұны жай беделдің бұзылуын сипаттаумен теңестіруге болмайды: біріншісі

адресатқа бағытталған тілек, екіншісі болған жағдайды атайды. *Қан жұтқыр!* тәрізді қарғыс та қасіретті қан жұту бейнесімен шегіне жеткізеді. Осы ритуалдық қолданыстарға салыстырылған ағылшын материалынан тұрақты жұп анықталмағандықтан, олар эквивалентсіз қатарда қарастырылады. Ал *бетіне күйе жақты* – *drag someone through the mud* жұбында қаралау әрекеті ортақ болғандықтан, басқа ішкі бейнеге қарамастан, аналогтық қатынас бар.

Ағылшын материалындағы мәдени прецеденттерді гиперболалық қызметімен бірге бағалау қажет. *Seven-league boots* (жеті лигаға аттататын етік) бірлігінің ертегідегі тура қолданысы сиқырлы затты атайды; зерттеуде оның бейнелі қолданысы ғана, яғни әрекеттің немесе ілгерілеудің әдеттегі қадамнан әлдеқайда үлкен ауқымда көрсетілуі қарастырылады. Мұнда ертегілік қадам өлшемі гиперболаның тірегіне айналады. Қазақ материалында осы нақты қызметті атқаратын тұрақты жұп анықталмағандықтан, бірлік салыстырылған материал шегінде эквивалентсіз сипатталады. Библиялық не антикалық есімнің болуы өздігінен әсірелеуді дәлелдемейді: мәдени аллюзия шектен асқан мөлшерді, ұзақтықты білдіргенде ғана гиперболалық талдауға енгізіледі.

Ағылшын тіліндегі ақша, нарық және қаржы тәжірибесіне негізделген гиперболалар қазақ тіліндегі дәстүрлі фразеологиялық бейнелерден ерекшеленеді. Алайда *cost the earth; have money to burn; be rolling in money; not have two pennies to rub together* сияқты тіркестердің мәдени өзгешелігі оларды автоматты түрде эквивалентсіз етпейді: жоғары баға, молшылық немесе жоқшылық мағынасы қазақ идиомаларымен аналогтық байланысқа түсе алады. Ал *like getting blood out of a stone* бірлігі бергісі келмеген адамнан ақша не ақпарат алудың қиындығын білдіреді. Мұнда жай ауыр еңбек емес, қарсы тараптың ынтасыздығынан туған алу қиындығы маңызды. *Инемен құдық қазғандай* жалпы бейнетті көрсеткенімен, осы қатынасты дәл қамтымайды; сондықтан аталған ағылшын бірлігіне салыстырылған материалдан жарамды тұрақты жұп анықталмады.

Бейресми сөйлеу реңкіне негізделген ағылшын бірліктері де жеке қарастыруды қажет етеді. *Give your right arm* (оң қолын берердей болу) нақты бір нәрсені өте қатты қалауды, *not for love or money* ешбір амалмен оған қол жеткізе алмауды білдіреді. Екі тіркесте де шектік әсер бар, бірақ мағыналары бөлек: біріншісі тілек күшін, екіншісі нәтиженің мүмкін еместігін көрсетеді. Сондықтан оларды бір-бірінің орнына немесе жалпы ұмтылу мағынасындағы кез келген қазақ тіркесіне балама ретінде қолдануға болмайды. Салыстырылған материалда осы мағына мен реңкті бірге сақтайтын тұрақты жұп анықталмады. Мұндай жағдайда сипаттамалы аударма орынды; оның табиғилығы фразеологиялық баламаның бар екенін білдірмейді.

Эквивалентсіздіктің басты себебі бір тілде белгілі ұғымның болмауында емес, сол ұғымды әсірелейтін тұрақты бірлікке салыстырылған материалдан жарамды жұптың табылмауында жатыр. Малшылық апат, қатты тілек, қиындық пен қолжетімсіздік екі халыққа да түсінікті. Бірақ *ақ сирақ жұт* табиғи апаттан малдың түгел қырылуын, ал *like getting blood out of a stone* беруге құлықсыз адамнан бір нәрсе алудың қиындығын атайды. *Ақ сүтін көкке сауды* тіркесінде

аналық қарғыстың ритуалдық салмағы бар; жалпы қарғыс атауы сол мазмұнды түсіндіргенімен, тұрақты гиперболалық жұп түзбейді. Осы ерекшеліктер мағына, нысан және сөйлеу қызметі деңгейінде бірге ескерілгенде ғана эквивалентсіз бірліктердің ұлттық танымдағы орны анықталады.

Кесте 26 – Қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени уәжі басым эквивалентсіз бірліктер

Қазақ фразеологизмі	Доминантты мағына	Мәдени бейне	Эквивалентсіздік себебі
<i>Ақ сүтін көкке сауды</i>	аналық қарғыс, ритуалдық сөз	ақ сүт, көк, ана разылығы	аналық қарғыстың нақты ритуалдық қызметіне сай тұрақты жұп анықталмаған
<i>Жалғыз басы мың болсын!</i>	ұрпақ, өсіп-өну тілегі	жалғыздықтың көптікке айналуы	жалғыз адамның ұрпағын мыңға жеткізу тілегіне сай тұрақты жұп анықталмаған
<i>Өрісінді өрт алғыр, жайлауыңды жау алғыр!</i>	малшылық тіршілікке бағытталған қарғыс	өріс, жайлау, жау, өрт	өріс пен жайлауды жоюды тілейтін ритуалдық қызметке сай тұрақты жұп анықталмаған
<i>Күлің шашылмасын, түндігің ашылмасын!</i>	ұрпақсыздық пен малсыздықты тілейтін қарғыс	күл, түндік, үй-ошақ	болымсыз тұлғалы қарғыстың нақты қызметіне сай тұрақты жұп анықталмаған
<i>Ақ сирақ жұт</i>	малдың түгел қырылуы	тігерге тұяқ қалмауы	ақшасыздық емес, малды түгел қырып кететін жұт; нақты тұрақты жұп белгіленбеген
<i>Бетің тілінгір!</i>	қарғыс, ұятқа қалу	бет, ар, ұят	бедел жоғалтуды сипаттау емес, ұятқа қалуды тілейтін қарғыс; осы қызметте жұп анықталмаған
<i>Қан жұтқыр!</i>	қарғыс, жамандық тілеу	қан жұту, ауыр қасірет	blood (қан) идиомалары бар, бірақ осы қарғыс қызметінде тұрақты жұп белгіленбеген
<i>Қайнаған қазан бауырыңа төгілгір!</i>	қарғыс, күйіп өлу тілегі	қазан, ас, күйік	жалпы curse (қарғыс) арқылы түсіндіріледі, осы ритуалдық тілекте тұрақты жұп белгіленбеген

Жоғарыдағы кестеде қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени уәжі басым эквивалентсіз бірліктер бойынша негізгі көрсеткіштер, салыстырмалы белгілер және талдау өлшемдері жүйеленіп берілген. Бұл деректер қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді мағыналық, концепттік және мәдени-танымдық тұрғыдан салыстыра сипаттауға негіз болады.

Кесте 27 – Ағылшын тіліндегі эквивалентсіз бірліктер

Ағылшын фразеологизмі	Доминантты мағына	Мәдени бейне	Эквивалентсіздік себебі
<i>like getting blood out of a stone</i>	бергісі келмеген адамнан бір нәрсе алудың қиындығы	тас пен қан	алу қиындығы бергісі келмеген адаммен байланысты; осы қызметте тұрақты жұп анықталмаған
<i>give your right arm</i>	бір нәрсені қатты қалау	дене мүшесін құрбан ету	өте қатты қалау мағынасы мен бейресми реңкіне сай тұрақты жұп анықталмаған
<i>not for love or money</i>	ешбір амалмен қол жеткізе алмау	сезім мен ақша	нәтиженің ешбір амалмен алынбауын білдіретін қолданысқа сай тұрақты жұп анықталмаған
<i>seven-league boots</i>	бейнелі қолданыстағы алып қадам, аса ауқымды ілгерілеу	ертегілік етік пен қадам өлшемі	жай тез қозғалу емес, бір қадамның ауқымын үлкейту; осы қызметте тұрақты жұп анықталмаған

Кестеде тиісті бөлімдегі негізгі деректер, мысалдар мен салыстырмалы өлшемдер жинақталып, оларды кейінгі талдаумен байланыстыруға мүмкіндік беретін қорытынды сипаттама берілген.

Эквивалентсіздіктің мәдени уәждері және аудармадағы шекарасы: Эквивалентсіздіктің аудармадағы шешімі әр жағдайда әртүрлі болады. Бірінші жағдайда сипаттамалы аударма қажет: *ақ сүтін көкке сауды* тіркесі анасының қатты ренжіп, ритуалдық қарғыс айтуы деп түсіндіріледі. Екінші жағдайда нысан нақты аталады: *ақ сирақ жұт* малды түгел қырып кететін жойқын жұт ретінде беріледі. Үшінші жағдайда мәдени түсіндірме қосылады: *seven-league boots* бірлігінің бейнелі қолданысында ертегідегі алып қадамның әрекет ауқымын үлкейтіп көрсететіні түсіндіріледі. Төртінші жағдайда шектік мағына сақталады: *give your right arm* тіркесі бір нәрсені өте қатты қалау деп жеткізіледі. Бұл шешімдер еркін түсіндіру болып табылады; оларды анықталған тұрақты фразеологиялық эквивалентпен немесе аналогпен теңестіруге болмайды.

Ағылшын тіліндегі діни және әдеби прецеденттерді қазақ тіліндегі сакралды бейнелермен бірдей деп қарастыруға болмайды. Дегенмен мәдени

негіздің айырмашылығы мағыналық байланысты жоққа шығармайды: *иманын ұшырды* – *put the fear of God into someone* жұбында біреуді қатты қорқыту қызметі сақталады, сондықтан ол аналогқа жатады. Ал *ақ сүтін көкке сауды* тіркесіндегі аналық қарғыс нақты ритуалдық әрекетті атайды; салыстырылған ағылшын материалында сол қызметке сай тұрақты жұп анықталмаған. Мұндай айырмашылық сакралды компоненттердің өзінен ғана емес, олардың тіркес мағынасы мен сөйлеушінің ниетіне қатысуынан көрінеді. Діни атаулар мен мәдени есімдер тек образды түсіндіру үшін емес, гиперболалық әсер мен қолданыстық қызметті ажырату үшін талданады.

Сакралды-прецеденттік айырмашылықтың бір қабаты сандық кодтан да байқалады. Түркі халықтарының мәдени жадында бір, үш, бес, жеті, тоғыз, қырық сияқты сандардың мифологиялық, діни, астрономиялық және отбасылық-туыстық ұғымдармен байланыса отырып ерекше символдық қызмет атқаратыны айтылады; қазақ тіліндегі жеті жұртқа белгілі; қырық жамау; *қырық пышақ болды* сияқты бірліктер осының дәлелі [177, б. 47, 59]. Ағылшын тіліндегі *in seventh heaven; at sixes and sevens; seven-league boots; on cloud nine* тіркестерінде де сан мәдени белгіге айналады. Алайда олардың бірінде ерекше қуаныш, екіншісінде ретсіздік, үшіншісінде ертегілік алып қадам бейнеленеді. Санның ортақтығы осы мағыналарды бір-біріне балама етпейді; мәдени фон әр тіркестің нақты қызметімен бірге бағаланады.

Ағылшын тіліндегі бейресми бірліктерде юмор мен сөйлеу реңкі жиі сезіледі. Бірақ осы белгілер эквивалентсіздіктің дербес өлшемі емес. Мысалы, *talk the hind leg off a donkey* тоқтамай көп сөйлеуді білдіреді; тыңдаушыны ұзақ сөзбен мезі ететін контексте ол *құлағының етін жеді* тіркесімен аналогтық байланысқа түседі. Қазақ тіркесінде тыңдаушыға тиген жағымсыз әсер міндетті, ал ағылшын идиомасы өздігінен тек көп сөйлеуді көрсетеді. Сондықтан жұптың жарамдылығы сол реңктің контексте сәйкес келуіне тәуелді. *Give your right arm* тәрізді бірліктерді эквивалентсіз қатарда сипаттау олардың бейресми стиліне емес, нақты мағынасы мен әсерін сақтайтын тұрақты жұптың салыстырылған материалда анықталмауына сүйенеді.

Қазақ тіліндегі ұят пен абыройға қатысты эквивалентсіздікте қарғыс қызметі ерекше маңызды. *Бетің тілінгір!* тіркесінде жеке адамның ішкі күйі ғана емес, ел алдындағы көрінуі де нысанаға алынады: сөз адресаттың бетіне зиян келтіру бейнесі арқылы арсыздыққа бағытталған ауыр бағаны жеткізеді. Беделдің төмендеуін білдіретін сипаттама қарғыс мәніндегі тілектің орнына жүрмейді. Сондықтан тақырыптың ортақтығы мұндай бірліктерді жұптастыруға жеткіліксіз. Ал *абыройы айрандай төгілді* – *someone's name is mud* жұбында болған масқаралық пен беделдің бұзылуы ортақ, сондықтан ол аналог ретінде қарастырылады. Бұл ажырату моральдық бағалау мен ритуалдық сөздің қызметін араластырмауға мүмкіндік береді.

Қазақ эквивалентсіз бірліктерінің ішінде қарғыс пен батаға байланысты фразеологизмдер бөлек тұрады, себебі мұнда гипербола адамға бағытталған сөздің жай эмоция емес, тағдырға әсер ететін күш екеніне негізделеді. *Қайнаған қазан бауырыңа төгілгір!; өрісінді өрт алғыр!; күлің шашылмасын, түндігің*

ашылмасын!; қан жұтқыр!; жер жастанғыр! сияқты бірліктерде адамның денесі, шаңырағы, өрісі, оты, қазаны, жердегі орны сөзбен зақымданғандай көрсетіледі. *Күлің шашылмасын, түндігің ашылмасын* тіркесі сыртқы болымсыз тұлғасына қарамастан, ұрпақсыздық пен малсыздықты тілейтін қарғыс ретінде түсіндіріледі. Ағылшын тіліндегі қарғыс формулаларында да қатты эмоция бар, бірақ жалпы қарғыс атауы үй, қазан, түндік, жер, қан арқылы берілген нақты тілектің тұрақты жұбы емес; салыстыруда осы нысан мен ритуалдық қызмет сақталуы тиіс.

Эквивалентсіз бірліктердің бір тобы белгілі бір тарихи немесе этнографиялық реалийге байланғандықтан, мағынасын түсіндіру қосымша мәдени ақпаратты қажет етеді. Қазақ тіліндегі ақ сүт, өріс, жайлау, жұт, түндік және қазан аналық парызды, малшылық тіршілікті және үй-ошақты білдіретін ритуалдық қолданыстарда белсенді. Ағылшын тіліндегі *seven-league boots* ертегілік қадам өлшеміне, *like getting blood out of a stone* беруге құлықсыз адамнан алу мүмкін еместігіне сүйенеді. Мұнда әр образдың нақты тіркес мағынасындағы қызметі ескеріледі. Мәдени реалийдің болуы жұптың жоқтығын алдын ала шешпейді: ол алдымен мағыналық және қолданыстық салыстырудан өткізіледі. Эквивалентсіздік содан кейін ғана салыстырылған материалдың нәтижесі ретінде белгіленеді.

Кесте 28 – Эквивалентсіздіктің негізгі мәдени-когнитивтік себептері

Себеп	Қазақ тіліндегі көрінісі	Ағылшын тіліндегі көрінісі	Салғастырмалы түсіндірме
Этномәдени реалий	<i>мал, жайлау, ақ сүт, жұт, түндік</i>	<i>stone, arm, seven-league boots</i>	реалийдің нақты мағына мен сөйлеу қызметіне қатысы тексеріледі; оның өзгешелігі жеткіліксіз
Діни-ритуалдық фон	<i>иман, Алла, ақырзаман, қарғыс, бата</i>	<i>діни және ертегілік прецеденттер</i>	прецедент айырмасы мағыналық жұптың жоқтығын білдірмейді; гиперболалық қызметі тексеріледі
Әлеуметтік-моральдық өлшем	<i>ар, бет, ұят, абырой, ел</i>	<i>name, shame, face, reputation</i>	қарғыс түріндегі тілек пен болған бедел жоғалту жағдайы ажыратылады
Қаржылық-институционалдық орта	<i>тиын, мал, ас, сүт, май</i>	<i>bank, money, cheque, ransom, paper</i>	қаржы бейнесі өздігінен эквивалентсіздік емес; нақты мағынаға сай аналог ізделеді
Кеңістік тәжірибесі	<i>дала, қыр, жайлау, құла түз</i>	<i>sea, back of beyond, bargepole, deep blue sea</i>	алыстық пен елсіздікке тұрақты аналог табылуы мүмкін; кеңістік бейнесі жеке жеткіліксіз

28-кестенің жалғасы

Сөйлеу реңкі	<i>қарғыс, шешендік, сөз қиесі</i>	<i>slang, irony, colloquial exaggeration</i>	реңк сәйкестігі қолданыс контексімен тексеріледі; бейресми стиль өздігінен эквивалентсіздік емес
--------------	------------------------------------	--	--

Кестеде берілген деректер эквивалентсіздіктің аударылмайтындықпен тең емес екенін көрсетеді. Мәдени-танымдық айырмашылықтар балама іздеудің неге күрделенетінін түсіндіреді, бірақ әрқайсысы жеке өзі жіктеу шешімі бола алмайды. Нақты шешім мағына, гиперболалық әсер және қолданыстық қызметі сәйкес тұрақты жұптың салыстырылған материалда анықталуына тәуелді.

Қазақ тіліндегі *ақ сүтін көкке сауды, өрісінді өрт алғыр, ақ сирақ жұт, қайнаған қазан бауырыңа төгілгір, бетің тілінгір, жалғыз басы мың болсын* тәрізді бірліктер аналық сүт, бата-қарғыс, малшылық тіршілік, ар-ұят, бет және ұрпақ туралы таныммен тығыз байланысты. Ағылшын тіліндегі *like getting blood out of a stone, not for love or money, give your right arm, seven-league boots* бірліктері алу қиындығын, қолжетімсіздікті, қатты тілекті немесе ертегілік алып қадамды білдіреді. Салыстырылған материалда осы нақты қызметтерге сай тұрақты жұптар анықталмады. Сондықтан оларды екінші тілге жеткізуде жалпы мағынамен бірге мәдени уәж, бағалауыштық реңк және гиперболалық әсер ескеріледі. Эквивалентсіздік туралы қорытынды барлық ықтимал тілдік қолданысқа емес, зерттелген материалға қатысты жасалады; ол жалпы ұғымның басқа тілде жоқтығын білдірмейді.

3.3 Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің образдық-когнитивтік аналогтары

Образдық-когнитивтік аналогтар толық эквивалентке де, толық эквивалентсіз бірлікке де жатпайтын аралық құбылысты білдіреді. Мұнда екі тілдегі фразеологизмдер бірдей немесе жақын мағыналық қызмет атқарады, бір құбылысты шектен тыс күшейтіп көрсетеді, бірақ оны бейнелейтін зат, әрекет, мәдени код немесе ішкі сурет өзгеше болады. Осындай аналогтарды анықтау салғастырмалы зерттеудің ең өнімді жері болып табылады, өйткені дәл осы аймақта екі тілдің ұқсастығы мен айырмашылығы қатар көрінеді: адам тәжірибесі ортақ, ал оны бейнелеу жолы ұлттық.

Образдық-когнитивтік аналогтарды анықтау барысында «өлшем» ұғымы басшылыққа алынды, өйткені мұндай бірліктерді тек аудармалық балама ретінде емес, мағыналық өзек, ішкі форма, гиперболалық әсер, мәдени код және бағалауыштық реңк тоғысынан қарастыру қажет. Критерий аналогты іріктеуге мүмкіндік беретін шешуші белгі болса, өлшем сол белгінің талдау барысында қалай тексерілетінін көрсетеді. Сондықтан бұл зерттеуде аналогтық сәйкестіктер бірнеше қабатты талдау арқылы сараланды.

Талдау рәсімі екі негізгі кезеңнен тұрды. Бірінші кезеңде қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің ортақ мағыналық инварианты

анықталды: екі бірлік те қуаныш, қорқыныш, кедейлік, молшылық, қиындық, қауіп, ұят, сөз әсері, сұлулық, тәуекел тәрізді бірдей құбылысты шектен тыс күшейтіп көрсетуі тиіс. Екінші кезеңде осы ортақ мағынаны жасайтын ішкі образ, мәдени уәж, домен және бағалаушылық реңк салыстырылды. Егер мағына да, ішкі бейне де барынша жақын болса, мұндай жұп эквивалент ретінде қарастырылды; егер мағыналық қызмет жақын болғанымен, бейнелік негіз бен мәдени код өзгеше болса, ол образдық-когнитивтік аналог қатарына енгізілді; ал салыстырылған материалда тиісті мағына мен қызметке сай тұрақты фразеологиялық сәйкестік табылмаса, бірлік эквивалентсіз деп танылды. Осыған байланысты образдық-когнитивтік аналогтарды талдау келесі өлшемдерге сүйенді. Алғашқы алтысы мазмұндық өлшемдерді құрайды; тұрақтылық пен қолданыстық табиғилық іріктеу талабын, соңғы тармақ жіктеу шешімін көрсетеді.

Кесте 29 – Образдық-когнитивтік аналогтарды анықтау өлшемдері

№	Талдау өлшемі	Нені тексереді?	Мысалдағы шешім
1	Мағыналық инвариант	Екі тілдегі бірліктердің ортақ негізгі мағынасы бар-жоғы анықталады: қатты қуану, мүлде кедей болу, мүмкін емеске ұмтылу, барын салу, масқара болу т.б.	<i>bitin қуырып жеу – flat broke</i> : екеуі де жоқшылықтың шегін білдіреді.
2	Гиперболалық әсер	Мағына жай бейнелеу емес, қалыпты мөлшерден асыру, шекке жеткізу, күшейту арқылы жасалуы тиіс.	<i>түймедейді түйедей қылды – take a mountain out of a molehill</i> : болмашыны шектен тыс үлкейту.
3	Ішкі форма және образдық негіз	Фразеологизм мағынасын жасайтын көрінетін бейне салыстырылады; дәл осы жерде эквивалент пен аналог ажырайды.	қазақта түйме/түйе, ағылшында <i>molehill/mountain</i> ; мағына жақын, образ басқа.
4	Когнитивтік модель	Бірліктер қандай танымдық үлгіге сүйенетіні анықталады: қуаныш – жоғары көтерілу, қиындық – биік кедергі, кедейлік – жоқтық шегі т.б.	<i>төбесі көкке жетті – in seventh heaven</i> : қуаныш жоғары кеңістік арқылы беріледі.
5	Мәдени код және уәж	Бейнені туғызатын ұлттық таңба, тұрмыс, тарихи жады, діни-прецеденттік не әлеуметтік тәжірибе ескеріледі.	<i>Абылай аспас асу – a tough nut to crack</i> : күрделі міндет контекстінде тарихи асу мен қатты жаңғақ салыстырылады.
6	Эмоциялық және бағалау реңкі	Екі бірлік жағымды, жағымсыз, мысқылды, үрейлі, салтанатты немесе бейресми реңкті бірдей деңгейде бере ме, соны тексереді.	<i>бетіне күйе жақты – drag someone through the mud</i> : қаралау әрекеті ортақ, ішкі бейнесі бөлек.

29-кестенің жалғасы

7	Тіркестің тұрақтылығы және табиғи қолданысы	Салыстырылатын бірліктер еркін сөз тіркесі емес, тілде орныққан тұрақты фразеологизм/идиома болуы керек.	<i>plough the sand</i> Қосымша Ә-де тіркелген тұрақты идиома ретінде алынады.
8	Салғастыру шешімі	Жоғарыдағы өлшемдер негізінде жұптың мәртебесі белгіленеді: эквивалент, образдық-когнитивтік аналог немесе эквивалентсіз бірлік.	<i>bitin қуырып жеу – flat broke</i> : мағына ортақ, ішкі бейне бөлек; сондықтан бұл – образдық-когнитивтік аналог.

Кестеде көрсетілген өлшемдер образдық-когнитивтік аналогтарды кездейсоқ мағыналастық негізінде емес, жүйелі салғастырмалы-когнитивтік талдау арқылы анықтауға мүмкіндік береді. Осы өлшемдерге сүйенгенде аналогтар толық эквивалент ретінде де, толық эквивалентсіз бірлік ретінде де қарастырылмайды; олар екі тілдегі ортақ танымдық мазмұнның әртүрлі ұлттық бейне арқылы берілуін дәлелдейтін аралық сәйкестік түрі болып танылады.

Қуаныш пен көтеріңкі көңіл күйді бейнелеуде қазақ тіліндегі *бөркін аспанға лақтырды – walk on air*, *жүрегі жарыла жаздады – be tickled pink*, *жерден жеті қоян тапқандай* қуанды – *over the moon* жұптары аналогтық байланыс жасайды. Бұл тіркестердің бәрі қуанышты қалыпты эмоциялық күйден асырады, бірақ қазақ тілінде қуаныш нақты денелік ишарамен, жүректің жарылуы немесе аңшылық олжа арқылы беріледі, ал ағылшын тілінде ауада жүру, түс пен айдан асып кету бейнелері белсенеді. Әр жұптың мағыналық өзегі – ерекше шаттық; нақты бейнелеу нысандарының өзгешелігі оларды толық эквиваленттен ажыратады.

Сандық кодқа сүйенген аналогтар осы аралық аймақтың бір қабатын құрайды. Мұнда бір тілдегі сан екінші тілдегі дәл сол санмен міндетті түрде сәйкес келмейді; маңыздысы – санның қандай әсірелеу қызметін атқаратыны. *Жеті қырдың асты – to the uttermost ends of the earth* жұбында аса алыстық қырлар мен жер шеті арқылы бейнеленеді. *Екі көзі төрт болды – till the cows come home* жұбы ұзақ күту контекстінде жақындайды, бірақ қазақ тіркесіндегі сағыну реңкі ағылшын идиомасының міндетті белгісі емес.

Қиындық пен ауыр еңбекті білдіретін аналогтарда жұптың нақты қызметі бөлек анықталады. Қазақша *Абылай аспас асу* тіркесі шешуі өте қиын міндетті бейнелі атағанда ағылшын тіліндегі *a tough nut to crack* (шағуы қиын жаңғақ) бірлігімен жақындайды. Қазақ тіркесінде тарихи тұлғаның өзі аса алмайтын асу, ағылшын идиомасында шағуға көнбейтін қатты жаңғақ қиындықтың тірегіне айналады. Бұл сәйкестік нақты тау жолына емес, күрделі міндетті сипаттайтын қолданысқа қатысты. Ал *қара жердің қыртысын қақ айырды – work your fingers to the bone* жұбында қажырлы еңбек ортақ: бірінде жер қыртысы, екіншісінде сүйекке дейін қажалған саусақ әсірелеу нысаны болады. Сондықтан қиын мәселені шешу мен ауыр еңбек ету бір ғана мағынаға біріктірілмейді.

Кедейлік пен жоқтықтың аналогтық көрінісі екі тілде тұрмыстық тәжірибеге сүйенеді. Қазақ тіліндегі *адал итсіз* тіркесі малдан жұрдай, тақыр

кедей күйді білдіреді; ағылшын тіліндегі *not have a bean* ақшаның мүлде жоқтығын көрсетеді. Бұл жұп тақыр кедейлікті сипаттайтын контексте жақындайды: бірінде мал-мүлік, екіншісінде ең ұсақ ақшалай құн бейнеленеді. *Байпағынан басқа сүйенері жоқ* – *not have two pennies to rub together* жұбында да бар дүние-мүлкінен айырылу мен екі пеннидің де болмауы салыстырылады. Ал *keep the wolf from the door* күнкөрісті әрең қамтамасыз етуді білдіреді; оны толық ақшасыздықпен теңестіруге болмайды. Сондықтан бір тақырыпқа жататын идиомалардың өзі кедейліктің дәрежесі мен адамның жағдайына қарай ажыратылады.

Ар мен беделге қатысты аналогтар да екі тілдің мәдени айырмашылығын анық көрсетеді. Қазақ тіліндегі *абыройы айрандай төгілді* тіркесі ағылшын тіліндегі *someone's name is mud* (аты жаманға шықты) бірлігімен беделдің бұзылуын білдіру жағынан жақындайды. *Бетіне күйе жақты* – *drag someone through the mud* (біреуді қаралау) жұбында басқа адамның абыройына нұқсан келтіру әрекеті ортақ. Бірінші жұп жағдайға түскен адамның күйін, екіншісі сол күйге жеткізетін әрекетті сипаттайды; осы рөлдер араластырылмайды. Қазақта ұят айранның төгілуі мен бетке күйе жағу арқылы берілсе, ағылшын тілінде *name* және *mud* қоғамдық ат пен ластану бейнесін іске қосады. Екі тілде де бедел жоғалуы ауыр әлеуметтік оқиға, бірақ бейнелеу тәсілі өзгеше.

Сөйлеу және сөз әсеріне қатысты аналогтарда мағыналық қырларды ажырату қажет. *Құлағының етін жеді* тіркесі ұзақ әрі қайталанған сөздің тыңдаушыны мезі етуін білдіреді; *talk the hind leg off a donkey* тоқтамай көп сөйлеуді көрсетеді. Жұп тыңдаушыны жалықтырған ұзақ әңгіме контекстінде ғана жақындайды, өйткені ағылшын идиомасында жағымсыз әсер міндетті емес. *Аузы-аузына жұқпады* – *talk nineteen to the dozen* жұбында сөйлеу жылдамдығы ортақ. Қазақ тіркесінде ауыз қимылының жиілігі, ағылшын идиомасында сөйлеудің қалыпты сандық мөлшерден асуы бейнеленеді. Бұл екі жұпта ұзақтық пен жылдамдық бөлек өлшем болып табылады; олардың бірі екіншісін міндетті түрде білдірмейді. Бұл айырмашылық көп сөйлеуді, тез сөйлеуді және шешен сөйлеуді бір мағынаға жинақтауға болмайтынын көрсетеді.

Сұлулық пен сыртқы көрікке қатысты қазақша *айдай сұлу* тіркесі ағылшын тіліндегі *drop-dead gorgeous* бірлігімен аналогтық қатынас жасайды. Екі тіркес те адамның көркін өте жоғары бағалайды, бірақ қазақша ай сұлулықтың өлшемі болса, ағылшынша *drop-dead* компоненті көріктің әсерін өлім шегіне жеткізетін күшейткіш қызметін атқарады. Мұнда тура өлім емес, аса күшті сүйсіну бейнеленеді. *Drop-dead gorgeous* толық идиома емес, тұрақты гиперболалық тіркес ретінде ажыратылып, салыстыру оның осы күшейтпелі мағынасына негізделеді. Көзге сүйсіне қарауды білдіретін *feast your eyes on* немесе материалдың жұмсақтығын білдіретін *smooth as silk* сұлулықтың тікелей баламасы ретінде алынбайды, өйткені олар басқа әрекет пен белгіні атайды.

Қауіп пен қақтығыс аналогтарында әрекет иесі мен жағдайдың сипатын сәйкестендіру маңызды. Қазақ тіліндегі *ажалына асықты* тіркесі ағылшын тіліндегі *dice with death* (өліммен тәуекел ойынына түсу) бірлігімен адам қауіпті біле тұра өмірін қатерге тіккен контексте салыстырылады. Қазақ тіркесінде

әрекет өлімге асығу арқылы, ағылшын идиомасында өлімді тәуекел ойынына қатыстыру арқылы бейнеленеді. Ал *жанын шүберекке түйді* – *put your neck on the line* жұбында адамның өзін қатерге тігуі ортақ. Біреуді қауіпке итермелеу, қатерге өз еркімен бару және қауіпте қалу мағыналары өзара тең емес. Сондықтан жыртқыш, қару немесе қан компонентінің болуы жеткіліксіз: салыстырылатын тіркестер сол жағдайдағы бірдей әрекет пен рөлді білдіруі тиіс.

Іс-әрекетке толық берілу, барын салу, табандылық сияқты мағыналар да аналогтар арқылы ашылады. Қазақ тіліндегі *отымен кіріп, күлімен шықты* тіркесі үй мен түздің ауыр бейнетін түгел арқалаған адамды сипаттайды; біреуге қызмет ету немесе көмектесу контексінде ол *bend over backwards* идиомасымен жақындайды. Бірінде от пен күл арқылы бүкіл бейнетті көтеру, екіншісінде көмектесу үшін денені кері иердей бар күшін салу бейнеленеді. Бұл ұқсастық барлық тұрмыстық жұмысқа емес, өзгеге барынша қызмет көрсету жағдайына қатысты. *Тау күйін, тас жанса да* – *come hell or high water* жұбында қандай қиындық болса да алған бетінен қайтпау ортақ. Қазақта табандылық тау мен тастың жануына қарамастан әрекет етумен берілсе, ағылшын тілінде тозақ пен тасқын су ең ауыр кедергінің бейнесіне айналады.

Образдық-когнитивтік аналогтар эквивалентті бірліктерден бөлек қарастырылады, өйткені мұнда екі тілдегі фразеологизмдердің жалпы мағыналық қызметі ұқсас болғанымен, сол мағынаны жасайтын ішкі бейне, мәдени код және бағалауыштық реңк толық сәйкес келмейді. Эквивалентті жұптарда мағына мен образ барынша жақын болады. Мысалы, *көзді ашып-жұмғаныша* – *in the blink of an eye*, *төбе шашы тік тұрды* – *make someone's hair stand on end* сияқты бірліктерде уақыттың жылдамдығы немесе қорқыныштың денелік белгісі екі тілде де ұқсас бейнемен беріледі. Ал образдық-когнитивтік аналогтарда мағыналық өзек жақын болғанымен, бейнелеу тәсілі өзгеше болады. Мысалы, *түймедейді түйедей қылды* мен *make a mountain out of a molehill* бірдей «болмашы нәрсені шамадан тыс үлкейту» мағынасын білдіреді, бірақ қазақ тілінде түйме – түйе арасындағы тұрмыстық-мәдени көлем қарама-қарсылығы, ағылшын тілінде *molehill* – *mountain* арасындағы табиғи-кеңістіктік қарама-қарсылық іске қосылады. Демек, аналогтық қатынас толық теңестіруді емес, екі тілдегі ұқсас мағынаның әртүрлі мәдени бейне арқылы жасалуын көрсетеді.

Аналогтық бірліктердің ғылыми мәні олардың эквивалентсіздік пен толық эквиваленттіліктің арасындағы аралық құбылыс екенін көрсетуінде. Мұндай жұптар бір тілдегі фразеологизмді екінші тілге сөзбе-сөз көшіруге мүмкіндік бермейді, бірақ мағыналық көпір жасауға жағдай туғызады. Мысалы, *иманын ұшырды* тіркесіне салыстырылған ағылшын материалынан негізгі бейнесін сақтайтын дәл фразеологиялық эквивалент анықталмады; алайда оның қатты қорқыту мен үрей туғызуды білдіретін қыры *frighten the life out of someone; put the fear of God into someone* сияқты бірліктермен белгілі бір деңгейде салыстырылуы мүмкін. Мұндай салыстыруда толық сәйкестік емес, мағыналық қызмет пен эмоциялық әсер ғана жақындайды, ал ішкі образдың ұлттық ерекшелігі сақталады. Сондықтан образдық-когнитивтік аналогтар екі тілдегі гиперболалық фразеологизмдердің бірдей мағынаны әртүрлі мәдени тәжірибе,

әртүрлі символдық бейне және әртүрлі бағалау жүйесі арқылы жеткізетінін дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Салғастырмалы-когнитивтік талдау нәтижесінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі гипербоалық фразеологизмдердің үш түрлі қатынасы айқындалады. Бірінші жағдайда мағына, образ және бағалаушылық әсер барынша жақындасып, толық немесе жақын эквиваленттер қалыптасады. Екінші жағдайда нақты мағынасы мен қолданыстық қызметі сәйкес тұрақты жұп салыстырылған материалда анықталмайды; мұндай бірліктер эквивалентсіз аймақты құрайды. Бата-қарғыс, малшылық немесе ертегілік прецедент осы ізденісті күрделендіретін мәдени негіз болуы мүмкін. Үшінші жағдайда ортақ мағыналық қызмет сақталғанымен, сол мағына әр тілде басқа образ арқылы беріледі; мұндай бірліктер образдық-когнитивтік аналогтар ретінде сипатталады. Осы үш қатынас гипербоалық фразеологизмдердің бір жағынан жалпы адамдық танымға, екінші жағынан ұлттық-мәдени тәжірибеге сүйенетін күрделі тілдік табиғатын көрсетеді.

Кесте 30 – Образдық-когнитивтік аналогтардың салыстырмалы үлгілері

Қазақ фразеологизмі	Ағылшын аналогы	Ортақ танымдық қызмет	Негізгі айырмашылық
<i>бөркін аспанға лақтырды</i>	<i>walk on air</i>	қуаныштың шектен асуы	бөрікті көкке лақтыру мен ауада жүру бейнелері
<i>түймедейді түйедей қылды</i>	<i>make a mountain out of a molehill</i>	болмашыны үлкейту	қазақта түйме/түйе, ағылшында molehill/mountain көлем қарама-қарсылығы
<i>Абылай аспас асу</i>	<i>a tough nut to crack</i>	шешуі өте қиын міндет; бейнелі қолданыста	тарихи тұлға аса алмайтын асу мен қатты жаңғақ
<i>адал итсіз</i>	<i>not have a bean</i>	тақыр кедейлік контексінде	қазақта тұрмыстық-малшылық жоқтық, ағылшында ақшалай жоқтық
<i>абыройы айрандай төгілді</i>	<i>someone's name is mud</i>	беделдің бұзылуы, масқара болу	айранның төгілуі мен аттың балшыққа теңелуі; күйді сипаттау
<i>аузы-аузына жұқпады</i>	<i>talk nineteen to the dozen</i>	өте жылдам сөйлеу	қазақта ауыз қимылы, ағылшында сандық мөлшер
<i>қара жердің қыртысын қақ айырды</i>	<i>work your fingers to the bone</i>	мүмкін еместей еңбекті атқару	қазақта жер қыртысы, ағылшында сүйекке дейін қажалған саусақ

30-кестенің жалғасы

жанын шүберекке түйді	<i>put your neck on the line</i>	тәуекел ету	қазақта жанның түйілуі, ағылшында мойын қатері
терісіне сыймады	<i>burst a blood vessel</i>	қатты ашулану	қазақта теріге сыймау, ағылшында қан тамырының жарылуы
айдай сұлу	<i>drop-dead gorgeous</i>	аса сұлу болу	қазақта ай өлшемі, ағылшында өлім шегіне жеткізетін күшейткіш

Жоғарыдағы кестеде берілген жұптар аналогтық қатынастың негізгі шартын көрсетеді: ортақ мағына сақталғанымен, оны жасайтын ішкі образ әр тілде басқа мәдени кодпен беріледі.

Образдық-когнитивтік аналогтарды анықтауда екі тілдегі фразеологизмдердің жалпы мағыналық қызметі ғана емес, сол мағынаны туғызатын ұлттық бейненің семантикалық салмағы да ескеріледі. Мәселен, қазақ тіліндегі *ақпан соқса өлмейтін, тоқпан соқса өлмейтін* тіркесін ағылшын тіліндегі *tough as old boots* идиомасымен салыстыруға болады, өйткені екі бірлік те адамның төзімділігін, қайсарлығын және қиындыққа мойымайтын сипатын білдіреді. Алайда бұл жұп толық эквивалент емес: қазақ тіркесінде төзімділік ең ауыр соққыдан да өлмейтін адамның бейнесі арқылы берілсе, ағылшын идиомасында төзімділік ескі етіктің беріктігімен байланыстырылады. Сондықтан мұндай жұптар мағыналық қызметі жақын болғанымен, ішкі бейнесі мен мәдени негізі өзгеше образдық-когнитивтік аналог ретінде қарастырылады.

Эмоциялық мазасыздық пен ішкі тұрақсыздықты білдіретін бірліктерде де аналогтық қатынас мағына мен образдың толық сәйкес келмеуі арқылы айқындалады. Қазақ тіліндегі *басын қоярға жер таппады* тіркесі әбден қиналып, не істерін білмей әуреге түскен адамның күйін паналайтын орын таппау арқылы бейнелейді. Ағылшын тіліндегі *a bag/bundle of nerves* қатты қобалжыған адамды жүйкелер жиынтығына теңейді. Екі бірлік мазасыздық пен абыржу контекстінде жақындасады; қазақ тіркесінің қиналу мағынасы кеңірек болғандықтан, оларды барлық жағдайда өзара алмастыруға болмайды. Ортақ күй әртүрлі нысанмен – пана болатын орынның жоқтығы және жүйкенің тұтас жиынтығы арқылы берілетіндіктен, бұл сәйкестік аналог ретінде қарастырылады.

Сөйлеу әрекетін білдіретін аналогтар да екі тілдегі мәдени бағалау жүйесін айқындайды. Қазақ тіліндегі *құлағының етін жеді* тіркесі сөздің қайта-қайта айтылуын және мезі қылатын әсерін құлақ етін жеу бейнесі арқылы күшейтеді. Ағылшын тіліндегі *talk the hind leg off a donkey* идиомасы көп әрі тоқтамай сөйлеуді білдіреді; тыңдаушы жалыққан контексте осы қазақ тіркесімен жақындайды. Қазақта сөз тыңдаушының денесіне тиген зиян арқылы, ағылшын тілінде сөйлеудің есек аяғын түсіргендей мүмкін емес нәтижесі арқылы әсіреленеді. Сондықтан жұптың ортақ қызметі ұзақ сөздің әсері айқын болған

жағдайда ғана негізделеді; өздігінен көп сөйлеу тыңдаушыны міндетті түрде мазалайды деп түсіндірілмейді.

Аналогтық талдау екі тілдегі бірдей ұғымның әртүрлі бейнелік жолмен қалыптасатынын көрсетеді. Қазақ тіліндегі *шап етекпен олжаға батты* тіркесі ағылшын тіліндегі *be rolling in money* бірлігімен ақшалай мол табыс контексінде салыстырылады. Бірінде олжаның мөлшері етекке дейін жеткізілсе, екіншісінде адам ақша ішінде аунап жүргендей бейнеленеді. *Ит басына іркім төгілді* малшылық тұрмыстағы азықтың молдығын көрсетеді; ал *have money to burn* қаржылық артықшылықты білдіреді. Сондықтан азықтық молшылық пен ақшалай байлық бір тақырыпқа жатса да, нақты жұптың сәйкестігі олардың қолданылған жағдайымен тексеріледі.

Аналогтық жұптар көбіне аудармада ең тиімді шешім болады, өйткені олар мағынаны табиғи жеткізеді, бірақ бастапқы тілдің бейнесін сол күйінде көшірмейді. Мысалы, қазақ тіліндегі *қара жердің қыртысын қақ айырды* тіркесін ағылшын тіліне сөзбе-сөз аудару түсініксіз болуы мүмкін; ал *work your fingers to the bone* тіркесі аса ауыр еңбек ету, зор күш салу мағынасын ағылшын оқырманына табиғи жеткізеді. Бірақ мұнда жер қыртысы мен сүйекке дейін қажалған саусақ бейнесі бірдей емес екені, қазақ тіркесінде еңбек жермен, ағылшын тіркесінде денелік сарқылумен өлшенетіні арнайы түсіндіріледі. Осы орайда осындай фразеологизмдер образдық-когнитивтік аналогтар қатарына жатады.

Образдық-когнитивтік аналогтарды талдауда ең алдымен фразеологизмдердің бірдей мағыналық аймаққа қызмет етуі тексеріледі. Егер екі тіркес те қатты қуану, мүлде жоқ болу, қатты ұялу, мүмкін емеске ұмтылу, бар күшін салу сияқты бірдей құбылысты білдірсе, олар салыстыруға алынады; бірақ олардың толық эквивалент болуы үшін ішкі бейне мен бағалау да сәйкесуі керек. Осы талап сақталмаса, ұқсас мағынасы бар кез келген еркін тіркес фразеологиялық балама ретінде көрсетіліп, зерттеу дәлдігі төмендейді.

Осы аналогтық қатарлар толық эквиваленттерден гөрі кеңірек зерттеу нәтижесін береді, өйткені олар екі тілдің бейнелі ойлауын бір-бірімен өзара салыстыруға мүмкіндік береді. Егер эквиваленттер ортақтықты көрсетсе, эквивалентсіздер ұлттық даралықты айқындайды, ал аналогтар осы екеуінің арасындағы мағыналық көпір қызметін атқарады. Сондықтан гипербола екі тілде де адам тәжірибесін шегіне жеткізеді, бірақ сол шекке апаратын жол әр мәдениетте әртүрлі.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі образдық-когнитивтік аналогтарды бірнеше ірі танымдық бағыт бойынша жүйелеуге болады. Мұндай қатарларға мағыналық қызметі жақын болғанымен, ішкі бейнесі, мәдени коды немесе бағалауыштық реңкі бірдей емес фразеологиялық бірліктер енгізіледі. Сондықтан ортақ бейнеге сүйенетін жартылай эквиваленттер бұл қатарда қайталанып берілмейді; аналогтық талдаудың негізгі мақсаты – екі тілде ұқсас ұғымның әртүрлі образ арқылы қалай жасалатынын көрсету.

Алғашқы қатар қуаныш пен қиындықты жоғары кеңістік арқылы бейнелеумен байланысты. Қазақ тілінде көк, аспан, асу тәрізді таңбалар

шаттықтың шектен асуын немесе міндеттің ауырлығын танытады. *Бөркін аспанға лақтырды – walk on air* жұбында осы ортақ бағыт сақталғанымен, нақты бейне өзгеше: қазақта киімге қатысты ишара, ағылшын тілінде ауада жүрген адамның мүмкін емес жеңілдігі іске қосылады. Ал *Абылай аспас асу – a tough nut to crack* жұбында күрделі міндет екі басқа нысан арқылы беріледі. Қазақ тіркесінде тарихи тұлға аса алмайтын асу, ағылшын идиомасында шағуы қиын жаңғақ бейнеленеді. Демек, аналогтық байланысты анықтауда жалпы жоғары кеңістік моделінен гөрі мағынаны жасайтын нақты образ бен қолданыс шешуші болады.

Келесі қатар дене арқылы ішкі күйді білдірумен байланысты. Екі тілде де соматикалық компонент эмоцияның нақты сезілетін тірегіне айналады, бірақ бір дене мүшесінің аталуы өздігінен эквиваленттілікке жеткізбейді. Аналогты анықтағанда қандай күйдің бейнеленгені және денелік образдың сол күйді қалай күшейтетіні қатар тексеріледі. Осы талап мазасыздықты, қорқынышты, қажуды және ашуды бір ғана жалпы денелік модельге біріктіріп жібермеуге мүмкіндік береді.

Үшінші қатар жоқтық, кедейлік және сарқылу бейнелерінен құралады. Қазақ тіліндегі жоқшылық малдан, дүние-мүліктен айырылумен, ағылшын тілінде ақшалай ресурстың таусылуымен жиі сипатталады. Екі тілдегі бірліктердің ортақтығы ең төменгі күнкөріс шегін білдіруінен көрінеді. Алайда толық жоқтық, аштықтан әрең сақтану және ауыр тұрмыстық жағдайда қалу бір мағына емес; аналогтық сәйкестік осы айырмашылықтарды ескеріп белгіленеді.

Төртінші қатар алыстықты және елсіздікті кеңістік арқылы танумен байланысты. *Ам жетпес жер – the back of beyond* жұбында қашықтық аттың жету шегі мен алыс мекеннің арғы шеті арқылы бейнеленеді. *Адам өтпес, аң жүрмес – in the middle of nowhere* жұбында адам мен аңның жоқтығы және мекеннің таныс кеңістіктен тыс қалуы оқшаулықты білдіреді. *Жеті қырдың асты – to the uttermost ends of the earth* жұбында да аса алыстық ортақ, бірақ қырлар мен жердің шеті әртүрлі ішкі бейне түзеді. Қазақ тіліндегі дала, ат пен қыр образдары ағылшын бірліктерінде дәл қайталанбайды; бұл мағыналық қызметі жақын жұптарды эквивалентсіз емес, аналог ретінде сипаттауға негіз береді.

Бесінші қатар мінез бен эмоциялық күйдің жануар бейнесі арқылы күшеюін қамтиды. Бұл қатарда зоонимнің өзі емес, оның тұрақты тіркесте қандай қасиетті алға шығаратыны салыстырылады: күш пен төзімділік, ашу мен қайғы немесе қауіптілік бір-бірімен араластырылмайды. Жануар атауы ортақ болған күннің өзінде мағыналық қызмет пен бағалау реңкі сәйкес келмесе, аналогтық жұп жасалмайды.

Алтыншы қатар сөздің күші мен сөйлеу әрекетінің әсерін көрсетеді. Қазақ тілінде сөз оқ, бал, су, май, қарғыс, бата сияқты бейнелер арқылы беріледі; ағылшын тілінде *talk the hind leg off a donkey; talk nineteen to the dozen; with both barrels* сияқты бірліктер сөздің ұзақтығын, жылдамдығын немесе сынның қатты әсерін күшейтеді. Екі тілде де сөз жай дыбыс емес, әлеуметтік қатынасқа әсер ететін күш ретінде танылады, бірақ қазақ тілінде сөздің сакралды және

моральдық салмағы басымырақ болса, ағылшын тілінде сөйлеудің әлеуметтік, прагматикалық және юморлық реңкі жиі көрінеді.

Корпустық сәйкестендіру барысында фразеологизмдердің қандай контексте жақындайтынын көрсету қажет. Мәселен, *from A to Z* тіркесі бір нәрсені түгел қамтуды білдіреді; ол білімді сипаттаумен қатар, істі бастан-аяқ атқаруға да қатысты қолданылады. Сондықтан оны жетік білуді білдіретін қазақ тіркесіне контекстен тыс телуге болмайды. *Бес саусақтай білді* бірлігі үшін мағынамен бірге қол бейнесін сақтайтын *know something like the back of your hand* сәйкестігі жақынырақ. *From A to Z* қолданысындағы толықтық та өздігінен гиперболаға дәлел емес: әсірелеу нақты контексте негізделуі тиіс. Осылайша жұптың жіктелуі ортақ мағынаға ғана емес, негізгі бейне мен қолданысқа да сүйенеді.

Мысалдар бір тілдегі құндылықты екінші тілге көшіргенде мағына сақталғанымен, образдың толық сақтала бермейтінін айқын көрсетеді. Мысалы, қазақша *бағасы удай* тіркесі ағылшын тіліндегі *cost the earth* бірлігімен өте жоғары баға мағынасында жақындайды. Қазақ тіркесінде құнның ауырлығы удың зиянды әсеріне теңестірілсе, ағылшын идиомасында баға жер шарының құнына дейін үлкейтіледі. Мұндай ауысу екі тілдің қымбаттықты әртүрлі образдық тірек арқылы сезіндіретінін көрсетеді. Мағына мен күшейтпелі бағалау сақталады, ал у мен жер шарының бейнесі басқа болғандықтан, жұп аналог ретінде сипатталады.

Кестелердегі жұптар бұрынғы бөлімдерде көп қайталанған мысалдарға ғана сүйенбейді; қазақ корпусынан сөз әсері, дала, кедейлік, төзім, масқаралық, толық білу және күш-қуатқа қатысты бірліктер, ағылшын корпусынан діни, қаржылық, кеңістіктік, сандық, бейресми және денелік образдар іріктелді. Мұндағы мақсат – фразеологизмдерді аудару үшін дайын сөздік жасау емес, екі тілдегі әсірелеу табиғатының қай жерде қабысатынын, қай жерде ажырайтынын көрсету.

Қазақ және ағылшын корпустарының материалдарын қатар қою маңызды заңдылықты көрсетеді: көптеген бірліктер бір тілде ұлттық ерекшелігі айқын бейнемен берілгенімен, екінші тілде оған мағыналық көпір болатын тұрақты тіркес табылады. Мұндай сәйкестіктерді толық балама деп тануға болмайды, бірақ олар салғастырмалы талдауда құнды, себебі бір халық үшін табиғи бейне екінші халықта басқа затпен, басқа әрекетпен немесе басқа әлеуметтік тәжірибемен айтылатынын дәлелдейді. Осы себепті төмендегі кестелерде бір ғана дұрыс аударма емес, гиперболалық мағынаны түсіндіретін салыстырмалы жұптар берілді.

Кесте 31 – Образдық-когнитивтік аналогтардың кеңейтілген матрицасы

Қуаныш	<i>жерден жеті қоян тапқандай</i>	<i>over the moon</i>	ерекше қуану	аңшылық олжа мен айдан асқан көңіл күй
--------	-----------------------------------	----------------------	--------------	--

31-кестенің жалғасы

Қорқыныш	<i>иманын ұшырды</i>	<i>put the fear of God into someone</i>	біреуді қатты қорқыту	қазақта иманнан айыру, ағылшында Құдайдан қорқуды туғызу
Өнімсіз еңбек	<i>инемен құдық қазғандай</i>	<i>plough the sand</i>	нәтижесіз бейнет	қазақта жарамсыз құрал, ағылшында өнім бермейтін құм
Алыстық	<i>ат жетпес</i>	<i>the back of beyond</i>	қашықтық	аттың жету шегі мен кеңістіктің арғы шеті
Озық қабілет	<i>мыңнан шыққан, жүзден озған</i>	<i>head and shoulders above</i>	өзгелерден едәуір озу	қазақта сандық топ, ағылшында денелік биіктік
Татулық	<i>айрандай ұйып отыр</i>	<i>get on like a house on fire</i>	өте жақсы тіл табысқан қатынас контексінде	ұйыған айран мен жанып тұрған үй бейнесі
Кедейлік	<i>байпағынан басқа сүйенері жоқ</i>	<i>not have two pennies to rub together</i>	тақыр жоқшылық	байпақтан өзге сүйеніш жоқтығы мен екі пеннидің де болмауы
Ашу	<i>бурадай бұрқылдады</i>	<i>go ballistic</i>	қатты ашулану	қазақта бура, ағылшында жарылыс/оқ
Қауіпті әрекет	<i>ажалына асықты</i>	<i>dice with death</i>	өмірін саналы түрде қатерге тігу	өлімге асығу мен өлімді тәуекел ойынына қатыстыру
Табандылық	<i>тау күйіп, тас жанса да</i>	<i>come hell or high water</i>	кедергіге қарамастан шешімін сақтау	тау мен тастың жануы және тозақ пен тасқын су
Жылдамдық	<i>өкпесін қолына алып жүгірді</i>	<i>like a bat out of hell</i>	өте тез қозғалу	қазақта өкпе, ағылшында тозақтан ұшқан жарқанат
Молшылық	<i>шап етекпен олжаға батты</i>	<i>be rolling in money</i>	ақшалай мол табыс контексінде	қазақта олжа/етек, ағылшында ақша
Құнсыздық	<i>бес соқыр тиыңға тұрмады</i>	<i>not worth the paper it is written on</i>	жазба/құжаттың құнсыздығы	тиын мен қағаз өлшемі
Абырой	<i>бетіне күйе жақты</i>	<i>drag someone through the mud</i>	қаралау	қазақта бетті күйелеу, ағылшында балшыққа сүйреу

Кестеде көрсетілген матрица әр мағыналық өрістегі ортақ танымдық қызмет пен ұлттық бейнелік айырмашылықты қатар көрсетуге мүмкіндік береді.

Жүргізілген талдау нәтижесінде ұсынылған үштік жіктеу, эквивалент, эквивалентсіздік және образдық-когнитивтік аналог – тек аудармалық техниканың атауы емес, салғастырмалы-когнитивтік талдаудың негізгі қорытындысы ретінде қарастырылады. Эквиваленттер жалпыадамзаттық ортақтықты, эквивалентсіз бірліктер ұлттық мәдениеттің дербестігін, ал аналогтар екі мәдениет арасындағы мағыналық байланыс мүмкіндігін көрсетеді. Үшеуі бірігіп, қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологияның толық салыстырмалы бейнесін береді.

Қазақ және ағылшын гиперболалық фразеологизмдерін салыстыру екі тілді аударуға арналған практикалық материал ғана емес, екі халықтың дүниені қабылдауындағы ерекше үлгілерді де көрсетеді. Қазақ тіліндегі көптеген тіркестерде адам табиғатпен, малмен, ауыл-үймен, ата-бабамен, бата-қарғыспен, ар-ұятпен байланыста көрінеді; ағылшын тіліндегі көптеген тіркестерде адам ақша, құқық, жеке жауапкершілік, дене, психика, әлеуметтік сәттілік, спорттық тартыс және мәтіндік прецеденттермен байланыста сипатталады. Осы айырмашылықтар екі тілдің гиперболалық фразеологиясындағы мәдени-танымдық басымдықтарды нақтылайды.

Мұндай талдау аудармаға да, мәдениетаралық түсіндіруге де маңызды. Егер фразеологизмнің ішкі бейнесі екінші тілде түсініксіз болса, оны сөзбе-сөз аудару ғылыми мәтінде этнографиялық түсініктеме үшін пайдалы болуы мүмкін, бірақ табиғи коммуникацияда ауыр естіледі. Сондықтан фразеологиялық балама таңдағанда үш сұрақ қатар қойылады: мағына сақтала ма, әсер сақтала ма, мәдени бейне қажет пе? Егер мәтін ұлттық мәдениетті танытуға бағытталса, бейне түсіндірме арқылы сақталады; егер негізгі мақсат табиғи жеткізу болса, аналог немесе функционалдық балама таңдалады.

Кеңейтілген матрица көрсеткендей, аналогтық жұптардың құндылығы олардың бірдей сөздерді қолдануында емес, бірдей адамдық тәжірибені әр тілге тән табиғи бейнемен түсіндіруінде. Мәселен, *инемен құдық қазғандай* мен *plough the sand* екеуі де өнімсіз бейнетті білдіреді. Қазақ тіркесінде құдық қазуға иненің жарамсыздығы, ағылшын идиомасында құмды жыртудан өнім шықпайтыны бейнеленеді. Бірінде құрал мен міндеттің ауқымы үйлеспесе, екіншісінде еңбек нысаны нәтижеге жеткізбейді. Сондықтан жұптың ортақ қызметі еңбектің нәтижесіздігін күшейту болып табылады.

Сандық кодқа негізделген фразеологизмдердегі ұқсастық пен айырмашылық. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сандық компоненті бар гиперболалық фразеологизмдер салғастырмалы талдауда ерекше орын алады, өйткені сан атауы бір жағынан жалпы адамзатқа ортақ мөлшерлік ойлаудың белгісі болса, екінші жағынан әр халықтың мәдени жадында қалыптасқан символдық мағынамен толығады. Ж. Жауыншиева еңбегінде фразеологизм құрамындағы сан мәдени код ретінде қарастырылып, санның нақты мөлшерді білдіру қызметінен алыстап, халықтық дүниетанымдағы көптік, толықтық, киелілік, ретсіздік, шектік күй сияқты мәндерді жеткізетіні көрсетіледі [177,

б.43-44]. Осы қағида гиперболалық фразеологизмдерді салыстыруда маңызды, себебі сандық код екі тілде де әсірелеудің өнімді құралы болғанымен, оның мәдени бағыттары бірдей емес.

Қазақ материалында жеті көбіне әлемнің қабаттылығы, ата-тек, киелілік және толықтық ұғымдарымен, қырық көптік, ұзақтық, қақтығыс, ескіру немесе сынақ мағынасымен, мың шектен асқан көптік және қайталану әсерімен байланысады. Ағылшын материалында *seven* діни-мифологиялық және тұрмыстық формулаларда, *nine* ерекше қуанышты білдіретін идиомаларда, *million* мүмкін еместікті не шамадан тыс көптікті білдіретін қолданыстарда белсенді. Бұл айырмашылық санның өзі әмбебап танымдық құрал болғанымен, оның фразеологиялық өмірі әр тілде әртүрлі мәдени тәжірибеге сүйенетінін көрсетеді.

Кесте 32 – Сандық кодқа негізделген қазақ-ағылшын гиперболалық фразеологизмдерінің салғастырмалы үлгілері

Қазақ тіліндегі бірлік	Ағылшын тіліндегі бірлік	Ортақ әсер	Негізгі айырмашылық	Сәйкестік түрі
<i>төбесі көкке жетті</i>	<i>in seventh heaven</i>	Қуаныштың қалыпты межеден асуы	төбенің көкке жетуі мен жетінші аспанда болу	Образдық аналог
<i>қырық пышақ болды</i>	<i>at daggers drawn</i>	Қатты араздық	Қырық қару мен суырылған қанжар; ағылшын жұбында сан жоқ	Жақын эквивалент
<i>жеті қырдың асты</i>	<i>to the uttermost ends of the earth</i>	Аса алыстық	Қырлардың арғы жағы мен жердің шеті; тереңдікпен теңестірілмейді	Алыстықты білдіретін аналог
<i>екі көзі төрт болды</i>	<i>till the cows come home</i>	Ұзақ күту кезіндегі жақындық	Көз саны мен малдың қайту мезгілі; сағыну реңкі бөлек	Күту кезіндегі аналог
<i>бес саусақтай білді</i>	<i>know something like the back of your hand</i>	Бір нәрсені толық, жетік білу	Қолға негізделген ортақ соматикалық бейне; саусақ пен қол сырты – қосымша бөлшектер	Жақын эквивалент

Кестеде көрсетілгендей, сандық компоненттердің ұқсастығы олардың бірдей санды қолдануымен емес, сол санның фразеологиялық мағынада қандай әсер тудыруымен анықталады. Қазақ тіліндегі қырық, жеті, мың тәрізді сандар көбіне этномәдени жад, киелілік, ұзақтық, көптік және тағдырлық сынақпен астасса, ағылшын тіліндегі *seven*, *nine*, *million* компоненттері діни-прецеденттік,

ертегілік, тұрмыстық немесе қазіргі сөйлеу тәжірибесіндегі шектік бағалау формулалары ретінде көрінеді. Сондықтан сандық компоненттің айырмашылығы эквиваленттілікті өздігінен жоққа шығармайды; салғастырмалы шешім ортақ мағыналық қызмет пен негізгі бейненің сәйкестігіне сүйенеді.

Сандық код екі тілде де гиперболалық мағынаны күшейтетін өнімді құрал болғанымен, оның мәдени қызметі бірдей емес. Қазақ тілінде жеті, қырық, мың, алпыс екі, төрт, сегіз сияқты сандар көбіне киелілік, көптік, ұзақтық, толықтық, ру-тайпалық кеңістік, дене тұтастығы немесе сынақ мәнімен қабаттасады: *қырық пышақ болды; жеті қырдың асты; мың құбылды; алпыс екі тамыры босады* тіркестерінде сан нақты есеп емес, шектік әсердің мәдени-символдық көрсеткіші. Ағылшын тілінде *million, hundred, thousand, seven, nine, dozen* тәрізді сандар көбіне мөлшерді, мүмкін еместікті, ерекше қуанышты немесе сөйлеу жылдамдығын белгілеуге қызмет етеді: *never in a million years; on cloud nine; talk nineteen to the dozen*. Демек, қазақ тіліндегі сандық код көбіне дәстүрлі-мифологиялық және этномәдени қабатпен, ағылшын тіліндегі сандық код көбіне конвенционалды мөлшерлеу, ауызекі әсірелеу және прагматикалық бағалау қызметімен байланысты.

Жануарлық кодта қазақ тілінің ұлттық ерекшелігі айқынырақ көрінеді. Қазақ корпусында түйе, бота, нар, ат, қой, қасқыр, бөрі, арыстан, аю, айдаһар сияқты зоонимдер тек жануар атауы ретінде емес, күш, төзім, жоқтау, ашу, молшылық, айбар, қатер немесе малшылық тіршіліктің өлшемі ретінде қолданылады: *ботадай боздады; нар бурадай шабынды; қойға шапқан қасқырдай; алты басты айдаһар* тіркестері адамға ауыстырылып қолданылғанда осыны көрсетеді. Ағылшын тілінде *horse, beaver, bat, bull, bear, cat, dog, cow, lion* сияқты атаулар көбіне еңбекқорлық, ессіздік, дөрекі күш, ашушандық, бейресми юмор немесе мінез стереотипін білдіреді: *eat like a horse; work like a beaver; have bats in your belfry; like a bear with a sore head; throw someone to the lions*. Қазақтағы жануарлық код көбіне көшпелі-малшылық тәжірибе және табиғи орта арқылы уәжделсе, ағылшын тілінде ол тұрмыстық бақылау, әдеби-мәдени стереотип және ауызекі бағалау негізінде қалыптасады.

Соматикалық код екі тілде де ең әмбебап қабаттардың бірі. Қазақ тілінде жан, жүрек, көңіл, бауыр, зәре, иман, бет, көз, тіл, төбе шаш сияқты компоненттер адамның ішкі күйін, моральдық бағасын және әлеуметтік жауапкершілігін қатар білдіреді: *жүрегі тас төбесіне шықты; зәресі ұшты; бетіне күйе жақты; сөзі сүйектен өтті* сияқты тіркестерде дене мүшесі эмоцияның ғана емес, моральдық және мәдени бағалаудың да нүктесіне айналады. Ағылшын тілінде *arm, leg, eyes, blood, bones, skin, teeth, mind, heart* компоненттері физиологиялық реакцияны, денелік шығынды, қорқынышты немесе күш жұмсауды нақты көрсетеді: *life and limb; make someone's skin crawl; jump out of your skin; be scared out of your wits*. Осы айырмашылық қазақ соматикалық кодында рухани-моральдық және қауымдық баға, ағылшын соматикалық кодында физиологиялық әсер, жеке күй және денелік шығын басым екенін көрсетеді.

Түр-түс коды да нақты тіркестің мағынасына қарай талданады. Қазақ тіліндегі *ақ жерден қара болды* бірлігінде ақ пен қара жазықсыздық пен айыпталуды қарсы қояды; *сүттен ақ, судан таза* тіркесі кінәсіздікті қалыпты тазалық өлшемінен асыра көрсетеді. Ағылшын тіліндегі *whiter than white* да моральдық тазалықты күшейтеді, ал *white as a sheet* адамның өңінің ерекше бозаруын білдіреді. *Until you are blue in the face* әрекетті титықтағанша жалғастыруды, *once in a blue moon* сиректікті, *green with envy* қызғаныштың күшін көрсетеді. Демек, түс компоненті екі тілде де денелік және бағалауыштық мағына жасайды. Оның ортақтығын немесе өзгешелігін санаттың дайын белгісі ретінде емес, мағыналық қызметі мен ішкі бейнесіне қатысы арқылы бағалау қажет.

Тұрмыстық заттар, заттық мәдениет және қару-жарақ бейнелері де айырмашылықты күшейтеді. Қазақ тілінде қазан, кебеже, шелек, босаға, шаңырақ, төр, ине, түйме, бөрік, арқан, қамшы, қылыш, найза, алмас тәрізді компоненттер үй-ошақ, ас-су, салт, шеберлік, қауымдық кеңістік және жауынгерлік қуатпен байланысты: *түймедейді түйедей қылды; бөркін аспанға лақтырды; инемен құдық қазғандай; қылышынан қан тамып тұр*. Ағылшын тілінде *bank, paper, roof, teacup, bed, wall, door, barrel, boots, knife, gun, bullet* сияқты компоненттер нарықтық, қалалық, құқықтық-институционалдық немесе техникалық тәжірибені білдіреді: *break the bank; not worth the paper it is written on; hit the roof; a storm in a teacup; before you can say knife; with both barrels*. Мұндай салыстыру қазақ фразеологиясында заттық мәдениеттің көбіне тұрмыс, салт және кеңістік арқылы, ағылшын фразеологиясында нарық, қала, мекеме және қару-жарақ/техникалық әрекет арқылы көрінетінін дәлелдейді.

Образдық-когнитивтік аналогтарды саралау қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологияда толық сәйкестік пен толық эквивалентсіздіктің арасында орналасатын аралық, бірақ ғылыми тұрғыдан өте маңызды қабат бар екенін көрсетеді. Бұл қабатта екі тілдегі тұрақты тіркестер бірдей құбылысты шектен асыра бейнелейді, алайда сол әсірелеуді жасайтын ішкі образ, мәдени код, бағалауыштық реңк және тілдік тәжірибе әртүрлі болады. Сондықтан аналогтарды жай аударма баламасы ретінде емес, екі тілдің ұқсас танымдық мағынаны әртүрлі бейнелік құралмен жеткізу тәсілі ретінде қарастыру қажет.

Талдауда ұсынылған аналогтық қатарлар жинақталған корпус материалында қайталанып отыратын мағыналық-образдық өзектерден туындайды. Бір кодтың ортақ болуы нақты ішкі бейненің бірдейлігін білдірмейді: дене, жануар, түс немесе тұрмыстық зат әр тіркесте басқа әрекет пен бағалаудың тірегіне айналады. Сондықтан осы кодтарға қатысты сипаттамалар бір-бірін қайталайтын дербес жіктеу ретінде емес, жұптың мағынасы мен образдық айырмасын түсіндіретін өлшем ретінде жинақталады.

Образдық-когнитивтік аналогтар қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдердің салыстырмалы табиғатын толық ашуға мүмкіндік береді. Эквиваленттер ортақ адамдық тәжірибені көрсетсе, эквивалентсіз бірліктер ұлттық мәдениеттің даралығын танытады; ал аналогтар

осы екі шектің арасындағы мағыналық көпір қызметін атқарады. Олар бір тілдегі ұлттық бейнені екінші тілге механикалық көшіруді емес, сол бейненің атқаратын когнитивтік қызметін басқа мәдени ортадағы табиғи образбен салыстыруды қажет етеді.

3-бөлім бойынша тұжырым

Үшінші тарауда қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ нақты салғастырмалы-когнитивтік өлшемдер негізінде қарастырылып, олардың эквивалентті, эквивалентсіз және образдық-когнитивтік аналогтық қатынастары айқындалды. Талдау фразеологиялық сәйкестікті тек сөзбе-сөз аударма немесе жалпы мағыналық ұқсастық арқылы анықтауға болмайтынын көрсетті; толыққанды салыстыруда мағыналық инвариант, ішкі образ, гиперболалық әсер, когнитивтік модель, мәдени уәж және бағалауыштық-эмоциялық реңк қатар ескерілуі қажет. Бірліктің тұрақтылығы мен қолданыстық табиғилығы іріктеудің қосымша шарты ретінде тексерілді.

Эквивалентті бірліктер ең алдымен адамзатқа ортақ денелік, эмоциялық және кеңістіктік тәжірибелерге сүйенетіні байқалды. *Көзді ашып-жұмғанша – in the blink of an eye; төбе шашы тік тұрды – make someone's hair stand on end; құр сүйегі қалды – a bag of bones; қыл үстінде тұр – hang by a thread* сияқты жұптарда уақыттың қысқалығы, қорқыныш, арықтық, қауіп және нәзік шек ұқсас бейнелер арқылы беріледі. Мұндай сәйкестіктер екі тілдің тарихи туыстығынан емес, адамның денесі, сезімі, көру әрекеті, қорқынышы және өмірлік қауіп-қатерді қабылдау тәжірибесінің ортақтығынан туындайды.

Эквивалентсіз бірліктер екі халықтың ұлттық-мәдени дүниетанымын айқынырақ көрсетеді. Қазақ тіліндегі *ақ сүтін көкке сауды; өрісіңді өрт алғыр; жалғыз басы мың болсын; ақ сирақ жұт; күлің шашылмасын, түндігің ашылмасын; бемің тілінгір* тәрізді фразеологизмдер аналық парыз, бата-қарғыс, малшылық тіршілік, үй-ошақ пен ұрпақ туралы танымды сақтайды. Ағылшын тіліндегі *like getting blood out of a stone; give your right arm; not for love or money; seven-league boots* нақты алу қиындығына, күшті тілекке, қолжетімсіздікке немесе ертегілік қадам өлшеміне сүйенеді. Олардың эквивалентсіздігі мәдени бейненің өзгешелігімен ғана емес, салыстырылған материалда мағынасы мен қолданыстық қызметіне сай тұрақты жұптың анықталмауымен негізделді. Бұл қорытынды ұғымның аударылмайтынын білдірмейді.

Образдық-когнитивтік аналогтар екі тілдің арасындағы мағыналық сәйкестік пен бейнелік айырмашылық қатар көрінетін салыстыру аймағы екені анықталды. Бірдей құбылыс екі тілде әртүрлі бейнемен әсіреленеді: қазақта қуаныш көк, бөрік, жүрек, дала бейнелерімен берілсе, ағылшын тілінде moon, cloud, heaven, air сияқты образдар белсенеді; қазақта кедейлік мал, ит, бит, байпақ, аштық арқылы сипатталса, ағылшын тілінде bean, penny, wolf тәрізді белгілер іске қосылады; қазақта сөз оқ, от, тас жаратын күш ретінде көрінсе, ағылшын тілінде tongue, voice, talk, mouth, barrel компоненттері сөйлеу әрекетінің әсерін айқындайды. Бұл аналогтар аудармада дайын балама іздеумен

шектелмей, мағына мен образ арасындағы танымдық байланысты түсіндіру қажеттігін дәлелдейді.

Сандық кодқа қатысты талдау гиперболалық фразеологизмдерде сан атаулары нақты есептік мәннен алыстап, мәдени-символдық қызмет атқаратынын көрсетті. Қазақ тіліндегі жеті, қырық, мың тәрізді сандар киелілік, толықтық, көптік, ұзақтық және шектен асу мәндерін білдірсе, ағылшын тіліндегі *seven, nine, million* сияқты компоненттер діни-мифологиялық, толықтық, қуаныш немесе мүмкін еместік мағыналарын күшейтеді. Осылайша гиперболалық фразеологизмдердің қазақ-ағылшын сәйкестігін үш деңгейде – ортақ адамдық тәжірибе, ұлттық-мәдени ерекшелік және образдық-когнитивтік аналогия деңгейінде сипаттап, диссертацияның негізгі салғастырмалы нәтижесін қорытындылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық зерттеу қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің когнитивтік қырын кешенді түрде анықтауға бағытталды. Зерттеу барысында гиперболалық фразеологизмдер тілдің экспрессивтік қорының бір бөлігі ғана емес, адам санасының дүниені шектік әсер арқылы қабылдау, бағалау және бейнелеу қабілетін танытатын күрделі когнитивтік-фразеологиялық бірліктер екені дәлелденді. Мұндай тіркестерде зат, құбылыс, эмоция, әрекет немесе әлеуметтік баға бейтарап қалпында аталмайды; керісінше, тілдік қауым санасында ерекше әсер қалдыратын, есте сақталатын, мәдени тәжірибеге сүйенетін образ арқылы күшейтіледі. Осы тұрғыдан гипербола фразеологизм құрамында бір сәттік риторикалық амал емес, тұрақталған танымдық үлгі ретінде қызмет атқарады.

Зерттеудің теориялық тарауында когнитивтік лингвистика, фразеология, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, аксиологиялық тілтаным және салғастырмалы фразеология бағыттарындағы ғылыми ұстанымдар жүйеленді. Тілдік мағына адамның өмірлік тәжірибесімен, мәдени жадымен, бағалау жүйесімен және әлемді концептуалдау әрекетімен сабақтасатыны айқындалды. Фразеологизмнің ішкі формасы, бейнелік уәжі, мәдени коды және этномәдени семантикасы гиперболалық мағынаны түсіндірудің негізгі тетіктері ретінде қарастырылды. Бұл теориялық негіз қазақ және ағылшын тілдеріндегі гиперболалық фразеологизмдерді сыртқы мағынасы бойынша ғана емес, олардың концепттік, модельдік және құндылықтық қабаттары бойынша талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеуіміздің практикалық талдауы кезінде қазақ тіліндегі 1295 және ағылшын тіліндегі 1640 гиперболаға негізделген фразеологизмнен тұратын корпус негізінде жүргізілді. Жиналған корпустық материалдың тақырыптық жүйесі екі тілде де эмоция, дене, кеңістік, уақыт, қауіп, өлім, молшылық, жоқшылық, күш, сұлулық, сөйлеу, еңбек, әлеуметтік баға сияқты ортақ салалардың бар екенін көрсетті. Дегенмен осы ортақ тақырыптардың тілдік көрінісі әр мәдениетте әртүрлі уәжделеді: қазақ тілінде дала, көк, төрт түлік, құт-жұт, ар-намыс, жан-жүрек, бата-қарғыс, тағдыр және сөз құдіреті сияқты этномәдени тіректер белсенді болса, ағылшын тілінде body, mind, heart, money, value, time, death, hell, heaven, success, failure, world, million сияқты тірек бірліктер жиі қолданылады. Алайда бұл айырмашылықтар тілдердің лексикалық ерекшелігін ғана емес, әр халықтың дүниені бағалау мен әсірелеу тәсілін де танытады.

Зерттеуіміздің концепттік талдауы нәтижесінде гиперболалық фразеологизмдердің артында белгілі бір ұлттық-мәдени өзектер тұрғаны анықталды. Қазақ тіліндегі шек, дала, жан, жүрек, көңіл, ар, сөз, мал, құт, жұт, ажал, тағдыр, қуат, төзім, сұлулық концепттері тілдік сананың маңызды ұялары ретінде сипатталды. ағылшын тілінде limit/totality, body, mind, heart, money/value, success/failure, death/danger, space/time, sacred/precedent концепттері гиперболалық мағынаны ұйымдастыруда белсенді екені айқындалды. Екі тілде

де адам эмоциясы мен денелік тәжірибе гиперболалық бейнелеудің іргелі тірегі болғанымен, қазақ тіліндегі концептосферада қауымдық мораль, ар-ұят, тағдыр, малшылық тіршілік және сөздің сакралды қуаты айқынырақ көрінсе, ағылшын тілінде жеке эмоция, дене тұтастығы, материалдық құн, уақыттық өлшем, жетістік пен сәтсіздік, діни және әдеби прецеденттер өнімді орын алады.

Гиперболалық модельдер жүйесі фразеологизмдердегі мағынаның қалай әсіреленетінін нақты көрсетті. Қазақ тілінде қорқыныштың жан, зәре, жүрек арқылы денеленуі, қуаныштың көкке көтерілуі, қайғының көз жасын көл қылуы, ашудың от пен жалынға айналуы, молшылықтың сүт, май, бал, түйе арқылы тасуы, жоқшылықтың жұт, итсіз қалу, тиынсыздық арқылы берілуі, сөздің оқ, тас жаратын күш немесе қарғыс түрінде көрінуі тұрақты модельдер ретінде анықталды. Ағылшын тілінде қымбаттықтың дене мүшесін жоғалтумен, кедейліктің ақша-бұршақ-пенни арқылы, қорқыныштың death, hell, blood, bones сияқты шектік бейнелермен, қуаныштың moon, cloud, heaven арқылы, толықтықтың all, every, from A to Z, whole, million сияқты белгілермен берілуі өнімді модельдер ретінде сипатталды. Бұл модельдер гиперболаның тек мөлшерді ұлғайтпайды, мәдени маңызы бар белгіні ерекше көзге түсіретін танымдық амал екенін дәлелдейді деп білеміз.

Когнитивтік-құндылықтық карта жасау нәтижесінде гиперболалық фразеологизмдерде халық үшін ерекше мәні бар құбылыстардың ғана тұрақты әрі әсерлі бейнеге айналатыны айқындалды. Қазақ тілінде ар мен абырой, құт пен береке, жан мен ажал, тағдыр, сөз, бата мен қарғыс, төзім, малшылық тіршілік, дала кеңістігі және сұлулық құндылықтық ұялар ретінде көрінеді. Ағылшын тілінде дене тұтастығы, жеке сезім, ақыл-ой, ресурс пен ақша, табыс, уақыт, қауіп, өлім, діни-прецеденттік кеңістік және жеке шекара құндылықтық салмаққа ие. Осы карта екі тілдің бірін рухани, екіншісін материалдық деп қарапайым қарсы қоюға емес, әр тіл жалпы адамзаттық тәжірибені өзіне тән мәдени бейнелермен сезінетінін дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Салғастырмалы-когнитивтік талдау гиперболалық фразеологизмдердің қазақ және ағылшын тілдерінде үш негізгі қатынасқа түсетінін көрсетті. Бірінші топқа мағынасы, бейнесі және әсері өте жақын эквивалентті бірліктер жатады: *көзді ашып-жұмғаниша – in the blink of an eye; төбе шашы тік тұрды – make someone's hair stand on end; құр сүйегі қалды – a bag of bones* сияқты жұптар адамның ортақ денелік және эмоциялық тәжірибесіне сүйенеді. Екінші топқа ұлттық-мәдени коды басым эквивалентсіз бірліктер жатады: *ақ сүтін көкке сауды; адал итсіз; өлімнен ұят күшті; Abraham's bosom; Achilles' heel; break the bank* сияқты тіркестер бір тілде мағыналық тұрғыдан түсіндірілгенімен, екінші тілде дәл сол ішкі бейнемен тұрақтанбаған. Үшінші топқа мағыналық қызметі ұқсас, бірақ бейнелік тірегі басқа образдық-когнитивтік аналогтар жатады: қазақта кедейлік мал, ит, жұт, тиын арқылы, ағылшында bean, penny, bank арқылы; қазақта сөз шешендік, оқ, от, тас жару арқылы, ағылшын тілінде tongue, voice, talk арқылы беріледі.

Зерттеу нәтижелері гиперболалық фразеологизмдердің аудармада, мәдениетаралық қатынаста және тіл оқытуда ерекше назар аударуды қажет

ететінін көрсетті. Мұндай бірліктерді сөзбе-сөз аудару көбіне жеткіліксіз, себебі олардың мағынасы компоненттердің тура мағынасынан емес, тұтас ішкі образдан, мәдени уәжден және бағалауыштық әсерден құралады. Сондықтан қазақ-ағылшын фразеологиялық сәйкестігін анықтауда мағыналық инвариант, ішкі форма, гиперболалық әсер, мәдени код және коммуникативтік реңк қатар ескерілуі тиіс. Бұл қағида екітілді фразеологиялық сөздік жасауға, аударма практикасына, фразеологизмдерді оқытуға және ұлттық мәдени мазмұнды түсіндіруге қолдануға болатын практикалық нәтижелер береді.

Қорытындылай келгенде, диссертациялық жұмыс қазақ және ағылшын тілдеріндегі ГНФ-тердің когнитивтік табиғатын кешенді түрде сипаттап, олардың тақырыптық, концепттік, модельдік, құндылықтық және салғастырмалы деңгейлерін біртұтас жүйе ретінде көрсетті. Зерттеу гиперболалық фразеологизмдердің адамзатқа ортақ танымдық негіздерге сүйенетінін, бірақ әр тілде ұлттық мәдени тәжірибе арқылы өзгеше бейнеленетінін дәлелдеді. Осы арқылы қазақ тілінің тұрақты тіркестерінің байлығы, оның мәдени-танымдық тереңдігі және ағылшын тілімен салыстырғандағы өзіндік ерекшелігі айқындалып, когнитивтік фразеология мен салғастырмалы лингвомәдениеттану салаларына жаңа ғылыми тұжырымдар ұсынылды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
- 2 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Өңделген, толықтырылған 2-басылым. – Алматы: Елтаным баспасы, 2010. – 252 б.
- 3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық / А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – Алматы: Арыс; Қазақ энциклопедиясы, 2006-2011. – Т. 1-15.
- 4 Қазақ сөздігі: қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі / құраст. Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов және т.б. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
- 5 Қайдар Ә. Тысяча метких и образных выражений: казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями. – Астана: Білге, 2003. – 368 с.
- 6 Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі / құраст. А. Құралұлы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
- 7 Oxford Dictionary of Idioms / ed. by J. Ayto. – 4th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 448 p.
- 8 Cambridge Idioms Dictionary. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – XV, 505 p.
- 9 Collins COBUILD Dictionary of Idioms / ed. by J.M. Sinclair. – 2nd ed. – Glasgow: HarperCollins Publishers, 2002. – 497 p.
- 10 Longman Idioms Dictionary. – Harlow: Longman, 1998. – XI, 398 p.
- 11 Gulland D.M., Hinds-Howell D.G. The Penguin Dictionary of English Idioms. – 2nd ed. – London: Penguin Books, 2001. – XIV, 378 p.
- 12 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
- 13 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993. – 255 с.
- 14 Whorf B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf / ed. by J.B. Carroll. – Cambridge, MA: MIT Press, 1956. – 278 p.
- 15 Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965. – 251 p.
- 16 Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
- 17 Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 272 p.
- 18 Langacker R.W. Cognitive Grammar. A Basic Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 562 p.
- 19 Fillmore Ch.J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm / ed. by The Linguistic Society of Korea. – Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982. – P. 111-137.

- 20 Minsky M. A Framework for Representing Knowledge. – Cambridge: MIT-AI Laboratory Memo 306, 1974. – 76 p.
- 21 Rosch E. Principles of Categorization // Cognition and Categorization / ed. by E. Rosch, B.B. Lloyd. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1978. – P. 27-48.
- 22 Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 190 p.
- 23 Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – New York: Basic Books, 2002. – 464 p.
- 24 Talmy L. Force Dynamics in Language and Cognition // Cognitive Science. – 1988. – Vol. 12. – № 1. – P. 49–100.
- 25 Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы: Ғылым, 1997. – 175 с.
- 26 Gibbs R.W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 527 p.
- 27 Glucksberg S. Understanding Figurative Language: From Metaphors to Idioms. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 144 p.
- 28 Langlotz A. Idiomatic Creativity: A Cognitive-Linguistic Model of Idiom-Representation and Idiom-Variation in English. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2006. – 325 p.
- 29 Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке; Части речи с когнитивной точки зрения; Роль языка в познании мира. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
- 30 Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17-33.
- 31 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. – Тамбов: ТГУ, 2001.
- 32 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток–Запад, 2007. – 314 с.
- 33 Серебренников Б.А. Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – 87 с.
- 34 Постовалова В.И. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
- 35 Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
- 36 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие / В.А. Маслова. – 3-е изд., перераб. и доп. Минск: «TetraSistems», 2008. 272 с.
- 37 Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – Москва: Гнозис, 1992. – 272 с.
- 38 Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
- 39 Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 26-52.
- 40 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- 41 Воркачев С.Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: истоки и цели // Филологические науки. – 2005. – № 4. – С. 76-83.

- 42 Rokeach M. The Nature of Human Values. – New York: Free Press, 1973. – 438 p.
- 43 Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values // Online Readings in Psychology and Culture. – 2012. – Vol. 2, № 1. – Article 11. – P. 1-20. DOI: 10.9707/2307-0919.1116.
- 44 Sharifian F. Lingwistyka kulturowa [Cultural Linguistics] // Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury. 2016. № 28. P. 31-57. <https://doi.org/10.17951/et.2016.28.31>.
- 45 Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – Москва: Издательство восточной литературы, 1961. – 127 с.
- 46 Қалыбаева Қ.С. Салыстырмалы түркі фразеологиясы: Қыпшақ тобындағы тілдердің материалы бойынша. – Алматы: Полиграфия-Сервис и К, 2009. – 404 б.
- 47 Aksan D. Türkçenin Gücü. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999.
- 48 Çalışkan N. Kavramsal Anahtar Modeli ile Metafor ve Deyim Öğretimi // Bilig. – 2013. – № 64. – P. 95-122.
- 49 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 50 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 362 б.
- 51 Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 325 б.
- 52 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- 53 Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: Наука, 1989. – 288 с.
- 54 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы, 2007. – 328 б.
- 55 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
- 56 Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алматы: Мектеп, 1989. – 160 с.
- 57 Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Елтаным, 2012. – 146 с.
- 58 Құнанбаева С.С. Қазіргі шет тілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы, 2010. – 344 б.
- 59 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2004. – 228 б.
- 60 Салқынбай А. Әлемнің когнитивтік бейнесі: қазақ тіліндегі ұлттық кодтар. Құретамыр: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 456 б.
- 61 Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
- 62 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

- 63 Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан Арыс, 2007. – 312 б.
- 64 Нұрдаулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика. – Алматы, 2011. – 312 б.
- 65 Исабеков С.Е. Основы когнитивной лингвистики. – Астана: Изд-во «Мастер ПО», 2015. – 404 с.
- 66 Қасым Б. Метафоралы аталымдар: когнитивті-семантикалық сөзжасам. – Алматы, 2005.
- 67 Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері және тілдік танымы: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2004.
- 68 Есенова Қ.Ө. Лингвоаксиология. – Алматы, 2020.
- 69 Айтова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 27 б.
- 70 Сағидолда Г.С. Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана, 2008.
- 71 Тымболова А.О. Драмалық шығармалардың лингвопоэтикасы: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2010.
- 72 Ильясова Н.Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі атаулық тіркестер: қалыптасуы мен даму үрдісі: филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2003. – 25 б.
- 73 Жиренов С.А. XV–XIX ғғ. ақын-жыраулар поэзиясындағы «Өмір-Өлім» концептісінің танымдық табиғаты: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2007.
- 74 Мурзинова А.С. Ұлттық-мәдени стереотиптердің ерекшелігі мен коммуникативтік сипаты (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің ұлттық-мәдени құндылықтары негізінде): PhD дисс. – Алматы, 2021. – 257 б.
- 75 Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
- 76 Балли Ш. Французская стилистика / пер. с фр. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1961. – 394 с.
- 77 Makkaï A. Idiom Structure in English. – The Hague; Paris: Mouton, 1972. – 371 p.
- 78 Fernando Ch. Idioms and Idiomaticity. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 265 p.
- 79 Cowie A.P. (ed.). Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 258 p.
- 80 Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 338 p.
- 81 Granger S., Meunier F. (eds.). Phraseology: An Interdisciplinary Perspective. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2008. – 443 p.
- 82 Burger H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. – 4., neu bearb. Aufl. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010. – 240 S.
- 83 Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – Москва: Наука, 1977. – С. 140-161.

- 84 Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – Москва: Высшая школа, 1985. – 160 с.
- 85 Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1963. – 208 с.
- 86 Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. – 3-е изд., стереотип. – Дубна: Феникс+, 2005. – 488 с.
- 87 Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – Москва: Высшая школа, 1989. – 287 с.
- 88 Алефиренко Н.Ф., Зимин В.И., Василенко А.П. и др. Современная фразеология: тенденции и инновации: монография. – М.; СПб.; Брянск: Новый проект, 2016. – 200 с.
- 89 Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Основы фразеологии: краткий курс. – Москва: Флинта; Наука, 2014. – 312 с.
- 90 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
- 91 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – 3-бас., толықт., өңд. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
- 92 Уәли Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 120 б.
- 93 Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
- 94 Смағұлова Г.Н. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – 2-басылым. – Алматы: Елтаным баспасы, 2020. – 256 б.
- 95 Авакова Р.Ә. Фразеология теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 292 б.
- 96 Авакова Р.Ә. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б. <https://dokumen.pub/9786012478617.html>.
- 97 Қалыбаева Қ.С. Қазақ тіліндегі диалектілік тұрақты сөз тіркестері: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 1994.
- 98 Қосымова Ғ. Қазақ эпосындағы тұрақты сөз тіркестері. – Алматы: Рауан, 1997. – 80 б.
- 99 Қоңыратбаева Ж.М. XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер. – Алматы: Арыс, 2005. – 166 б.
- 100 Боранбаева Г.С. XV–XVIII ғ. қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдер: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1994.
- 101 Сейтова Ш.Б. Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаттамасы: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1999.
- 102 Есімжанова М.Р. Межъязыковые фразеологические соответствия: на материале английского, русского и казахского языков: дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1998.
- 103 Аргингазина Ш.Б. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2004.

- 104 Қапышева Г.Қ. Межъязыковые фразеологические эквиваленты семантического поля «страх» в разносистемных языках: дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2006. – 180 с.
- 105 Ахметжанова Г.А. Соматическая фразеология как отражение национально-культурной специфики языкового сознания: на материале казахского и русского языков: дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2007.
- 106 Абрамова Г.И. Этносемантика фразеологических компаративных единиц как элемент национально-культурной специфики языкового сознания: на примере русского, казахского и английского языков: дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2004.
- 107 Шалқарбек Ә. Танымдық көзқарас аясындағы фразеологиялық бірліктердің әлемдік бейнесі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. “Филология ғылымдары” сериясы. – 2023. – № 3 (70). – Б. 247-264.
- 108 Василенко А.П. Аспекты семантики фразеологизмов (на материале русского и французского языков): автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01; 10.02.19. – Орёл, 2011. – 44 с.
- 109 Кунин А.В. Внутренняя форма фразеологических единиц // Слово в грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984. – С. 183-188. Цит. по: Федуленкова Т.Н. Лекции по английской фразеологии библейского происхождения. Лекция 2. Фразеологические обороты как единицы номинации. <https://www.monographies.ru/en/book/section?id=8394>.
- 110 Черданцева Т.З. Метафора и символ во фразеологических единицах // Метафора в языке и тексте. – Москва, 1988. – С. 78-92.
- 111 Dobrovol'skij D., Piirainen E. Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives. – Amsterdam: Elsevier, 2005. – 419 p.
- 112 Чернова М.С. Фразеологические единицы, построенные на гиперболе, в английском и русском языках: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Казань, 2008. – 180 с.
- 113 McCarthy M., Carter R. ‘There’s millions of them’: Hyperbole in everyday conversation // Journal of Pragmatics. – 2004. – Vol. 36, Issue 2. – P. 149-184 [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(03\)00116-4](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(03)00116-4).
- 114 Norrick N.R. Hyperbole, extreme case formulation // Journal of Pragmatics. – 2004. – Vol. 36, Issue 9. – P. 1727-1739. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2004.06.006>.
- 115 Claridge C. Hyperbole in English: A Corpus-based Study of Exaggeration. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 316 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511779480>.
- 116 Shalkarbek A., Kalybayeva K., Shaharman G., Baitileuova G., Duisenbayeva R. Cognitive Linguistic Analysis of Hyperbole-based Phraseological Expressions in Kazakh and English Languages // Journal of Psycholinguistic Research. – 2024. – Vol. 53. <https://doi.org/10.1007/s10936-024-10052-1>.
- 117 Shalkarbek A., Ibrayeva E., Shalkarbek A., Kertayev R., Shindaliyeva M. Hyperbolic phraseology in media literacy // Információs Társadalom. – 2024. – Vol. XXIV, No. 4. – P. 29-42. <https://doi.org/10.22503/inftars.XXIV.2024.4.2>.

- 118 Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Дәуір, 2005. – 255 б.
- 119 Шалабай Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 2006.
- 120 Курахтанова И. С. Языковая природа и функциональная характеристика стилистического приема гиперболы: на материале английского языка: дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1978. – 210 с.
- 121 Колесникова С. М. Категория градуальности в современном русском языке: дис. ... д-ра филол. наук. – Москва, 1999. – 425 с.
- 122 Тихомиров С. А. Гипербола в градуальном аспекте: дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2006. – 241 с.
- 123 Тихомиров С.А. Моделирование «реальности текста» на примере гиперболической семантики имен прилагательных: лексико-грамматический и фразеологический аспекты // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2009. – № 4 (26). – С. 123-128.
- 124 Cano Mora L. All or nothing: A semantic analysis of hyperbole // *Revista de Lingüística y Lenguas Aplicadas*. – 2009. – Vol. 4. – P. 25-35. <https://doi.org/10.4995/rlyla.2009.731>.
- 125 Popa-Wyatt M. Mind the gap: Expressing affect with hyperbole and hyperbolic figures // *Producing Figurative Expression: Theoretical, Experimental and Practical Perspectives*. – Amsterdam: John Benjamins, 2020. – P. 449-468. <https://doi.org/10.1075/ftl.10.16pop>.
- 126 Colston H. L., O'Brien J. Contrast of Kind Versus Contrast of Magnitude: The Pragmatic Accomplishments of Irony and Hyperbole // *Discourse Processes*. – 2000. – Vol. 30, Issue 2. – P. 179-199. https://doi.org/10.1207/S15326950DP3002_05.
- 127 Carston R., Wearing C. Metaphor, hyperbole and simile: A pragmatic approach // *Language and Cognition*. – 2011. – Vol. 3, Issue 2. – P. 283-312. <https://doi.org/10.1515/langcog.2011.010>.
- 128 Carston R., Wearing C. Hyperbolic language and its relation to metaphor and irony // *Journal of Pragmatics*. – 2015. – Vol. 79. – P. 79-92. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2015.01.011>.
- 129 Rubio-Fernández P., Wearing C., Carston R. Metaphor and Hyperbole: Testing the Continuity Hypothesis // *Metaphor and Symbol*. – 2015. – Vol. 30, Issue 1. – P. 24-40. <https://doi.org/10.1080/10926488.2015.980699>.
- 130 Peña-Cervel M.S., Ruiz de Mendoza F.J. Construing and constructing hyperbole // *Studies in Figurative Thought and Language* / Ed. A. Athanasiadou. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2017. – P. 41-73. <https://doi.org/10.1075/hcp.56.02pen>.
- 131 Harman B.A., Strine H.J. Quantifying Hyperbole: Explicit Estimates of Exaggerated Utterances // *Psycholinguistics*. – 2023. – Vol. 33, Issue 1. – P. 167-189. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2023-33-1-167-189>.
- 132 Burgers C., Renardel de Lavalette K.Y., Steen G.J. Metaphor, hyperbole, and irony: Uses in isolation and in combination in written discourse // *Journal of Pragmatics*. – 2018. – Vol. 127. – P. 71-83. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2018.01.009>.

- 133 Barnden J. A. Broadly reflexive relationships, a special type of hyperbole, and implications for metaphor and metonymy // *Metaphor and Symbol*. – 2018. – Vol. 33, Issue 3. – P. 218-234. <https://doi.org/10.1080/10926488.2018.1481256>.
- 134 Kövecses Z. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 223 p.
- 135 Ferré G. *Multimodal Hyperbole* // *Multimodal Communication*. – 2014. – Vol. 3, № 1. – P. 25-50.
- 136 Musolff A. Hyperbole and Emotionalisation: Escalation of Pragmatic Effects of Proverb and Metaphor in the “Brexit” Debate // *Russian Journal of Linguistics*. – 2021. – Vol. 25, № 3. – P. 628-644. <https://journals.rudn.ru/linguistics/article/view/27476/19805>.
- 137 Adewumi T.P., Vadoodi R., Tripathy A., Nikolaidou K., Liwicki F., Liwicki M. Potential Idiomatic Expression (PIE)-English: Corpus for Classes of Idioms // *Proceedings of LREC*. – 2022.
- 138 Klubička F., Nedumpozhimana V., Kelleher J.D. Idioms, Probing and Dangerous Things: Towards Structural Probing for Idiomaticity in Vector Space // *Proceedings of the 19th Workshop on Multiword Expressions*. – EACL, 2023.
- 139 Socolof M., Cheung J.C.K., Wagner M., O'Donnell T.J. Characterizing Idioms: Conventionality and Contingency // *Proceedings of the 60th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers)*. – Dublin: Association for Computational Linguistics, 2022. – P. 4024-4037. DOI: 10.18653/v1/2022.acl-long.278.
- 140 Niu F., Tan M., Zhang B., Yang M., Xu R. DualCoTs: Dual Chain-of-Thoughts Prompting for Sentiment Lexicon Expansion of Idioms. – arXiv:2409.17588, 2024.
- 141 Ковечеш З. *Extended Conceptual Metaphor Theory*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 196 p.
- 142 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: монография. – Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 424 б.
- 143 Кунин А.В. *Курс фразеологии современного английского языка*. – Москва: Высшая школа, 1996. – 381 с.
- 144 Жұмағалиқызы Қ. Иіліп сәлем салу – табыну емес // *Egemen Qazaqstan*. – 30.07.2024. URL: <https://egemen.kz/article/369375-iilip-salem-salu-%E2%88%92-tabynu-emes>.
- 145 North and south can feel worlds apart: оқырман хаттары // *The Guardian*. – 11.01.2026. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2026/jan/11/north-and-south-can-feel-worlds-apart>.
- 146 Angelides E. My favourite film aged 12: Buggy Malone // *The Guardian*. – 22.05.2020. URL: <https://www.theguardian.com/film/2020/may/22/my-favourite-film-aged-12-bugsy-malone>
- 147 Рысбек Қ. Жиырма жыл күткен жеңіс // *Egemen Qazaqstan*. – 31.03.2017. URL: <https://www.lat.egemen.kz/article/118937-zhiyrma-dgyl-kutken-dgenhis>.

- 148 Айтжан Қ. Ұлылар мекені Ұлытау // Egemen Qazaqstan. – 17.03.2023. URL: <https://egemen.kz/article/337888-ulylar-mekeni-ulytau>.
- 149 Қадыр Б. Тарихы терең киелі мекен // Egemen Qazaqstan. – 04.06.2025. URL: <https://egemen.kz/article/388806-tarikhy-terenh-kieli-meken>.
- 150 Walter D. Scared to death: has horror fiction run out of common fears to trade on? // The Guardian. – 15.08.2014. URL: <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2014/aug/15/has-horror-and-fantasy-fiction-run-out-of-common-fears-to-trade-on>.
- 151 Meltzer T. Planking: a brief history // The Guardian. – 16.05.2011. URL: <https://www.theguardian.com/world/2011/may/16/planking-a-brief-history>.
- 152 Obordo R., Guardian readers. Happy 15th birthday iPod! Readers share their memories of the classic MP3 player // The Guardian. – 24.10.2016. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2016/oct/24/happy-15th-birthday-ipod-readers-share-their-memories-of-the-classic-mp3-player>.
- 153 Neate R. What am I bid? Prices go through the roof at Christie's handbag auction // The Guardian. – 02.06.2017. URL: <https://www.theguardian.com/fashion/2017/jun/02/what-am-i-bid-prices-go-through-the-roof-at-christies-handbag-auction>.
- 154 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
- 155 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3-9.
- 156 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Филологический факультет МГУ, 1996. – 245 с.
- 157 Воркачев С.Г. Культурный концепт и значение // Труды Кубанского государственного технологического университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2003. – Т. 17, вып. 2. – С. 268-276. Электронная версия: <https://lincon.narod.ru/meaning.htm>.
- 158 Lotman Yu.M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. – Bloomington: Indiana University Press, 1990.
- 159 Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
- 160 Holland D., Quinn N. (eds.). Cultural Models in Language and Thought. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. DOI: 10.1017/CBO9780511607660.
- 161 D'Andrade R.G., Strauss C. (eds.). Human Motives and Cultural Models. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. DOI: 10.1017/CBO9781139166515.
- 162 Kovaliuk Yu. Idioms in Cognitive Linguistics: Is It All about Conceptual Metaphor Theory? // British and American Studies. – 2022. – Vol. 28. – P. 287-298. – DOI: 10.35923/BAS.28.29.
- 163 Desai S., Bailey K., Filik R. The role of hyperbole in conveying emotionality: the case of victim speech // Cognition and Emotion. – 2025. – DOI: 10.1080/02699931.2024.2412611.

- 164 Тымболова А.О., Калыбаева К.С., Мурзинова А. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің құрамында сақталған тарихи уәждер // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – № 3(107). – Б. 44-49. DOI: 10.31489/2022Ph3/44-49.
- 165 Ермекова Т.Н., Жаңабаева Н.А. Қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипаты // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2022. – № 3. – Б. 25-39. DOI: 10.55808/1999-4214.2022-3.03.
- 166 Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің тарихы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 344 б. URL: <https://library.atu.edu.kz/files/85703.pdf>.
- 167 Bartmiński J. Values as the foundation of linguistic worldview // *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics* / ed. by J. Zinken; trans. by A. Głaz. – London; Oakville: Equinox, 2009. – P. 38-49. DOI: 10.3138/9781845539702.004.
- 168 Ереханова Ф.Т., Жүсібаева Ж.М., Нурекешова Г.Р., Жорабекова А.Н. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық өрнектердің салыстырмалы талдауы туралы // Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – № 4 (75). – Б. 304-321. <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/1361>.
- 169 Catford J.C. *A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics*. – Oxford: Oxford University Press, 1965. – 103 p.
- 170 Nida E.A., Taber C.R. *The Theory and Practice of Translation*. – Leiden: Brill, 1969. – 220 p.
- 171 Koller W. The Concept of Equivalence and the Object of Translation Studies // *Target*. – 1995. – Vol. 7, No. 2. – P. 191-222. DOI: 10.1075/target.7.2.02kol.
- 172 Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. 2nd ed. – London; New York: Routledge, 2011. – 332 p.
- 173 Dobrovol'skij D.O. Contrastive phraseology: cross-linguistic equivalence and translation of idioms // *Russian Language and Linguistic Theory*. – 2011. – № 2(22). – P. 219-246.
- 174 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – Москва: Высшая школа, 1990. – 253 с.
- 175 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – 342 с.
- 176 Зыкова И.В. Роль концептосферы культуры в формировании фразеологизмов как культурно-языковых знаков: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. – Москва: Институт языкознания РАН, 2014. – 510 с.
- 177 Жауыншиева Ж.Б. Числовой код в казахской, русской и английской лингвокультурах: семантика и символика: дис. ... доктора философии (PhD): 8D02301 – Филология. – Алматы: Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, 2023.

Қосымша А. Қазақ тіліндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің тізімі

№	Гиперболаға негізделген фразеологизмдер	Гиперболаға негізделген фразеологизмдердің түсіндірмесі
1.	Абыры айрандай төгілді (шашылды)	Ұятқа қалды, ар ұяты кетіп қатты масқара болды
2.	Абылай аспас асу (бел)	Тым қиын асу, ауыр жолу темір жолдар тартыла, абылай аспас белдерден
3.	Абылхаят суы	Асқан асыл, мейлінше қымбат су, аб-су, хаят-өмір
4.	Ағаш атқа мінгізді, ағаш аттың басына іліп әкетті	Сөз қылды, өсек-аянға іліктірді
5.	Ағаш қазан қайнату	Аз уақытқа құмар тарқату мағынасында айтылады
6.	Ағаштан бал, шөптен сүт ағылды	Көл көсір молшылық болды
7.	Ағаштан түйін түйеді	Аса шебер, барынша өнерлі, он саусағынан бал тамған
8.	Ағызып (ағылып) сөйледі	Әңгіменің майын тамыза, құйқылжытып сөйлейтін кісі туралы айтылады
9.	Ағыл-тегіл еңіреп жылады	Еңіреп, көз жасын көл қылды
10.	Ағыны тас ағызды	Өткір де өжет, қаһарлы, қайсар кісі туралы айтылады
11.	Ада құйындатып сөйледі	Кқптіріп, әсірелей, өсіре, еліре сөйледі
12.	Адал итсіз	Ешбір малы жоқ, тақыр кедей
13.	Адам айтқысыз сұлу	Сұлулығы сөзбен айтып жеткізгісіз, өте көркем.
14.	Адам аулады	Адамға қиянат жасау тура мағынаға жақын
15.	Адамнан асқан сұлу	Айрықша, теңдессіз сұлу.
16.	Адамның басы – алланның добы	Адам тағдырдың жетегінде, айдауында, өзінде ырық жоқ
17.	Адам өтпес, аң жүрмес	Кісі де хайуанат та аяқ баспайтын, құла тұз, қу мекен
18.	Адам сауды	Біреуді олжалады, пайдаланды, алдап-арбады
19.	Адам сирақ	Аты адам, заты айуан, адам кейіпті, екі аяқты дүние қоңыз
20.	Адыра (қаран) қалды	Келмеске кетті, құрып кетті
21.	Ажал аранын ашты	Ажал алқымға алды, жан алқымға алды
22.	Ажал аузында	Өлім халінде эвфемизм
23.	Ажалдың аузына түсті	Қиынға, хауіп-қатерге, өлімге душар болды
24.	Ажалдың шебі	Өлімнің торы, тұзағы
25.	Ажал оғы атылды	Өлді, мерт болды
26.	Ажалына асықты	Өзін өзі өлімге итермелді
27.	Азалы ақ көрпе	Қыс бойы жатқан қар туралы айтылып тұр. Қара жердің өлгені – қар астында қалғаны. Өйкені аза болу – қайғырды, қасірет шекті жапа шекті
28.	Азу тісі балғадай	Жарамды, қажырлы күшті3
29.	Азуы алты қарыс	Қаһарлы, өте ызғарлы адам туралы, ертеде алпауыттар мен жебір бай, үстем тұқым өкілдері жөнінде айтылған
30.	Азуын айға (тасқа) біледі	Мейлінше қаһар, айар, батыл қайрат көрсетті
31.	Айбалтаның сабындай	Жұп-жұмыр, үзілмелі білекті
32.	Айбар мүйізді	Құдыретті, сұсты, сүйеу болар
33.	Айға талпынды	Қол жетпестен үміт қылды, қол жетпеске қол созды
34.	Айға шапты	Жаай далбаса болды, қол жетпеске ұмтылып, босқа далақтады
35.	Айдағаны бес ешкі – ысқырығы жер жарады	Іс-әрекет пен нәтиженің сәйкессіздігін, болмашы істі шектен тыс дабыра етуді, мақтаншақтық пен бос даңғазаны білдіреді; «жер жарады» компоненті дыбыс күшін гиперболалық дәрежеде ұлғайтады.

36.	Айдай әлем	Көп жер, бүкіл ел
37.	Айдай сұлу	Өте көркем
38.	Айдай таза, күндей нұрлы	Өте көрікті
39.	Ай дала, жапалақ ұшпас жапан дала	Елсіз, тіршіліксіз құлазып жатқан бейбіт, меңіреу тұз
40.	Айдан анық	Бешенеден белгілі, ап-айқын
41.	Айдан ұл тудырып, қыздан қыз тудырып	Қолдан келгенін бәрін істеді, болдырмасты болдырды.
42.	Айдаһардай ысқырды	Қаһарландығ кәрін төкті
43.	Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар	Аса сұлу, өте көрікті
44.	Айды аспанға бір шығарды	Даңқы жер жарды, аты шықты, даңғазадай жария етіп, таң қалдырды (ұнамсыз мағыныда да айтылады)
45.	Ай қабақ, алтын кірпік	Асқан сұлу, өте көркем қыз
46.	Ай қарады	Құр бекерге, тектен-тек қарап отырды
47.	Аймандай қылды	Әшкереленді, масқара ұятты болды
48.	Ай мүйізді қошқар	Мықты, қуатты
49.	Айнадай мөлдір	Мөлдір таза, көз жасындай тұнық
50.	Айрандай аптап, күбідей күптеп [пісіп]	Емін-еркін билеп-төстеп
51.	Айрандай ұйып отыр	Өте тату, ауыз бірлігі күшті
52.	Ай тастай қараңғы	Көзге түртсе көргісіз қараңғы
53.	Айтылған сөз атылған оқпен тең	Тауып айтқан уәж өңменінен өтеді
54.	Айшылық жер	Өте алыс, ұзақ жол.
55.	Айы асып, күні өткен	Мезгілі өткен
56.	Айырмасы жер мен көктей	Айырмашылығы өте үлкен, бір-біріне мүлде ұқсамайды.
57.	Ақ жерден қара болды	Босқа күйді, жазықсыз жапа шекті.
58.	Ақ иық	Мұз балақ, ерекше қыран, айрықша қыран
59.	Ақ көбік қылды	Терлеп-тепшітті
60.	Ақпан соқса өлмейтін, тоқпан соқса өлмейтін	Шыдамдылық төзімділік туралы айтылады
61.	Ақсақты тыңдай, өтірікті шыңдай қылды	Жай-жапсарын білдірмеді, жалғанның қисынын келтірді
62.	Ақ сирақ жұт	Малды тігерге тұяқ қалдырмай, түгел қырып кететін үлкен жұт
63.	Ақ сұпыдай	Әсем, ақ торғын
64.	Ақсүйек қылды	Жұтатты, қатты күйзелтті, титықтатты
65.	Ақ сүтін кешті	Ризалығын берді
66.	Ақ сүтін көкке сауды	Назаланды, алақанын теріс жайып, аналық қарғысын айтты
67.	Ақ түйенің қарны жарылды	Қарық боп қалды, ит басына іркіт төгілді. Ішкені алдында, ішпегені артында, молшылыққа батты
68.	Ақша бетің тілінсін	Қарғыс, байың кісің өлсін, жылап қал мағынасында. Ақша бет – сұлу жүз, аппақ бет
69.	Ақшам болды	Ақшам болды – терлеп-тепшіді
70.	Ақшаны күреп алу	Өте көп ақша табу, мол пайдаға кенелу.
71.	Ақ шелегі түскендей ақтарылды	Таусыла, емешегі езіле сөйледі, ақтарыла айтты. Түгін аяған жоқ
72.	Ақ шелек шалғыр	Қарғыс, түйе малына айтылады
73.	Ақылдан шайнам жоқ	Мүлде ақылы жоқ, өте ақымақ.
74.	Ақылы азық, сөзі сусын	Даналар жайлы, ағылымен қарекет қамына бастап, сөзімен қаяу көңілді

75.	Ақылы алпыс жаққа жүгірді	Өр нәрсені бір ойлап, әр нәрсеге бір байла жасап, ақылы дал боп, тоғыз саққа құбылды
76.	Ақырзаман орнатты	Бар бәлені басына төндіріп, сары уайымға түсіріп, торықтырды
77.	Ала ауыз; алты бақан, ала ауыз	Бірлігі жоқ, ынтымақсыз. Өсек-аяң, ғайбат сөз
78.	Ала жылан, аш бақа (аш бақа болып отыр)	Ала көз болып, араздасып отыр
79.	Ала көз қылды	Араз, қырғи қабақ болған адамдап туралы айтылады
80.	Ала көзімен атты	Іштей жек көріп, тікшие қарады
81.	Ала күлік келгір	Қарғыс, ала күлік түйеде болатын аурудың түрі
82.	Алақанына қаратты	Айтқанына көндірді, қолына қаратты
83.	Алақанына салды	Әлпештеп өсірді, мәпелеп бағып-қақты
84.	Алақанына түкірді	Қару жарағын сайлап, дайын тұрды
85.	Ала козыдай құлпырады	Көздің жауын алып, жайнай түседі
86.	Ала құйын	Жеңілтек мінезді, ұшып қонған адам туралы айтылады
87.	Ала өкпе болды	Аласұрды, аптықты, әдбен әуре-сарсаңға түсті. Өйткені ала өкпе адамда, малда болатын ауру
88.	Ала өкпе тигір	Қарғыс, кеселге ұшырағыр
89.	Алапаты асқардай	Ала бөтен күтті, айбаты зор
90.	Ала сапыран әбігер, ала сапыран болды	Астан-кестен, қарбалас шақ
91.	Ала сапыран заман	Жаугершілік, қатты дүрбелең уақыт
92.	Алас ұрды	Тынышсызданды, жүрегi тулады
93.	Ала тайдай бүлдірді	Лаң, бүлік салды, атыстырып-шабыстырды, астан-кестені шықты, қатты ашулану, долдану
94.	Алау ұрды, алау-жалау болды	Іші әлем-жәлем боп күйді, от болып жанды
95.	Алғаның ас болмасын. Алғаның көзіңнен (аузыңнан, мұрныңнан, желкеңнен) шықсын	Қарғыс, өзіңе бұйырмасын деген мағынада
96.	Алдына келгенін тістеп, артына келгенін тепті	Маңына жолатпады, тым тентек, мінезі шадыр кісі, ат туралы айтылады
97.	Алдыңнан ақ күн тусын, артыңнан ай тусын	Алғыс. Жолың оңғарылсын, жолың болсын
98.	Алқа қотан отырды	Айнала қаз-қатар боп, жағалай, тізіле отырды
99.	Алқымға алды	Қыспаққа алды, тығырыққа таяды
100.	Алқымына ашу тығылды	Ызаға, ашыға булықты
101.	Алла деп арақ ішіп, құдай деп қуырдақ жеді	Маскүнем туралы айтылады
102.	Алла тұзын көтерді	Сапарға шықты, тұз-дәм алыстан бұйырды
103.	Алма мойын, аршын төс	Әдемі, ат сағақ, үзілме сұлу мойын
104.	Алмас тілді	Өткір тілді, әділ тілді, сөзі мірдің оғындай
105.	Алмасын қанға суарды	Жауықты, кектенді
106.	Алпыс екі айлалы	Қу, амалы көп
107.	Алпыс екі тамыры босады	Елжіреп, мейірі түсті, емірене сүйсінді, жүйе-жүйесі босады
108.	Алтау ала болса	Өзара араз, ала ауыз болса, ынтымақ, береке болмаса
109.	Алты аласы, бес бересі жоқ	Ешбір қатынасы жоқ, таныстығы, жақындығы жоқ
110.	Алты басты айдаһар	Айбарлы да, күшті, дүлей
111.	Алты батпан	Аса зор, үлкен, тым ауыр
112.	Алты батпан азап	Ауыр жол, қиянат-қасіреті мол өмір жол

113.	Алты қабат аспанның ар жағында (алты қырдың ар жағында, алты қырдың астынан)	Алыста, қиырда; алыстан, қиырдан.
114.	Алты малта ас болмай	Басқа қиыншылық күн туып, жартымсыз тамаққа көніп деген мағынада айтылады
115.	Алтын айды аспаннан алды	Қанатын аспанға самғады, қол жеткісіз қиынға қол созды, үлкен үміт артты
116.	Алтын басты еркек	Ер азамат, еркек. Ақылды әйел
117.	Алтын иық төре	Патша заманындағы шен-шекпенді әкім, патшалық дәреже иелері
118.	Алтын көрсе, періште жолдан таяды	Тұрақты, адал жан жоқ, өз құлқы үшін дұрыстықтан тады
119.	Алтын-күміс ыас екен	Жеуге, ішуге жарамайтын қымбат зат, дүние – бөк деген ұғымда айтылған
120.	Алтын күрек соқты	Жылы, көктемде қарды алатын жел
121.	Алтын құйрықты, құндыз жүнді	Асыл, қымбат
122.	Алтынның сыныңы	Жақсының көзі
123.	Алтын тапқандай қуану	Өте қатты қуану, ерекше шаттану.
124.	Алтын тәж киді	Басына бақ орнады, билік құрды
125.	Америка ашты	Кекесін. Жаңалық тапты
126.	Анттың қанын ішті	Серттесіп, егеске көп түсті
127.	Аң болды	Жабайы болды
128.	Аппақ қудай, қудай болды	Боп-боз, жуған шүберектей, жүзінде бір тамшы жоқ
129.	Арадай талады	Барлығы бірдей тұс-тұстан жабылып жеп жібере жаздады
130.	Арқа еті арша, борбай еті борша болды	Әбден азыр-тозған, қатты жүдеген, тұрмыстың қаққы-соққысын көп көрген адам туралы
131.	Аруақтанып кетті	Шабыты келді, қозды құдіретіне түсті
132.	Аруақты жігіт	Абыройлы, құдіретті кісі, сұсы бар кісі
133.	Арыстандай құтырды	Аласұрды, жанын жеді
134.	Арыстанның аузына кетті	Ажал араны, алыс жер, қиыр шет
135.	Арыстанның аузында, түрікпеннің төрінде // түркіменнің түбінде	Қол жетуі өте қиын, аса қауіпті жерді не ауыр істі білдіреді; жоғалған малды қауіпті, қол жетпес жерден қайтарудың қиындығын шектік образбен көрсетеді.
136.	Асан қайғыға түсті	Уайым жеп отыр, күдер үзіп, торығып отыр
137.	Асқар тауды тобығымен өлшеу	Еш нәрседен тайсалмау, аса батылдық таныту.
138.	Аспан айналып, жерге түсердей	Аңызак ыстық, қапырық
139.	Аспанға көтерді	Асыра мақтады
140.	Аспандағы айға қол созды	Шамасы келмейтін іске ұрынды, қол етпеске ұрынды
141.	Аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатты	Тыа тыныш болды, теңіреу тынытық болды
142.	Аспанды алақандай, жерді тебінгідей етті	Бір тарының қауызына сыйғызды, қатты қыспаққа алды
143.	Аспанмен астасқан	Зәулім биік, асқар биік
144.	Аспанмен таласу	Өте биік, зәулім болу.
145.	Аспан тесіліп кеткендей	Қатты, толассыз болған жауын-шашын кезінде айтылады
146.	Астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырды	Үркітіп, үрейге сап, бәлені айдақтап жүр
147.	Астынан су шыққандай (жамбасына мұз батқандай)	Өте жағдацсыз, тым ыңғайсыз жағдайда қалды
148.	Астыңғы ерні жер тіреп, үстіңгі ерні көк тіреп	Ауыз әдебиетінде кездесетін әсірелеудің бір түрі
149.	Ата арыды, тон тозды	Шаршап шалдықты, қалжырады, ұзақ жүрді

150.	Атан жілік, арқар мүйіз	Қуатты, айбарлы
151.	Атасының құнын сұрау	Шамадан тыс жоғары баға сұрау.
152.	Атау-кереңді ішкір	Қарғыс, жемтігінді жегір, ішкенің ас болмағыр
153.	Ат басына күн туды	Қиыншылық шақ келді, сыналар мезгіл болды
154.	Ат басындай алтын	Кқлемді, үлкен алтын
155.	Ат жетпес	Ұзақ жол, алыс жер
156.	Ат кекілін (құйрығын) кесісті	Араздасты, мүлде безді
157.	Ат көпір қылып алды	Молынан көтере алу мағынасында айтылады, астан-кестенін шығарды
158.	Атқан оқтай	Түп түзу, тартқан сымдай, жылдам, шапшаң
159.	Ат құлағы көрінбейді	Өте биік, ұзын
160.	Ат құлағында ойнайды	Пысыю, иекмді, өте жеңіл (шабандоз)
161.	Атпас таң, шықпас күнге қалды	Арылмас бәлеге қалды
162.	Аттай желді	Еріндейтін еңбекшіл кісі туралы, тоқтаусыз шешен сөйлейтін, сөз қадірін білетін адам
163.	Ат төбеліндей	Өте аз, шағын топ.
164.	Аттың жалы, түйенің қомы [қомында]	Абыр-сабыр қарбаласта, сүргіншілік жолаушылықта, жүргіншілікте.
165.	Ат үстінде ұйықтады	Мазасыз, тынышсыз еүн туып, ат үстінен түспес халге келді
166.	Атын көк тер [қан сорпа] қылды	Көлігін әбден болдыртты.
167.	Аузы алты қарыс	Әмірі жұрып тұрған, ызғарлы, қаһарлы
168.	Аузы асқа, ауы атқа тиді	Енді ғана бірдеңеге қолы жетті
169.	Аузы-аузына жұқпады [тимеді]	Жыпылдап тез сөйледі.
170.	Аузыма қан толсын	Қарғыс, ештеңе айтқаным жоқ деген мағынада
171.	Аузымен құс тістеген	Жүйрік, ұшқыр
172.	Аузымен құс ұстап отыр	Елді бір өзі билеп отыр, өтірік мақтанушылық туралы да айтылады
173.	Аузы мұрнынан шығып отыр	Айы-күніне жетіп, босанғалы отырған әйелге айтылады
174.	Аузы-мұрнынан шыққанша жеу	Шамадан тыс көп жеу, әбден тою.
175.	Аузы мұрынан келді	Лық толды
176.	Аузына құм құйылды	Сөзден жым болды, жағы қарысты
177.	Аузынан ақ ит кіріп, қара (көк) ит шығады	Аузына келгенін оттап, балағаттайды
178.	Аузынан ақ май ағызды	Жарылқады, кенелтті
179.	Аузынан жалын атып тұр	Қаһарлы сөзді, түсі суық, сұсты кісі туралы айтылады
180.	Аузынан жырып әкетті	Өзіне тиістіні біреудің алып қойғаны, өзіне дегенді өзгеден аямау
181.	Аузынан қапак болды	Еркін сөйлетпеді, тыйым салды
182.	Аузынан қара қан ағызды	Былапыт көп сөйлеу
183.	Аузынан мәйегі (уызы) шыққан	Уыздай жас өспірім мағынасында
184.	Аузынан от бүріккен қанды балақ	Қаһарлы, мейірімсіз жендет
185.	Аузына тас салды	Жұмған аузын ашпау, тіс жармау
186.	Аузын ашса, шек-қарны көрінген	Бұрынғы уақытта қатыгез бай, қожа-молданың кедейді қорлап айтқан лақабы
187.	Аузын бақадай ашырды	Қатты қорқытты, зәресін ұшырды
188.	Аузын шиедей қылды	Аузы-мұрнын қан қылды, қан жалатты
189.	Ауызбен айды алады	[ауызбен орақ орады], күпсіп мақтанады, тілімен бар жұмысты бітіріп тастайды, қолынан ештеңе келмейді.
190.	Ауызбен айтып жеткізе алмау	Өте ерекше нәрсенің сипатын сөзбен толық жеткізе алмау.
191.	Аш арыстандай ыңыранды	Ашу қысып, күңіренді, күйзелді

192.	Аш бөрідей	Жалақтап опырып жіберді, құныға ауызды салды
193.	Аш иттің артын сұқ ит жалайды	Сұғанақтық істеуші кісі туралы айтылады
194.	Аш кенедей жабысты	Талақтай жабысты, көк бауырдай жабысты
195.	Аш көз адам	Қомағай, тамаққа шыдамсыз
196.	Аш күзендей бүгілді	Қайғы батып, құсалық көрді
197.	Аш қасқырдай	Мейлінше аранын ашу, қомағайлану
198.	Ашса алақанында, жұмса жұдырығында	Билеп төстейді, айтқанын істетті
199.	Ашуы жауған қардай, шөккен нардай	Ашуы қатты, қаһарлы, ашуы зілді, салмақты.
200.	Ащы өмір	Азап шеккен тіршілік, берекесіз, өсек-аянды күн
201.	Аюдай ақырды	Айқай салды, үстемдік жүргізді
202.	Аяғанды ит жесін	Бар болса бұйырмасын
203.	Аяғы аспаннан келді	Күі көкке ұшты, тас талқаны шықты, бәлеге ұшырады, жаза тартты
204.	Аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ	Басқадан бітімі артық емес, ерекше жаратылған жоқ
205.	Аяғымен жер тіреп, маңдайымен көк тіреп	Түн ұйтқысын төрт бөліп деген мағынада, аспан тіреп тұрған кісідей деген мағыныда да
206.	Аяғына бас ұрды	Алдына барып жығылды, тәубе қылды, тізе бүкті, кешірім сұрады
207.	Аяғына шаң жұқпайды	Бір жерде тиянақай алмайтын қыдырымпаз адам туралы
208.	Аяғын жерге тигізбеді	Көкке көтерді, мақтады, құрметтеді; қолдан-қолға ауыстырды, жүгіртті.
209.	Аяқ артты	Медеу ету, сүйеніш тұту мағынасында
210.	Аяқ қолын жерге тигізбеді	Жанын қоймады, асықтырды, тыным бермеді
211.	Аяқ қоразданды	Аяқ ісіп ауырды, асыра сілтеп айтқанда
212.	Аяқтағы суға ағып өлу	Өте қатты ұялу, маскара күйге түсу.
213.	Әкесін танытты	Сайтанын қағып алды, жанын көзіне көрсетті, сазайын тарттырды
214.	Әкесін шығарды	Үлкенін, зорын шығарды
215.	Әлемде теңі жоқ	Теңдесі жоқ, аса ерекше, ешкімге не ешнәрсеге салыстыруға келмейтін дәрежені білдіреді.
216.	Әлем-тапырығын шығарды	Астан-кестен қылды, асты-үстіне шығарды
217.	Әңгелек ойнатты	Шыр көбелек айналдырды, үйіріп әкетті
218.	Бағасы аспандап тұру	Бағасы өте жоғары, тым қымбат болу.
219.	Бағасы күйіп тұру	Бағасы тым жоғары, өте қымбат болу.
220.	Бағасы удай	Өте қымбат, бағасы шектен тыс жоғары.
221.	Байпағынан басқа сүйенері жоқ	Өте кедей, сүйенер дүние-мүлкі жоқ.
222.	Бақ дәулеті шалқыды	Байлығы асты, дәулеті тасыды
223.	Бала балдан тәтті, оттан ыстық, күннен жарық, мамықтан жұмсақ	Ата-ананың балаға деген мейірімі, сүйіспеншілігі
224.	Балақтары бит басқа шықты	Болмашы жұрт басынды, қорлады.
225.	Балығы жылқы жусатпас, бақасы кісі ұйықтатпас	Айдын шалқар көл, дария, сулы алқап туралы айтылады
226.	Баса көктеді	Киіп-жарды, ешнәрсеге қарамады
227.	Басы айдауда, малы талауда	Шапқылшылыққа ұшырау, қиындықты үйіп-төгіп көрсетеді
228.	Басы қаңғырды [сандалды]	Не істерін білмей дал болды; басы қатты

229.	Басына әңгір таяқ оинатты	Өмірін жүргізді, үстемдік жасады; әлек-шәлегін шығарды; цудалады, жүндей тұтті. Мирон: «нойымды ұрладың»,– деп басыма әңгір таяқ ойнатып жер ортасы «көктөбеге» нуып салды,– дейді сәмет (с. О.). Төркініне бердің деп ңалимашқа әңгір таяқ ойнатқан едің, мынау әулие көршің басына жастанып жатыр екен ғой
230.	Басына бұлт айналды [төнді, түнерді]	Басына хауіп-қатер туды [төнді] мұқтаждыққа ұшырады, ауыр халге тап болды, қиын-қыстау күн туды; мүсәпір болды.
231.	Басына мүйіз шықпайды	Ешкімнен асып кетпейді.
232.	Басынан күн, аяғынан ай туды	Болып толды, шам-шырағы жанды
233.	Басын жарып, көзін шығарды	Бір нәрсенің әлек-шәлегін шығару, ойран-асыр етті
234.	Басын қоярға жер таппады	Әбден қиналды, пана болар жай таппады, не істерін білмеді, әуреге түсті.
235.	Басын құдай кесті	Мойнын жұлып алды, өлтірді.
236.	Басы табақтай, қарны қабақтай	Дене бітімін шектен тыс үлкейтіп сипаттау; өте ірі, толық.
237.	Басы таудай, аяғы қылдай	Басы әжептәуір болып, аяғы сұйылып кетті деген мағынада.
238.	Бауыры езілсін	Қарғыс мағынасында
239.	Бәленің отын өргізді	Бәлені үлкейтті, жандандырды.
240.	Белге соққан жыландай болып [тұрып] қалды	А. Орнынан қозғалмай қалды, кірелендеп оқалды. Зылика әшім ісіне басын шайнап белее соққан жыландай жел өтінде тұрып қалды (к. О.). Б. Қайғыға ұшырады, дертті болды.
241.	Бел омыртқасы үзілді	Күл-талқаны шықты. Жауға солай соққы берілді. Фашистердің бел омыртқасы үзілді
242.	Белшесінен [белуардан] батты	1. Үлкен олжаға кенелді. Қайғы-дертке, қиын жағдайға душар болды.
243.	Бел шешпеді	Тыным көрмеді, дем алмады.
244.	Бел шешті	Шешіле кірісті, шындап кірісті; шешіле ақтарылды
245.	Белі бүгілді	Қайғырды, қамықты, басына ауыртпалық түсті
246.	Белі көтерілді	Күш алды, кеудесі жазылды, еңсесі көтерілді; бойы сергіді
247.	Белінен айрылды/белі жоқ	Еркектік қабілеті жоқ деген мағынада айтылады.
248.	Белі шойылды [шойырылды]	Белі құрыстанып ауырды, сіресті, белін жаза алмады.
249.	Бергеніңе тоймады	Алғанына риза болмады, қанағат етпеді. Жаман болса тамырың, бергеніңе тоймайды, сұрағанын қоймайды
250.	Берекесі кетті [үшты, нашты, береке қалмады]	1. Әбигер болды, абдырады, асып-састы; түүты цашты.
251.	Бес биенің сабасындай	Толық, ет-женді, үлкен; тым семіз.
252.	Бес саусақтай білді	Жатка білді, жетік білді.
253.	Бес [соқыр] тиынға тұрмады	Еш нәрсеге жарамады, арзымады.
254.	Бесіктен белі шықпаған	Қаршадай, кіп-кішкентай.
255.	Бет алдынан [алдыңнан] жарылқасын.	Бетінен жарылқасын т і л е к. Жолы оң болсын, маңсаты орындалсын.
256.	Бет бақтырмады	Бой бермеді, айтқанға көнбеді; жолатпады
257.	Бетегеден аласа, қойдан жуас	1. Тым аласа, төмен. 2. Аса сыпайы, кішіпейіл; ілтипатты, инабатты
258.	Бетегеден биік, жусаннан аласа	Тым аласа, төмен, аса сыпайы, кішіпейіл, инабатты.
259.	Бетегесі шоңқайған қояндай	Малға жайлы шөбі бар, от жер.
260.	Бет-жүзге қарамады	Беті-жүзі бар демеді бет-жүзің демеді қаймықпай әңгіменің турасын айтты, жасқанып тайсалмады

261.	Бетке [бетше] түкірді	Өлде маған деп масқара етті; жиіркене безінді
262.	Бетке былш еткізді	Бетіне былш еткізіп басты бетің бар, жүзің бар демей айтып салды
263.	Бетке ұстары [ұстар, ііығар]	1. Көрініске шығарары, жұртқа көрсетері, 2. Беделді, білікті, жақсы адам деген мағынада айтылады
264.	Бетке шіркеу болды	Абыройсыз етті, жамандыққа апарды; ұятты ісімен табаға қалдырды
265.	Бет қаратпады	Қаһарына шыдамады, ешкім тіктеп сөз айта алмады.
266.	Бет моншағы түсті [үзілді, салбырады, төгілді]	Ұялды, батылы бармады, кісіге тіктеп қарауға жүзі шыдамады
267.	Беті бүлк [былш, шылп] етпеді / беті шімірікпеді	Ұялмады, бедірейіп тұрды, арызданды.
268.	Беті ду ете түсті	Қатты қысылды, қызарды, қаны бетіне ойнап шыға келді; ұялды.
269.	Беті жоқ	Арысyz, ұятсыз, ардан кешкен.
270.	Беті күйді	Ұятты болып, бетке қарай алмады
271.	Бетін адам қарағысыз ету	Қатты масқаралау, абыройын төгу.
272.	Бетін айдай [аймандай] қылды	Қара бет қылды, жерге қаратты, кінәсін бетіне басып ұялтты
273.	Бетінде қан-сөл жоқ	Аппақ, құп-қудай.
274.	Бетіне жан қаратпады /бетіне келтірмеді	Бет бақтырмады, өзіне ешкімді тура келтірмеді, олайғысын олай, былайғысын былай жайпады
275.	Бетіне күйе [кір] жақты	Масқаралады, беделін түсірді, айыптады
276.	Бетіне кіреуке болды [салды]	Жүзін пәс етті, назарын төмен қылды
277.	Бетінен арын төкті	Ұялтты, ұятқа қалдырды.
278.	Бетінен боздағы шықты	Қалтырап тонды.
279.	Бетінен [екі бет]нен қаны тамған	Әрлі, қып-қызыл (адамның жүзі туралы).
280.	Бетінен иманы [ұяты] тамған	Әділетті, инабатты адам; жүзі жылы, көңілі таза
281.	Бетінен оты шықты	Қызарды, қатты қысылды, ұялды
282.	Бетін жел қақпады, маңдайын күн шалмады	Ешбір қиындық, бейнет көрмеді.
283.	Бетін жырты	1. Ойбайлады, жылады, зарлады.
284.	Бетін шиедей қылды [тырнады]	1. Тырнап алды, осып-осып жіберді. 2. Масқара қылды, әшкереледі, сөкті, ұрысты.
285.	Бетінің кірі бес батпан [бес елі]	Тым лас, өте былғаныш.
286.	Бетінің кіріне бес ит тойғандай	Тым лас, өте былғаныш.
287.	Бетінің қаны қашты	Сұрланды; жүдеді, талықсыды; қорықты
288.	Бетінің суы бес төгілу	Қатты ұялу, беті күйу.
289.	Бетің бар, жүзің бар демеді /бет-жүзің бар демеді	Тайсалмады, ешкімнің беделіне қарамай көңіліндегі сөзін айтып салды
290.	Бетің тілінгір!	Қ а р ғ ы с. Ар-ұяттан айрылып, қара бет болғыр, ұятың төгілгір деген мағынада
291.	Беті шие болды	Бұл жерде ерін жоқтап, бетін жыртып қан етті деген мағынада
292.	Беті шикандай	Нарттай қызыл, семіз, екі бетінен қаны тамған.
293.	Беті шыдамады	Жүзі тайды, бетіне тіктеп қарай алмады, ар-ұяты бармады, ұялды
294.	Бидарқа болды	Босқа қаңғып, безінді
295.	Биені бүгімен жұтады / биені бүгімен, түйені түгімен жұтады	Жебір, жемкор, паракор
296.	Бизар етті	Д и а л. Азапқа салды.
297.	Бит қабығынан биялай тоқыған	Өте шебер
298.	Битін [битін білр] салды	Әзіл-оспақ ретінде бүйірі шыққанша құныға ішіп-жеу мағынасында айтылады

299.	Битін қуырып жеу	Тым кедей, жоқшылықтың шегіне жету.
300.	Битін сығып, қанын жалап отыр	Жарымады, тақыр жоқшылықта отыр.
301.	Биті торғайдай, тойны ырғайдай	Жадап-жүдеп, азып-тозды
302.	Бит ішіне қан құяды	Өзгенің білмегенін білетін айлакер адам туралы айтылады
303.	Биік байтерек	Мейлиниіе ұзын, зәулім.
304.	Боғы ботқа болды / боғы ботқа, сідігі сорпа болды боқ-сідігі араласты	Әбден былықты, ластанды
305.	Боғын пышақтады	К е к е с і н. Өтіп кеткен іске өкініп, қап деп, шала бүлініп қалды.
306.	Боздағын бордай етті [қылды]	Азаматын жойды, жерге қаратты, қорлады
307.	Боз інгендей боздады [зарлады, еңіреді]	Зар иледі, егіл-тегіл жылады
308.	Бойы балқыды / бой еріді	Қызыққа елжірей, беріле маужырады, ләззаттанды.
309.	Бойы бір қарыс, саңалы қырық қарыс	Ертегілерде кездесетін кейіптеу.
310.	Бойына ас батпайды / шікен асы бойына тарамайды	Көңілі көншімейді, көңілі тынбайды; тағат таппайды
311.	Бойына бір шала сүйек бітпеді	Бала көтермеді
312.	Боқ басты	Болымсыз, абыройсыз іске ұрынды
313.	Боқ жеді	К е й і с. Білгенін істеді
314.	Боққа жарамайды [аспайды]	Түкке тұрмайды, көз майына татымайды, ештеңеге тұлға болмайды
315.	Боқтан [да] оңай	К е к е с і н. Тіпті оңай, бұйым да емес.
316.	Болат қайтты / болат темір босанды	Қайрат-жігері жасыды; беті қайтып, тауы шағылды
317.	Бол-болдың астына алды	Асықтырды, қысты
318.	Болмай [болмаса] бордай тозсын!	К е й і с. Құрып кетсе де мейлі.
319.	Болымсыз туған	Жетесіз, ілгері ниетсіз, үй күшік оймен өскен.
320.	Боң басында өлді	Бекерден-бекер, болымсыз нәрседен мерт болды.
321.	Боң мұрын	Түкке түсінбейтін; мұрнының боғын сұртпеген
322.	Бордай тозды	Азып-тозды, берекесі кетті; іріп ыдырады
323.	Боры шықты	Бүлінді, бұзылды
324.	Борша-боршасы шықты	Быт-шыт болды, күл-талқаны шықты; кара суға түсіті терледі.
325.	Босағасын тоздырды	Қайта-қайта келді, ер қашты болды.
326.	Босағасын шапты	Жауласты, шаңырағын ортасына түсірді
327.	Босқа көпірді	Бейберекет, бет алды сөйледі. (мәтіндегі 341 жол осы сөздің жалғасы)
328.	Ботадай боздады (боздал жылады)	Еңіреді, ағыл-тегіл көзінің жасын бұлады.
329.	Боталаған нардай зарлады	Еміренді, мейірімі түсіп егілді
330.	Ботасы өлген түйедей зарлады	Қайғы батық, жоқтап, зар еңіреді
331.	Бөкен құшақ сан	Д и а л. Жуан, жұмыр, үлкен сан.
332.	Бөркін аспанға [көкке] лақтырды	Қатты қуанды
333.	Бөрі бет батылдық	Қайсарлық, хауіпке қарсы шабу
334.	Бөрінің артындай шулады	Азан-қазан, у да шу болу туралы айтылады
335.	Бөрі тиген [бөріккен] қойдай қылды	Быт-шыт етті, ойран-топырын шығарды.
336.	Буа сөйледі	Біреуді тайсалта, бетін қайтара, қыса айтты; өз шеніне жуықтатпай сөйледі
337.	Бурадай бұркылдады [зіркілдеді, бұркырады]	Бұрқан-тарқан болып қатты ашуланды, қаһарланды (бура-күйекке түскен түйе)

338.	Буына жығылды / буына тас болды [пісті]	Бақ-дәрежесіне мәз болды; атағына мастанды; құр даурықты
339.	Буына семірді [істі, шалқақтады]	Ішпей-жемей мас болды, біреуді мақтаныш етті.
340.	Буынды құртты	Жүйкелетті, діңкелетті
341.	Буынсыз [қисынсыз] жерге пышақ ұрды [салды]	Орынсыз жерге жабысты, кісінің қимас нәрсесін сұрап, әлек болды; босқа әуреленді
342.	Буынсыз [сүйексіз] тіл	Шешен, сөзшең.
343.	Буыны бекіп, бұғанасы қатпаған	Кемеліне келмеген, ер жетпеген, естияр болмаған.
344.	Буыны босады [құрыды]	Күші кетті, әлсіреді
345.	Буы тарады	Масаттанды, бойын желік алды
346.	Бұйдаалаған [мұрнын тескен) түйедей	Тіл алғыш және мойын ұсынып бағынып, тізе бүккен кісі туралы айтылады
347.	Бұлт үйірілді	Хауіп-қатер төнді, бүлік нышаны төнді
348.	Бұты бес [соңыр] тиын	Қадірсіз, құны жоқ, беделі жоқ; керегі жоқ
349.	Бұтын бұт, қолын қол қылды	1. Парша-паршасын шығарды 2. Мейлінше жарамсыз етті, түкке тұрғысыз етті
350.	Бүйректен сирақ шығарды	Болмашы нәрседен шатақ шығарды, орынсыз сөйледі, езулеп кері тартты.
351.	Бүйідей тиді [бүрліктірді] / бүйі тигендей қылды	Қатты әлек салды; әлем-тапырығын шығарды; апшысын қуырды
352.	Бүйірің шыңпағыр!	Қ а р ғ ы с. Бойыңа шыр бітпесін, тойып ас ішпей өт!
353.	Бүйірі шықты [шықпады]	1. Қарны қампиып, тойды. 2. Жарыды, жетісті
354.	Бүйі тигендей бүрісті	Жақтырмай тырысып қалды.
355.	Бұтынан борсық [keciptke] өткір!	Қ а р ғ ы с, жолың болмасын, сәтсіздікке душар бол
356.	Быңпырт тигендей	Бүйі тигендей, азан-қазан етті. (бықпырт-жалындап жанып, лапыл, күйік иісі, өрттің, қызудың белгісі)
357.	Быт-шыт болды [ңылды] © быт-шыты шықты	1. Сынды, қирады; талқандалды.
358.	Білгені бір тоғыз, білмегені тоқсан тоқсан тоғыз	Білгенінен білмегені көп.
359.	Бір [-ақ] уыс қылды	Апшыны қуырды, тарылтты, қысты
360.	Бір аяғы көрде [жерде], бір аяғы жерде [көрде]	Жасы ұлғайған, өмір мен өлімнің арасында; кәрі қойдың жасындай ғана жасы қалған
361.	Бірді бірге соқты	1. Астан-кестенін шығарды 2. Атыстырып-шабыстырды, араға сөз жүгіртті, шағыстырды, айдап салды
362.	Бір ернімен жер [көк] тіреп, бір ернімен көк [жер] тіреп	Бәрін де жасай алатын, бәрі қолынан келетін, дүниеге тұлға болып тұрған сияқты мінез көрсеткенде айтылады
363.	Бір есік, бір тесік заман [уақыт т. Б.]	Қыспақта болды, зәрулікке ұшырады деген мағынада
364.	Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді	Әр істің себебі басқа деген мағынада. (әлеуметтік әділетсіздік)
365.	Бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарды	Бірікті, ұйымдасты, ауыз бірлік жасады
366.	Бір көзінен қан, бір көзінен жас ақты	Қатты қайғырып, жылап-сықтады, зарлады
367.	Бір көруге зар қылды [болды]	Айырды, көруге мұң болды
368.	Бір қасық [ұрттам] қанын тіледі	Өлтірмеуін сұрады, шыбындай жанын қиюды өтінді.
369.	Бір қолы екеу болып көрінгенде	Әбден кедейленіп күйзелген кезде
370.	Бір қолы он болды	Біг өзі бірнеше кісінің ісін істеді
371.	Бір сабақ жіп алмайды	Еш нәрсеге тимейді, дәнеңе алмайды
372.	Бір сырлы, сегіз қырлы	Өнерлі, шебер, қолынан келмейтіні жоқ
373.	Бір тарының қауызына сыйғызды	Әбден қинап, қиыншылыққа салды, қысты

374.	Бір тиынға тұрмайды	Құнсыз, ештеңеге жарамайды, кәдеге аспайды
375.	Бір уыс топырақ	Ақын бұл жерде өлімді бейнелеп отыр
376.	Бір ұрты май, бір ұрты қан	Бірін жарылқап жатса, екіншісін тонап жататын залым (адам)
377.	Бір ішек болды	Тамақ ішпейтін, тамақты аз ішетін кісіге айтады
378.	Бірін қуантып, бірін қуартып отыр	Алалық істеу, әділетсіздік ету туралы айтылады
379.	Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай	Бірінің сөзін бірі сөйледі, бірін-бірі қостау мағынасында
380.	Бірінің етін бірі жеді	Қырқысты, тістесті
381.	Бітеу жара жарылды	Іштегі түйілген сыр, дерт-құса сыртқа шықты, жария болды
382.	Гүлдей солды	Жан азабын шекті, сары уайымға салынды
383.	Гүлі солды [қурады]	Өмірі таусылды, бітті
384.	Ғажайып [таң, аң-таң, таң ғажайып] қалды	Қайран қалды, таңырқады
385.	Ғайып болды / көзден ғайып болды	Жоқ болды, үшті-күйлі жоғалды
386.	Ғапыл болды / ғапыл қалды	Өкінді, қапы қалды, опық жеді, арманда қалды.
387.	Ғарып мүскін	К ө н е. Бейшара жан
388.	Ғарыш қылды	К ө н е. Қор етті, азапқа салды, мүгедек халге түсірді (ғарып – араб. Жалғыз, бейшара, қолдаусыз)
389.	Ғашық оты жандырды [күйдірді, өртеді]	Біреуді сүйгеннен күйіп-жанды, дертті болды
390.	Ғилман болды	Жанын құрбан қылды
391.	Дабылы жер жарды	Даңқы шартарапқа жайылды
392.	Даланы [үйді,...] Басына көтерді	Азан-қазан қылды; бар даусымен айқай салды
393.	Далбасамен күн өтті [кешті]	Уақытын мақсатсыз босқа өткізді
394.	Данды судай тасқызды	Екпіндетті, желіктірді; жалпы дүрмекке салды...
395.	Даңқы жер жарды [өрледі]	Атағы элемге әйгілі болды; күллі жұрт қадір тұтты
396.	Дардай қылды	Әлдекандай етті
397.	Даусы аишылық жерге жетеді	Зор дауысты деген мағынада айтылады.
398.	Дау төрт бұрышты, қамшы екі ұшты	Дауды әр саңқа жүргізіп айта беруге болады деген мағынада.
399.	Дәм татқан құдыққа түкірді	Жақсылыққа жамандық істеді. Кайтып кірер есікті қатты серіпті
400.	Дәм-тұз [нан] ұрсын [атсын]	Арамдық істеген кісіге айтылатын қарғыс: татқан дәмнің құшырына (құсырына) жолық деген мағынада.
401.	Денесінен күн көрінетін	Өте арық, жүдеу адам туралы.
402.	Дертке дерт қост	Ауруға ауру үстеді, қайғыға қайғы жамады.
403.	Дозақтан өтіп келгендей.	Ажал аузынан қайтып оралғандай.
404.	Дос егіз, дұшпан сегіз.	Досыңнан дұшпаның көп деген ұғымда айтылады.
405.	Дұшпанның отын сөндірді, достың отын жандырды	Дұшпанын мұңатты, досына игі көмек етті.
406.	Дүниеге көзі тоймаған / дүниеге тоймаған	Қанағатсыз, мешкей, обыр, тойымсыз.
407.	Дүниені бір тиын санамады	Мал мүліктің бетіне қарамады
408.	Дүниені қан сасытты.	Ойран-топыр қылды, қырып жойды.
409.	Дүниенің азабын тартты.	Қорлық көрді
410.	Дүниенің жартысындай.	Өте үлкен, зор
411.	Дүниенің тозағы.	Өмірдің соры, тршіліктің қорлығы
412.	Дүниенің төрт бұрышы.	Барлық әлем, күллі жер жүзі. Жалпылау

413.	Дүниенің тұтқасын ұстап тұрды.	Болып толды, билеп төмтді, дүниеге тірек болды. Метафора
414.	Дүниені шайқап өту	Мол дәулетпен, сән-салтанатпен өмір сүру.
415.	Дүние өртеніп бара жатса да.	Қандай ауырлыққа, қиыншылыққа тап болса да.
416.	Дүние – шыр айналған бір дөңгелек.	Өзгермелі, құбылмалы дүние
417.	Еки аяғын бір етікке тықты.	Састырды, апшысын қуырды
418.	Еки аяғын (өкпесін) қолына алды.	Табаны сайға тимей жүгіре жөнелді, аяғы аяғына жұкпады
419.	Еки басты самұрық құс.	Зорлық көрсетер күш иесіне баламасына айналды
420.	Еки езуі екі құлағында.	Өте көңілді, қуанышты
421.	Еки елі ажырамайды.	Үнемі жанында, қасында
422.	Еки елі ауызға төрт елі қақпақ.	Сактыц ету, сыр шашпау; сөзіне, тіліне ие болу.
423.	Еки иығына екі кісі мінгендей.	Еңгезерей, өте тұлғалы
424.	Еки иығынан демін алып отыр.	Болып жетісіп отыр, семіріп отыр. Күшті, тоқтаусыз күйді асырып көрсету
425.	Еки иығынан жұлып жеді.	Қатты долданып ашуланды
426.	Еки кеме құйрығын ұстады.	Екі-үш істі қатарынан істеу
427.	Екі етегіш түрінді	1. Бел шешіп кірісті, білегін сыбанды
428.	Екі иығына екі үкі, басына бір үкі тағып.	Асыра мақтады.
429.	Екі көзі [көзі] шарасынан шықты [атыздай болды]	Қатты қорықты, үрейі ұшты, жүрегі жарыла жаздады; сасып қалды; таң қалды.
430.	Екі көзі төрт болды	Сағынды, аңсады, жолына қарай-қарай шаршады, күте-күге зарықты, көруге асық болды.
431.	Екі қолы алдына сыймады.	Жұмыссыз ерікті, жалықты; өзін сыйғызар жер таппады.
432.	Екі қолы жағасында болды	Арпалысты, күресті, тайталасты.
433.	Екі қолын мұрнына [танауына] тығып қалды. Екі танауын қусырып қалды.	Құр алақан қалды, айырылып қалды, қолына дәнеңе ілінбеді.
434.	Екі қолын төбесіне қойып...	Құр алақан қалып түңілді, безді.
435.	Екі қоянды бір таяқпен ұрып алды [өлтірді]	Жолы бола кетті; бірден екі шаруаны бігірді.
436.	Екі сөзді кісі	Өтірікші, тиянақсыз кісі
437.	Екі сөзді [сөз] көтермейді	Әзіл-қалжыңды түсінбейді, біреудің айтқан әңгімесін жақтырмайды, сөзді басынан асырмайды.
438.	Екі ұрты суалды [солды]	Арыды, жүдеді.
439.	Ел аузына елек [қақпаң] қоймақ болды / ел аузына етек тықпақ болды	Көптің сөзін, тілін тыймақ болды деген мағынада.
440.	Елге сыймады	Қайда жүрсе де сүйкімі болмады
441.	Елді аузыша қаратты	1. Билеп төстеді. 2. Шешен, ділмар, сөзге жүйріктігімен елді сөзіне ұйытты
442.	Ел-жұрт қарағысыз	Кісі көргісіз, түкке алғысыз
443.	Ел табаны ауды	Ауыл көшті, іргесін көтерді.
444.	Елу жылда – ел жаңа, жүз жылда – қазані	Уақыт өткен сайын заман өзгереді деген мағынада
445.	Ердің басы ект елу	Ер көп жасайды, оның өзі іжасамаса да, атағы жасайды деген мағынада.
446.	Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірді	К ө н е. Шешімді сөз, ұтымды үкім айтты
447.	Ер мойнында қыл арқан шірімес	Кісіде кісі ақысы кетпес, түбінде ол да сондай бір жақсылықты қайтарар

448.	Ерінбеген арыстанның аузындағысын алады	Жалықпай бейнет етсең, қолыңа түспейтіні жоқ деген мағынада
449.	Ес кетті, жан шықты	Өлдім-талдым, әрең дегенде
450.	Есек құрты мұрнынан түсті	Байыды, шалқыды, тоқ болды, молшылықта отыр
451.	Есектің миын жегенсің бе? / құтырған су іштің бе? Құтырған қойдың миын жегенсің бе?	К е й і с. Ақылың орнында ма, ақымақсың ба?
452.	Ески жараның аузын ашты (тырнады) / ески жараны бітеледі	Бұрынғы жағымсыз істі қайта еске салды; өткен-кеткенді қайта қозғады
453.	Есі ауды / есінен адасты (танды)	Есеңгіреді; есуастанды; жынанды, жарымес болды
454.	Етегі ашылды	1. Абұйыры көрінді. 2. Күлкі болды, ұятқа қалды.
455.	Етегін [k...ih] ашып күлді	Масқара етіп, мазақтап күлді; кектеніп кекесінмен күлді.
456.	Ет жемесе де, сорпа ішкендей болды	1. Қара терге түсті, 2. Ұялып қысылды
457.	Ет жүрегі езілді (елжіреді) / май ішкендей болды	Уайымдады, іші күйді, қайғырды.
458.	Етпен қайнап, сүйекке сіңген.	Әбден дағдылы болған, әдетке айналған, үйреніскен.
459.	Еттен өтіп, сүйекке жетті	1. Қатты батты. 2. Шыдамы кетті, төзбестік халге ұшырады, шектен шықты
460.	Еті қашты	Арыды, жүдеді.
461.	Етінен ет кесе де мыңқ (былқ) етпейді	1. Шыдамды, мінезі салмақты кісі туралы айтылады
462.	Етін сыртына тепті / түгі сыртына шықты	Ашуға мінді, ыза кернеді, терісіне сыймады.
463.	Еті ояздады [ояз тартты]	Арықтады, еті тартылып, қоңы түсті
464.	Жағадан алды / жағасына қол салды (жармасты)	1. Қылғындырды, тарпа бас салып, кеңірдектен алды. 2. Асықтырды, жан алқымға алды, қысты.
465.	Жағасы жайлауға кетті	1. Алқа-салқа болды; түймесін ағытып, қалай болса солай отырды
466.	Жағасы жайлау, төбесі (арқасы, төсі) қыстау / жағасы жайлау, төсі өріс	Мол өмір, уайым-қайғысыз тіршілік, еркіндік, көңілділік; жайбарақат күйде күн кешу
467.	Жағы жоқ ақын (жан, шешен)	Сөзуар, шешен адам туралы айтылады.
468.	Жағына (желкесіне) пышақ жанығандай	Құлағынан күн көрінеді; құр сұлдері қалған жүдеу; терісі сүйегіне жабысқан арық (адам).
469.	Жағын аша алмады	Жұмған аузын аша алмады; сөйлей алмады
470.	Жағыңа жылан жұмыртқаласын!	Қ а р ғ ы с. Жайсыз хабар, жаман сөз айтқан кісіге айтылады
471.	Жағы талды	Сөйлей-сөйлей, айта-айта қажыды, шаршады.
472.	Жайлауыңды жау алсын, қыстауыңды өрт алсын!	Қарғыс. Қым-қуыт зобалаң шаққа кезік деген мағынада
473.	Жай оғындай атылды (болды)	1. Шаншыла, тұтқиылдан шабуылдады; күтпеген жерден тарпа бас салды
474.	Жай тасындай	Жарау, күйі келген, сақадай сай, өткір.
475.	Жайылып жастық болды / жайылып жастық, иіліп төсек болды / жайылып төсек, жазылып жастық болды	Төбесіне көтеріп күтті, алдында құрдай жорғалады
476.	Жаққан шамдай көрді	Қадірледі, жоғары бағалады, құрмет тұтты
477.	Жалаң аяқ жар кешті, қызыл аяқ қыр кешті	Үлкен бейнет шекті, тұрмыс қиындығын көрді.
478.	Жалаң бұт келді	Көнетоз киіммен, жасау-жабдықсыз келді.
479.	Жалғыз басы мың болсын!	А л ғ ы с. Көп жасасын; өсіп-өнсін, үрім-бұтағы көбейсін!

480.	Жалғыздың жары құдай	К ө н е. Сүйеніші жасаған иенің өзі.
481.	Жал-құйрығын күзеді	1. Қысқартып, шұнтитты. 2. Тып-типыл етті, барынан айрылтты
482.	Жалын атты	1. Іштен қайнап қайрат-жігері тасыды, кеудесінен от-жалын шашты. 2. Ызалы кек қайнады.
483.	Жалыны аузында	Анайы сөздерді де қысылмай бетке айта беретін бір бет, о жар мінезді адам туралы айтылады
484.	Жалыны түгіл, шоғы да сөнді.	Бұл жерде жазушы күш көрсетер қарқын былай тұрсын, күш-қайрат мұқалып тозады деген ұғымда айтқан.
485.	Жамбасы (жауырыны) жерге тимеген	Күшті, біреуден жығылып көрмеген.
486.	Жамбасы жерге тигенше	Өле-өлгенше, ақырғы демі біткенше.
487.	Жамбасының астынан жеп жатты	Қиналмай, еңбектенбей өмір сүрген адам туралы айтылады.
488.	Жанды (жанын) жегідей жеді.	Жанын қатты қинады, іш құса уайым болды, азапқа сала мазалады
489.	Жан құрлы көрмеді	Көзіне ілмеді, ескермеді, адам екен деп есептемеді
490.	Жаннан асқан	Дүниедегі ең артық
491.	Жаннан кеніті (күсті, безді, күдер үзді) / жанынан түңілді.	Ынты-шынтымен, жан-тәнімен ажалға басын тігу туралы айтылады
492.	Жан-тәнін салды	Бар айла-шарғысын жұмсады
493.	Жан терге түсті	Әбден әуреленді, ышқына әрекеттенді, әбден, шаршады
494.	Жан тоймады	Құмарта қызығып, көзі тоймады
495.	Жаны зәр түбіне кетті / жаны көзіне көрінді / жаны мұрнының ұшына келді / жаны тырнағының ұшында	Қатты қорықты, кенет шошыды; қатты қиналды, безектеп қысылды.
496.	Жаны иненің ұшында	Тақат таппады, әбігерге түсті, үрейленді.
497.	Жаны күйді	1. Ыза болды, қорланды; жаны заяда өртенді.
498.	Жаны қара бақайына кету	Өте қатты қорқу, зәресі ұшу.
499.	Жанын жағасына келтірді (жағасынан алды, көзіне көрсетті)	Қатты қысты; зәресін алды
500.	Жанын (жан) жалдады / жан сатты	1. Арын-абыройын салды; ұждан-иманын жалдады
501.	Жанын шүберекке түйді / шыбындай жанын шүберекке түйді.	Өте хауіп-қатерге, өлімге бас байлады;
502.	Жаны сірідей / жаны темірден жаралған	Өте мықты, төзімді деген мағынада.
503.	Жаны ұстараның (пышақтың) жүзінде (ұшында) тұр	Жаны өлім, ажал аузында
504.	Жаңбырдай жаудырды	Үсті-үстіне боратып жіберді.
505.	Жапалақ ұшпас жапан	Ай дала, мидай дала, құлазыған дала
506.	Жарғақ құлағы жастыққа тимеді	Тыным таппады, дамыл көрмеді.
507.	Жардай семіз / жардай болып семірді	Бұл фраза малдың, әсіресе түйе мен жылқының семіздігі туралы да, адамның семіздігі туралы да айтылады.
508.	Жарты (алты) малта ас болды (етті)	Ауыз жарымас ауқат талшық болды; қиыншылық көріп, ашығып күн кешті.
509.	Жарылып өлу	Қатты қызғану, іштарлықтан күйіну.
510.	Жатқанға жан жоламас.	Әрекет, тірліксіз кісі туралы айтылады.
511.	Жатқан жыланның [тірі жыланның] құйрығын басты	Біреудің қытығына тиіп, шатақ шығару, жанжалға бару мағынасында айтылады

512.	Жау қуғандай / жау қуып бара ма?	Асығыс, тым жедел; қым-қуыт.
513.	Жауырынынан жел өтті	Азап-бейнет шекті
514.	Жауырыны үлкен қақпақтай, айдары үлкен тоқпақтай	Жауынгер, балуан денелі кісі туралы айтылады
515.	Жаяу жатып, атты түсіп қарағандай	Адам таңданарлық әдемі, көз тартатын, аса сұлу.
516.	Жегені желім (желке), ішкені ірің болды	Көргені қорлық, өмірі өксіген деген мағынада.
517.	Жегенін желкесінен шығарды	Тыныштықпен аузын асқа тигізбеді, ішкен асы бойына құт болмады
518.	Жегенің желім (желке), ішкенің ірің болсын	Қарғыс. Көргені қорлық, өмірі өксіген деген мағынада.
519.	Желге ұшырды	Бостан-босқа шығындады, босқа ысырап етті, бей-берекет жұмсады
520.	Желдей зулады	Зымырап ұша жөнелді, ағып кетті, өте шықты
521.	Жел жетпейтін	Өте жүйрік, ұшқыр мағынасында айтылады
522.	Желкең қиылғыр (үзілгір) / жетпей желкең қиылғыр	Қарғыс. Өмірің өшкір, жұлының үзілгір, т. Б. Деген мағынада көбіне балаларға айтылады
523.	Жел құйын дақпырт	Алып қашты хабар
524.	Жер ауған бұт келді / жер түбі ит.	Ат тұяғы жеткізбес алыс шет
525.	Жер аяғы алыс	Өте алыс, ұзақ жүретін жер; қашықтықты шектік деңгейде көрсетеді.
526.	Жер бауырлап жатты	Жата қалып жылады; қатты қайғырды, уайымдады.
527.	Жерге кіріп кете жаздады / жерге кіргендей болды	Бетінен оты шығып, қатты ұялды, өзін қоярға жер таппады.
528.	Жерден жеті қоян тапқандай қуанды	Қатты шаттанды.
529.	Жердің жарығын бітедің бе?	1. Осынша кешігіп, қолың тимей қайда жүрсің деген мағынада айтылады. 2. Тынымсыз еңбек еткен кісіні ұнатпағанда да айтылады.
530.	Жер жаңғырықтырды	Даң болып, атағы көпке тарады
531.	Жер жастанғыр! / жетпей жер жастанғыр!	Қ а р ғ ы с. Ғұмырың таусылғыр, өлім келгір.
532.	Жер жұтқыр!	К а р ғ ы с. Көзің жоғалғыр. Қараң өшкір
533.	Жер жұтты.	Аяқ астында жоқ болды, ғайып болды.
534.	Жер жүзін шайқады	Әлемді билеп-төстеді.
535.	Жер-көкке сыйғызбады	1. Барынша дәріптеді, әбден көтермеледі, асыра мақтады.
536.	Жер-көкте жоқ	Жұрттан бөлек, еш жерде кездеспейтін.
537.	Жер-көкті басына көтерді (көшірді...)	Қатты дүрліктірді; сарыны қатты шықты.
538.	Жер күңіренді	1. У-шуға толды, айнала жаңғырықты.
539.	Жер қайысу	Адам не мал өте көп болып, қалың нөпір құрау.
540.	Жер қапты / жер құшты	Өлді, өлім тапты; тіл тартпай кетті
541.	Жер қуанышынды көргір	Қ а р ғ ы с. Қызығынды жер алсын, өле қал.
542.	Жер мен көктің арасындай	Өте үлкен аралық, орасан айырма не қашықтық.
543.	Жер сілкінтті	Жер жара, дүниені қатты жаңғырықтырды; үрей ұшырды
544.	Жер теңгедей, аспан тебінгідей	Кіп-кішкентай, болар-болмас қана деген мәнде
545.	Жеті атасына бітпеген...	Өмірінде үрім-бұтағына бітіп көрмеген.
546.	Жеті атасынан түк көрмеген	Ата тегінен бері қарай өмірі аузы жарымаған.
547.	Жеті атасын (мал) өлтірген	Дүниеқор, дүние қоңыз
548.	Жеті басты дәу	Ертегілерге тән кейіпкер, жеті басы бар таңғажайып мақұлық.

549.	Жеті дария	Алыс, қиыр шет.
550.	Жеті жасынан	Ежелден, әуел бастан, қарғадайынан, қаршадайынан, бала шағынан
551.	Жеті жұрт	Көп ел.
552.	Жеті жұртқа әйгілі (белгілі)	Үлкен-кіші түгел біледі, бар ел-жұртқа танымал.
553.	Жеті кентті құртты	Неше буын жақсыны құртты, жалмады, жойды.
554.	Жеті қабат жер асты	Өте терең, қол жетпес төменгі кеңістік.
555.	Жеті қабат тау үсті	Адам аяғы әзер жетер қиын, алыс жер.
556.	Жеті қараңғы түн / жеті түн	Тастай қараңғы түн, түн іші, беймезгіл уақыт
557.	Жеті қырдың асты	Өте алыс, шалғай жер.
558.	Жеті насырым жерге кіріп, бетімнің суы бес төгіліп	Әбден ұялып, бетімнен отым шығып деген мағынада айтылады.
559.	Жойқын күш	Алып, өте күшті, аса мықты күш; қуаттың шектік дәрежесін білдіреді.
560.	Жолына құрбан [құрбандық, пида] болды	Өмірін құрбан етті, садағасы болды ж
561.	Жолына құрбан қып шалды.	Садақа етті.
562.	Жолыңа жуа шықсын [бітсін]	Қ а р ғ ы с. Жолың болмасын, ісің оңға шаппасын.
563.	Жонынан жарылған	1. Семіз 2. Өте бай.
564.	Жонынан [жон терісінен] таспа [қайыс] алды [тілді] / жон терісін сыпырды [сыдырды]	1. Өлімші етіп сабады, азаптады.
565.	Жонын [жотасын] көрсетті	1. Қашып кетті, тайып тұрды.
566.	Жөргегінде қағынған	Әуел бастан-ақ, тұа оңбаған.
567.	Жуадай солғыр!	Қ а р ғ ы с. Тез өлім тап деген мағынада.
568.	Жуан жұдырық [жұдырықты]	К ө н е. 1. Біреуді жалдап, еңбегін пайдалапнукшы, зорлап үстемдік жүргізуші
569.	Жұдырықтай бала	Кіп-кішкентай бала.
570.	Жұлдыздай ағу	Өте тез қозғалу, зулап өту.
571.	Жұлдызы жанды [жарқырады]	Жолы болды, ісі алға басты, еңбегі жанды; бақытқа бөленді.
572.	Жұлдызы жоғары [жоғары көрінді]	Мерейі үстем, дұшпанын мұқатып, иығы өсіп тұр деген мағынада.
573.	Жұлының [омыртқаң] үзілсін!	Қ а р ғ ы с. Өле қал деген мағынада.
574.	Жұмыртқадан жүн қырыққан	Айласын жұрттан асырған, жоқ жерден үнем тапқан.
575.	Жұтқыншағын буды	Тамақтан қакты, ашықтырды.
576.	Жұттың жұты	Барып тұрған әлемет. Кем-тарлық
577.	Жүгермек [қыршын] келгір! [катқыр!]	Қарғыс. Балаларға айтылады,. («жүгермек» – иран сөзі, жас деген мағынада).
578.	Жүзден [мыңнан] озған жүйрік	Топтан, жұрттан суырылып шыққан, өнерлі, елден ерек.
579.	Жүзді айдап, бірді жетеледі	Дүниені алшысынан басар, мыңғырған бай болды.
580.	Жүз жиырма төрт мың әнбие (пайғамбар)	Д і н и. Күллі пайғамбар деген мағынада.
581.	Жүз [мың] құбылды	Сан қилы түрленді.
582.	Жүз толғанды	1. Мың бүктелді, шиыршық атты. 2. Қатты ойланды
583.	Жүзің күйгір [өртенгір]!	Қарғыс, қара бет болғыр; қарғыс атқыр
584.	Жүндей түтті [сабады]	Әбден сабады, көк ала торғайдай етіп сабады, талады; қор етті.
585.	Жүн жеп, жабағы тышу	Әбден жүдеу, титықтау, ұнжырғасы түсіп, ауыр халге жету; мүмкін емес физиологиялық әрекет арқылы күйдің шектік дәрежесі әсіреленеді.
586.	Жүнін жұлған тырнадай	Кейпі жоқ, сиқы кеткен, ұсқыны қашқан

587.	Жүрген жеріңе шөп шықпасын!	Қ а р ғ ы с. Ісің өрге баспасын, жолың болмасын деген мағынада.
588.	Жүрегі атша тулау	Қатты толқу, жүрегі дүрсілдеу.
589.	Жүрегі аузына тығылды	Қатты толқыды
590.	Жүрегі жанды	Ғашықтықтан іші елжірей өртенді.
591.	Жүрегі жарылды / жүрегі жарыла жаздады	Қатты қуанды, көңілденді.
592.	Жүрегі қарс айрылды	Қайғытан қатты күйінді, өзегі өртенді
593.	Жүрегіме жұдырықтай боп тұра қалды	Көңіліме дық ете қалды.
594.	Жүрегіне инедей қадалды	Көңіліме дық ете қалды.
595.	Жүрегіне өрт түсті	Ғашықтық жалыны жанды.
596.	Жүрегі өрт [от] боп жанды	Өзегі өртенді, қапа болды, қайғырды, уайымдады.
597.	Жүрегі тас төбесіне шықты / жүрегі [зәресі] ұшты [шошыды] / зәресі кетті	Қатты үрейленді, шошып кетті, қорықты.
598.	Жүрек жұтқан	Еш нәрседен қорықпайтын батыл, ер-азамат.
599.	Жүректі сара тілді	Жанды жаралады, көкіректі қарс айырды.
600.	Жылан жайлап барады	Тамақты қатты аңсап, ашқарақтық жасау мағынасында айтылады.
601.	Жылан жүрісті	Ізін білдірмейтін, зымиян әрекет иесі
602.	Жылан [күйе] жалағандай	1. Еш нәрсе жоқ, түк қалдырмай, тып-типыл қылған
603.	Жыланы [жыланының басы] қайтпай отыр [барады]	Әлі де ашқарақтығы басылмады, әлі де жалақтап тоймады
604.	Жын бұған бақсыдай бүлінді	Аласұрды, бұлан-талан болды, әлекке түсті, күйіп-пісті.
605.	Жынды қойдың миын жедің бе?	Есің дұрыс па деген мағынада ерсі, сөлекет мінез көрсеткен кісіге айтылады.
606.	Жынынан айрылған [жынын алдырған] бақсыдай	Қарқыны қайтып, кенеттен беті қайтып, не істерін білмей қалғанда айтылады.
607.	Жігері құм болды	Діңкесі құрып, жасып қалды; тауы ағылып, бармағынктістеді, цынжыла күйінді.
608.	Жігерін жегідей жеді	Азаптанды
609.	Жігерін құм етті	Бетін қайтарды, еңсесін түсірді, мұқалтты
610.	Жілігі шағылды	Беті қайтты, жалықты, болдырды.
611.	Жілік майы таусылды [жұқарды.үзілді]	Жүдеді, болдырды.
612.	Жіпсіз байланды (тұсалды)	Еріксіз ұсталды, босқа қарайлап, уақыт өткізді; ұұап кете алмай, бірдеңеге қарайлады, ұстап жібермей қойды
613.	Заман ақыр	Қиыншылығы мол, тар кезең; зобалаң шақ.
614.	Запыран зәрін кұйды	Қайғы, дерт уын кұйды; қайғы берді.
615.	Зар болды	Ынтықты, іңкәр болды; зардабын шекті, өмір жасы. Өксіді
616.	Зар еңіреді	Егіл-тегіл боп жылады, зарлады, ботадай боздады, зар жылады; жалбарына тіледі.
617.	Зар етті	Жалбарына тіледі, жалына өтінді
618.	Зар жұтты	Қайғырды, азаланды, ағап тартты, қасірет шекті.
619.	Зарлап қалды	Зар жылап қалды
620.	Зарлау болды	Д и а л. Зарлы болды, кем-тарлық көрді
621.	Зар [ойбай] салды	Жоқтай, дауыс шығарып жылады; қатты айқайлап жылады.
622.	Зар тартты [тарттырды]	Зәбір көрді, қайғы шекті; зәбір көрсетті, жапа шеккізді.

623.	Зәре-құты қалмады / зәресі ұшты	Қатты қорықты, жүрегі ұшты, үрейі қашты
624.	Зәресін алды / зәресін алып, құтын қашырды	Үрейін ұшырды, қорқытты
625.	Зәресі зәр түбіне кетті / зәресі қалпақтай болды	Қатты қорықты, жүрегі ұшты, үрейі қашты, көзі тас төбесіне шықты
626.	Зәр жайды	Д и а л. 1. Қаһар төкті, қаһарланды, қаһар шашты, ашу көрсетті
627.	Зәр жұтты	Ішкені ас болмады, жегені желім болды
628.	Зәр [зәрін] төкті [шашты]	Ашулы айбат көрсетті, ашу шығарып ұрысты, улы, ызалы бет көрсете сөкті.
629.	Зәрі тамды	Қаһарын төкті, ашулы пішін көрсетті.
630.	Зәр ішкір [жұтқыр, татқыр!]	Қарғыс
631.	Зығыры қайнады	Ыза кернеді, ашуланды, ызаланды, ашу-кегі қозды.
632.	Зіл қара тас	Тым ауыр, шойындай ауыр, өте салмақты
633.	Зіл қара түн	Өзі тастай қараңғы, өзі тымырсық, ауасы ауыр түн жөнінде айтылады.
634.	Иегі иегіне тимеді	Қалтырап, діріл қакты, тісі тісіне тимеді
635.	Иегінен тағалы ат тайып жығылғандай	Қылау, сақалы жоқ, беті жып-жылтыр көсе туралы айтылады.
636.	Иесіз қалғыр! / адыра қалғыр! / артында қалғыр!	Қарғыс. Бағу-қағусыз, бас-көзсіз болғыр.
637.	Иманмен қаптап қойғандай	Бір көргенге мұнтаздай, күнәдан пәк кісідей.
638.	Иманын сатты	Ар-ұятын сатты
639.	Иманын ұшырды / иманы ұшып кетті	Үрейін алды, қорқытты, зәре-құтын қашырды
640.	Иманы таяқтай болды	Зәресі ұшты, зәре-құты қашты, аза бойы каза болды, иманы түршікті
641.	Инеге шаншар еті жоқ	Өте арық, әбден жүдеу.
642.	Инемен құдық қазғандай	Өте ауыр, мандымайтын, еш өнбейтін, бейнеті ауыр (іс).
643.	Иненің көзінен өткендей	Пысық; қайдан болса да тесіп шығатын кісі әрекеті туралы. Иненің көзінен өтетін жылтыр қара, пысық-ақ.
644.	Ине шаншар жер жоқ / ине өтер жер жоқ	Қалың, тығыз.
645.	Ит арқасы қиянда	Тым алыс, шалғай жерде.
646.	Ит ауяқтан сары су ішкізді [iшти]	Қорлады; көзіне көк шыбын үймелетті
647.	Ит әуресі шықты / ит әуреге салды	Әуре-сарсаңға түсті (түсірді), әбден қажыды (қажытты).
648.	Ит байласа тұрғысыз	Адам тұрып, тіршілік етуге мүлде қолайсыз, жайсыз, суық не қаңыраған мекен; қолайсыздық дәрежесі «ит те тұрмайтын» шекке дейін күшейтіледі.
649.	Ит басына іркіт төгілді / ақ түйенің қарны жарылды	Ішкені алдында, ішпегені артында болды, ағыл-тегіл болды, молшылық, ауқатты тұрмыс орнады
650.	Ит жеккенге айдатты	Алысқа, қиыр қиянға жер аударды.
651.	Ит жеккен жер	Өте алыс, суық не шалғай мекен.
652.	Ит кемірген асықтай	Бұжыр, сыпсыз бет.
653.	Ит көрген мысықша үрпиді	Үрейі ұшты, елере үрікті
654.	Ит қорлығын көрсетті / ит қорлық көрді / ит қорлықта өлді	Азап тарттырды, қиыншылық көрсетті, ауыр халге тап болды, азаптанды, көресіні көрді.
655.	Ит өлген жер	Тым алыс, қашық жер.
656.	Ит пен құсқа жем болды / ит пен құс той тойлады	Кім көрінгеннің қолында кетті, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті.

657.	Ит сілікпесін шығарды / ит сілікпе етті / ит сілікпеге түсірді	Борша-борша етті, мылжа-мылжа қылды; әбден шаршатты, қажытты.
658.	Ит [таз] ашуын тырнадан алады	Әлі жеткеніне күш жұмсайды, біреу үшін кекті әлсізден қайтарады.
659.	Иттей ұлып қалды	Адасқан жұртта қалған иттей, жалғыз зарлап қалды. Жалғыздан-жалғыз зар жылап қалды.
660.	Иттен де көп	Өте көп, есепсіз мол.
661.	Иттен де сүйек қарыздар	Қарыз алмаған адамы жоқ, әбден тілемсектікке салынған кісі туралы айтылады
662.	Ит терісін басына қаптады	Айыбын бетіне баса масқара қылып, ұрысты, балағаттады
663.	Ит тиген арам ас	Керексіз, қадірсіз.
664.	Ит тиген табақтай қарады	Жек көрінішті сезіммен, жиіркене қарады.
665.	Ит тұмсығы батпайтын [өтпейтің]	Адам өте алмайтын қалың орман, тоғай, шабындық, немесе жайылым шөп, бітік шыққан егін.
666.	Иттің етінен жек [жаман] көрді	Өте қатты жек көрді, ұнатпады, суқаны сүймеді, тым сөлекет, сүйкімсіз көрді.
667.	Итін шығарды	Берекесін алды, мазасын кетірді, әбігерін алды, ығыр етті
668.	Иті үрмей, түндігі ашылмай қалу	Үй-жайы қанырап, тұрмысы мүлде жұтаңдану.
669.	Иіліп төсек, жайылып жастық болды	Тік тұрып күтіп алды, асты-үстіне түсті
670.	Кедейдің жеті қантаруы бар	Кедейге келер жеті қырсық бар.
671.	Кежегең кесілгір!	Қ а р ғ ы с. Желкең қиылғыр деген мағынада.
672.	Кенедей қадалды	Қадалған жерден қан алды, жабыса кетті, ұстай қатып, тістей жатты.
673.	Кең дүние тар болды	Күллі әлем, жарық дүниеде барар жері қалмады; дүниеден түңілді.
674.	Кереңді же / атау-кереңді іш	Қ а р ғ ы с. Жегенің желкеңнен шықсын, өлер алдындағы соңғы тамақты іш деген мағынада қолданылады
675.	Кере [сала] құлаш	Х а л ы қ т ы қ ө л ш е м. Барлық құлашпен өлшенген нәрсе туралы айтылады. («кере» дегеннің түбірі «кер»—етістік; «кере» көбіне ұзындыққа, «сала» биіктікке қатысты сөз).
676.	Кескекті аю	Ашулы, қаһарлы деген мағынада.
677.	Кескен жерінен қан шыкпайды	1. Бет бақтырмас без бүйрек, қатал адам, ұятсыз жан. 2. Түк тамбас сараң.
678.	Кеудесіне шайтан кірді	Суық жүріске (ойға) салынды, азды, жолдан тайды; ойына арамдық кірді
679.	Көбік ауыз адам	Көп сөйлейтін мылжың, көкіме адам
680.	Көзбен жеді / көзбен ішіп-жеді	Тесіле кеп қарады.
681.	Көзден бұлбұл ұшты	Қайтып оралып, екіншілей көрінбеуімен, оралмауымен арманға айналды; қайта оралмай, кездеспей, бір көру мұң болды
682.	Көзді ашып-жұмғанша	Лездің арасында, қас пен көздің арасында, әп сәтте.
683.	Көз жасы көл болу	Егілу, зар жылау, тоқтамай жылау; көз жасының көлемі көлге дейін ұлғайтылады.
684.	Көз жасын көл қылды/ көздің жасын сел [көл] етті	Ағыл-тегіл жылады, еңірегенде етегі толды
685.	Көз жетпес	1. Алыс, қиыр шет. 2. Болжаусыз; таныс емес нәрсе.
686.	Көз жоқ [көзсіз] батыр	Жүрек жұтқан, ер жүрек, батыр; анау-мынауды елең қылмайтын өте қайсар кісі.
687.	Көз майын ағызды [тауысты]	1. Зарланып, өксікпен жылады. 2. Қадалып, көп іс істеді

688.	Көзсіз көбелек	От пен суға түсерін білмейтін адам жайлы айтылады
689.	Көзі ағарды	1. Ботадай боздап, зар жылады; еңіргенде етегі толды.
690.	Көзі алақандай [шарадай, атыздай, шаңырақтай] болды	Не істерін білмей, қатты састы, үрейі ұшты.
691.	Көзі бұлаудай [білеудей, добалдай] болды	Көзі, көз еті күп боп істі.
692.	Көзі қарайды	1. Қарны ашты, ашықты.
693.	Көз ілеспеу	Соншалықты тез қозғалу, көзбен қадағалау мүмкін болмау.
694.	Көзіне көк [көк ала] шыбын үймелетті	Қорлады, азапқа түсірді.
695.	Көзінен [көзінің] сорасы ақты / көзінің сорасы сорғалады	Көзінен былшығы ағып, жасы төгіліп, бейберекеті кетті
696.	Көзінен от шашты / көзіне от ұрды	Ашу-ыза төкті, ызбар шашты
697.	Көзінен оты жанған / көзінің оты бар	Өткір, жігер-қайратқа толы, алғыр мағынасында.
698.	Көзінен тамшы шықпайды	Бұл жерде ақын жылаумен жасы таусылды дегенді айтып отыр.
699.	Көзіне құм құйылсын!	қарғыс. Өліп кет деген мағынада.
700.	Көзі оттай жанды [жайнады]	1. Көзі нұр шашты. 2. Жаны кірді, рахаттанды
701.	Көзі соқыр	Сауатсыз, ештеңені сезбейтін, көрмейтін.
702.	Көзі ұясынан [шарасынан] шықты	Не істерін білмей, қатты састы, үрейі ұшты.
703.	Көк ала қойдай [торғайдай] қылып сойды	Қан-жоса етіп ұрып-соқты.
704.	Көк бақа	1. Тырбиған арық (кісі) 2. Жылт етері жоқ арық ет
705.	Көк жамбас	1. Үсті сатала, тым жүдеу мағынасында.
706.	Көк кәріне ұшыра!	қарғыс. Көк тәңірінің қаһары келсін, қаһар-кәріне тап бол
707.	Көкке көтерді [жеткізді]	Дәріптеді, құрмет көрсетті, асыра мақтады
708.	Көкке көтерілді [ұшты]	Елге даңқы жайылды, ауызға ілікті, мерейі асты, жұрт сыйлайтын кісі болды
709.	Көк [кер] жалқау	Нағыз еріншек; шабан аяқ.
710.	Көкпен тілдесу	Аса биік, көкке жетердей зәулім болу.
711.	Көк соққан! / көк соққыр! / тәңір соққан / құдай атқан	қарғыс. Алланың қаһары тисін деген мағынада.
712.	Көктей солғыр! / көгермей, көктей солғыр	қарғыс. Қыршыныңнан қиылғыр деген мағынада.
713.	Көкте тұрған жұлдыз	Қол жетпес арман.
714.	Көкірегі қарс айрылды	Уайымдады, қайғырды, қасірет шекті.
715.	Көкірегіне нан пісті	Кеудесін керді, мақтанды.
716.	Көкірегін күйдірді	Ішін удай ашытты, қайғыртты.
717.	Көкірегі нұрға толды	Ақылы асты, санасы артты.
718.	Көкірегінді құдай [тәңір] бассын!	қарғыс. Озбырлық істеген кісіге айтылады.
719.	Көл-көсір	Мол, өте көп.
720.	Көл шайқады	Дүниені көлбей басып, қызықтады.
721.	Көмейі жоқ ақын [шешен]	Талмай айтатын, суырып салма ақын.
722.	Көмейіне тас тығылды	Тамағына тұрды; үні өшті; жегені желкесінен шықты.
723.	Көңілі алып-ұшу	Бір нәрсеге асығу, тағатсыздану; көңілдің ерекше толқуын «алып ұшу» бейнесімен күшейтеді.
724.	Көңілі атша тулау	Қатты қуану не толқу.
725.	Көңілі жүдеді	1. Уайымдады, қатты мұңайды
726.	Көңілі жүдеп, жаны жадады	Өмірден торықты, жаны қажыды.

727.	Көңілі көкте, басы жерде	Менменсіген, өр көкірек.
728.	Көңілі судай тасу	Қатты шаттану, көңілі ерекше көтерілу.
729.	Көп түкірсе, көл болады	Барлығы көмектессе, бас біріктірсе, береке болады деген мағынада.
730.	Көп тілегі көл	Көптің тілегінде береке, қыдыр бар деген мағынада.
731.	Көрге бірге ала кетеді	Тіс жарып ешкімге айтпайды, ішінде сақтайды
732.	Көрге кірсе де қоймады	Қайда барса да тапты.
733.	Көргеннің көзі тойғандай	Өте көркем, көз тартарлық.
734.	Көрде басы қалғыр!	қарғыс. Өлім келгір, қата қалғыр деген мағынада.
735.	Көрдей қараңғы	Өте қараңғы, ештеңе көрінбейтін.
736.	Көрден шыққандай	Адам қарайтын сиқы жоқ, өңі қуқыл, жадау.
737.	Көрмес түйені де көрмес	Көз нәрсені әдейі байқамайды, көзге ілмейді
738.	Көріңнен жылан шыққыр!	қарғыс. 1. Жазанды тартқыр деген мағынада. 2. Көріңде, молаңда тыныш жатпағыр, азап көргір
739.	Көсегең көгермегір!	қарғыс. Өркенің өспесін, жақсылық көрме деген мағынада.
740.	Көсегең көгерсін!	алғыс. Өркенің өссін! Шырағым, көсегең көгерсін, өркенің өссін, көп жаса!
741.	Көшеге сыймай жүр	Ісіп-кеуіп, болып жүр.
742.	Күйедей [шегірткедей] жалады	Түк қалдырмай жойды, сыпырып-сиырды.
743.	Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық	Бұл жерде күйеу көп болғанда жүз жасады, ал сүйек шатыс жек-жаттық ұрпақтан-ұрпаққа кетеді дегенді білдіреді.
744.	Күлге аунаған түйедей	Үсті-басы шаң-шаң, ұйпалақ-ұйпалақ.
745.	Күлін көкке ұшыру	Түгел жою, тас-талқан ету.
746.	Күлің шашылмасын, түндігің ашылмасын	қарғыс. Балаң болмасын, малың болмасын! деген мағынада
747.	Күн демей, түн демей	Дамылсыз; үнемі, ылғи.
748.	Күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырылу	Қатты уайымдау, тыныштықтан мүлде айырылу.
749.	Күн жаумай су болды	Жайшылықта, қиындық іс түспей-ақ берекесі кетті, өз-өзінен ұнжырғасы түсті.
750.	Күн көрсетпеді	Қыспаққа салды, қинады, біреудің соңынан қалмады
751.	Күн тимеген, жел тимеген	Әлпештеген, ардақтаған.
752.	Күнше бат!	қарғыс. Құрып кет
753.	Күні көкте жүзсін!	Бағы жансын, жолы болсын, дегеніне жетсін; бақыты ашылсын, күні тусын.
754.	Күні қараң	Халі мүшкіл, ауыр күн, өте қиын жағдай.
755.	Күні құрыды	Амалы таусылды, дымы құрыды; күні бітті.
756.	Күнін тар қылды	Қиындық көрсетті, екі аяғын бір етікке тықты.
757.	Қызыл көрген құзғындай (қарғадай, бүркіттей)	Аш көз, ашқарақ, қомағай деген мағынада.
758.	Кірген кісі шыққысыз	Сән-салтанаты, жиһаз-мүлкі көз тартатын, көздің жауын алатын әдемі.
759.	Кірпігіне мұз қатты / кірпігіне мұз тоңды	Ұзақ жүргіншіліктен жол азабын тартты.
760.	Кірпік қаққанша	Өте қысқа мезетте, лезде, әп-сәтте деген мағынада; уақытты шектік дәрежеде қысқартып көрсетеді.
761.	Кіруге [кірерге] жер [көр, тесік] таппады	Қатты ұялды, ұялғаннан не істерін білмеді, жұрттың бетіне қарай алмады.
762.	Қабағынан қар (қан) жауғандай	Қатты ашуланып қаһарланды, кектенді.
763.	Қабағын аузына түсірді	Ашуланды, ренжіп, тұнжырады
764.	Қабырғасы қайысты [майысты] / қабырғасына батты	Жанына батты, қатты қиналды; ойысты.

765.	Қабырғасынан күн көрінеді	Арыған, жүдеген, инеге шаншым еті жоқ мал туралы айтылады.
766.	Қадалған жерінен қан алады	Айтқанын істетпей қоймайды, қайтсе де орындатады.
767.	Қазанына қаспақ қатқан / қазанының қаспағы бес елі	Салақ, тазалығы жоқ деген мағынада.
768.	Қазаның қақ айрылғыр!	қарғыс. Қазаныңа ас түспесін
769.	Қазаның қақ бөлінгір!	қарғыс. Қазан-ошағың талқан болсын!
770.	Қай бір екі туып бір қалғаның еді?	Қай бір сенің жақын тартатын туысқаның еді, қай бір жан ашитын жақының еді.
771.	Қайғымен қан жұтты	Уайымға түсті, қайғы азабын көп көрді
772.	Қай жарасына тартады	Не қажетін өтейді.
773.	Қайнаған қазан бауырыңа төгілгір!	қарғыс. Жұрттың ырысына асқан қазаның төгіліп, соған күйіп өлгір, т. б. мағынада.
774.	Қайраты қара тастай	Күшті, қарулы адам туралы айтылады.
775.	Қаққанда қанын, соққанда жанын алды	Қатты қысып ұстады; жанын көзіне көрсетті
776.	Қақырығы қан татыды, түкірігі жын татыды	Аузы әлем сасып сусады, аузы аңызып, қатты шөлдеді.
777.	Қаламының желі бар	Жазғыш, шығарма шебері туралы айтылады
778.	Қалпактай [мұрттай] ұшты [түсті]	1. Құлап түсті, кенет жалп ете қалды. 2. Ауырып жығылды
779.	Қамшыдай қатты	1. Қаншырдай қатып арықтады, ашықты, жүдеді.
780.	Қамшы салым жер	халықтық өлшем. Өте жақын, тым жақын жер
781.	Қамшысынан қан сорғалаған	Қаныпезер, жауыз, зорлығы, билігі жүріп тұрған.
782.	Қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ	Мінсіз, кемістіксіз ешбір нәрсе болмайды деген мағынада.
783.	Қанатын қиды	Сорлатты, сорын қайнатты, қадамын, өрісін қысқартты.
784.	Қанаты сынып, қабырғасы сөгілді	Ең жақын (аяулы) сүйеніш-таянышынан айрылды.
785.	Қанды балақ	1. Зорлықшыл, озбыр адам туралы айтылады.
786.	Қанды балақ қарақшы	Қан төгіп, ұрлық ететін кісі
787.	Қанды көбік жұтқызды	Ойран салды, қырып-жойды.
788.	Қанды қалпақ киді	Көрместей боп араздасты
789.	Қанды тырнақ [шеңгел] қара жау	Қан құйлы дұшпан, ескі жау.
790.	Қан жауғыр!	қарғыс. Қан бол, қанға бат деген мағынада.
791.	Қан жаудырды	1. Зар илетті, азап шектірді.
792.	Қан жұтқыр!	қарғыс. Жамандық көргір деген мағынада.
793.	Қан жұтты	1. Құса болды, қатты қайғырды.
794.	Қанжығаң қан болсын / қанжығаң құтты болсын!	а л ғ ы с. Бұл жерде жауға өктем болу, дұшпанды жеңіп шығу мағынасында.
795.	Қан-жыны араласқан	к е к е с і н. Арам ниеттес.
796.	Қан-жынын төкті	Аузына келгенін айтты, аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты.
797.	Қан қақсатты	Зар жылатты, зар еңіретті.
798.	Қан құсты [құстырды]	Азап тартқызды; ішкен-жегенін желкесінен шығарды, сығып алды.
799.	Қан сиді [сигізді]	Азар да, безер болды; зыр қаққызды, зар қақтырды.
800.	Қан сорғыш	Қанаушы, кісі еңбегімен күн керуші.
801.	Қан сорды / қанын сүліктей сорды	Әбден қанады; ақырет берді, қорлады.
802.	Қан сорпасы шықты	Әбден әбігерленді; қиналды; қатты терледі.
803.	Қаңтардағы бурадай	Ашулы, қаһарлы деген мағынада айтылады.
804.	Қаңтарда қатқан мұздай	Сірескен, өте суық көңіл мағынасында.
805.	Қапсағай денелі	Үлкен, екі иығына екі кісі мінгендей, ірі тұлға.

806.	Қара аспанды құлату / төндіру	Ойды не хабарды шектен тыс әсірелеп, асырып айту; аспанның құлауы/төнуі арқылы жағдайдың ауқымы гипербодаланады.
807.	Қара аспан төңкеріліп түскендей	Өте ауыр жағдайды апаттай қабылдау, қатты күйзелу.
808.	Қара жердің қыртысын қақ айырды	Күш-қайрат жасады, маңдай терін төгіп бейнеттенді.
809.	Қара жермен тең болды	Қадірсіз, елеусіз, сыйсыз болды.
810.	Қара жүнді қарға	Түкке тұрғысыз бейшара деген мағынада айтылып тұр.
811.	Қара жүрегі қақ айрылды	Қатты құсаға шалдықты, қасірет шекті.
812.	Қара қазан бұрын пісе ме, қара қатын бұрын таба ма?	к ө н е. Толғатқан әйелге ырым ретінде айтылады.
813.	Қара құрттай қаптады [қыбырлады...]	Быжынай түсіп, топтала ұмтылды.
814.	Қара қылды қақ жарған	Аса әділ, турашыл, ақ пен қараны дәл ажырататын адам туралы айтылады; әділдіктің шектік дәрежесін бейнелейді.
815.	Қара қылды қырыққа бөлген	Тең таразы, әділдік туралы айтылады.
816.	Қара өрттей қаптады	Құйындатып, астан-кестен боп түтетіп кетті.
817.	Қараса көз тоймау	Өте сұлу, көрікті; қарай бергің келетін.
818.	Қара сорпасын ұрттатқыр!	қ а р ғ ы с. Қазасына асылған тағамды жесін! Қазасын көрсетсін!
819.	Қараша тауды қар алды, ала шоқырды су алды	Бұл жерде шаштың ағаруы, көзден жас ағуы жұмбақталып отыр.
820.	Қарға-жарға ұшырады	Апатқа кез болды, шығын болды.
821.	Қарға- құзғын, шыбынға шұқытты	Өлігін қорлады, көмусіз қалдырды, өлігі далада қалды.
822.	Қардан кебіс, мұздан құрсау	Қатты тарығу, үлкен көмтарлыққа ұшырау туралы айтылады.
823.	Қарнына жүк болмау	Жегені өте аз болып, тойдырмау.
824.	Қарны шеңбірек ату	Өте тою, қарны керілу.
825.	Қарсақ жортпас қалың	Аң жүрмес мекен.
826.	Қарынбайдай сараң	Асқан сараң. (Діни әдебиет бойынша, Қарынбай Мұсаның заманында болыпты-мыс. Бұрынғы уақыт байлық Қарынбайдан аспаған деген де аңыз болған).
827.	Қарын шашы алынбаған	Тым жас, сары ауыз деген мағынада. (Сәбидің іште шыққан шашын алғанды айтады).
828.	Қарыс аттам жер	халықтық өлшем. Ең жақын қашықтық; ұлтарактай ғана жер.
829.	Қасқалдақтың қанындай	Аздығынан (сирек ұшырасар тапшылығынан) қадір тұтылатын затқа айтылады.
830.	Қасқырдың артқы сирағындай жек көрді	д и а л. Иттің етінен де жек көрді.
831.	Қасқыр шапқан қойдай болды	Тоз-тозы шықты, быт-шыт болды.
832.	Қас пен көздің арасында	халықтық өлшем. Лезде, тез, жылдам, көзді ашып-жұмғанша.
833.	Қасық қаны жоқ	Беті құп-қу, сұрланып кеткен.
834.	Қасық қаны қалғанша	Жан-тәнін аямай, ақырғы демі біткенше, өмірінің ең ақырғы сағатына дейін.
835.	Қасықтай қар, тобықтай тоң қалмайды	Қыс белгісінен дәнеңе қалмады деген мағынада.
836.	Қасықтап жиғанын шөміштеп төкті	Аздап болса да, еңбекпен ұзақ жиғанды көл-көсір етіп, тез құртты.
837.	Қасықтап [тырнақтап, тірнектеп] жиды	Аз-аздан тырбанып жиды.

838.	Қатынның қырық жаны бар	Шыдамды, қабырғасы қайыспайды деген мағынада айтылады.
839.	Қауға тиген өрттей	Тым екпінді, қайсар, алғыр кісі туралы айтылады.
840.	Қилы-қилы заман болды, қарағай басын шортан шалды	Ел басына туған қиыншылық кез туралы айтылады.
841.	Қисабына көз жетпеу	Саны өте көп, есепсіз болу.
842.	Қиырдың қиыры	Өте алыс, ең шалғай жер.
843.	Қоздаған қойдай маңырады	Зарлады, еңіреді.
844.	Қозыдай маңырап табысты	Шұрқырасып жолықты.
845.	Қой аузынан шөп алмайды / қойдай жуас	Момын, жуас адам. Қой аузынан шөп алмас.
846.	Қойға келген ешкідей болды	д и а л. Жатырқады, жат көрді.
847.	Қойға шапқан қасқырдай	Қырып-жойып, тас-талқан қылу туралы айтылады.
848.	Қойдай өрді	Қаптады; шұбатыла, лек-легімен жөнелді.
849.	Қойнына жылан салып жібергендей ыршыды, шошыды	Шоршып түсті, қатты тіксінді.
850.	Қой үстіне боз торғай жұмыртқалады	Тыныштық, бейбіт заман орнады.
851.	Қойынға шайтан кірді	Алдамшыға ерді, эззілдің жетегінде кетті.
852.	Қойы тауға жайылып жатты	д и а л. Шаруасы сай, тұрмыс-жағдайы жақсы.
853.	Қол жетпес	Қолға түсе қоймас; тым қымбат, аса бағалы.
854.	Қолқасын суырып әкеткендей	Жанына қатты бату туралы айтылады.
855.	Қолы алдына сыймады	Жұмыссыздықтан не істерін білмеді.
856.	Қолы қолына жұқпады [тимеді]	Жұмысты шапшаң істейтін кісі туралы айтылады.
857.	Қолымен күл көседі	Отымен кіріп, күлімен шықты, бар бейнетін тартты.
858.	Қолынан екі келсе, бірін қылсын / қолынан бір келсе, екі қылсын	Қолынан келгенін аямасын, тіреп тұрған аспанын тастап жіберсін, тауы болса құлата салсын.
859.	Қолынан қой жарысы келмеді	Ешбір іске қыры жоқ, ебі жоқ, сылбыр мағынасында айтылады.
860.	Қолынан сойыл түспейтін кісі	Көздегені ұрыс-төбелес, жүрген жері жанжал болатын кісі туралы кекесін түрде айтылады.
861.	Қолыңда өлейін!	Ешбір аянбай, «не өлім, не өмір» деген ұғымда айтылады.
862.	Қонақ қойдан жуас	Мейман барына ырза деген ұғымда.
863.	Қонарын сай, көшерін [ұшарын] жел біледі	Қайда барары, не істері белгісіз, өзінде ерік жоқ адам туралы айтылады.
864.	Қоң етінен ет кесті	Өте жақсы көрді, жанын аямады.
865.	Қоң торғай	Тым жүдеу, күйсіз.
866.	Қуанышы қойнына сыймады	Қатты сүйінді, қуанғаннан жүрегі жарылып кете жаздады.
867.	Қуарған ақ шүберектей	Сұп-сұр, қан-сөлсіз.
868.	Қу бастан қуырдақ ет алды	Екі басынан ұстап, ортасынан тістейтін сараң туралы да, арам ниетті адам туралы да айтылады.
869.	Қураған қу мазар	Бейіт, қабір тәрізді, ың-шыңсыз.
870.	Қуырдақтың әкесін түйе сойғанда көрерсің	Бұл, бұл ма, мұның зоры алда деген мағынада.
871.	Құдайды құлағынан ұстады	Масайрады, көкіді.
872.	Құдайдың кенже ұлындай	Құдайдың өзі мұра еткендей.
873.	Құдайдың қазанына симе!	Қырманды былғама, қырманды балағаттама деген мағынада айтылады.
874.	Құдай сүйер қылығы жоқ	Қылығы теріс, мінезі шәлкестеу адам жайлы айтылады.
875.	Құдай тас төбеңнен ұрғыр!	қарғыс. Алланың қаһарына ұшырағыр, тәңір атқыр!

876.	Құдыққа құлан құласа, құрбақа құлағында ойнайды	Бағы тайғанды кім көрінген басынады деген мағынада.
877.	Құйрығы жерге тимеді	Зыр жүгіріп, дамыл таппады.
878.	Құйрығына қыл батпады	Жай таба алмады, тыпырши берді.
879.	Құйрығын ұстатпады.	Құлықпен қолға түспеді, түлкібұлғаққа салды.
880.	Құйрықты жұлдыз секілді.	Жарқ етіп көзге түскен, ел назарына іліккен адам туралы айтылады.
881.	Құйрық тістеп келді.	Қатар жарса, бірінің-бірі ізін баса жетті.
882.	Құйындай ұшты (заулады).	Жылдамдығына көз ілеспеді.
883.	Құлағынан [екі құлағынан] күн көрінеді	1. Кедей адам туралы айтылады. 2. Жүдеді, арықтады.
884.	Құлағын сатты	Тындағаны үшін ақы сұрады.
885.	Құлағының етін жеді	Мазасын алды, қыңқылдап сөйлей берді, құлаққа маза бермеді.
886.	Құлағы тас боп бітті	Түк ести алмайтын керең туралы айтылады.
887.	Құлағы теріс біткен	Тындамайтын, елең қылмайтын кісі туралы айтылады.
888.	Құлақ естімес, көз көрмес жер	Бұрынды-сонды болып көрмеген, болмаған, кездестірмеген.
889.	Құлаққа ұрған танадай	Тып-тыныш, жым-жуырт.
890.	Құландай ащы дауысты	Айбарлы, үнді деген мағынада.
891.	Құлан жортпас қу дала	Елсіз, адам аяғы баспайтын меңіреу дала.
892.	Құлқыныңа құм құйылсын! / тамағыңа тас тығылсын!	Қарғыс. Ындының құрысын; тамағың бітелсін деген мағынада.
893.	Құмырсқа бел	Жіңішке қынай бел, қыпша бел, өте нәзік, үзіліп тұрған бел.
894.	Құмырсқадай қайнады [құжынады, қаптады, қыбырлады]	Толып кетті, өріп кетті.
895.	Құмырсқаның илеуіндей құжынады [жыбырлады]	Толып кетті, өріп кетті.
896.	Құнанын құдайындай, тайын тәңірісіндей көреді	Түймедейді түйедей деп есептейтін сараң адам туралы айтылады.
897.	Құны бір тиын	Түкке тұрмайтын, құнсыз, баға-қасиеті жоқ.
898.	Құралайды көзге атқан	Атқан оғы бос кетпейтін асқан мерген.
899.	Құрғақ уәдеден қуырдақ қуырды	Құр сөзбен бәрін үйіп-төкті.
900.	Құр сүйегі қалды	Әбден арықтап, жүдеді, қалқиған денесі қалды.
901.	Құр тұлыпқа мәңірегген сиырдай болды	Алдамшы, жалған нәрсеге иланды, нанды.
902.	Құр шыбыны [жаны] ғана бар	Кірпігі әзер қимылдайды, әбден жүдеп-жадаған.
903.	Құс қанаты күйгендей	Күннің әбден қайнап тұрған кезі, аспан айналып жерге түскендей.
904.	Құтырған бурадай зіркілдеді	Қатуланды, қаһарланды.
905.	Құтырған иттің құлағын жедің бе?	Есің дұрыс па деген мағынада ерсі, сөлекет мінез көрсеткен кісіге айтылады.
906.	Құтырған қасқырдың көзін ойып жедің бе?	Есің дұрыс па деген мағынада ерсі, сөлекет мінез көрсеткен кісіге айтылады.
907.	Құтырған қасқыр тигендей болды	Жын тигендей дүрлікті.
908.	Құтырған құдықтан су іштің бе?	Есің дұрыс па деген мағынада ерсі, сөлекет мінез көрсеткен кісіге айтылады.
909.	Қызға қырық үйден тыю	Қызды жөнсіз ешқайда шығармау туралы айтылады.
910.	Қызда қырық есекке жүк болатын айла бар / қыз қылығы қырық есекке жүк	Қыз айлалы, қу, қылығы, назы көп деген мағынада.
911.	Қызыл кеңірдектесті / қызыл өңеш [кеңірдек] болды	Таласып дауласты, керілдесті, жанжалдасып керісті.

912.	Қызыл қанға батты [баялды]	Бірін-бірі аямады, өлген-тірілгеніне қарамай төбелесті, аузы-басын даладай қылды.
913.	Қызыл сөзден бал жақты	Әсіреледі, асыра мақтады.
914.	Қызыл табан болды	Табанынан таусылды, көп жүріс көрді.
915.	Қызыл тілін безеді	Тілі мен жағына сүйене, суырыла, сүйреңдеп сөйледі.
916.	Қызыл шұнақ аяз	Бетті қарып жіберетін шытырлақ аяз.
917.	Қылкөпір	Діни ұғымда ақыр заман, қиямет-қайым деген мағынада айтылады. Қиыншылық, тар кезең.
918.	Қыл мойынға тақады	Өлім халіне келтірді, өлердегі жерге жеткізіп қойды.
919.	Қыл өтпейді / араларынан қыл өтпейді	Балдай тату, ынтымағы бір, достығы берік.
920.	Қыл үстінде тұр [жүр]	Халі мүшкіл күйге түсті, қауіпті жағдайда тұр.
921.	Қыл шайнап, дән жұтпады	Жаманшылық іс етпеді.
922.	Қылшығы қисаймады.	Ештеңесі шығын болмады, дәнеңесі кетпеді деген мағынада.
923.	Қылығының қылшығын таныды.	Біреудің мінез-құлқындағы кем-тетігін анық білді.
924.	Қылыштай қылшылдаған.	Қайрат-күші тасыған, өткір, қайсар деген мағынада.
925.	Қылыштың жүзі, найзаның ұшымен	Күш көрсету, күшпен бітіру туралы айтылады.
926.	Қылышынан қан тамып тұр	к ө н е. Қаһарына мініп, «қан көксеп» тұр.
927.	Қынадай қырды	Шетінен өлтірді, жойып жіберді.
928.	Қыран жапқандай қылды	Жау тигендей астан-кестенін шығарып, қырғи тигендей етті.
929.	Қыран-топан күлді / қыран жапқандай күлді / қыран күлкі болды	У да шу, қатты күлді, жаппай күлді.
930.	Қыркүйекке кезікті [соғылды]	Бұл жерде өмір тежеумен, тәк-тәкпен, бетке қағумен өтті деген мағынада.
931.	Қыркылжың түлкідей.	Сұм, айлакер, қу, алдамшы.
932.	Қыршыныңнан қиылғыр!	қарғыс. «Жастайыңнан өлгір» деген мағынада айтылады.
933.	Қырық аяқ су.	Бұл жерде ақын нөсер жауынды әсірелеп айтып отыр.
934.	Қырық жамау.	Тозығы жеткен ескі киім, бұйым туралы айтылады.
935.	Қырық жыл қырғын болса да	Қандай қиын-қыстау жағдай болса да.
936.	Қырық жілік болғыр.	Қарғыс. Сойылғыр деген мағынада.
937.	Қырық күн қырғын, мың күн сүргін болса да	Қандай қиын-қыстау жағдай болса да.
938.	Қырық қабаттанып отырды	Ренжіп, кейіп, қырыстанып-құрыстанып отырды.
939.	Қырық қазанның құлағын тістеді	Қыдырымпаз кісі туралы айтылады.
940.	Қырық құбылды	Сөзінде тұрмай, бәтуасызданды, сан алуан күйге түсті.
941.	Қырық құрау	1. Тозығы жеткен, ескі жамау-жасқаулы. 2. Бір тектес емес, ойдан-қырдан құралған.
942.	Қырық пышақ болды	Таласып-тартысты, араздасып, ала ауыз болды.
943.	Қырық пышақ қылды	Біреуді-біреуге айдап салды, араздастырды.
944.	Қырық саққа жүгіртті	Сан түрлі құбылтты.
945.	Қырық тесік	Сау-тамтығы жоқ.
946.	Қырымнан көрді [іздеді]	Алыстан, көз ұшынан байқады; жердің түбінен іздеді.
947.	Қысқа күнде қырық жерге қойма қойды	Қайта-қайта бәле туар айла-шарға тұзағын құрды.
948.	Қысқа күнде қырық өлді	Қайта-қайта қорлық көре беру, ұятқа қала беру туралы айтылып тұр.
949.	Қысқа күнде қырық шапты	Қайта-қайта қоқандап мазасын алды.
950.	Қысқа түнде қырық тұрды	Ұзақты түнге тыным алмады, қысқа түнді қайта-қайта тұрып өткізді.

951.	Лауазымын көкке шақыртты	Бұл жерде даңқын қорлап, әшкереледі, аяғын аспаннан келтірді деген мағынада.
952.	Майдай жақты	Жанына жайлы келді, қатты ұнады, көңіліне қонды.
953.	Майлы күйедей [майлы қара күйедей] жабысты / майлы ішектей айналдырды	Іші-бауырына ене жылпылдап, айрылмай қалды, қыр соңынан қалмады.
954.	Майлы қасықтай болды	Мәймөңкелесті, жалбақтасты деген мағынада.
955.	Майын ағызды [тамызды] машына келтірді	Келістіріп айтты, шебер сөйледі.
956.	Мақтамен бауыздады	Қалжыңды уәж сөзбен мысын құрта жер-жебіріне жетті, әбден ұялтты.
957.	Малды төкті	Бұл жерде барын шашып пара берді деген мағынада.
958.	Мал қолда, жан ұяда	Өзірге төрт құбыласы тең, уайым-қайғысы жоқ.
959.	Мал құлағы саңырау	Ешкім де естімесін, «жабулы қазан жабуымен» қалсын деген мағынада.
960.	Мал шелпек етті [қылды, болды]	Өркім жем етті деген мағынада.
961.	Малына құрық, басына сырық ойнатты	Зорлық-зомбылық көрді; тежеу, қағажу көрді.
962.	Маңдай терін сыпырды [төкті]	Аянбай еңбектенді, ерінбей-жалықпай жұмыс істеді, бар күш-жігерін салды, бейнеті сінді.
963.	Маңдайының бес елі бағы бар	Бағы аса зор, жолы ерекше болғыш адам.
964.	Маңдайының соры бес батпан [бес елі, кере қарыс]	Әбден бақытсыз, «қырық» қырсық жабысқан сор қасқа.
965.	Маңдайы тасқа тиді / маңдайын жарға соқты	Беті қайтты, тауы шағылды; қиыншылыққа тап болды.
966.	Мәйегі аузынан [аузы-мұрнынан] шығып отыр	Семіздік туралы да, қатты масайрау туралы да айтылады.
967.	Мекеден тас көтеріп әкелгендей	к е к е с і н. Үлкен бір жұмыс бітіргендей.
968.	Менің жақсылығымды көрмесең, көзіңнен шықсын!	қарғыс. Істеген игілігімді білмесең, оңба деген мағынада.
969.	Ми кептірді	Бас қатырды, әуре қылды.
970.	Ми қайнар [қайнатар]	Аспан айналып жерге түскендей ыстық туралы айтылады.
971.	Миы шықты	Жер батпақтанып, былжырап кетті.
972.	Мойнына ер ерттемей мінді	Әбден басынып алды, басына шықты, билеп алды.
973.	Мойнына құрық түсті	1. Біреуге кіріптар болды; еркінен айрылды. 2. кекесін. Басы бос емес, үйленді, ерге шықты.
974.	Мойнына құрым ілді	Қорлады, көпке масқара етті.
975.	Мойнына мініп алды	1. Басынды; басқа, иыққа шығып алды.
976.	Мойнына тау тесіп ілді	Ауыр азап шектірді, қинады, қиын іс істетті.
977.	Мойнын ішіне тықты	Ұнжырғасы түсті; берекесі кетті.
978.	Мойны ырғайдай, биті торғайдай [сирағы шидей]	Азып-тозған, жүдеп-жадаған кісі туралы айтылады.
979.	Моншақтап терледі	Қара суға түскендей ағып терледі.
980.	Мұз арқалап, күл төкті	Бар қиыншылықты көтерді, бейнетіне көнді.
981.	Мұзға [сазға] отырғызды	Жер соқтырып кетті; алдап кетті.
982.	Мұрнымды [құлағымды] кесіп берейін	Дәл осылай болуына шек-күмәнім жоқ деген кекесін мағынада айтылады.
983.	Мұрнынан есек құрт түсіп қапты	к е к е с і н. Байыды. (Әбден болып, паңданып отыр деген мысқыл).
984.	Мұрнынан сорасы ақты	кекесін. Бұл жерде елеусіз жап-жас мағынасында.
985.	Мұрнын көкке көтерді [шүйірді]	Паңсыды, өзін басқадан артық санады, тәкаппарланды.

986.	Мұрнын тескен тайлақтай [өгіздей]	к е к е с і н. Көңгіш, ырыққа ергіш, жуас.
987.	Мұрның жылдың ісі келді ме?	кекесін. Көп ұйықтаған керенау кісіге айтылады.
988.	Мұртын балта кеспейді	ә з і л. Ісі орнықты, шаруасы сай, дүниесі түгел.
989.	Мүйіз шықты [шықпайды]	Қарық болды, кенелді, дегені орындалды, жетісті.
990.	Мүйізі қарағайдай	Жарамды, мықты, зор, нағыздың өзі, қасиеті мол, дәрежесі жоғары.
991.	Мың асқанға бір тосқан	Менменсіген, көкірек керген кісі де тобасына бір келеді деген мағынада.
992.	Мың болғыр	Алғыс-тілек. Өзі бір мың болғыр екен! Не деген ниеті жақсы адам!
993.	Мыңға балады	Көпке, қымбатқа теңеді, қадірледі.
994.	Мыңға жалғыз болмайтын	Батыр, ер (жау) жүрек.
995.	Мыңғырған мал	Өте көп, қаптаған түлік.
996.	Мың да бір алғыс [рақмет]	Көп-көп рақмет.
997.	Мың да бір ем [дауа, зәру]	Іздесе таптырмайтын шипа; ең керектісі, қажеттісі деген мағынада.
998.	Мың күн сынбаған шөлмек бір күн сынап	Ақын бұл жерде жасаған жамандық ақыр бір күн алдына келеді, жазасын тартады деп отыр.
999.	Мың құбылды	Сан алуан түрге түсті.
1000.	Мың мәртебе (қайтара)	Бірнеше рет, қайта-қайта.
1001.	Мыңнан біреу [бірі]	Көптен біреу, көптен жеке-дара, өте сирек.
1002.	Мыңнан шыққан, жүзден озған	Көптен озған жүйрік, шешен.
1003.	Мың түрлі күйге салды	Құбылтты, құйқылжитты.
1004.	Мірдің оғындай	Қадалған жерін тіліп түсетін, өткір.
1005.	Найзаның ұшымен, білектің күшімен	Күшпен, зорлықпен.
1006.	Найза ұшында отырғандай	Хауіп үстінде тұрған кісі туралы айтылады.
1007.	Намазға ұйығандай тыңдады	Селт етпей ұйып тыңдады; ықылас қоя құлағын салды.
1008.	Нандай иледі	Табанына салды, езіп-жаншыды.
1009.	Нар бурадай шабынды	Қатты айбат көрсетті; ашумен шиыршық атты.
1010.	Нарға жүгін салғысыз	Өте күшті, өте ірі, қайратты деген мағынада.
1011.	Нар кескен	Асыл, өткір қылыш, жүзі қайқы асыл семсер.
1012.	Нас басқанды бит басқан	Салақ, былғаныш, өзін-өзі күтіп жүрмейтін адам туралы айтылады.
1013.	Наурыздағы шабынған [бұрқылдаған] бура тәрізді	Ашуға, кекке мінген деген мағынада.
1014.	Несібесі тандыр болып суалды	Ырыс, байлық, бірлік тайды, таусылды.
1015.	Нұқ пайғамбардың кемесіндей	Дини. Бұл жерде қатер дариясында қалу деген мағынада.
1016.	Обырдай опырды	Түк қалдырмай сыпырып-сиырды; жалмауыздай жалмады.
1017.	Ойран-ботқасын шығарды	Тас-талқанын шығарды, бүлдірді.
1018.	Ойраны шықты	Астан-кестені шықты; қирады, бүлінді.
1019.	Ойын онға, санасын сан саққа жүгіртті	Әр түрлі қиялға түсірді, ойға қалдырды.
1020.	Ойы онға, санасы санға бөлінді	Не істерін білмей дел-сал болды, басы қатты.
1021.	Оқ жыландай көрді [көрінді]	Ұнатпады, жек көрді, тітіркене қарады.
1022.	Оқ жыландай ысқырды	Айбат шекті, зәрін шашты, кәр төкті, ашуын шақырды.
1023.	Омыртқаның ішіндегі жұлыным	Соншалық қастерлеп бағып, қорғаштап сақтаған қымбатым деген мағынада.

1024.	Он екі де бір нұсқа жоқ	1. Әлі басы да құралмаған, ізі салынбаған, ешбір белгісі жоқ.
1025.	Он қолынан өнері тамған / он саусағынан өнер тамған	Өте шебер.
1026.	Он қолы он кісі, қара басы бір кісі	Өте шебер.
1027.	Он салса бір баспайды	Жүріс-тұрысқа, іске бейімі жоқ, жатып ішер жалқау деген мағынада.
1028.	Он сан	Өте көп, қырық рудан құралған, түрлі-түрлі.
1029.	Он саусағындай біледі	Бәрін түгел жыға таниды, жетік біледі.
1030.	Он сегіз мың әлем [ғалам]	Жер жүзі, барлық әлем.
1031.	Он төртінші айдай боп	Толған айдай жарқырап көзге түсер сұлулық.
1032.	Оң жақтан айы, сол жақтан күні туды	Бақыты жанды, жолы ашылды, дәурені келді.
1033.	Орныма егін [пияз] ексін	Кеукеулеп қуып еді, менің орнымды меншіктеп көре қойсын деген мағынада.
1034.	Орнынан тұрғысыз етті	Қатты ұялтты, масқара етті.
1035.	Осырған сиырдай қылды	Әбден ұялтты, масқаралады.
1036.	От алып ораққа түсті	Ештеңеден тайынбады, көре тұра қарсы барды.
1037.	От боп жанды [күйді]	Қатты толқып тебіренді.
1038.	От жағып, күл шығарды	Тынбастан үй ішінің күйкі жұмысымен айналысты.
1039.	От кешіп, мұз төсенді	Өмірдің ащысын көп көрді.
1040.	Отқа оралып, суға сүрінбе	Жоқ бәлеге ұрына көрме, ұрынбас нәрсеге ұрынба.
1041.	Отқа түсті / отқа, суға түсті	Қандай іске болса да барды; жанын аямады.
1042.	Отқа тай құйды	Дау-дамайлы жайды өршіте түсті, жел берді.
1043.	Отпен [отымен] кіріп, күлмен [күлімен] шықты	Көне. Бар үй бейнетін, түз бейнетін арқалады; барлық ауыр салмақты көтерді.
1044.	Оттай орақшы, жаудай қарақшы	Сұрқия, зұлым.
1045.	Отты көз	Жанарлы, өткір көз.
1046.	Отыз күн ойын қылды / отыз күн ойын, қырық түн тойын қылды	Көне. Той-думан жасады.
1047.	Отын жастық, құм құндақ	Бұл жерде ақын өмір ауыртпалығын айтып отыр.
1048.	Отыңның басы ойнақты болсын, қораңның іші торпақты болсын!	Алғыс. От басың бала-шағалы, қораң төлді болсын деген мағынада.
1049.	Отырған орның орман болсын!	Алғыс. Ну тоғай, шалғынды жерді мекенде, жер ұйықта тіршілік жаса деген мағынада.
1050.	Өгіз аяң	Шабан жүріс; баяу қарқынды іс.
1051.	Өгіздей өкірді	Қатты айқайлап дауыс шығарды, бақырып жылады.
1052.	Өгіздей өңкиген	Денесе ебедейсіз үлкен, еңгезердей.
1053.	Өгіз терісі талыс	Үлкен, ауқымды.
1054.	Өзегіне өрт түсті	Күйінді, қатты қайғырды, қапаланды.
1055.	Өзегі талды [қарайды, үзілді]	Қарны ашты, тамақ жегісі келді.
1056.	Өзегі үзілді	Өлердей жақсы көрді.
1057.	Өзектеп соққан сом темір	Мықты, мызғымас берік ұғымында айтылады.
1058.	Өзі би, өзі қожа [хан]	Көне. Толық ерікті, не істесе де еркі деген мағынада.
1059.	Өзім [өзімдікі] дегенде өгіз қара күші бар	Өзі үшін, өзіне келгенде жанын аямайды, бар қайратын салады деген мағынада.
1060.	Өзін қоярға жер таппады / еш жерге [жер бетіне] сыймады	Дел-сал боп не істерін білмеді; торықты; іші пысты.
1061.	Өзін-өзі қамшылады	Өзіне-өзі дем берді, желік берді.
1062.	Өкпесі алқымына [аузына] тығылды	Демікті, тынысы тарылды.
1063.	Өкпесі қара қазандай	Реніші таудай, көңілі қатты қалу мағынасында.

1064.	Өкпесін қолына алып жетті [жүгірді]	Бар пәрменінше жүгірді, асыға-үсіге жүгіріп жетті.
1065.	Өкшесі жерге тимейді	Тым тез, шапшаң жүгірді; дамыл таппады.
1066.	Өкшесін көрсетіп, табанын жалтыратты	Тайып тұрды, көзін жоғалтты.
1067.	Өкшесін отқа бастырды	Жазалады (көне, тарихи).
1068.	Өлген артық [жақсы]	Ұятқа қалғанша, масқара болғанша, жер басып жүрмегеннің өзі мақұл деген мағынада.
1069.	Өлгенде көрген	Өліп-талып, зарығып жүріп көрген, тапқан.
1070.	Өлген жері осы	Қатты ұятқа қалды деген мағынада.
1071.	Өлген-тірілгенін [өлер-тірілерін] білмеді	Жан-тәнін салды, жанын аямады.
1072.	Өлгенше [өлердей] жақсы көрді	Емірене, сүйсіне қарады, жолына құрбан болардай сүйді, қадір тұтты.
1073.	Өлгені тіріліп, өшкені жанды	Үміт үзген жоғы табылып, қуанышқа бөленді, мәз-мейрам болды.
1074.	Өл десең өліп, тіріл десең тірілейін	Не десең де айтқаныңды істейін деген мағынада.
1075.	Өленді жерге өрт қойды	Жүрген жерін, тыныш жұртты у-шу қылатын пәтуасыз, берекесіз адам туралы айтылады.
1076.	Өлердей қорқады	Зәресі қалмайды, қатты қорқады.
1077.	Өлер жерін білмейді / өлерін білмеді	Абайламай, ойламай әрекет етті, арандар жерін байқамады.
1078.	Өлмегенге қара жер	Қатты ұялу, кенет қысылу мағынасында айтылады.
1079.	Өлмесең жер қап / өлмесең құм қап	Өліп кет, жерге кір деген мағынада.
1080.	Өлі болып көрде жоқ, тірі болып төрде жоқ	Санатта, есепте жоқ.
1081.	Өлім аузында жатты	Науқастың халі нашарлады, қиындады.
1082.	Өлімнен ұят күшті	Абыройсыз қалғаннан да ажал артық деген мағынада.
1083.	Өлімін сатты	Арын-ұятын сатты.
1084.	Өмірден тепкі жеді	Тұрмыстан соққы көрді, дүниеден азап шекті.
1085.	Өмірін [көрген күнін] итке берсін	Көрген күні күн емес.
1086.	Өңеші үзілгенше бақырды	Ашу үстінде ешкімге бой бермейтін дүлей кісі туралы айтылады.
1087.	Өңі тұтқылтай күйді	Жүзі ашудан, ызадан қап-қара болды.
1088.	Өрісінді өрт алғыр, жайлауынды жау алғыр!	Қарғыс. Жамандық айнала шырмасын, жау жағадан деген мағынада.
1089.	Өті жарылды	Қағанағы қарс айрылды, қатты ашуланды.
1090.	Өтін алып аузына кұйды	Жанын шығара қатты қыспаққа алды.
1091.	Өтін жара жалынды	Әбден таусыла тілек айтты.
1092.	Өтірікке сүттей ұйыды	Жалған сөзге бас шұлғи сенді, үйіріліп түсті.
1093.	Өтіріктің құйрығы бір-ақ тутам	Жалған ұзаққа бармайды, қанша тігісін жатқызса да, арты тез ашылады.
1094.	Өтірікті судай сапырды	Жалған сөзді есе сөйледі, құйқылжытып айтты.
1095.	Өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай қылды	Жалған сөзге сендірді, иландырды; жалған әңгімені судай сапырды.
1096.	Паң дүние [дүния]	Үлкен, ырық бермес өмір.
1097.	Парқы аспан мен жердей	Айырмасы өте алшақ.
1098.	Пышақ кескендей үзілді [тоқтады, тыйылды]	Бірден, кілт, кенеттен шорт тоқтады.
1099.	Пышақ ұшынан [үстінен] ауыз тиді	Жайғасып отырып жұртпен бірге жемей, табаққа салуға дайындап жатқан тамақтан жүре жеп кетті.
1100.	Сабындай бұзылды	Тез айныды, күрт өзгерді.
1101.	Сабыр суы саркылды	Шыдам-төзімі құрыды.

1102.	Сабыр түбі - сары алтын	Шыдам-тағат арты жақсылық; шыдам аяғы игілік.
1103.	Садақтан тартқан оқтай	Түп-түзу, түп-тура, тіп-тік.
1104.	Сайда санын, құмда ізін қалдырмады	Түк қалдырмай, орнын сипарлық етіп жоқ етті, құртты, жойды.
1105.	Сайдың тасындай	Күшті, жарамды, сақадай сай, іріктелген деген мағынада.
1106.	Сай сүйегі сырқырады	1. Тұла бойы ауырды. 2. Тұла бойы тітіреді.
1107.	Сакалы өртенді	Үлкен басы ұятқа қалды.
1108.	Салы суға кетті	Еңсесі түсті, мойнына су құйылды, түнілді.
1109.	Сары алтындай [майдай] сақтады	Мейлінше қадір тұтып, кастерлей күтті.
1110.	Сау басына сақина тіледі / сау басын саудаға салды	Өзіне-өзі істеді, ауру, азап сұрап алды; өзін-өзі дауға іліктірді, әлек тілеп алды.
1111.	Саусақпен санарлықтай	Өте аз, санаулы ғана.
1112.	Сауысқандай сақтығы, жұмыртқадай ақтығы	Халық жырларына тән теңеу: өте сезімтал, сергек, және сұлу деген ұғымда.
1113.	Сәлдесіне шоқ түскен молдадай	Арамза қулығы әшкере болған кісідей.
1114.	Сегіз кессе, сіркедей қан шықпайды	Безеріп қалған, жібіп-иімейтін қатыгез кісі туралы айтылады.
1115.	Сегіз қырлы, бір [сексен] сырлы	Өнері мол, байсалды жақсы адам.
1116.	Сең соққан балықтай болды	Есеңгіреп, сандалып қалды әлсіреп дымы бітті; не істерін білмеді.
1117.	Серпіні сегіз болды / қақырғаны қайым алтын, түкіргені түйме алтын болды	Диалект. Беделі артты, айтқаны болды, дәуірі жүрді. Серпіні сегіз болып, үкімі жүрген адам.
1118.	Сирағы шыққан кедей	Көне. Маңдайында түгі жоқ, тап-тақыр жарлы.
1119.	Сиырдай мүйізdestі	Өзара қырылысты, түртпектесті.
1120.	Сиырдың бүйрегіндей бытырады	Бет-бетіне, жан-жаққа тарап кетті; басы қосылмады, берекесі кетті.
1121.	Соқырға таяқ ұстатқандай / тайға таңба басқандай	Өте анық, айқын; өте ұғымды.
1122.	Соқыр тауыққа бәрі бидай	Білмегенге бәрі бірдей; білмегенге жылтырақтың бәрі алтын.
1123.	Соры арылмаған [ашылмаған] сорлы бейбақ	Бағы жанбаған, бақытсыз.
1124.	Соры бес елі	Тартар тауқымет азабы мол деген мағынада.
1125.	Соры сопақ астаудай	Соры қалың, өте бақытсыз.
1126.	Соры сорпадай қайнады / соры қайнап, сорпасы төгілді	Бақытсыздық тап болды, қасіретке ұшырады; қасіретке салды.
1127.	Сөз етінен өтіп, сүйегіне жетті	Сөз арына, ұятыма тиді; жанына қатты батты.
1128.	Сөзін бит шаққандай көрмеді	Айтқанын тіпті елеусіз қалдырды.
1129.	Сөзі сүйектен өтті	Жер-жебіріне жетті, тілі тиді.
1130.	Сөзі [тілі] мірдің оғындай	Тауып сөйлеу, тіке айту мағынасында.
1131.	Су аяғы құрдым	Өте алыс, қиыр шет.
1132.	Суға да батты, отқа да жанды	Көрмегені болған жоқ; барлық қиыншылықты басынан өткізді.
1133.	Судай ағылды	Мұндағы мағына: көп, молынан келді.
1134.	Судан тұнық, сүттен аппақ	Адал, ешбір күнәсі жоқ.
1135.	Су төккісіз жорға болды	Жұп-жұмсақ мінез көрсетіп, құрдай жорғалады, бәйек болды.
1136.	Су түбіне батырды [жіберді, кетірді]	Келмеске кетірді, құртты, жойды.
1137.	Суығына тоңып, ыстығына күйді	Барлық азабын басынан кешірді; бар бейнетін арқалап, бағып-күтті.
1138.	Суын сүт қылып қайнатты	Көне. Зорлық көрсетті, өктемдік қылды.

1139.	Суын сүт қып алды	Көне. Ақысын артығымен алды.
1140.	Суырдың айғырындай шаңқылдады	Ащы тұрпайы дауыс туралы айтылады.
1141.	Сүйегі балқыды	Жан жүйесі босады.
1142.	Сүйегін әзер сүйретті	Жүйкеледі, болдырды.
1143.	Сүйегің шыққыр!	Қарғыс. Өлігің шықсын, өл деген мағынада.
1144.	Сүйектен өтті / сүйекке тиді	Жанына қатты батты, жанды ауыртты.
1145.	Сүліктей [сүлікше] сорды	Құныға қанады, аяусыз жеді деген мағынада.
1146.	Сүліктей [сүлікше, тас кенедей, тас кенеше] жабысты	Қыр соңынан қалмай жабысып алды; өлермендікпен қадалды да қалды.
1147.	Сүттен ақ, судан таза / сүттей ақ, судан таза	Кіршіксіз таза; қылмыстан мүлдем пәк, кінәдан аулақ.
1148.	Сылдыр көмей, жез таңдай	Сөзге жүйрік жан туралы айтылады.
1149.	Сынаптай ағу	Өте тез, шапшаң қозғалу.
1150.	Сынық ине, сыдырым таспа бермейді	Өте сараң, өлермен пайдакүнем.
1151.	Сырдың суы тобығынан келмеу	Ешбір қиындықты елемеу, аса өжет болу.
1152.	Сіңбіруге қол тимеді / сіңбіруге мұршасы болмады	Жұмыс басты болды; әддісі болмады.
1153.	Сіңірі шыққан	Әбден арықтап біткен; кедей.
1154.	Табаны алты қарыс	Табанды, байсалды, жұмысқа төзімді кісі.
1155.	Табаны жерге тимеді	1. Өлпештелген, жаяу жүріп көрмеген, бұла болып өскен деген мағынада. 2. Зулады, ызғыды.
1156.	Табанын жалады	Көне. Жалынып-жалпайды, құлдық ұрды.
1157.	Табанын үш тартып жеді	Тарығып зарықты, жүдеп-жадады.
1158.	Тазы қуған қояндай	Қатты қорқып, абыржып, сасқалақтады.
1159.	Тақыр жерден шөп шығарған	Кекесін. Қу, айлакер адам туралы айтылады.
1160.	Талабын жер қылды	Көңілін басып тастады, бетін қайтарды.
1161.	Талабы тай жегендей	Шабыты шалқып, талабы тасқындай, жұтынып тұрған кісіге айтылады.
1162.	Талабы таудай	Үміті зор, қабілетті.
1163.	Талаптың тұлпарын мінді	Ақын бұл жерде талаптанып ізденуді бейнелеп отыр.
1164.	Тамағыңа тас тығылсын!	Қарғыс. Оны жегенше, қақалып қалсын, өңешінде тұрып қалсын деген мағынада.
1165.	Тамырына балта шапты	Біржолата көзін жойды.
1166.	Танауымен көк тіреді / танауын көкке көтерді	Өз-өзіне сыймай, ешкімді менсінбей дандайсыды, мақтанды.
1167.	Таңдайды жұлып барады	Тіл үйірер тәтті екен деген мағынада.
1168.	Таңдайынан бал тамды	Өнері асқан әнші және шешен адам туралы айтылады.
1169.	Тасбақаның аузынан шөп алған адам	Диалект. Өте айлалы, тапқыр, епті адам.
1170.	Тасқа басылып қалғандай	Өте анық, бадырайған, беп-белгілі.
1171.	Тастаған тақия жерге түспеу	Адам соншалық көп, өте тығыз жиналу.
1172.	Тау күйіп, тас жанса да	Қандай қиыншылық болса да.
1173.	Тауықтың миындай ми жоқ	Өте ақылсыз, пайымы аз.
1174.	Таяқ тастар [шаншар] жер жоқ	Бос орын жоқ.
1175.	Тебінгіден тер жауып, қабырғадан қар жауып	Қатты қиналу, зор күш жұмсау, ауыр еңбек не тартыстың шектік дәрежесін бейнелейтін тұрақты әсірелеу.
1176.	Тегеуріні төрт елі	Соғар тепкісі өте берік деген мағынада. (Қыран құсқа айтылады).
1177.	Телегей теңіз	Көп, мол деген мағынада.
1178.	Тепсе темір үзеді [сындырады]	Мықты, мығым, берік.

1179.	Терісіне сыймады	Қатты ашуланды, долданды, булыға, жарыла ашуланды.
1180.	Тері тарамысына ілінді	Мейлінше арықтап, жүдеді.
1181.	Тоғыз айып тартты	Айыптың ең үлкенін төледі.
1182.	Тоғыз қатынның толғағы қатар келді	Қат-қабат шаруаға килікті, жұмыс басты болды деген мағынада.
1183.	Тоғыз қырлы, тоқсан [бір] сырлы	Өте тапқыр, өнері мол, икем-орамы ерекше ақылды кісі туралы айтылады.
1184.	Тоғыз (тоқсан) жолдың торабы	Сан жолдың түйіскен, көп жолдың ұласып, тоғысқан жері.
1185.	Тоғыз тұрып, тоқсан толғанды / тоғыз толғанып, тоқсан ойланды	Тебірене ойланды, жан-жақты қарастырды.
1186.	Тоғызын тондыққа келтіріп ішті	Диалект. Шамадан тыс көп ішті.
1187.	Топан су тобығынан келмейтін	Еш қауіптен тайсалмайтын, аса өжет адам туралы.
1188.	Торғайдай тозды	Жан-жаққа бет-бетімен бытырап, қаңғып, тентіреп кетті.
1189.	Төбеге жай түскендей [соққандай, ұрғандай]	Кенеттен, ойламаған жерден ыңғайсыз жайға ұшырағанда айтылады.
1190.	Төбеммен жер қазсам да табамын	Қайтсем де табамын.
1191.	Төбесі көкке екі-ақ елі жетпеді / төбесі көкке жетті / төбесін көкке жеткізді	Қатты қуанды, шаттанды, қуанышын тасытты.
1192.	Төбесіне қамшы [әңгір таяқ] ойнатты	Басынып алды; қорлады; зорлық көрсетті.
1193.	Төбесінен суық су құйып жібергендей болу	Кенеттен қатты шошу, абыржу, есендіреу.
1194.	Төбе шашы тік тұрды	Шошытты, қорқытты, үрейлендірді; шошыды, тұла бойы түршікті, зәресі ұшты.
1195.	Төрт аяғынан тік тұрғызды	Қалпына, орнына келтірді; істі жандандырды.
1196.	Төрт аяқтан [аяқтап] ақсады	Бар ауыртпалық түсіп, қатты қиналды, тұралап қалды.
1197.	Төрт тағаны қимылдады	Зорға қозғалды; әлсіреді.
1198.	Тұмсықтыға шоқыттырмай, қанаттыға қақтырмады	Ешкімге тигізбеді, қызғыштай қорғады.
1199.	Түйені түгімен жұтты / түйені түгімен, биені бүгімен	Жұртты ойсырата жеген, параны көп алған ретте айтылады.
1200.	Түймедейді түйедей қылды	Кішкентай мінді, болар болмас айыпты үлкен етіп өсіріп көрсетті.
1201.	Түлкі жортпас түлей	Қалың, ну орман.
1202.	Түн ұйқысын төрт бөлді	Түнді ұйықтамай өткізді.
1203.	Түп тамырымен жойды / түп тамырына балта шапты	Біржола тып-типыл етіп құртты.
1204.	Түу деген түкірігі жерге түспеу	Беделі, ықпалы соншалық күшті, сөзі жерде қалмау.
1205.	Тышқан мұрнын қанатпады	Мал соймады.
1206.	Тігерге [тігер] тұяқ қалмады	1. Малдан жұрдай болды, дәнеңесі қалмады. 2. Түгін қалдырмады.
1207.	Тілдің майын ағызды [тамызды]	Сөзге шебер, шешен кісі туралы айтылады.
1208.	Тілді суырып әкету	Дәмі өте күшті, тіл үйірер не таңдай қақтырар болу.
1209.	Тілмен айтып жеткізе алмау	Сипатын сөзбен толық жеткізу мүмкін емес, аса ерекше.
1210.	Тілі аузына сыймады / тілі таңдайға жабысты	Қатты аңқап шөлдеді, сусады.
1211.	Тілімен құс ұстаған	Бұл жерде тәтті сөз, шығарып салма әңгіме мағынасында.

1212.	Тілі мірдің оғындай	1. Тілі шаян шаққандай ащы. 2. Тілі тіліп түсер, дегенін жеріне жеткізе дәл, тура айта алатын адам.
1213.	Тілінен бал тамған	Тілі майдай; тілінен май (бал) тамды, тілі тәтті.
1214.	Тілінің қотыры [шиқаны] бар	Біреуді кекетіп-мұқатып сөйлейтін, сөзін астарлап айтатын кісі туралы айтылады.
1215.	Тілінді тәңір кессін!	Қарғыс. Бұл көбіне бет-жүзге қарамай турасын өткір тілмен айтып салатын кісіге бір жағынан ренжи, бір жағынан риза бола отырып айтылатын сөз.
1216.	Тіліңе теріскен шықсын! / тіліңе тікенек кірсін!	Қарғыс. Тілі ащы кісіге айтылады.
1217.	Тілі таңдайына жабысып қалу	Қатты қорыққаннан не абыржығаннан сөйлей алмай қалу.
1218.	Тілі [тілімен] бидай қуырды	Апшыны қуырды; сөзбен түйреді.
1219.	Тірідей жеді [жеп қойды]	Қатты ұрысты, қатты ұрсып, ұялтты.
1220.	Тірідей жерге кірді	Қатты ұялды, өлердей ұялды.
1221.	Тірідей өлу	Өте қатты ұялу не күйіну, өзін өлідей сезіну.
1222.	Тістегеннің аузында, ұстағанның қолында / ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті	Кім болса сол алып кетті, кез келген жем етті, талады.
1223.	Тіс-тырнағымен жабысты	Жата жармасты, өлердей жабысты.
1224.	Тісті бақадай жабысты	Қыр соңынан қалмау мағынасында айтылады.
1225.	Тіс шұқыр қылтанақ жоқ	Шөп шықпаған тақыр.
1226.	Тісі тісіне тимеді	Қатты тоңды, қалтырап кетті.
1227.	Ұзын елдің үйіріне, қысқа елдің қиырына кетті	Көпке жария болды.
1228.	Ұлтарактай жер	Азғантай, болмашы жер.
1229.	Ұлың ұрымға [үрімге], қызың қырымға [қытайға] шұбырсын [кетсін, зытсын!]	Қарғыс. Үрім-бұтағың бытырап, тоз-тоз болсын деген мағынада.
1230.	Ұрттап ішіп, шайқап төкті	Бұл жерде ішіп-жем мен төгіп-шашып жүруді айтып отыр (берекесіз жұмсау).
1231.	Ұртын алып, мұртына жалғады	Жетпегенді еппен, қулықпен жалғастырғанда айтылады.
1232.	Ұстараның жүзінде отыр	Өте қиын, қысылтаяң жағдайда қалу туралы айтылады.
1233.	Ұшан дария [-теңіз]	Көз жеткісіз, ұшы-қиыры жоқ, орасан көп.
1234.	Ұшы-қиыры жоқ	Шеті, шамасы, аумағы көз болжамсыз.
1235.	Ұялғанда жер жарылмады, мен кірмедім	Шектен тыс ұялу, жерге кіріп кетердей қысылу.
1236.	Үзеңгі бауы алты қабат екен	Тәкаппар, өр көкірек, менменшіл кісі туралы айтылады.
1237.	Үйіңнен ит жаланып шықпайды	Барып тұрған сараң, ешкімге түк бермейтін адам туралы айтылады.
1238.	Үйіңнен үркіп шыққыр!	Қарғыс. Қуғын, түрткі-түртпек көргірі!
1239.	Үйірімен үш тоғыз	Олжа көбейсін деген мағынада.
1240.	Үрерге иті, сығарға биті жоқ	Ішерге асы, киерге киімі жоқ деген мағынада.
1241.	Үріп ауызға салғандай	Аса әдемі, сүп-сүйкімді.
1242.	Үстінен құс ұшырып, астынан ит жүгіртті	Неше түрлі зорлық-зомбылық жасау, бәле қуу мағынасында.
1243.	Үш қайнаса [қайнатса] сорпасы қосылмайды	Бірімен-бірі жуыспайды, байланыспайды, мүлде бөлек.
1244.	Үш ұйқаса ойда жоқ / үш ұйқаса түсіне енбеген [кірмеген]	Солай болады деп мүлде күтпеген, ойламаған.

1245.	Ферғауын болып кетсең де	Бұрынғы уақыттағы ауызекі тілде қандай күшті болсаң да деген ұғымда айтылады.
1246.	Шабына от салды	Тиісті, түртпектеді; егесе, намысына тиді.
1247.	Шайқап төгіп, үріп ішті	Дүниенің беті-жүзіне қарамай төгіп өтті; ішкені алдында, ішпегені артында болды.
1248.	Шақшадай басы шарадай болды / шарадай басы шақшадай болды	Миы ашыды; не істерін білмеді, дел-сал, миқата болды.
1249.	Шаңырағына ат ойнатты / шаңын аспанға шығарды	Астан-кестенің шығара ойрандады, әлек салды; қым-куыт, у да шу етті.
1250.	Шапқан аттай желіккен дау-жанжал	Бұл жерде ел ішін ала-құйындатқан, елірмеге дем болған ерегіс, егес айтылып тұр.
1251.	Шаш ал десе бас алады	Әпербақан, ұр да жық кісі мағынасында.
1252.	Шашасына шаң жұқпайды [шалдырмайды]	Жүйрік, шабысқа жүйрік; сөзге жүйрік, саңлақ.
1253.	Шаш етектен	Қыруар, көп, мол.
1254.	Шаш етектен олжаға батты / шаш етекпен пайда тапты	Молшылыққа батты, табысқа қарық болды.
1255.	Шаш жетпеді / шаштан көп	Ұшан-теңіз, өте мол мағынасында.
1256.	Шегірткенің айғырындай	Кіп-кішкене болып алып, қыдындап ақылсынатын адам туралы айтылады.
1257.	Шекесінен шертіп жүріп таңдайды	Ең жақсысын қалайды.
1258.	Шек-сілесі қатып күлді	Өте қатты, шегі түйіле күлді.
1259.	Шоқпарын басына ойнатты	Зорлық жасады, азаптады.
1260.	Шонданайына шойын қаптағандай сіресті	Белін жаза алмады, белі сіресіп қатып қалды.
1261.	Шөл қарсақ болды	Диалект. Шөлдеді, сусады.
1262.	Шыбынның ұшқаны білініп тұрады	Құлаққа ұрған танадай, тып-тыныш, ың-жыңсыз.
1263.	Шыбын өлімі ғұрлы көрмеді	Қаныпезер, адамды ит құрлы да көрмеу мағынасында.
1264.	Шық бермес шығайбай / шық татырмас	Өте сараң кісі туралы айтылады.
1265.	Шықпаған шыбын жан	Өлмегені құрысын, тірі болғаны құрысын деген мағынада.
1266.	Шілдеде мұз қатырған	Ызғары қатты, қаһарлы адам туралы айтылады.
1267.	Ырысы бес елі	Бақ-құты, несібесі мол.
1268.	Ырысы кере қарыс	Ырысы мол, дәулеті тасыған.
1269.	Ыстығына күйіп, суығына тоңды	Жақсы-жаман күйінде бірге болды; асты-үстіне түсіп бар қуаныш қайғысына бірге ортақтасты; қиын-қыстау шақ пен қуанышты күнді бірдей мойнына алды.
1270.	Ілгері басқанның иті оттайды	Бағы жүріп, дәулеті асқан кісінің барлық ісі сәтті болады, бар дүниесінің оралымы келіп тұрады.
1271.	Іннен шыққан суырдай	Ұсқыны кетіп, сүйретіліп тұрған кісіге айтылады.
1272.	Ініне су құйды	Құртты, жойды; қуды.
1273.	Істеген ісі далаға кетті	Бар қызметі зая болды, босқа бейнет етті.
1274.	Ішек-қарнын ақтарды	Көңілдегісін түк қалдырмай түгел айтты, бар шынын айтты.
1275.	Ішек-қарны удай жалады / ішек-қарны удай ашыды	Бір қымбат нәрсесі жоғалып, бүлініп, аяулы кісісі кетіп, қаза боп, не күйттеген шаруасы орнына келместей жағдайға кездесіп қалғанда адам басында болатын күйініш сәті.
1276.	Ішек-сілесі қатқанша күлді	Өте қатты, тежеусіз, қалтқысыз, көзінен жас ағып, іші-қарны сірескенше күлді.
1277.	Ішкен-жегенін мұрнынан шығарды	1. Асықтырды. 2. Жегенін сығып алды.

1278.	Ішкі өзегі бордай үгіліп, қанттай еріді	Егілді, уайым жеді, іші елжіреді.
1279.	Іш құрылмайтын, пышағы сурылмайтын	Бұл жерде аш-жалаңаш елді, жаңадан шүйгін оты жоқ жерді айтып тұр.
1280.	Іш мылтықпен атты	Жақтырмай, көзімен ішіп-жеп қарады.
1281.	Ішпей-жемей мас	Шаттықтан не ерекше әсерден елігу, масайрау.
1282.	Іші-бауыры өртенді	Қатты қапаланды, қайғыдан өртенді.
1283.	Іші жарыла жаздау	Қатты қызғану не ішкі күйзелістен жарылардай болу.
1284.	Іші ит жалағандай болды	Қарны ашып, өзегі талды.
1285.	Іші ит жыртқандай / ішін ит тырнағандай қиналды	Іші әлем-жәлем, удай ашыды.
1286.	Іші қазандай қайнады	Ыза кернеп, ашу қысты, кіжінді деген мағынада.
1287.	Ішінде ит [мысық] өліп жатыр	Еш сырын шашпады, оның пікірі ішінде, ойында не барын ешкім білмейді.
1288.	Ішіне ел қонды	Ас ішіп жүрек жалғады, тамақтанды; тамақ ішіп, жыланының басы қайтты.
1289.	Ішіне қыл айналмау	Қатты қызғану, іші тарылу.
1290.	Ішіне сыймады	Айтқысы келді де тұрды, сыр сақтай алмады.
1291.	Ішін иттей кемірді	Жегідей жеді, мазасын алды.
1292.	Ішін от қылды	Қайғыға салды, ішіне ғашық отын түсірді.
1293.	Ішін тырнады	Қатты өкіне, өзегі өртене ашынды.
1294.	Ішінді жылан жайлап отыр ма?	Тоймадың ба, көзің көпті ме, жалмауызсың ба?
1295.	Ішіңе арыстан ойнап бара ма?	Тыпыршып, тыныштық таппай жүрген бала туралы айтылады.

Қосымша Ә. Ағылшын тіліндегі гиперболаға негізделген фразеологизмдердің тізімі

№	Гиперболаға негізделген фразеологизмдер	Гиперболаға негізделген фразеологизмдердің ағылшынша түсіндірмесі	Гиперболаға негізделген фразеологизмдердің қазақша мағынасы
1	A bad/bitter/nasty taste in the mouth	A strong feeling of distress or disgust following an experience.	Бір жағдайдан кейін іште ауыр, жағымсыз әсер қалу.
2	A bit thick	More than you can tolerate; unfair or unreasonable.	Шыдауға қиын, тым әділетсіз.
3	A force of nature	A person or thing with great energy, power, or influence.	Өте қуатты, тоқтатуы қиын адам немесе құбылыс.
4	A losing battle	A struggle bound to end in failure.	Жеңілісі анық күрес.
5	A lump in the throat	Tightness in the throat caused by strong emotion.	Қатты толқудан тамаққа тас тығылғандай болу.
6	A man for all seasons	A man ready to cope with any contingency and always appropriate to every occasion.	Кез келген жағдайға лайық, жан-жақты адам.
7	A mare's nest	A wonderful discovery which proves or will prove to be illusory.	Шын мәнінде жоқ болып шығатын “керемет жаңалық”.
8	A mile a minute	Very quickly.	Өте тез.
9	A millstone round your neck	A very severe impediment or disadvantage.	Мойындағы ауыр жүк, үлкен кедергі.
10	A month of Sundays	A very long, seemingly endless period of time.	Өте ұзақ, бітпейтіндей уақыт.
11	A mote in someone's eye	A trivial fault in someone, contrasted with a greater fault in another.	Біреуді кішкентай кемшілігі.
12	A nail in someone's/something's coffin	An action or event regarded as likely to have a destructive or fatal effect.	Бір нәрсенің күйреуіне, аяқталуына себеп болатын жағдай.
13	A narrow escape	A situation in which you only just avoid danger or trouble.	Қауіптен әрең аман қалу.
14	A narrow squeak	A success achieved by a very small margin; a narrow escape.	Әрең құтылу немесе әрең жеңу.
15	A needle in a haystack	Something almost impossible to find because it is hidden among many similar things.	Табылуы өте қиын нәрсе.
16	A new lease of life	A chance to live or last longer; renewed energy or usefulness.	Қайта күш алу, жаңа өмір бастағандай болу.
17	A piece of old tackie	Easy task.	Өте оңай жұмыс.
18	A storm in a teacup	Excessive excitement over a small matter.	Түймедейді түйедей ету.
19	A sword of Damocles	An ever-present danger.	Төніп тұрған қауіп.
20	A tall order	Something difficult to accomplish.	Орындауы қиын міндет.
21	A tangled web	A complex, difficult, and confusing situation.	Шырмалған, күрделі жағдай.
22	A tempest in a teapot	A storm in a teacup.	Түймедейді түйедей ету.
23	A thorn in someone's side/flesh	A source of continual annoyance or trouble.	Үнемі мазалайтын мәселе.
24	A tiger in your tank	Energy, spirit, or animation.	Күш-қуат, сергектік.
25	A to z – from a to z	Completely; including everything	Басынан аяғына дейін, толықтай.

26	A whole team and the dog under the wagon	A person of superior ability; an outstandingly gifted or able person.	Ерекше қабілетті, аса дарынды адам.
27	Abc – as easy as abc	Very easy	Өте оңай.
28	Abdabs – give someone the screaming abdabs	Frighten or alarm someone greatly	Қатты қорқыту, үрейлендіру.
29	Abraham – in abraham’s bosom	In a state of perfect peace and happiness after death	Жәннаттағыдай толық тыныштық пен бақыт күйінде болу.
30	Achilles – achilles’ heel	A weak point in someone otherwise strong	Осал жері.
31	Adam – not know someone from adam	Not know someone at all	Адамды мүлде танымау.
32	Africa – for africa	In very large quantities	Өте көп мөлшерде.
33	Air – walk on air	Feel extremely happy	Ерекше бақытты болу.
34	Aisle – have people rolling in the aisles	Make people laugh uncontrollably	Адамдарды ішек-сілесі қатып күлдіру.
35	All – all and sundry	Everyone without exception	Бәрі, түгел адамдар.
36	All – all-singing, all-dancing	Having every possible feature	Барлық мүмкіндігі бар.
37	All over the lot	In a state of confusion or disorganization.	Әбден шашыраңқы, ретсіз.
38	Alpha – alpha and omega	The beginning and the end; the most important part	Басы мен соңы; ең маңызды нәрсе.
39	Ancient – as ancient as the hills	Extremely old	Өте көне.
40	Ape – go ape	Become wildly excited or angry	Қатты ашулану немесе есінен адасқандай болу.
41	Ark – out of the ark	Very old-fashioned	Өте ескі, көнерген.
42	Arm – as long as your arm	Very long	Өте ұзын.
43	Arm – cost an arm and a leg	Cost a great deal of money	Өте қымбат тұру.
44	Arm – give your right arm	Want something very much	Бір нәрсені қатты қалау.
45	Armed – armed to the teeth	Heavily armed	Өте қатты қаруланған.
46	Armpits – up to your armpits in something	Deeply involved in something	Біг нәрсеге әбден батып қету.
47	Arse – not know your arse from your elbow	Be extremely stupid or incompetent	Өте ақымақ немесе түк түсінбейтін адам болу.
48	As artful/clever as a wagonload/cartload of monkeys	Extremely clever or mischievous.	Өте айлакер немесе бұзық.
49	As if there were no tomorrow	With no regard for future consequences.	Ертең жоқ сияқты әрекет ету.
50	Ashes – turn to ashes in your mouth	Become bitterly disappointing	Қуаныштың кенеттен мәнсіз болып қалуы.
51	Ask – ask for the moon	Ask for something impossible	Мүмкін емес нәрсені сұрау.
52	Ass – not give a rat’s ass	Not care at all	Мүлде мән бермеу.
53	At full speed	As fast as possible.	Бар жылдамдықпен.
54	At full tilt	With maximum energy or force; at top speed.	Бар күшпен, бар жылдамдықпен.
55	Atmosphere – an atmosphere you could cut with a knife	An extremely tense atmosphere	Өте ауыр, кернеулі атмосфера.
56	Back – know something like the back of your hand	Know something extremely well	Бір нәрсені өте жақсы, толық білу.
57	Back – the back of beyond	A very remote or inaccessible place	Өте алыс, қол жетуі қиын жер.
58	Back – with your back to the wall	In a very difficult situation with no escape	Өте қиын, тығырыққа тірелген жағдайда болу.
59	Back to square one	Back to the beginning.	Қайта басына оралу.

60	Backwards – bend over backwards	Try extremely hard to help or please someone	Біреуге көмектесу үшін бар күшін салу.
61	Backwards – know something backwards	Know something perfectly	Біг нәрсені жатқа, мүлтіксіз білу.
62	Bag – a bag of bones	A very thin person or animal	Өте арық адам.
63	Bag – a bag/bundle of nerves	An extremely nervous person	Қатты қобалжып тұрған адам.
64	Bag – a whole bag of tricks	A complete range of methods or resources	Түрлі айла-тәсілдердің толық жиынтығы.
65	Bald – as bald as a coot	Completely bald	Тап-тақыр, мүлде таз.
66	Ball – a ball and chain	A burdensome restriction	Адамға ауыртпалық болатын нәрсе.
67	Ball – a ball of fire	A very energetic person	Өте белсенді, қуатты адам.
68	Ball – the whole ball of wax	Everything; the entire thing	Барлығы түгел, тұтас нәрсе.
69	Ballistic – go ballistic	Become extremely angry	Қатты ашулану.
70	Banana – go bananas	Become crazy or extremely excited	Есінен адасқандай болу, шектен тыс эмоцияға берілу.
71	Bang – bang goes –	Used to indicate sudden failure or loss	Бір нәрсенің кенеттен күйреуі немесе жоғалуы.
72	Bang – bang people’s heads together	Force people to stop arguing and cooperate	Адамдарды қатаң түрде татуластыру.
73	Bank – break the bank	Cost too much money; win all the money available	Өте қымбатқа түсу немесе барлық ақшаны ұтып алу.
74	Bar – bar none	Without exception	Ешбір ерекшеліксіз, түгел.
75	Bare your soul	Reveal your deepest feelings.	Жан сырын ашу.
76	Bargepole – would not touch someone/something with a bargepole	Refuse completely to become involved with someone or something	Мүлде араласқысы келмеу.
77	Bark at the moon	Clamour or make an outcry to no effect.	Босқа айқайлау, нәтижесіз наразылық білдіру.
78	Barrel – a barrel of laughs	A very amusing person or thing	Өте көңілді адам немесе жағдай.
79	Barrel – with both barrels	With full force	Бар күшпен, аямай.
80	Bat – have bats in your belfry	Be eccentric or crazy	Оғаш немесе ақылға сыймайтын адам болу.
81	Bat – like a bat out of hell	Very fast and wildly	Өте тез, екпінмен.
82	Bat – not bat an eyelid	Show no reaction at all	Мүлде reaction білдірмеу.
83	Bated – with bated breath	In anxious or excited anticipation	Қатты қобалжып, тағатсыздана күту.
84	Bath – take a bath	Suffer a serious financial loss	Үлкен қаржылық шығынға ұшырау.
85	Battle – battle of the giants	Struggle between very powerful opponents	Өте мықты қарсыластардың тартысы.
86	Battle – battle royal	A fierce conflict	Өте қатты қатығыс.
87	Bay – bay for blood	Demand punishment or revenge	Кек не қатаң жаза талап ету.
88	Be – the be-all and end-all	The most important part of something	Ең басты, бәрінен маңызды нәрсе.
89	Be all mouth and no trousers	Talk boastfully without acting.	Сөзі көп, ісі жоқ.
90	Be all things to all people	Please everyone; be interpreted differently by everyone.	Бәріне бірдей ұнауға тырысу.
91	Be at each other’s throats	Quarrel or fight persistently.	Бір-бірімен қатты қырқысып жүру.
92	Be in the money	Have or win a lot of money.	Көп ақшаға кенелу.
93	Be lost for words	Be so surprised, confused, or upset that you cannot think what to say.	Қатты таңғалып/абдырап, сөз таппай қалу.
94	Be miles away	Be lost in thought and unaware of surroundings.	Ойы басқа жақта болу.
95	Be tickets	Be the end.	Соңы болу, біту.

96	Be tickled pink/to death	Be extremely amused or pleased.	Қатты қуану, мәз болу.
97	Be toast	Be finished, defunct, or dead.	Біткен, құрдымға кеткен.
98	Beam – a beam in your eye	A major fault of your own	Адамның өзінің үлкен кемшілігі.
99	Beam – on your beam ends	In a desperate situation	Өте қиын жағдайда қалу.
100	Bean – not have a bean	Have no money at all	Мүлде ақшасы болмау.
101	Bean – not worth a hill of beans	Have almost no value or importance.	Түкке тұрмау, мүлде құнсыз болу.
102	Bear – like a bear with a sore head	Very irritable	Қатты ашулы, ашушаң.
103	Bear – loaded for bear	Fully prepared for trouble or confrontation	Қақтығысқа толық дайын болу.
104	Beard – beard the lion in his den	Confront a powerful person on their own territory	Ықпалды адамға өз орнында қарсы шығу.
105	Beat – beat a path to someone’s door	Many people seek someone out	Көп адамның біреуге ағылып баруы.
106	Beat – beat the bushes	Search very thoroughly	Өте мұқият іздеу.
107	Beat – beat the pants off someone	Defeat someone completely	Біреуді оңай әрі қатты жеңу.
108	Beat – to beat the band	Very hard or intensely	Өте қатты, шектен тыс.
109	Beat/whale the tar out of someone	Beat or thrash severely.	Біреуді қатты сабау.
110	Beaver – work like a beaver	Work very hard	Өте еңбекқор болу.
111	Beck – at someone’s beck and call	Always ready to obey or serve someone	Әрдайым қызмет етуге дайын болу.
112	Bed – a bed of nails	An unpleasant or difficult situation	Өте ауыр, жайсыз жағдай.
113	Bed – a bed of roses	An easy and pleasant situation	Өте жайлы, жеңіл өмір.
114	Bee – have a bee in your bonnet	Be obsessed with an idea	Біг ойға қатты байланып қалу.
115	Bee – the bee’s knees	An outstandingly good person or thing	Керемет, өте тамаша нәрсе.
116	Beetroot – go/turn beetroot (red)	to become very red in the face, especially from embarrassment	ұялғаннан беті қып-қызыл болып кету
117	Beggar – beggar belief	Be impossible to believe	Сену мүмкін емес нәрсе.
118	Bejesus – beat the bejesus out of someone	Beat someone very severely	Біреуді өте қатты ұру.
119	Bejesus – scare the bejesus out of someone	Frighten someone very badly	Қатты қорқыту.
120	Bell – as clear as a bell	Very clear	Өте анық, айқын.
121	Bell – with bells on	With enthusiasm	Үлкен ықыласпен.
122	Belle – belle of the ball	The most admired woman at a dance or event	Көпшілік назарындағы ең сұлу қыз.
123	Bend – round the bend	Crazy or mentally unstable	Ақылынан адасқандай болу.
124	Benjamin – a benjamin’s portion	The largest share	Ең үлкен үлес.
125	Beside – beside yourself	Overwhelmed by emotion	Эмоцияға қатты берілу.
126	Bet – bet the farm	Risk everything on something	Бар дүниесін тәуекелге тігу.
127	Bet – you can bet your life/bottom dollar	You can be absolutely certain	Толық сенімді болуға болады.
128	Beyond – it’s beyond me	I cannot understand it	Түсіну мүмкін емес.
129	Bicky – big bickies	A lot of money	Өте көп ақша.
130	Big – as big as a house	Extremely large.	Үйдей үлкен, өте ірі.
131	Big – make it big	Become very successful	Өте табысты болу.
132	Big – the big lie	A major falsehood	Үлкен өтірік.
133	Big – too big for your boots	Excessively self-important	Тым тәкаппар, өзіне шамадан тыс сенімді.
134	Billy-o – like billy-o	Very hard, fast, or intensely	Өте қатты, өте тез.

135	Bird – for the birds	Worthless or stupid	Түкке тұрмайтын нәрсе.
136	Bird – have a bird	Become extremely upset or excited	Қатты абыржу немесе толқу.
137	Biscuit – have had the biscuit	Be extremely annoying or ridiculous	Шектен шыққан, адамды әбден жалықтырған жағдай.
138	Bit – to bits	Extremely	Өте қатты.
139	Bite – bite off more than you can chew	Attempt more than you can manage	Шамасы жетпейтін іске кірісу.
140	Bite – bite someone’s head off	Reply angrily	Өте дөрекі, ашулы жауап беру.
141	Bite – bite the big one	Die	Өлу.
142	Bite – bite the dust	Fail or die	Құлау, жеңілу немесе өлу.
143	Bitten – bite your tongue off	Regret saying something	Айтқан сөзіне қатты өкіну.
144	Black – as black as coal	Extremely black or dark.	Көмірдей қап-қара.
145	Black – beat someone black and blue	Beat someone severely	Біреуді қатты сабау.
146	Black – not as black as you are painted	Not as bad as people say	Адамдар айтқандай жаман емес.
147	Blank – a blank cheque	Complete freedom to act	Шексіз еркіндік немесе мүмкіндік.
148	Blarney – kiss the blarney stone	Gain the gift of persuasive speech	Өте шешен болу.
149	Blaze – like blazes	Very fast or intensely	Өте қатты, өте тез.
150	Bleed – bleed someone dry	Take all someone’s money or resources	Бар ақшасын не күшін тауысып алу.
151	Bleeds – my heart bleeds for you	I feel great sympathy for you	Саған қатты жаным ашиды.
152	Blind – a blind bit of good	No good at all	Титтей де пайдасы жоқ.
153	Blind – as blind as a bat	Unable to see well	Көзі өте нашар көру.
154	Blind – blind someone with science	Confuse someone with technical information	Күрделі ақпаратпен адамды шатастыру.
155	Blind – the blind leading the blind	People without knowledge guiding others equally ignorant	Білмейтін адамның тағы бір білмейтін адамға жол көрсетуі.
156	Blink – in the blink of an eye	Extremely quickly	Көзді ашып-жұмғанша.
157	Block – been around the block	Experienced and knowledgeable	Өмір көрген, тәжірибелі.
158	Block – put your neck on the block	Risk severe consequences	Үлкен тәуекелге бару.
159	Blood – blood and guts	Violence and brutality	Қан төгіс, қатыгездік.
160	Blood – blood and thunder	Violence and excitement	Өте қатты, дүрліктіретін әрекет.
161	Blood – blood on the carpet	Serious conflict	Үлкен жанжал.
162	Blood – blood, sweat, and tears	Extremely hard work and suffering	Өте ауыр еңбек пен азап.
163	Blood – burst a blood vessel	Become extremely angry or agitated.	Қатты ашулану, қан тамыры жарылардай күйге түсу.
164	Blood – like getting blood out of a stone	Almost impossible	Мүмкін емес нәрсе.
165	Blood – make your blood boil	Make someone very angry	Қатты ашуландыру.
166	Blood – make your blood curdle	Horrify someone	Жаныңды түршіктіру.
167	Blood – make your blood run cold	Frighten someone badly	Қатты қорқыту.
168	Blood – pop a blood vessel	Become extremely angry or excited.	Қатты ашулану не ширығу.
169	Blood – sweat blood	Work or worry extremely hard	Жанын салып еңбек ету.
170	Blow – blow a fuse	Suddenly lose your temper	Аяқ астынан ашулану.

171	Blow – blow someone away	Impress or overwhelm someone greatly	Қатты таңғалдыру.
172	Blow – blow someone’s mind	Amaze someone	Қатты таңғалдыру.
173	Blow – blow something sky-high	Destroy completely	Түгел жойып жіберу.
174	Blow – blow the doors off	Greatly surpass expectations	Бәрінен асып түсу.
175	Blow – blow your top	Become extremely angry	Қатты ашулану.
176	Blown – be blown away	Be greatly impressed	Қатты әсерлену.
177	Blown – be blown out of the water	Be completely defeated or disproved	Толық жеңілу.
178	Blue – once in a blue moon	Very rarely	Өте сирек.
179	Blue – talk a blue streak	Talk very rapidly and continuously	Тоқтамай тез сөйлеу.
180	Blue – until you are blue in the face	Until you are exhausted from trying	Титықтап кеткенше әрекет ету.
181	Body – body and soul	Completely and wholeheartedly	Жан-тәнімен.
182	Bold – as bold as brass	Very bold or shameless	Өте батыл не арсыз.
183	Bolt – a bolt from the blue	A sudden surprise	Күтпеген оқиға.
184	Bomb – cost a bomb	to cost a lot of money; to be very expensive	өте қымбат тұру
185	Bomb – go like a bomb	Be very successful	Өте сәтті өту.
186	Bone – cut something to the bone	Reduce something severely	Қатты қысқарту.
187	Bone – not a – bone in your body	Not even the slightest amount of a quality	Мүлде жоқ қасиет.
188	Bone – to the bone	Deeply or completely	Жан дүниесіне дейін.
189	Bone – work your fingers to the bone	Work extremely hard	Дамылсыз еңбек ету.
190	Boo – wouldn’t say boo to a goose	Be very timid	Өте ұялшақ болу.
191	Book – throw the book at someone	Punish someone as severely as possible	Барынша қатаң жазалау.
192	Boot – boots and all	With full enthusiasm or force	Бар күшпен.
193	Boot – seven-league boots	Magical boots enabling huge strides	Алып қадам жасау мүмкіндігі.
194	Boot – your heart sinks into your boots	Suddenly feel disappointed	Қатты көңілі түсу.
195	Bored – bored to death	Extremely or completely bored.	Өте қатты зерігу.
196	Bored/scared stiff	Extremely bored or frightened.	Қатты жалығу/қорқу.
197	Born – i wasn’t born yesterday	I am not naive or easily deceived	Мен аңғал емеспін.
198	Born – there’s one born every minute	There are many foolish or gullible people	Аңғал адамдар өте көп.
199	Born with a silver spoon in your mouth	Born into wealth.	Бай отбасында туу.
200	Borrowed – living on borrowed time	Surviving longer than expected	Тағдыр сыйлаған қосымша уақытпен өмір сүру.
201	Bottom – the bottom falls out	A situation suddenly collapses	Жағдай кенеттен күйреу.
202	Bounce – bounce off the walls	Be extremely excited or restless	Шектен тыс мазасыздану немесе қуану.
203	Brass – brass monkey weather	Extremely cold weather	Өте қатты аяз.
204	Brass – not a brass farthing	No money at all	Көк тиыны болмау.
205	Bread – have your bread buttered on both sides	Enjoy excessive advantages	Ерекше жайлы өмір сүру.
206	Bread – take the bread out of someone’s mouth	Deprive someone of their livelihood.	Біреудің нәпақасын тартып алу.

207	Bread – the best thing since sliced bread	Something extremely good or innovative	Керемет жаңалық немесе өте жақсы нәрсе.
208	Bread – want your bread buttered on both sides	Want too many advantages	Бәрін бірдей қалау.
209	Break – break a butterfly on a wheel	Use excessive force against something small.	Өлсіз нәрсеге шамадан тыс күш қолдану.
210	Break – break the back of something	Accomplish the hardest part.	Ең қиын бөлігін орындау.
211	Break the mould	Put an end to a rigid pattern by doing things differently.	Қалыпты бұзу, бұрынғы үлгіні тоқтату.
212	Break your neck to do something	Exert yourself to the utmost to achieve something.	Бір нәрсеге жету үшін бар күшін салу.
213	Breakfast – have someone for breakfast	Defeat or deal with someone easily.	Біреуді оңай жеңу.
214	Breakneck – at breakneck speed	At an extremely high and dangerous speed.	Өте жоғары, қауіпті жылдамдықпен.
215	Breast – beat your breast	Express guilt or sorrow dramatically.	Қатты өкініп, қайғыру.
216	Breath – don't hold your breath	Do not expect something soon.	Тез болады деп күтпе.
217	Breath – take someone's breath away	Amaze someone greatly.	Қатты таңғалдыру.
218	Breath – the breath of life	Something essential to existence.	Өмір үшін аса маңызды нәрсе.
219	Breathe – breathe down someone's neck	Watch or follow someone too closely.	Біреуді қатаң бақылау.
220	Brick – a brick short of a load	Slightly stupid.	Ақылы толық емес адам.
221	Brick – come down like a ton of bricks	React very heavily or severely.	Өте қатты әсер ету.
222	Brick – hit a brick wall	Encounter an insurmountable obstacle.	Еңсерілмейтін кедергіге тап болу.
223	Bring – bring the house down	Receive overwhelming applause or laughter.	Көрерменді қатты күлдіру немесе таңғалдыру.
224	Broke – flat broke	Have no money at all.	Көк тиыны жоқ, мүлде ақшасыз.
225	Broke – go for broke	Risk everything.	Барын тәуекелге тігу.
226	Brother – Big Brother	An all-powerful controlling authority.	Бәрін бақылаушы күш.
227	Brown – as brown as a berry	Very brown or tanned.	Қатты қарайып кеткен.
228	Buckley – Buckley's chance	No chance at all.	Ешқандай мүмкіндік жоқ.
229	Bugger – bugger all	Absolutely nothing.	Түк те жоқ.
230	Bull – like a bull at a gate	Behave recklessly and aggressively.	Ойланбай, дөрекі әрекет ету.
231	Bull – like a bull in a china shop	Behave clumsily in a delicate situation.	Ұқыпсыз әрекет ету.
232	Bundle – a bundle of fun	A very amusing person.	Өте көңілді адам.
233	Burn – burn the candle at both ends	Overwork yourself.	Өзінді қатты шаршату.
234	Burn – burn your bridges	Destroy the possibility of returning.	Артқа қайтар жолды жабу.
235	Burn – go for the burn	Push yourself to physical limits.	Шегіне дейін күш салу.
236	Burnt – burnt to a crisp	Burnt completely.	Әбден күйіп кету.
237	Bursting – bursting at the seams	Extremely full.	Лық толы.
238	Bush telegraph	Rapid informal spreading of information or rumour.	Хабардың тез таралуы.
239	Business – like nobody's business	Extremely or very intensely.	Өте қатты, шектен тыс.

240	Busy – as busy as a bee	Very busy and industrious.	Өте еңбеккор, тынымсыз.
241	Butcher – the butcher, the baker, the candlestick-maker	People of all kinds.	Өртүрлі адамдар.
242	Butter – butter wouldn't melt in your mouth	Appear very innocent.	Өте момын болып көріну.
243	Butterfingers – have butterfingers	Be clumsy.	Қолынан зат түсіріп алғыш болу.
244	Butterfly – butterflies in your stomach	a feeling of being very nervous or frightened	қатты қобалжу, қорку; іші алай-дүлей болу
245	Butterfly – the butterfly effect	A small action causing large consequences.	Кішкентай әрекет үлкен өзгеріске әкелуі.
246	By main force	Through sheer strength.	Бар күшпен, таза күш арқылы.
247	Caboodle – the whole caboodle	The whole lot.	Түгелі, барлығы.
248	Cadenza – have a cadenza	Be extremely agitated.	Қатты абыржу, мазасыздану.
249	Cain – raise Cain	Create trouble or commotion.	Үлкен шу шығару, бүлік салу.
250	Cake – a piece of cake	Something easily achieved.	Өте оңай орындалатын іс.
251	Cake – sell/go like hot cakes	Sell quickly and in large quantities.	Өте тез әрі көп сатылу.
252	Call a spade a spade	Speak plainly.	Тура айту.
253	Can – open up a can of worms	Bring to light a complicated and awkward matter.	Қиын, ыңғайсыз мәселені қозғау.
254	Can't stand the sight of	Strongly dislike.	Көргісі келмеу.
255	Candle – cannot hold a candle to	Be nowhere near as good as someone or something.	Біреуге мүлде тең келмеу.
256	Cat – like a cat on a hot tin roof	Very agitated, restless, or anxious.	Қатты мазасыз, дегбірсіз болу.
257	Cat – like something the cat brought in	Very dirty, bedraggled, or exhausted.	Өте шаршаған, үсті-басы кір, ұсқынсыз көріну.
258	Cat – not a cat in hell's chance	No chance at all.	Ешқандай мүмкіндік жоқ.
259	Cat's whiskers – the cat's whiskers	An excellent person or thing.	Өте керемет адам немесе зат.
260	Catch – catch a Tartar	Meet someone unexpectedly more than your match.	Өзіңнен әлдеқайда мықты адамға тап болу.
261	Catch-22 – a catch-22 situation	A dilemma from which there is no escape.	Шығатын жолы жоқ қиын жағдай.
262	Caution – throw caution to the wind/winds	Act in a completely reckless manner.	Сақтықты мүлде ұмытып, тәуекел ету.
263	Ceiling – hit the ceiling	Become extremely angry.	Қатты ашулану, төбесі көкке жетердей емес, керісінше ашудан жарылу.
264	Chalk – as different as chalk and cheese	Fundamentally different.	Бір-біріне мүлде ұқсамайтын.
265	Chalk – by a long chalk / not by a long chalk	By far / not at all.	Әлдеқайда; мүлде емес.
266	Champ – champ/chafe at the bit	Be restlessly impatient.	Тағатсыздану, шыдамсыздану.
267	Chance – a chance in a million	An extremely small chance.	Миллионнан бір ғана мүмкіндік.
268	Chance – not a chance in hell / not a cat in hell's chance / not a Chinaman's chance	No chance, or not even a slight chance.	Ешқандай мүмкіндік жоқ.
269	Charm – work like a charm	Be completely successful or effective.	Өте сәтті іске асу.
270	Chase your own tail	Keep doing something futile.	Босқа әуре болу.
271	Cheap – cheap as chips	Very cheap.	Өте арзан.
272	Cheap – dirt cheap	Extremely inexpensive.	Өте арзан болу.

273	Cheek – cheek by jowl	Very close together; side by side.	Өте жақын, тығыз орналасу.
274	Cheshire – grin like a Cheshire cat	Have a broad fixed smile.	Аузын кең ашып күлу.
275	Chew – chew the scenery	Overact.	Сахнада тым әсірелеп ойнау.
276	Chick – neither chick nor child	No children at all.	Бірде-бір баласы жоқ.
277	Chicken – run/rush about like a headless chicken	Act in panic and without thinking clearly.	Абдырап, не істерін білмей жүгіру.
278	Child – child’s play	A task very easily accomplished.	Өте оңай іс.
279	Clappers – like the clappers	Very fast or very hard.	Өте тез немесе өте қатты.
280	Clean – clean as a whistle	Extremely clean or clear.	Тап-таза, өте анық.
281	Clean – clean someone’s clock	Beat, defeat, or surpass someone decisively.	Біреуді қатты жеңу немесе сабау.
282	Clean – make a clean sweep	Remove all unwanted things or win all related competitions.	Бәрін түгел тазарту немесе түгел жеңіп шығу.
283	Cleaner – take someone to the cleaners	Take all someone’s money or inflict a crushing defeat.	Біреудің бар ақшасын алу немесе тас-талқан етіп жеңу.
284	Clear – (as) clear as day	very easy to understand; completely obvious	ап-айқын, анық, күмәнсіз
285	Close – close shave/call	A narrow escape from danger.	Қауіптен әрең құтылу.
286	Close – too close for comfort	Dangerously or uncomfortably near.	Қауіпті деңгейде жақын.
287	Cloud – on cloud nine	Extremely happy.	Ерекше бақытты болу.
288	Cloud – with your head in the clouds	Out of touch with reality; daydreaming.	Қиялға беріліп, шындықтан алыстау.
289	Clutch at straws	Try any desperate means.	Соңғы үмітке жармасу.
290	Cock – a cock-and-bull story	A ridiculous and implausible story.	Сенуге келмейтін, қисынсыз әңгіме.
291	Cocked hat – knock something into a cocked hat	End something decisively; be much better than something.	Бір нәрсені толық жоққа шығару немесе әлдеқайда асып түсу.
292	Cold – as cold as charity	Very cold.	Өте суық.
293	Cold – as cold as ice	Extremely cold; sometimes emotionally cold.	Мұздай суық; кейде өте суық мінезді.
294	Cold – out cold	Completely unconscious.	Есінен толық айырылу.
295	Come – as – as they come	A supreme example of a quality.	Белгілі бір қасиеттің ең жоғары үлгісі.
296	Come – come it strong	Go to excessive lengths; exaggerate.	Шектен шығу, әсірелеу.
297	Content – to your heart’s content	To the full extent of your desires.	Көңілі толық толғанша, қалағанынша.
298	Cook – cook someone’s goose	Spoil someone’s plans or cause their downfall.	Біреудің жоспарын құрту.
299	Cover – cover the waterfront	Cover every aspect of something.	Барлық қырын қамту.
300	Cover a multitude of sins	Conceal or gloss over many problems or defects.	Көп кемшілікті жасыру.
301	Cow – have a cow	Become angry, excited, or agitated.	Қатты ашулану немесе абыржу.
302	Cow – till the cows come home	For an indefinitely long time.	Өте ұзақ уақыт.
303	Crack – crack of doom	Thunder announcing the Day of Judgement.	Қиямет күнін білдіретін найзағай үні.
304	Crackers – go crackers	Become insane, or extremely annoyed/angry.	Есінен адасқандай болу немесе қатты ашулану.
305	Cradle – from cradle to grave	Throughout a person’s whole life.	Бесіктен көрге дейін, бүкіл өмір бойы.

306	Cropper – come a cropper	Fall heavily; suffer defeat or disaster.	Қатты құлау немесе үлкен сәтсіздікке ұшырау.
307	Cross – cross as two sticks	Very annoyed or grumpy.	Қатты ашулы, қабағы қатулы.
308	Cross – cross my heart	Emphasize truthfulness and sincerity.	Шын айтып тұрғанын ант етіп көрсету.
309	Cross – have your cross to bear	Suffer the troubles life brings.	Өмірдің ауыртпалығын көтеру.
310	Crossfire – be caught in the crossfire	Suffer harm because of conflict between others.	Екі жақтың қақтығысының ортасында қалып зардап шегу.
311	Crowning – crowning glory	The best and most notable aspect.	Ең көрнекті, ең үздік бөлігі.
312	Cruising – cruising for a bruising	Heading or looking for trouble.	Өзіне қиындық шақырып жүру.
313	Cry – cry for the moon	Ask for something impossible.	Мүмкін емес нәрсені қалау.
314	Cry – great/much cry and little wool	A lot of fuss with little effect.	Айқайы көп, нәтижесі аз.
315	Cry – in full cry	Expressing an opinion loudly and forcefully.	Қатты дауыстап, күшпен айту.
316	Cry/ask for the moon	Ask for what is unattainable or impossible.	Мүмкін емес нәрсені қалау.
317	Crystal – crystal clear	Completely transparent or easily understood.	Өте анық, түсінікті.
318	Cudgel – cudgel your brains	Think hard about a problem.	Қатты ойланып, бас қатыру.
319	Culture – culture vulture	Someone very interested in the arts, especially obsessively.	Өнерге тым құмар адам.
320	Curl – make someone’s hair curl	Shock or horrify someone.	Қатты шошыту, түршіктіру.
321	Cut – cut someone dead	Completely ignore someone.	Біреуді мүлде елемей.
322	Cut – cut someone down to size	Deflate someone’s exaggerated sense of self-worth.	Өзін тым жоғары санайтын адамды орнына қою.
323	Cut – cut someone off/down in their prime	End someone’s life or career abruptly at their peak.	Адамның өмірін не мансабын ең шарықтау кезінде үзу.
324	Cut – cut the Gordian knot	Solve a problem directly and forcefully.	Күрделі мәселені батыл әрі тікелей шешу.
325	Cut your own throat	Bring about your own downfall by your actions.	Өз қолыңмен өзіңді құрту.
326	Cylinder – firing on all cylinders	Working at full power or efficiency.	Толық күшпен жұмыс істеу.
327	Dagger – at daggers drawn	In a state of bitter hostility.	Бір-бірімен қатты жауласқан жағдайда болу.
328	Dagger – look daggers at	Glare angrily or venomously at someone.	Біреуге ашулы, өткір көзқараспен қарау.
329	Daisy – fresh as a daisy	Very fresh, bright, and cheerful.	Сергек, көңілді, тың күйде болу.
330	Daisy – pushing up the daisies	Dead and buried.	Қайтыс болып, жерленген болу.
331	Damn – not be worth a damn	Have no value at all.	Ешқандай құны болмау.
332	Damned – damned if you do and damned if you don’t	Whatever you do, you will be criticized.	Не істесең де сынға қалатын жағдай.
333	Damnedest – do/try your damnedest	Do or try your utmost.	Бар күшін салу.
334	Damp – a damp squib	An unsuccessful attempt to impress; an anticlimax.	Күткен әсерді бермеген, сәтсіз аяқталған нәрсе.
335	Dance – dance attendance on	Do your utmost to please someone.	Біреудің көңілін табу үшін барынша қызмет ету.
336	Dance – dance to someone’s tune	Comply completely with someone’s demands.	Біреудің айтқанымен толық жүру.
337	Dance – lead someone a merry dance	Cause someone a great deal of trouble or worry.	Біреуді әуре-сарсаңға салу.

338	Dander – get your dander up	Become angry; lose your temper.	Ашулану, шамдану.
339	Darken – never darken someone’s door	Keep away from someone’s home permanently.	Біреудің үйіне енді ешқашан бармау.
340	Davy Jones – go to Davy Jones’s locker	Be drowned at sea.	Теңізде батып өлу.
341	Day – all my born days	In all of one’s life, often in expressions of surprise.	Өмір бойы, туғаннан бері.
342	Day – day in, day out	Continuously or repeatedly over a long period.	Күн сайын, тоқтаусыз қайталану.
343	Day – day of reckoning	A time when past mistakes must be punished or paid for.	Бұрынғы қателіктер үшін жауап беретін уақыт.
344	Day – from day one	From the very beginning.	Ең басынан бастап.
345	Day – not someone’s day	A day when several things go wrong.	Жолы болмайтын күн.
346	Day – one of those days	A day when several things go wrong.	Бәрі кері кететін күн.
347	Daylight – beat the living daylights out of someone	Give someone a very severe beating.	Біреуді өте қатты сабау.
348	Daylight – frighten/scare the living daylights out of someone	Give someone a very severe fright.	Біреуді қатты қорқыту.
349	Dead – a dead cat bounce	A misleading sign of recovery in something really failing.	Шын мәнінде құлдырап жатқан нәрсенің уақытша жақсарғандай көрінуі.
350	Dead – dead and buried	Finally and irrevocably in the past.	Біржола өткен, қайтып келмейтін нәрсе.
351	Dead – dead as a dodo	No longer alive, effective, valid, or interesting.	Мүлде жойылған, ескірген немесе жарамсыз.
352	Dead – dead as a doornail	Completely dead.	Мүлде өлі.
353	Dead – dead from the neck up	Stupid.	Өте ақымақ, басы істемейтін адам.
354	Dead – dead in the water	Unable to function effectively.	Жұмыс істей алмайтын, тоқтап қалған күйде болу.
355	Dead – dead meat	In serious trouble.	Қатты қиын жағдайға түсу.
356	Dead – dead on your feet	Extremely tired.	Қатты шаршау, аяқта әрең тұру.
357	Dead – dead to the world	Fast asleep or unconscious.	Қатты ұйықтап қалу немесе ессіз жату.
358	Dead – over my dead body	Used to show complete opposition.	Үзілді-кесілді қарсы болу.
359	Dead – the dead of night	The quietest, darkest part of the night.	Түннің ең тыныш, ең қараңғы кезі.
360	Dead – the dead of winter	The coldest part of winter.	Қыстың ең суық кезеңі.
361	Dead – wouldn’t be seen/caught dead in/with/at –	Strongly dislike or refuse a thing or situation.	Бір нәрсені мүлде қаламау, үзілді-кесілді бас тарту.
362	Dead as mutton	Completely dead.	Мүлде өлі.
363	Deaf – deaf as an adder/post	Completely or extremely deaf.	Мүлде естімейтіндей керең.
364	Death – at death’s door	So ill that you may die.	Өлім аузында болу.
365	Death – be frightened to death	Be made very alarmed and fearful.	Қатты қорқу.
366	Death – be the death of someone	Cause someone’s death; often used humorously/exaggeratedly.	Біреуді өлтіретіндей әсер ету; көбіне әзіл-әсірелеу түрінде.
367	Death – catch your death of cold	Catch a severe cold or chill.	Қатты суық тию.
368	Death – do something to death	Repeat something until it becomes tediously familiar.	Бір нәрсені әбден қайталап, мезі ету.
369	Death – like death warmed up	Extremely tired or ill.	Өте шаршаған немесе қатты ауырғандай көріну.

370	Death – love someone to death	Love someone extremely much.	Біреуді шексіз, өте қатты жақсы көру.
371	Deck – not playing with a full deck	Mentally deficient.	Ақылы толық емес, есі дұрыс емес адам.
372	Deep – dig deep	Make a great effort or give generously.	Барынша күш салу немесе жомарттық таныту.
373	Deep – go off the deep end	Suddenly give way to anger or emotion.	Аяқ астынан ашуға не эмоцияға берілу.
374	Deep – in deep water	In trouble or difficulty.	Қиын жағдайға тап болу.
375	Deep – jump/be thrown in at the deep end	Face a difficult task with little experience.	Тәжірибесіз күйде қиын іске кірісу.
376	Degree – to the nth degree	as much or as far as possible; to the highest degree	ең жоғары, шектік дәрежеге дейін
377	Delusion – delusions of grandeur	A false impression of your own importance.	Өзін шектен тыс маңызды санау.
378	Depth – out of your depth	Unable to cope because of lack of ability or knowledge.	Шамасы жетпейтін жағдайда қалу.
379	Deuce – a/the deuce of a –	Something very bad or difficult of its kind.	Өте жаман немесе қиын нәрсе.
380	Deuce – like the deuce	Very fast.	Өте тез.
381	Deuce – the deuce to pay	Serious trouble to be expected.	Үлкен қиындық күтілуі.
382	Devil – a/the devil of a –	Something very large or bad of its kind.	Өте үлкен немесе өте жаман нәрсе.
383	Devil – between the devil and the deep blue sea	Trapped between two equally dangerous alternatives.	Екі қауіпті таңдаудың ортасында қалу.
384	Devil – like the devil / like a demon	With great speed or energy.	Өте тез немесе зор күшпен.
385	Devil – play the devil with	Damage or affect greatly.	Қатты бүлдіру, үлкен әсер ету.
386	Devil – raise the devil	Make a noisy disturbance.	Үлкен шу шығару.
387	Devil – the devil to pay	Serious trouble to be expected.	Үлкен бәле, ауыр салдар күтілуі.
388	Devil – the devil’s own –	A very difficult or great thing.	Өте қиын немесе аса үлкен нәрсе.
389	Dice – dice with death	Take serious risks.	Өмірге қауіпті тәуекелге бару.
390	Dice – no dice	No chance of success; refusal.	Еш мүмкіндік жоқ; болмайды.
391	Dicky bird – not a dicky bird	Not a word; nothing at all.	Бір ауыз сөз де жоқ, мүлде ештеңе жоқ.
392	Dictionary – have swallowed a dictionary	Use long and obscure words.	Тым күрделі, түсініксіз сөздер қолдану.
393	Die – die hard	Disappear or change very slowly.	Оңай жоғалмау, өте баяу өзгеру.
394	Die – die in the last ditch	Die desperately defending something.	Соңына дейін шайқасып өлу.
395	Die – die like flies	Die in large numbers.	Көптеп қырылу.
396	Die – die on your feet	Come to a sudden or premature end.	Аяқ астынан немесе ерте тоқтау.
397	Die – never say die	Do not give up hope.	Ешқашан үміт үзбеу.
398	Die – straight as a die	Absolutely straight; entirely honest.	Өте түзу; толық адал.
399	Die – to die for	Extremely good or desirable.	Өте керемет, қатты қалаулы.
400	Dig – dig your own grave	Do something foolish which causes your downfall.	Өзіне өзі зиян келтіріп, құлауына себеп болу.
401	Dig – dig yourself into a hole	Get yourself into an awkward or restrictive situation.	Өзін қиын жағдайға түсіру.
402	Dime – a dime a dozen	Very common and of little value.	Өте көп, құны төмен нәрсе.
403	Dime – on a dime	In a very small space; quickly or instantly.	Өте шағын жерде немесе әп-сәтте.
404	Dinner – done like a dinner	Utterly defeated or outwitted.	Толық жеңілу, алданып қалу.

405	Dinner – more – than someone has had hot dinners	Vastly more experience of something than someone else.	Бір нәрсені біреуден әлдеқайда көп көру немесе істеу.
406	Dirt – treat someone like dirt	Treat someone contemptuously or unfairly.	Біреуді өте төмен санап, әділетсіз қарау.
407	Disappear – do a disappearing act	Go away without being seen.	Көзге түспей, ғайып болу.
408	Disaster – be a recipe for disaster	Be almost certain to have unfortunate consequences.	Соңы үлкен сәтсіздікке апаратын жағдай.
409	Distance – go the distance	Complete a difficult task or endure an ordeal.	Қиын істі соңына дейін жеткізу.
410	Distance – within spitting distance	Within a very short distance.	Өте жақын жерде.
411	Ditchwater – dull as ditchwater	Extremely dull.	Өте іш пыстырарлық.
412	Do – do or die	Persist despite great danger, even if death is the result.	Өлім қаупіне қарамай, соңына дейін бару.
413	Do – do your head/nut in	Make you angry, worried, or agitated.	Ашуландыру, мазасыздандыру, басын қатыру.
414	Doctor – go for the doctor	Make an all-out effort.	Бар күшін салу.
415	Dog – a dog’s dinner/breakfast	A poor piece of work; a mess.	Быт-шыт болған, сапасыз жұмыс.
416	Dog – a dog’s life	An unhappy existence full of problems or unfair treatment.	Ауыр, бақытсыз өмір.
417	Dog – dog eat dog	Fierce competition where people harm each other to succeed.	Аяусыз бәсеке.
418	Dog – dog tired	Extremely tired; utterly worn out.	Әбден шаршау.
419	Dog – dogs of war	The havoc accompanying war; mercenary soldiers.	Соғыстың қирауы мен қатыгездігі.
420	Dog – dressed up like a dog’s dinner	Wearing ridiculously smart or ostentatious clothes.	Тым артық сәнденіп киіну.
421	Dog – go to the dogs	Deteriorate shockingly.	Қатты құлдырау, бұзылу.
422	Dog – in a dog’s age	In a very long time.	Өте ұзақ уақыт бойы.
423	Dog – like a dog with two tails	Showing great pleasure; delighted.	Қатты қуану.
424	Dog – not a dog’s chance	No chance at all.	Ешқандай мүмкіндік жоқ.
425	Dog – the dog’s bollocks	The best person or thing of its kind.	Ең керемет адам немесе нәрсе.
426	Dog – throw someone to the dogs	Discard someone as worthless.	Біреуді керексіз заттай құрбан ету.
427	Done – done for	In a situation so bad that escape is impossible.	Құтылуы мүмкін емес қиын жағдайда қалу.
428	Done – done in	Extremely tired.	Қатты шаршаған.
429	Donkey – for donkey’s years	For a very long time.	Өте ұзақ уақыт бойы.
430	Doodah – all of a doodah	Very agitated or excited.	Қатты абыржу немесе толқу.
431	Doomsday – till doomsday	Forever.	Мәңгі, ақырзаманға дейін.
432	Dose – like a dose of salts	Very fast and efficiently.	Өте тез әрі тиімді.
433	Dot – the year dot	A very long time ago.	Баяғы заманда, өте ертеде.
434	Double – at/on the double	At running speed; very fast.	Өте тез, жүгіре.
435	Down – down and out	Completely without resources or livelihood.	Мүлде кедей, ештеңесіз қалған.
436	Down – down the tube/tubes	Lost or wasted.	Зая кету, жоғалу.
437	Down – down to the ground	Completely; totally.	Толықтай, әбден.
438	Drag – drag someone/something through the dirt/mud	Make damaging allegations about someone or something.	Біреудің абыройын түсіру, қаралау.

439	Dragon – sow/plant dragon’s teeth	Take action intended to prevent trouble but actually causing it.	Мәселені шешемін деп, керісінше жаңа қиындық тудыру.
440	Drain – down the drain	Totally wasted or spoilt.	Толық зая кету.
441	Drama – make a drama out of	Exaggerate the importance of a minor problem.	Болмашы нәрсені үлкейтіп жіберу.
442	Dream – beyond your wildest dreams	Bigger or better than could reasonably be hoped for.	Ең батыл арманыңнан да асып түсу.
443	Dream – dream in colour/Technicolour	Be wildly unrealistic.	Шындыққа жанаспайтын қиялға берілу.
444	Dream – in your dreams	Something much desired is not likely ever to happen.	Бұл тек түсінде ғана болуы мүмкін.
445	Dream – never in your wildest dreams	Beyond the scope of your imagination.	Ойыңа да кірмеген, ең батыл түсінде де болмаған нәрсе.
446	Dressed – dressed to kill	Dressed to make a striking impression.	Ерекше әсер қалдыратындай сәнді киіну.
447	Drink – drink like a fish	Drink excessive amounts of alcohol.	Ішімдікті өте көп ішу.
448	Drink – drink someone under the table	Consume more alcohol than another person without becoming as drunk.	Біреуден әлдеқайда көп ішіп, оны мас қылып жеңу.
449	Drop – a drop in the ocean/bucket	A very small amount compared with what is needed.	Қажет нәрсемен салыстырғанда өте аз мөлшер.
450	Drop – at the drop of a hat	Without delay or good reason.	Бірден, еш кідіріссіз.
451	Drop – drop a clanger	Make an embarrassing or foolish mistake.	Өте ыңғайсыз немесе ақымақ қате жіберу.
452	Drop – drop dead	Die suddenly; expression of intense scorn/dislike.	Кенет өлу; немесе қатты жек көруді білдіретін сөз.
453	Drop – drop your bundle	Become very nervous or upset; go to pieces.	Қатты қобалжып, өзін жоғалту.
454	Drop – drop-dead gorgeous	Extremely attractive.	Өте сұлу, көз тартарлық.
455	Drop – fit/ready to drop	Worn out; exhausted.	Құлап қалатындай шаршау.
456	Drowned – like a drowned rat	Extremely wet and bedraggled.	Суға малшынған, жүдеу күйде болу.
457	Drunk – drunk as a lord/skunk	Extremely drunk.	Әбден мас болу.
458	Dry – as dry as a bone	Completely dry.	Қураған сүйектей мүлде құрғақ.
459	Dry – bone dry	Completely dry.	Мүлде құрғақ, кеберсіген.
460	Dry – dry as dust	Extremely dry or extremely dull.	Өте құрғақ немесе өте іш пыстырарлық.
461	Dry – there wasn’t a dry eye in the house	Everyone in the audience was moved to tears.	Залдағы адамдардың бәрі көз жасына ерік берді.
462	Duck – like a dying duck in a thunderstorm	Having a dejected or hopeless expression.	Өте мұнды, үмітсіз көріну.
463	Duck – like water off a duck’s back	Having no apparent effect on someone.	Адамға еш әсер етпеу.
464	Dudgeon – in high dudgeon	In a state of deep resentment.	Қатты өкпе-реніш күйінде болу.
465	Dull – dull as dishwater/ditch water	Extremely dull.	Өте қызықсыз, іш пыстырарлық.
466	Dust – dust and ashes	Great disappointment or disillusion.	Қатты көңіл қалу, үміттің күл-талқан болуы.
467	Dust – not see someone for dust	Someone has made a very hasty departure.	Біреудің өте тез кетіп қалуы.
468	Dust – raise/kick up a dust	Create a disturbance.	Шу шығару, мазасыздық тудыру.
469	Dusted – done and dusted	Completely finished or ready.	Толық аяқталған, дайын.
470	Dutch – that beats the Dutch	That is extraordinary or startling.	Таңғаларлық, ерекше нәрсе.
471	Dutchman – I’m a Dutchman	Used to express disbelief or emphasize an assertion.	Сенбеуді немесе сөзін қатты нықтауды білдіреді.

472	Dyed – dyed in the wool	Completely and permanently fixed in a belief or opinion.	Сенімі немесе көзқарасы әбден орныққан адам.
473	Dying – to your dying day	For the rest of your life.	Өмірінің соңына дейін.
474	Dyke – put your finger in the dyke	Try to stop something undesirable that threatens to overwhelm you.	Басып кетуі мүмкін үлкен қатерді тоқтатуға тырысу.
475	Eager – an eager beaver	A person who is very enthusiastic about work.	Жұмысқа өте құлшынысты, тым ынталы адам.
476	Ear – be all ears	Be listening eagerly and attentively.	Бар ынтасымен тыңдау.
477	Ear – bring something down about your ears	Bring misfortune on yourself.	Өз басына қиындық тудыру.
478	Ear – fall on deaf ears	to be completely ignored or not listened to	мүлде еленбеу, құлақ аспау
479	Ear – grin/smile from ear to ear	to look extremely happy and smile very broadly	өте қатты қуану, екі езуі екі құлағына жеткендей күлу
480	Ear – have something coming out of your ears	Have a substantial or excessive amount of something.	Бір нәрсенің шамадан тыс көп болуы.
481	Ear – someone’s ears are burning	Subconsciously aware of being talked about.	Біреу өзі туралы сөз болып жатқанын сезгендей болу.
482	Ear – someone’s ears are flapping	Antisymmetric context or listening intently to overhear.	Біреудің сөзін тыңдап, аңдып отыру.
483	Ear – talk someone's ear off	Talk to someone for a very long time, often loudly.	Біреудің құлағын сарсытқанша ұзақ сөйлеу.
484	Ear – up to your ears in	Very busy with or deeply involved in something.	Бір іске әбден батып кету.
485	Earth – come back down to earth	Return suddenly to reality after daydreaming or euphoria.	Қиялдан немесе қуаныштан кейін шындыққа қайта оралу.
486	Earth – cost the earth	Cost a large amount of money.	Өте қымбат тұру.
487	Earth – like nothing on earth	Very strange.	Өте оғаш, жер бетінде жоқтай ерекше.
488	Earth – promise the earth	Promise far more than can realistically be given.	Орындалуы қиын, шектен тыс көп нәрсе уәде ету.
489	Earth – the earth moved	You had an orgasm.	Өте күшті сезімдік әсерді білдіреді.
490	Earthly – not stand/have an earthly	Have no chance at all.	Ешқандай мүмкіндік болмау.
491	Easy – easy as falling off a log	Very easy.	Өте оңай.
492	Easy – easy as pie	Very easy.	Өте оңай.
493	Eat – eat dirt	Suffer insults or humiliation.	Қорлық көру, маскара болу.
494	Eat – eat someone alive	Exploit someone’s weakness ruthlessly.	Біреудің әлсіздігін аяусыз пайдалану.
495	Eat – eat someone out of house and home	Eat a lot of someone else’s food.	Біреудің тамағын шамадан тыс көп жеу.
496	Eat – eat someone’s dust	Fall far behind someone in a competitive situation.	Жарыста немесе бәсекеде біреуден қатты қалып қою.
497	Eat – eat your heart out	Suffer from excessive longing; feel great jealousy or regret.	Қатты сағыну, қызғану немесе өкіну.
498	Eating – have someone eating out of your hand	Have someone completely under your control.	Біреуді толық бағындыру, өз ықпалында ұстау.
499	Ebb – at a low ebb	In an especially poor state.	Өте нашар жағдайда болу.
500	Echo – applaud/cheer someone to the echo	Applaud or cheer someone very enthusiastically.	Біреуді өте қатты қошеметтеу.
501	Edge – on the edge of your seat	Very excited and giving your full attention.	Ерекше қызығып, бар назарымен қарау.

502	Edgeways – get a word in edgeways	Contribute to a conversation with difficulty because the other talks incessantly.	Тоқтамай сөйлейтін адамның арасына сөз қыстыру.
503	Egg – don't put all your eggs in one basket	Don't risk everything on one venture.	Барлық үмітті бір ғана іске байламау.
504	Egg – lay an egg	Be completely unsuccessful; fail badly.	Толық сәтсіздікке ұшырау.
505	Elbow – lift your elbow	Consume alcohol to excess.	Ішімдікті шамадан тыс ішу.
506	Elbow – up to your elbows in	Deeply involved in something.	Бір іске терең араласу.
507	Elephant – see the elephant	See the world; get experience of life.	Өмір көріп, тәжірибе жинау.
508	Eleventh – at the eleventh hour	At the latest possible moment.	Ең соңғы сәтте.
509	Elysian – the Elysian Fields	Heaven.	Жұмақ, мәңгі бақыт мекені.
510	Empty – be running on empty	Have exhausted all your resources or sustenance.	Күш-қуаты немесе қоры толық таусылу.
511	Empty – empty vessels make most noise	Those with least wisdom or knowledge are always the most talkative.	Білімі аз адам көп сөйлейді.
512	Enchilada – the big enchilada	A person or thing of great importance.	Ең маңызды адам немесе нәрсе.
513	Enchilada – the whole enchilada	The whole situation; everything.	Барлық нәрсе, түгел жағдай.
514	End – a – to end all –s	Something so impressive that nothing that follows will have the same impact.	Өз түріндегі ең әсерлі, ең соңғыдай ерекше нәрсе.
515	End – all ends up	Completely.	Толықтай, түгелімен.
516	End – at the end of your tether	Having no patience, resources, or energy left.	Шыдамы, күші, мүмкіндігі таусылу.
517	End – end in tears	Have an unhappy or unpleasant outcome.	Соңы жаман аяқталу.
518	End – never/not hear the end of something	Be continually reminded of an unpleasant topic.	Бір нәрсені қайта-қайта ести беру.
519	End – no end	To a great extent; very much.	Өте қатты, аса көп.
520	End – no end of something	A vast number or amount of something.	Өте көп мөлшерде.
521	End – the end of civilization as we know it	Complete collapse of ordered society; also an overreaction to a small problem.	Қоғам толық күйреді дегендей дабыралы айту; болмашы нәрсені апатқа айналдыру.
522	End – the end of the road/line	The point beyond which progress or survival cannot continue.	Өрі қарай жалғасу мүмкін емес соңғы шек.
523	End – the end of the world	A complete disaster.	Толық апат, үлкен қайғы.
524	Enemy – be your own worst enemy	Act contrary to your own interests; be self-destructive.	Өзіне өзі ең үлкен зиян келтіру.
525	Envelope – push the envelope	Approach or extend the limits of what is possible.	Мүмкіндіктің шегін кеңейту.
526	Essence – of the essence	Critically important.	Аса маңызды, шешуші.
527	Eternal – the Eternal City	A name for the city of Rome.	Рим қаласының атауы.
528	Every – every last/single	Every member of a group.	Әрбірі, біреуі де қалмай.
529	Every – every man for himself	Everyone must take care of themselves and their own interests.	Әркім өзі үшін әрекет етуі керек.
530	Every – every which way	In all directions; in a disorderly fashion.	Жан-жаққа, ретсіз түрде.
531	Everything under the sun	Everything imaginable.	Дүниедегі бар нәрсе.
532	Evil – put off the evil day/hour	Postpone something unpleasant for as long as possible.	Жағымсыз істі мүмкіндігінше кейінге қалдыру.

533	Evil – the evil eye	A gaze believed to cause harm.	Зиян келтіреді деп сенілетін сұқ көз.
534	Exhibition – make an exhibition of yourself	Behave in a very foolish or ill-judged way in public.	Көпшілік алдында өзін күлкілі, ұятты көрсету.
535	Expense – no expense is spared	a great deal of money is spent to make something as good as possible	еш шығыннан аянбау, барынша көп қаражат жұмсау
536	Eye – be all eyes	Be watching eagerly and attentively.	Бар назарымен қарау.
537	Eye – eyes out on stalks	Full of eager curiosity or amazement.	Таңғалғаннан көзі шарасынан шығу.
538	Eye – go eyes out	Make every effort.	Бар күшін салу.
539	Eye – have eyes bigger than your stomach	Take more food than you can actually eat.	Жей алмайтын мөлшерде тамақ алу.
540	Eye – have eyes in the back of your head	Observe everything happening even when apparently impossible.	Бәрін көріп-біліп отыру.
541	Eye – hit someone in the eye/between the eyes	Be very obvious or impressive.	Бірден көзге түсу, қатты әсер ету.
542	Eye – keep your eyes peeled/skinned	Be on the alert; watch carefully.	Өте мұқият болу, көз жазбау.
543	Eye – the eye of a needle	A very small opening or space, used to emphasize impossibility.	Өте кішкентай саңылау; мүмкін еместікті білдіреді.
544	Eye – the eye of the storm	Most intense part of a tumultuous situation.	Ең шиеленіскен жағдайдың ортасы.
545	Eye – up to your eyes in	Very busy with or deeply involved in something.	Бір іске әбден батып кету.
546	Eye – with your eyes shut/closed	Without much effort; easily.	Көзді жұмып-ақ істей алатындай оңай.
547	Eye teeth – give your eye teeth for	Go to any lengths in order to obtain something.	Бір нәрсеге қол жеткізу үшін бәріне дайын болу.
548	Eyeball – up to the/your eyeballs	Used to emphasize the extreme degree of an undesirable situation or condition.	Жағымсыз жағдайға әбден батуу.
549	Eyelash – by an eyelash	By a very small margin.	Қылдай ғана айырмамен.
550	Eyes – cry your eyes out	Cry very much and for a long time.	Еңіреп, тоқтаусыз қатты жылау.
551	Eyes – your eyes pop out of your head	to look extremely surprised	қатты таңғалу, көзі шарасынан шыға жаздау
552	Face – a face as long as a fiddle	A dismal face.	Өте көңілсіз, жабырқау түр.
553	Face – off your face	Very drunk or affected by drugs.	Әбден мас болу.
554	Fail – without fail	Certainly; without exception.	Міндетті түрде, еш қалдырмай.
555	Faintest – not have the faintest idea	Have no idea at all.	Мүлде білмеу.
556	Fairy – away with the fairies	Distracted, unrealistic, or out of touch with reality.	Қиялда жүргендей, ойы басқа жақта болу.
557	Far – a far cry from	Very different from.	Мүлде басқа, қатты айырмашылығы бар.
558	Far – far and away	By a very large amount.	Әлдеқайда, бәрінен асып.
559	Fast – as fast as your legs would carry you	as quickly as possible	барынша тез, аяқ жеткенше жылдам
560	Fate – a fate worse than death	A terrible experience.	Өлімнен де жаман жағдай.
561	Fear – put the fear of God into someone	Frighten someone severely.	Қатты қорқыту.

562	Feast – feast or famine	Too much or too little, with no middle state.	Не тым көп, не тым аз.
563	Feast – feast your eyes on	Look at something with great pleasure.	Көз тойғанша қарау.
564	Fed up – fed up to the teeth/back teeth	Extremely annoyed or bored.	Әбден мезі болу.
565	Fell – in one fell swoop	All at one time.	Бәрін бір-ақ сәтте.
566	Fierce – something fierce	Very intensely.	Өте қатты, шамадан тыс.
567	Fig – not give/care a fig	Not care at all.	Мүлде мән бермеу.
568	Fight – fight a losing battle	Struggle with no real hope of success.	Жеңілісі анық күрес жүргізу.
569	Fight tooth and nail	Fight very fiercely.	Бар күшпен, аяусыз күресу.
570	Finger – be all fingers and thumbs	Be very clumsy.	Өте ебедейсіз болу.
571	Finger – have a finger in every pie	Be involved in many activities.	Барлық іске араласу.
572	Finger – wrap/twist someone around your little finger	Control someone completely.	Біреуді толық бағындыру.
573	Fingertip – to your fingertips	Completely; in every part of you.	Тұла бойымен, толықтай.
574	Fire – fire in the belly	Strong ambition or determination.	Ішкі жігер, күшті талпыныс.
575	Fire – go through fire and water	Face any danger.	Кез келген қауіпке бару.
576	Fire – light a fire under someone	Make someone act quickly.	Біреуді тездету, әрекетке итермелеу.
577	Fire – under fire	Being criticized severely.	Қатты сын астында болу.
578	Fish – a fish out of water	Someone in a completely unsuitable situation.	Өзіне мүлде жат ортада жүрген адам.
579	Fish – like shooting fish in a barrel	Very easy.	Өте оңай.
580	Fit – be (as) fit as a fiddle	to be very healthy and strong	өте сау, тың әрі күшті болу
581	Fit – fit for the gods	Extremely good.	Құдайларға лайықтай керемет.
582	Fit – fit to be tied	Very angry.	Қатты ашулы.
583	Fit – fit to bust	With great energy or intensity.	Жарылып кетердей күшпен.
584	Fit – give someone a fit	Shock, frighten, or anger someone greatly.	Қатты шошыту немесе ашуландыру.
585	Fit – in fits	Laughing uncontrollably.	Күлкіден есі кету.
586	Flash – quick as a flash	Very quickly.	Найзағайдай тез.
587	Flat – fall flat	Fail completely.	Толық сәтсіздікке ұшырау.
588	Flat – fall flat on your face	Fail in an obvious and embarrassing way.	Масқара болып сәтсіздікке ұшырау.
589	Flat – flat out	As fast or hard as possible.	Барынша тез немесе бар күшпен.
590	Flesh – go the way of all flesh	Die or come to an end.	Өлу, аяқталу.
591	Flesh – make someone’s flesh creep/crawl	Cause fear, horror, or disgust.	Денесін түршіктіру.
592	Fling/sling/throw mud	Make disparaging or scandalous accusations.	Біреуге жала жабу, қаралау.
593	Flip – flip your lid	Suddenly lose self-control.	Аяқ астынан өзін ұстай алмау.
594	Flog – flog a dead horse	Waste effort on something hopeless.	Пайдасыз іске күш жұмсау.
595	Flood – in full flood	At the height of activity.	Әрекеттің ең қызған шағында.
596	Fly – die/drop like flies	Die or collapse in large numbers.	Жаппай қырылу немесе құлау.
597	Fly – fly off the handle	Suddenly lose your temper.	Аяқ астынан ашулану.
598	Fly – like a blue-arsed fly	In an extremely hectic or frantic way.	Аласұрып, өте абыржып жүру.

599	Fly – there are no flies on someone	Someone is quick and clever.	Өте ширақ, пысық адам.
600	Fly – wouldn't hurt a fly	Extremely harmless.	Өте момын, ешкімге зиян келтірмейтін.
601	Foggiest – not have the foggiest idea	Have no idea at all.	Мүлде білмеу.
602	Fool – fools rush in where angels fear to tread	Foolish people enter dangerous situations that wise people avoid.	Ақымақ адам ақылды адам да бармайтын жерге барады.
603	Foot – not put a foot wrong	Make no mistakes.	Бірде-бір қате жібермеу.
604	Foot – sweep someone off their feet	Charm someone completely and suddenly.	Біреуді қатты баурап алу.
605	Force/ram/shove something down someone's throat	Force ideas or material on someone's attention repeatedly.	Бір ойды біреуге күштеп тану.
606	Forever – forever and a day	For an extremely long time.	Өте ұзақ уақыт, мәңгілікке жуық.
607	Fortune – a small fortune	A large amount of money.	Өте көп ақша.
608	Fortune – cost a fortune	Cost a very large amount of money.	Өте қымбат тұру.
609	Frankenstein – Frankenstein's monster	Something that becomes destructive to its creator.	Жасаушысына қауіп төндіретін құбыжыққа айналған нәрсе.
610	Freak of nature	A very unusual person, animal, or thing.	Ерекше, табиғи қалыптан тыс нәрсе.
611	Freeze – freeze your blood	Fill someone with fear or horror.	Қаныңды мұздатқандай қорқыту.
612	From soup to nuts	From beginning to end; everything.	Басынан аяғына дейін.
613	Frosty – it'll be a frosty Friday in July	Something is extremely unlikely.	Болуы өте екіталай.
614	Froth – froth/foam at the mouth	Be very angry.	Қатты ашулану.
615	Frying – out of the frying pan into the fire	From a bad situation to a worse one.	Жаманнан одан да жаман жағдайға түсу.
616	Fuel – add fuel to the fire/flames	Make a conflict or situation worse.	Жағдайды одан әрі ушықтыру.
617	Full – full steam/speed ahead	Proceed with maximum speed or energy.	Бар жылдамдықпен алға жүру.
618	Full – to the full	To the greatest possible extent.	Толық, барынша.
619	Fullness – the fullness of your heart	With deep or overwhelming emotion.	Жүрек толған күшті сезім.
620	Funeral – it's someone's funeral	The consequences are someone's own responsibility.	Өз обалы өзіне.
621	Fur – the fur will fly	There will be serious trouble or fighting.	Үлкен жанжал, қатты ұрыс болады.
622	Fury – like fury	With great energy or effort.	Өте қатты, бар күшпен.
623	Gaiety – the gaiety of nations	General cheerfulness or amusement.	Бүкіл халықтың көңіл-күйін көтеретін қуаныш.
624	Gallery – play to the gallery	Act in an exaggerated or histrionic manner.	Көпшілікке ұнау үшін тым әсірелеп әрекет ету.
625	Game – as game as Ned Kelly	Very brave.	Өте батыл.
626	Game – game over	A situation is hopeless or irreversible.	Жағдай үмітсіз, қайтар жол жоқ.
627	Game – the only game in town	The best or most important of its kind.	Ең маңызды, жалғыз назар аударарлық нәрсе.
628	Gamut – run the gamut	Experience or display the complete range of something.	Бір нәрсенің барлық түрін бастан кешіру.
629	Gangbusters – go gangbusters	Proceed very vigorously or successfully.	Өте қарқынды әрі сәтті жүру.

630	Garden – everything in the garden is lovely/rosy	All is well.	Бәрі жақсы, бәрі жайлы.
631	Gas – run out of gas	Run out of energy; lose momentum.	Күші таусылу, қарқынын жоғалту.
632	Gasket – blow a gasket	Lose your temper.	Қатты ашулану.
633	Gasp – your last gasp	The point of death, exhaustion, or completion.	Өлім, шаршау немесе аяқталудың соңғы шегі.
634	Gauntlet – run the gauntlet	Go through an intimidating or dangerous experience.	Қауіпті, қорқынышты сынақтан өту.
635	Genie – let the genie out of the bottle	Let loose an unpredictable force or course of events.	Бакылауға келмейтін күшті босатып жіберу.
636	Get – as – as all get out	To a great or extreme extent.	Өте, шектен тыс.
637	Get away with murder	Succeed in doing whatever you choose without punishment.	Не істесе де жазасыз қалу.
638	Get on someone’s nerves	Irritate or annoy someone.	Жүйкесіне тию, мазасын алу.
639	Get the short end of the stick	Receive unfair treatment.	Әділетсіз үлес алу.
640	Get under someone’s skin	Irritate or affect someone deeply.	Жүйкесіне тию, ішіне кіру.
641	Get/catch it in the neck	Be severely criticized or punished.	Қатты сынға ұшырау немесе жазалану.
642	Ghost – give up the ghost	Die; stop working; give up hope.	Өлу; істен шығу; үмітін үзу.
643	Ghost – look as if you have seen a ghost	Look very pale and shocked.	Қатты шошып, өңі қашу.
644	Ghost – not have the ghost of a chance	Have no chance at all.	Ешқандай мүмкіндік жоқ.
645	Gild – gild the lily	Try to improve what is already beautiful or excellent.	Онсыз да жақсы нәрсені артық әсемдеуге тырысу.
646	Give a dog a bad name and hang him	Once someone has a bad reputation, it is hard to escape its consequences.	Адамға жаман ат тағылса, одан құтылу қиын.
647	Give someone a mouthful	Shout at someone angrily or abusively.	Біреуге қатты ұрысу, ауыр сөз айту.
648	Give someone furiously to think	Give a person cause to think hard.	Қатты ойландырып қою.
649	Give someone up for lost	Stop expecting that a missing person will be found alive.	Біреуді тірі табудан үміт үзу.
650	Gizzard – stick in your gizzard	Be a source of great and continuing annoyance.	Адамның ішіне қатты сыймай, мазасын алу.
651	Glassy – the glassy	The most excellent person or thing.	Ең керемет адам немесе нәрсе.
652	Glory – go to glory	Die or be destroyed.	Өлу немесе жойылу.
653	Glory – in your glory	In a state of extreme joy or exaltation.	Ерекше қуаныш пен шаттықта болу.
654	Glutton – a glutton for punishment	A person eager to undertake hard or unpleasant tasks.	Қиындыққа өзі ұмтылатын адам.
655	Gnash – gnash your teeth	Feel or express anger or fury.	Ашудан тісін қайрау.
656	Go the extra mile	Make a special extra effort.	Қосымша күш салу, артық тырысу.
657	Go to the mat	Vigorously engage in an argument or dispute.	Қатты айтысу, аяғына дейін күресу.
658	Go up in smoke	Fail or be destroyed.	Күл-талқан болу, жоққа шығу.
659	God – God’s own gift to –	The ideal or best possible person or thing.	Өзін ең мінсіз, ең керемет санайтын адам/нәрсе.
660	God – little tin god	A self-important person.	Өзін тым жоғары санайтын адам.
661	God – play God	Behave as if all-powerful or supremely important.	Өзін бәрінен күдіретті адамдай ұстау.

662	Goes – anything goes	There are no rules.	Ешқандай ереже жоқ, бәрі болады.
663	Gold – pot/crock of gold	A large but distant or illusory reward.	Алыстағы, қол жетпес үлкен олжа.
664	Gold dust – like gold dust	Very valuable and rare.	Өте құнды әрі сирек.
665	Golden – a golden age	A period when things were at their best, happiest, or most successful.	Ең бақытты, ең табысты дәуір.
666	Golden – a golden calf	Wealth or something else worshipped excessively.	Байлықты немесе затты шектен тыс табыну нысаны ету.
667	Good – as good as gold	Extremely well-behaved.	Өте тәртіпті.
668	Good – no good to gundy	No good at all.	Мүлде пайдасыз.
669	Goog – full as a goog	Very drunk.	Әбден мас.
670	Goose – all someone’s geese are swans	Someone habitually exaggerates the merits of ordinary people or things.	Қарапайым нәрсені шектен тыс мақтап жіберу.
671	Goose – kill the goose that lays the golden egg	Destroy a reliable and valuable source of income.	Тұрақты пайда көзін өз қолымен құрту.
672	Goose – turn geese into swans	Exaggerate the merits of people.	Адамдардың қасиетін асыра мақтау.
673	Gospel – gospel truth	The absolute truth.	Айнымас, абсолютті шындық.
674	Gourd – out of your gourd	Out of your mind; crazy; under the influence of alcohol or drugs.	Есінен адасқандай болу.
675	Grain – a grain of mustard seed	A small thing capable of vast development.	Кішкентай нәрсенің орасан дамуға қабілетті болуы.
676	Grass – not let the grass grow under your feet	Not delay in acting or taking an opportunity.	Кідірмей, тез әрекет ету.
677	Grave – one foot in the grave	Very old or ill and near death.	Бір аяғы көрде; өлімге жақын болу.
678	Grave – silent/quiet as the grave	Very quiet.	Көрдей тыныш.
679	Grave – take the secret to the grave	Die without revealing a secret.	Құпияны өлгенше сақтау.
680	Grave – turn in their grave	A dead person would be angry or distressed if they knew.	Марқұм білгенде қабірінде аунап түсер еді.
681	Great – great and small	Of all sizes, classes, or types.	Үлкені де, кішісі де, бәрі.
682	Greek – it’s all Greek to me	I can’t understand it at all.	Маған мүлде түсініксіз.
683	Green – green with envy	Very envious or jealous.	Қызғаныштан күйіп-жану.
684	Green – the green-eyed monster	Jealousy.	Қызғаныш.
685	Grief – come to grief	Have an accident; meet with disaster.	Апатқа немесе үлкен сәтсіздікке ұшырау.
686	Grim – like/for grim death	With intense determination.	Өлердей табандылықпен.
687	Grind – grind to a halt	Move more and more slowly and then stop.	Біртіндеп толық тоқтау.
688	Grindstone – keep your nose to the grindstone	Work hard and continuously.	Үздіксіз, ауыр еңбек ету.
689	Grody – Grody to the max	Unspeakably awful.	Сөзбен жеткізгісіз жаман.
690	Gross – by the gross	In large numbers or amounts.	Өте көп мөлшерде.
691	Ground – thick on the ground	Existing in large numbers or amounts.	Өте көп кездесу.
692	Ground – thin on the ground	Not existing in large numbers or amounts.	Өте аз, сирек.
693	Ground – work/run yourself into the ground	Exhaust yourself by working or running very hard.	Өзіңді әбден шаршатып тастау.
694	Grow – money grows on trees	Money is plentiful or easily obtained.	Ақша оңай табылады деп ойлау.

695	Guess – anybody’s guess	A totally unpredictable matter.	Мүлде болжауға келмейтін нәрсе.
696	Gum tree – up a gum tree	In a predicament.	Қиын жағдайда қалу.
697	Gun – blow great guns	Be very windy.	Қатты жел соғу.
698	Gun – go great guns	Perform forcefully, vigorously, or successfully.	Өте қарқынды, күшті жүру.
699	Gun – under the gun	Under great pressure.	Қатты қысымда болу.
700	Gun – with all guns blazing	With great determination and energy.	Бар күшпен, ештеңеден тайынбай әрекет ету.
701	Gut – blab/cry/laugh/slog your guts out	Perform an action as hard or as fully as possible.	Барынша, ішек-қарны шыққандай әрекет ету.
702	Gut – bust a gut	to work very hard or make an extreme effort	бар күшін салып, жанын сала әрекет ету
703	Gut – hate someone’s guts	Feel a strong hatred for someone.	Біреуді қатты жек көру.
704	Gut – have someone’s guts for garters	Punish or rebuke someone severely.	Біреуді қатты жазалау немесе сөгу.
705	Gyp – give someone gyp	Cause pain or severe discomfort.	Ауырсындыру, қатты жайсыздық келтіру.
706	Hackles – make someone’s hackles rise	Make someone angry or indignant.	Біреуді қатты ашуландыру, шамдандыру.
707	Hair – a hair’s breadth	a very small distance or amount	қылдай ғана аралық; өте аз мөлшер
708	Hair – keep your hair on	Do not panic or lose your temper.	Сабыр сақта, ашуланба.
709	Hair – let your hair down	Behave wildly or uninhibitedly.	Еркінсу, өзін бос ұстау.
710	Hair – make someone’s hair stand on end	Alarm or horrify someone.	Қатты қорқыту, шошыту.
711	Hair – not turn a hair	Remain apparently unmoved or unaffected.	Мүлде селт етпеу.
712	Hair – put hair on your chest	Revive or strengthen you.	Күш береді, сергітеді.
713	Half – a – and a half	An impressive example of the specified kind.	Ерекше, өте әсерлі адам/нәрсе.
714	Half – not do things by halves	Do things thoroughly or extravagantly.	Істі толық, барынша істеу.
715	Half – not half	To an extreme degree; very much so.	Өте қатты, аса.
716	Hand – bind someone hand and foot	Severely restrict someone’s freedom.	Еркіндігін толық шектеу.
717	Hand – do something with one hand tied behind your back	Do something easily.	Бір істі өте оңай орындау.
718	Hand – hand over fist	Very rapidly, especially with money.	Өте тез, қарқынды түрде.
719	Hand – the right hand doesn’t know what the left hand’s doing	Confusion or lack of communication in a group.	Бір ұйым ішінде толық түсініспеушілік болу.
720	Hand – wait on someone hand and foot	Attend to all someone’s needs.	Біреуге толық қызмет ету.
721	Hang – hang by a thread	Be in a highly precarious state.	Қыл үстінде тұру, өте қауіпті жағдайда болу.
722	Hang – hang of a –	To a very high degree.	Өте, аса, тым.
723	Happy – happy as a sandboy	Extremely happy; perfectly contented.	Өте бақытты, толық қанағаттанған.
724	Hard – a hard nut to crack	A person or thing difficult to understand or influence.	Түсінуі немесе көндіруі қиын адам/нәрсе.
725	Hard – hard as nails	Very hard; callous and without pity.	Өте қатал, мейірімсіз.

726	Hard – hard as the nether millstone	Callous and unyielding.	Өте қатал, иілмейтін.
727	Hare – mad as a March hare	Completely mad or eccentric.	Есі ауысқандай, өте оғаш.
728	Hat – be all hat and no cattle	Talk boastfully without acting.	Сөзі көп, ісі жоқ адам.
729	Hat – pull one out of the hat	Bring off an unexpected trick in a desperate situation.	Қиын жағдайда күтпеген шешім табу.
730	Hatchet – do a hatchet job on	Criticize savagely.	Аяусыз сынау, қатты қаралау.
731	Have – have had it	Be extremely tired; be beyond repair; have lost all chance.	Әбден біту, шаршау, үмітсіз күйге түсу.
732	Have a mind of your own	Be independent; or of an object, seem capable of thought and desire.	Өз еркі бардай болу.
733	Have a monkey on your back	Have a burdensome problem; be dependent on drugs.	Ауыр мәселе арқалау немесе тәуелділікке түсу.
734	Have a mountain to climb	Face a very difficult task.	Өте қиын міндетке тап болу.
735	Have a thing about	Be obsessed with or prejudiced about something.	Бір нәрсеге қатты байланып қалу, әуестену.
736	Have a tiger by the tail	Be in a difficult situation that cannot safely be abandoned.	Босатуға қауіпті қиын іске кірісіп кету.
737	Have money to burn	Have so much money that you can spend lavishly.	Ақшасы өте көп болу.
738	Have nerves of steel	Be extremely calm and brave in a dangerous or difficult situation.	Өте сабырлы, қорықпайтын адам болу.
739	Have someone on a string	Control someone completely.	Біреуді толық басқару.
740	Have someone on toast	Be in a position to deal with someone as you wish.	Біреуді толық қолында ұстау.
741	Have the brass neck to do something	Have the impudence or nerve to do something.	Беті бүлк етпей, ұялмай бір нәрсе істеу.
742	Have tickets on yourself	Be excessively vain or proud of yourself.	Өзін тым жоғары санау.
743	Have/get someone or something taped	Understand someone or something fully.	Біреуді/бір нәрсені толық түсіну.
744	Havoc – play havoc with	Completely disrupt; cause serious damage.	Толық бұзу, үлкен зиян келтіру.
745	Hawk – watch someone like a hawk	Watch someone very carefully.	Біреуді қырағы бақылау.
746	Head – do something standing on your head	Do something very easily.	Бір істі өте оңай орындау.
747	Head – give someone their head	Allow someone complete freedom of action.	Толық еркіндік беру.
748	Head – head and shoulders above	By far superior to.	Әлдеқайда жоғары, басқалардан озық.
749	Head – head over heels	In an extreme condition, especially madly in love or deeply in debt.	Ессіз ғашық болу немесе қарызға терең бату.
750	Head – heads will roll	People will be dismissed or disgraced.	Біреулер қатты жазаланады, қызметтен кетеді.
751	Head – hold a gun to someone’s head	Force someone by using threats.	Қатты қорқытып мәжбүрлеу.
752	Head – keep your head above water	Avoid succumbing to difficulties or debt.	Қиындыққа батпай, әрең шыдау.
753	Head – laugh/talk/shout your head off	Do something without stopping or restraint.	Тоқтамай күлу/сөйлеу/айқайлау.
754	Head – lose your head	to lose emotional control and stop acting calmly	абдырап, ашуланып не үрейленіп өзін-өзі бақылаудан айырылу
755	Head – make head or tail of	Understand at all.	Мүлде түсіну.

756	Head – need your head examined	Be foolishly irresponsible.	Ақылсыздық жасау, есі дұрыс емес сияқты болу.
757	Head – off/out of your head	Mad, crazy, or extremely drunk.	Есінен адасқандай, қатты мас.
758	Head – over your head	Beyond your ability to understand.	Түсінігіңнен жоғары, шамадан тыс қиын.
759	Head – scream your head off	Scream extremely loudly.	Өте қатты айқайлау.
760	Head – stand something on its head	Completely reverse an idea or interpretation.	Бір нәрсені түбегейлі кері айналдыру.
761	Head – turn heads	Attract a great deal of attention.	Көпшіліктің назарын аудару.
762	Heart – break someone’s heart	to make someone feel very sad	біреуді қатты қайғыға салу, жүрегін жаралау
763	Heart – have your heart in your mouth	Be greatly alarmed or apprehensive.	Қатты қорқықу, қобалжу.
764	Heart – heart and soul	With great energy and enthusiasm.	Жан-тәнімен, бар ынтасымен.
765	Heart – heart of gold	A generous nature.	Кең пейіл, мейірімді адам.
766	Heart – heart of stone	A stern or cruel nature.	Тасжүрек, мейірімсіз.
767	Heart – in your heart of hearts	In your innermost feelings.	Жүрегінің ең түбінде, ішкі сезімінде.
768	Heart – wear your heart on your sleeve	Make your feelings apparent.	Сезімін ашық көрсету.
769	Heart – your heart skips a beat	Feel a sudden strong emotion such as fear, surprise, or excitement.	Қорқыныштан, таңданыстан не толқудан жүрегі дір ете қалу.
770	Heaven – in seventh heaven	In a state of ecstasy.	Ерекше шаттықта болу.
771	Heaven – move heaven and earth	Make extraordinary efforts.	Бар күшін салу, мүмкін еместі жасауға тырысу.
772	Heaven – stink/smell to high heaven	Have a very strong unpleasant odour.	Өте сасық иіс шығару.
773	Heaven – the heavens opened	It started to rain suddenly and heavily.	Жаңбыр шелектеп құю.
774	Heavy – as heavy as lead	Extremely heavy.	Қорғасындай ауыр.
775	Heck – a heck of a –	Used for emphasis.	Өте, аса, керемет/қиын дегенді күшейту.
776	Hell – – from hell	An extremely unpleasant or troublesome example.	Өте жағымсыз, азапты түрі.
777	Hell – a hell of a –	Used to emphasize something very bad or great.	Өте үлкен/жаман/күшті нәрсе.
778	Hell – a living hell	A situation or place causing extreme suffering.	Тірі тозақтай азапты жағдай.
779	Hell – all hell broke loose	Suddenly there was chaos or uproar.	Үлкен аласапыран басталды.
780	Hell – come hell or high water	No matter what difficulties may occur.	Қандай қиындық болса да.
781	Hell – get the hell out	Escape very quickly.	Өте тез қашып шығу.
782	Hell – give someone hell	Reprimand someone severely.	Қатты ұрысу, қатаң сөгу.
783	Hell – go through hell and high water	Endure extreme difficulties and dangers.	Талай ауыртпалық пен қауіптен өту.
784	Hell – go to hell in a handbasket	Undergo rapid deterioration.	Тез құлдырау, нашарлау.
785	Hell – go to/through hell and back	Endure an extremely unpleasant or difficult experience.	Өте ауыр азаптан өту.
786	Hell – hell for leather	As fast as possible.	Бар жылдамдықпен.
787	Hell – hell hath no fury like a woman scorned	A rejected woman can be ferociously angry and vindictive.	Қорланған әйелдің ашуы өте қатты болады.
788	Hell – hell on earth	An extremely unpleasant place or situation.	Жердегі тозақтай өте ауыр жағдай.

789	Hell – hell’s half acre	A great distance.	Өте алыс жер.
790	Hell – make someone’s life hell	to cause many problems and make someone very unhappy	біреудің өмірін адам төзгісіз ауыр ету
791	Hell – not a hope/chance in hell	No hope or chance at all.	Ешқандай мүмкіндік жоқ.
792	Hell – play hell with	Throw into turmoil; disrupt.	Толық бұзу, астан-кестен ету.
793	Hell – when hell freezes over	Used to say that something will never happen.	Ешқашан болмайтын нәрсе туралы айту.
794	High – be for the high jump	Be about to be severely punished.	Қатты жазаланғалы тұру.
795	High – high and dry	In a difficult position, especially without resources.	Қиын жағдайда, көмексіз қалу.
796	High – high and low	In many different places.	Барлық жерден іздеу.
797	High – high as a kite	Intoxicated.	Қатты мас немесе есірткі әсерінде болу.
798	High – high, wide, and handsome	Expansive and impressive; stylish and carefree.	Кең, әсерлі, еркін.
799	High – on a high	In a state of euphoria.	Ерекше эйфория күйінде болу.
800	Hill – ancient/old as the hills	Very old.	Өте көне.
801	Hill – over the hill	Past your best; declining.	Бұрынғы күш-қуаты кеткен.
802	Hilt – up to the hilt	Completely.	Толықтай, шегіне дейін.
803	Hip pocket – in someone’s hip pocket	Completely under someone’s control.	Біреудің толық бақылауында болу.
804	History – be history	Be finished, dead, or no longer important.	Біткен, жоқ болған, маңызын жоғалтқан.
805	Hit – hit the ground running	Start something at a fast pace with enthusiasm.	Істі бірден қарқынды бастау.
806	Hit – hit where you live	Strike at your vital point.	Ең жанды жеріне тию.
807	Hitch – hitch your wagon to a star	Attach yourself to someone successful or aim high.	Биік мақсатқа немесе табысты адамға сүйену.
808	Hob – play/raise hob	Cause mischief or make a disturbance.	Үлкен шу шығару.
809	Hog – go the whole hog	Do something completely or thoroughly.	Істі толық, түгел орындау.
810	Hog – live high on/off the hog	Have a luxurious lifestyle.	Сән-салтанатпен өмір сүру.
811	Hook – hook, line, and sinker	Completely tricked or deceived.	Толық алдану.
812	Hoop – put someone through the hoops	Make someone undergo a difficult and gruelling test.	Ауыр сынақтан өткізу.
813	Hoot – not care/give a hoot	Not care at all.	Мүлде мән бермеу.
814	Hope – hope against hope	Cling to a mere possibility.	Үміт жоқ болса да үміттену.
815	Hope – hope springs eternal	People always find fresh cause for optimism.	Адам үмітін ешқашан үзбейді.
816	Horn – blow/toot your own horn	Talk boastfully about yourself.	Өзін-өзі мақтау.
817	Horn – on the horns of a dilemma	Faced with two equally unfavourable alternatives.	Екі қиын таңдаудың ортасында қалу.
818	Hornet – a hornets’ nest	A situation full of trouble, opposition, or complications.	Дау-дамайға, қиындыққа толы жағдай.
819	Horse – eat like a horse	Eat heartily and greedily.	Өте көп жеу.
820	Horse – frighten the horses	Shock or cause consternation.	Жұртты шошыту.
821	Horse – I could eat a horse	Be extremely hungry.	Қатты аш болу, ат жеп қоярдай ашығу.
822	Horse – wild horses won’t drag someone	Nothing will make someone go somewhere or reveal something.	Ештеңе мәжбүрлей алмайды.
823	Hot – as hot as hell	Extremely hot.	Тозақтай ыстық, өте ыстық.

824	Hot – drop someone/something like a hot potato	Quickly abandon someone or something.	Бірден бас тарту.
825	Hot – go hot and cold	Feel sudden fear, embarrassment, or shock.	Қорқыныштан/ұяттан бір ысып, бір суыну.
826	Hot – hot and heavy	Intense; with intensity.	Өте қарқынды, қызу.
827	Hot – hot under the collar	Angry, resentful, or embarrassed.	Қатты ашулы немесе ыңғайсызданған.
828	Hot – in hot water	In trouble or disgrace.	Қиындыққа тап болу.
829	Hot – make it hot for someone	Make life difficult for someone.	Біреудің өмірін қиындату.
830	Hot – too hot to hold	Not safe to remain because of danger or misconduct.	Қалуға қауіпті, шыдауға болмайтын.
831	Hour – till all hours	Till very late.	Түннің бір уағына дейін.
832	House – a house of cards	An insecure or over-ambitious scheme.	Өте әлсіз, тез құлайтын жоспар.
833	House – get on like a house on fire	Have a very good and friendly relationship.	Тез тіл табысу, өте жақсы араласу.
834	House – go round the houses	Take an unnecessarily long time to get to the point.	Сөзді ұзақ айналдыру.
835	House – house and home	A person's home, used for emphasis.	Үй-жайы, бар үйі.
836	House – safe as houses	Thoroughly or completely safe.	Толық қауіпсіз.
837	Houseroom – not give something houserom	Be unwilling to have or consider something.	Бір нәрсені мүлде қабылдамау.
838	Ice – on thin ice	In a precarious or risky situation.	Қауіпті, тұрақсыз жағдайда болу.
839	Iceberg – the tip of the iceberg	The small visible part of a much larger hidden problem or situation.	Үлкен мәселенің тек көзге көрінген аз бөлігі.
840	Idea – get/give someone ideas	Become or make someone ambitious, big-headed, or tempted to do something.	Біреудің ойына артық үміт, тақапарлық немесе орынсыз ниет салу.
841	If the mountain won't come to Muhammad, Muhammad must go to the mountain	If one party will not compromise, the other must make extra effort.	Бір жақ келмесе, екінші жақ өзі баруы керек.
842	Inch – every inch of something/somewhere	all of a thing or every part of a place	түгелдей, әрбір жері, бір жерін қалдырмай
843	Inch – give someone an inch	Once a small concession is made, someone will demand a great deal.	Аз ғана мүмкіндік берсең, көп нәрсе талап етеді.
844	Inch – give someone an inch and they'll take a mile	give a little freedom or advantage and the person tries to take much more	аз мүмкіндік берсең, одан әлдеқайда көпті иемденуге тырысу
845	Inch – not give/budge/move an inch	to refuse completely to change your position or opinion	бір елі де шегінбеу, пікірінен мүлде қайтпау
846	Inch – within an inch of your life	Almost to the point of death.	Өлімге бір қадам қалғандай, өте қатты.
847	Inside out – know someone or something inside out	Know someone or something very thoroughly.	Біреуді немесе бір нәрсені өте жақсы, толық білу.
848	Inside out – turn something inside out	Change something utterly.	Бір нәрсені түбегейлі өзгерту.
849	Internet – break the internet	to cause a very large amount of online interest, shock, or excitement	интернетте орасан зор қызығушылық/шу тудыру
850	Into/out of thin air	Into or out of invisibility or nonexistence.	Жоқ жерден пайда болу немесе ғайып болу.

851	Iron – have many irons in the fire	Be involved in many activities or have many options at the same time.	Бір уақытта көп іске араласу.
852	Iron – the iron entered into someone’s soul	Someone became deeply and permanently affected by imprisonment or ill-treatment.	Ауыр азап не қорлық адамның жан дүниесіне терең із қалдыру.
853	Itchy – get/have itchy feet	Be restless; have a strong urge to travel or move.	Бір орында тұра алмау, саяхатқа не қозғалысқа құмар болу.
854	Jack – before you can say Jack Robinson	Very quickly or suddenly.	Көзді ашып-жұмғанша, өте тез.
855	Jack – every man Jack	Each and every person.	Әрбір адам, бәрі түгел.
856	Jackpot – hit the jackpot	Have great or unexpected success, especially in making a lot of money quickly.	Үлкен, күтпеген табысқа жету.
857	Jaw – someone’s jaw drops (open)	to look very surprised	қатты таңғалу, аузы ашылып қалу
858	Jewel – the jewel in the crown	The most attractive or successful part of something.	Бір нәрсенің ең көрнекті, ең бағалы бөлігі.
859	Jig – in jig time	Extremely quickly; in a very short time.	Өте тез, әп-сәтте.
860	Jingbang – the whole jingbang	The whole lot.	Барлығы түгел, бүкіл жиынтық.
861	Join – join the great majority	Die.	Қайтыс болу.
862	Joke – get/be beyond a joke	Become something serious or worrying.	Өзілден өтіп, күрделі мәселеге айналу.
863	Joy – jump for joy	Show extreme happiness by jumping.	Қуаныштан секіру, қатты шаттану.
864	Jugular – go for the jugular	Be aggressive or unrestrained in making an attack.	Біреуге аяусыз, қатты шабуыл жасау.
865	Jump – go and jump in the lake	Go away and stop being a nuisance.	Кет әрі, мазамды алма деген қатты айту.
866	Jump – jump down someone’s throat	Respond suddenly and angrily to what someone has said.	Біреуге бірден ашумен дүрсе қоя беру.
867	Jump – jump out of your skin	Be extremely startled.	Қатты шошып кету.
868	Jump – jump through hoops	Be obliged to go through an elaborate or complicated procedure.	Мақсатқа жету үшін көп әрі қиын рәсімдерден өту.
869	Jumping – be jumping up and down	Be very angry, upset, or excited.	Қатты ашулану, қобалжу немесе толқу.
870	Kangaroo – have kangaroos in your top paddock	Be mad or eccentric.	Есі дұрыс емес, оғаш адам болу.
871	Keen – keen as mustard	Extremely eager or enthusiastic.	Өте ынталы, құлшынысы жоғары.
872	Kick – a kick in the teeth	A grave setback or disappointment.	Ауыр соққы, қатты көңіл қалу.
873	Kick – kick up a fuss/stink	Object loudly; register strong disapproval.	Қатты шу шығару, үлкен наразылық білдіру.
874	Kick – kick yourself	Be annoyed with yourself for doing something foolish or missing an opportunity.	Өз-өзінді қатты кінәлау, өкіну.
875	Kid – kids’ stuff	Something childishly simple or naive.	Өте оңай, бала істейтіндей қарапайым нәрсе.
876	Kill – if it kills you	Whatever the problems or difficulties involved.	Қандай қиындық болса да, өліп кетсең де орындау.
877	Kill – kill or cure	Likely either to work well or fail catastrophically, with no possibility of partial success.	Не толық емдейді, не мүлде құртады.
878	Kill – kill yourself laughing	Be overcome with laughter.	Ішек-сілесі қатып күлу.

879	Killing – make a killing	Have a great financial success.	Үлкен қаржылық табысқа жету.
880	King – a king’s ransom	A huge amount of money; a fortune.	Өте көп ақша, мол байлық.
881	King – king of kings	God; a king who has lesser kings under him.	Патшалардың патшасы; Құдайға қатысты асқақ атау.
882	King – king of terrors	Death personified.	Өлімнің қорқынышты бейнесі.
883	Kingdom – till/until kingdom come	Forever.	Мәңгі, ақырзаманға дейін.
884	Kingdom – to kingdom come	Into the next world.	О дүниеге кету, толық жойылу/өлу мағынасында.
885	Kiss – kiss of death	An action or event that causes certain failure.	Міндетті түрде сәтсіздікке апаратын әрекет.
886	Kiss – kiss of life	Mouth-to-mouth resuscitation; an action or event that revives a failing enterprise.	Өлімші күйдегі нәрсені қайта тірілтендей әрекет.
887	Kiss – kiss the dust	Submit abjectly; be overthrown.	Толық жеңілу, қорланып бағыну.
888	Kiss – kiss the ground	Prostrate yourself as a token of respect.	Ерекше құрметпен жерге дейін иілу.
889	Kitchen – everything but the kitchen sink	Everything imaginable.	Ойға келетіннің бәрі, барлығы түгел.
890	Kitchen sink – throw the kitchen sink at someone/something	to use every possible method or resource to deal with something	барлық мүмкін тәсіл мен ресурсты түгел жұмсау
891	Kitten – have kittens	Be extremely nervous or upset.	Қатты қобалжу, қатты абыржу.
892	Kitty – scoop the kitty	Be completely successful; gain everything.	Толық табысқа жету, бәрін ұтып алу.
893	Knee – bring someone/something to their knees	Reduce someone or something to weakness or submission.	Толық әлсірету, тізе бүктіру.
894	Knee – on your knees	On the verge of collapse.	Құлауға жақын, толық әлсіреген күй.
895	Knee – weak at the knees	Overcome by a strong emotion.	Қатты сезімнен тізесі дірілдеу.
896	Knee-high – knee-high to a grasshopper	Very small or very young.	Өте кішкентай, өте жас.
897	Knickers – get your knickers in a twist	Become upset or angry.	Қатты ашулану, абыржу.
898	Knife – before you can say knife	Very quickly; almost instantaneously.	Әп-сәтте, көзді ашып-жұмғанша.
899	Knife – like a hot knife through butter	Very easily; without resistance or difficulty.	Өте оңай, еш кедергісіз.
900	Knife – twist/turn the knife	Deliberately make someone’s grief or problems worse.	Біреудің жан жарасын одан әрі ауырлату.
901	Knife-edge – on a knife-edge	In a tense situation, finely balanced between success and failure.	Өте қауіпті, қыл үстіндегі жағдай.
902	Knight – a knight in shining armour	An idealized or heroic person who comes to the rescue.	Құтқарушы батырдай мінсіз адам.
903	Knob – with knobs on	And something more.	Оның үстіне тағы да, artygyumen.
904	Knock – knock someone dead	Greatly impress someone.	Қатты таңғалдыру, зор әсер қалдыру.
905	Knock – knock someone into the middle of next week	Hit someone very hard.	Біреуді өте қатты ұру.
906	Knock – knock someone sideways	Affect someone very severely; make them depressed or unable to cope.	Адамды қатты есеңгірету.
907	Knock – knock someone’s block off	Hit someone very hard in anger.	Біреуді қатты ұру.

908	Knock – knock someone/something on the head	Decisively prevent an idea, plan, or proposal from being developed.	Жоспарды/ойды түбегейлі тоқтату.
909	Knock – knock spots off	Easily outdo.	Әлдеқайда асып түсу, оңай жеңу.
910	Knock – knock them in the aisles	Amaze and impress people.	Жұртты қатты таңғалдыру, күлдіру/әсерлендіру.
911	Knock the stuffing out of someone	Make someone lose energy or confidence.	Әбден әлсірету.
912	Knocked – you could have knocked me down with a feather	I was greatly surprised.	Қатты таңғалу.
913	Knocker – up to the knocker	In good condition; to perfection.	Мінсіз, өте жақсы күйде.
914	Knot – at a rate of knots	Very fast.	Өте тез.
915	Knot – tie someone up in knots	Make someone completely confused.	Біреуді әбден шатастыру.
916	Know – before you know where you are / before you know it	With baffling speed.	Өте тез, аңғармай қалғанша.
917	Know – know little/nothing and care less	Be completely unconcerned; be studiously ignorant.	Мүлде мән бермеу, білмеуге тырысу.
918	Know – know too much	Have too much important information to be allowed to live or continue as normal.	Тым көп құпия білу, сол үшін қауіпке ұшырау.
919	Know – know/not know from nothing	Be totally ignorant.	Мүлде білмеу, толық надан болу.
920	Know – not know where/which way to look	Feel great embarrassment and not know how to react.	Қатты ұялып, қайда қарарын білмеу.
921	Labour – a labour of Hercules	Task requiring enormous strength or effort.	Аса зор күш пен еңбекті қажет ететін жұмыс.
922	Labour – labour the point	Explain or discuss something at excessive or unnecessary length.	Бір нәрсені шамадан тыс ұзақ түсіндіру.
923	Lamb – like a lamb to the slaughter	As a helpless victim.	Құрбандыққа бара жатқан қорғансыз адамдай.
924	Lap – in the lap of luxury	In conditions of great comfort and wealth.	Байлық пен жайлылықтың ішінде өмір сүру.
925	Lap – in the lap of the gods	Depending on chance or uncontrollable factors.	Адамның қолында емес, тағдырға байланысты болу.
926	Laugh – a laugh a minute	Very funny.	Өте күлкілі.
927	Laugh – die laughing	Laugh extremely hard.	Өлердей күлу, ішек-сілесі қату.
928	Laugh – laugh all the way to the bank	Make a great deal of money with very little effort.	Аз күшпен көп ақша табу.
929	Laugh – laugh like a drain	Laugh raucously; guffaw.	Қатты, дөрекі дауыспен күлу.
930	Laugh – laugh someone or something out of court	Dismiss someone or something with contempt as obviously ridiculous.	Біреуді/бір нәрсені күлкі қылып, мүлде жоққа шығару.
931	Laugh – laugh someone or something to scorn	Ridicule someone or something.	Біреуді немесе нәрсені мазақ қылу.
932	Laugh – laugh yourself silly/sick	Laugh uncontrollably or for a long time.	Өзін ұстай алмай, ұзақ әрі қатты күлу.
933	Lay – lay someone low	Reduce someone to inactivity; bring an end to someone's high position or good fortune.	Біреуді әлсірету, құлату, бұрынғы биігінен түсіру.
934	Lay – lay something on thick / with a trowel	Grossly exaggerate or overemphasize something.	Бір нәрсені тым әсірелеп, қоюлатып айту.
935	Lead – go down like a lead balloon	Fail; be a flop.	Толық сәтсіздікке ұшырау.

936	Lead – lead someone by the nose	Control someone totally, especially by deceiving them.	Біреуді толық бақылау, алдап ерту.
937	Leaf – shake/tremble like a leaf	Tremble greatly, especially from fear.	Қорқыныштан қатты дірілдеу.
938	Leap – by leaps and bounds	With startlingly rapid progress.	Өте тез қарқынмен даму.
939	Least – to say the least / the least of it	Used to imply that the reality is more extreme, usually worse.	Шындығында бұдан да ауыр/күшті екенін жұмсартып айту.
940	Leave – leave much/a lot to be desired	Be highly unsatisfactory.	Өте қанағаттанарлықсыз болу.
941	Leave no stone unturned	Try every possible way.	Бар амалын жасау.
942	Leave/make its mark	Have a lasting or significant effect.	Терең із қалдыру, елеулі әсер ету.
943	Leech – like a leech	Persistently or clingingly present.	Біреуге жабысып қалу, айырылмау.
944	Left – have two left feet	Be clumsy or awkward.	Өте ебедейсіз болу.
945	Left – left, right, and centre	On all sides.	Барлық жақтан, жан-жақтан.
946	Leg – not have a leg to stand on	Have no facts or sound reasons to support your argument.	Дәлелі, сүйенері мүлде болмау.
947	Leg – on your last legs	Near the end of life, usefulness, or strength.	Күші бітуге, өмірі не жарамдылығы аяқталуға жақын.
948	Legend – a legend in their own lifetime	A very famous or notorious person.	Көзі тірісінде-ақ аңызға айналған адам.
949	Less – in less than no time	Very quickly or soon.	Өп-сәтте, өте тез.
950	Level – do your level best	Do your utmost; make all possible efforts.	Барынша тырысу, барлық күшін салу.
951	Licence – licence to print money	A very lucrative commercial activity requiring little effort.	Оңай әрі көп акша әкелетін іс.
952	Lick – lick someone’s boots	Be excessively obsequious towards someone.	Біреуге шамадан тыс жағымпаздану.
953	Lid – blow the lid off	Remove restraint and allow something to get out of control.	Жасырын нәрсені ашып, жағдайды бақылаудан шығару.
954	Lid – put the tin lid on	Be the culmination that makes things unbearable.	Жағдайды мүлде төзгісіз қылатын соңғы нәрсе.
955	Lie – lie like a trooper	Tell lies constantly and flagrantly.	Ұялмай, тоқтамай өтірік айту.
956	Lie – lie through your teeth / in your throat	Tell an outright lie without remorse.	Беті бүлк етпей өтірік айту.
957	Life – a matter of life and death	A matter of vital importance.	Өмір мен өлім мәселесіндей аса маңызды нәрсе.
958	Life – for dear/your life	As if or in order to escape death.	Жан сауғалап, өмірін сақтап қалу үшін.
959	Life – for the life of me	However hard I try; even if my life depended on it.	Қанша тырыссам да, өмірім соған тәуелді болса да.
960	Life – frighten the life out of someone	Terrify someone.	Зәресін ұшыра қорқыту.
961	Life – large as life	Conspicuously present.	Көзге анық көрініп, дәл өзі тұрғандай болу.
962	Life – larger than life	More flamboyant than ordinary people; disproportionately important.	Қарапайым адамнан әлдеқайда ерекше, әсерлі.
963	Life – life and limb	Life and all bodily faculties.	Өмірі мен дене мүшелерінің бәрі.
964	Life – not on your life	Emphatic refusal.	Ешқашан, мүлде келіспеймін.
965	Life – take your life in your hands	Risk being killed.	Өмірін қатерге тігу.
966	Life – the life and soul of the party	an energetic, funny person at the centre of social activity	ортаның ең белсенді, көңілді, назардағы адамы

967	Life – to save your life	Even if your life depended on it.	Өмірің соған тәуелді болса да.
968	Lifetime – of a lifetime	Exceptional; such as does not occur more than once in a person's life.	Өмірде бір-ақ рет болатын ерекше мүмкіндік/тәжірибе.
969	Lift – lift/stir a finger	Make the slightest effort.	Болмашы ғана күш жұмсау.
970	Light – as light as a feather	Extremely light in weight.	Қауырсындай жеңіл.
971	Light – go out like a light	Fall asleep or lose consciousness suddenly.	Бірден ұйықтап қалу немесе есінен тану.
972	Light – light at the end of the tunnel	Indication that hardship is nearing an end.	Қиындықтың аяқталуына үміт белгісі.
973	Light – light the fuse/touchpaper	Create a tense or exciting situation.	Шиеленісті жағдайды тұтату.
974	Light – lightning never strikes twice	The same calamity never occurs twice.	Бір апат екі рет қайталанбайды.
975	Light – like lightning / like greased lightning	Very quickly.	Найзағайдай тез.
976	Light – make light work of	Accomplish a task quickly and easily.	Істі оңай әрі тез орындау.
977	Light – punch someone's lights out	Beat someone up.	Біреуді қатты ұру.
978	Light – the light of your life	A much-loved person.	Өміріндегі ең сүйікті, жарық адам.
979	Light year – light years away	extremely far away in distance or time	өте алыс, қол жетпестей қашық
980	Like a monkey on a stick	Restless and agitated.	Мазасыз, тынымсыз қозғалу.
981	Like a moth to the flame	Irresistibly attracted to someone or something.	Бір нәрсеге еріксіз тартылу.
982	Like mushrooms	Suddenly and in great numbers.	Кенеттен әрі көп болып пайда болу.
983	Limb – tear someone limb from limb	Violently dismember someone.	Біреуді быт-шыт қылу, аяусыз жою.
984	Limit – be the limit	Be intolerably troublesome or irritating.	Төзгісіз, шектен шыққан нәрсе болу.
985	Line – draw a line in the sand	State a point beyond which you will not go.	Бұдан әрі өтпейтін соңғы шек қою.
986	Line – end of the line	The point at which further effort is unproductive or you can go no further.	Әрі қарай жол жоқ, соңғы нүкте.
987	Lion – a lion in the way	A danger or obstacle, especially an imaginary one.	Жолдағы үлкен қауіп не кедергі.
988	Lion – the lion's den	A demanding, intimidating, or unpleasant place or situation.	Өте қорқынышты, қысым көп жағдай/орын.
989	Lion – the lion's mouth	A place of great peril.	Аса қауіпті жер.
990	Lion – the lion's share	The largest part of something.	Ең үлкен үлес.
991	Lion – throw someone to the lions	Cause someone to be in an extremely dangerous or unpleasant situation.	Біреуді аса қауіпті жағдайға тастау.
992	Lip – someone's lips are sealed	A person is obliged to keep a secret.	Құпияны айтуға болмайды, аузы берік.
993	Live – live and breathe something	Be extremely interested in or enthusiastic about something.	Бір нәрсемен өмір сүріп, тыныстайтындай қатты берілу.
994	Live – live it up	Spend your time in an extremely enjoyable or extravagant way.	Ерекше көңіл көтеріп, шалқып өмір сүру.
995	Live – live out of a suitcase	Live temporarily with limited belongings because of frequent travel.	Үнемі жолда жүріп, чемоданмен өмір сүру.

996	Live – live to tell the tale	Survive a dangerous experience and be able to tell others.	Қауіпті жағдайдан аман қалып, айтып беру.
997	Live – where you live	At the vital or most vulnerable spot.	Ең жанды, ең әлсіз жеріне тию.
998	Load – get/have a load on	Become drunk.	Мас болу.
999	Lock – have a lock on	Have an unbreakable hold or total control over.	Толық бақылауда ұстау.
1000	Lock – lock, stock, and barrel	Including everything; completely.	Барлығы түгел, толықтай.
1001	Loggerheads – at loggerheads	In violent dispute or disagreement.	Қатты дауласу, өткір қайшылықта болу.
1002	Lombard – all Lombard Street to a China orange	Great wealth against one ordinary object; virtual certainty.	Өте үлкен байлықты болмашы нәрсемен салыстыру; анық нәрсе.
1003	Long – long in the tooth	Rather old.	Жасы келген, кәрілеу.
1004	Long – not be long for this world	Have only a short time to live.	Бұл дүниеде ұзақ тұрмайтын, өлімге жақын.
1005	Longbow – draw the longbow	Make exaggerated claims or statements.	Асыра айту, әсірелеу.
1006	Loop – throw/knock someone for a loop	Surprise or astonish someone; catch someone off guard.	Біреуді қатты таңғалдыру, есеңгірету.
1007	Loose – a loose cannon	An unpredictable person or thing likely to cause unintentional damage.	Бақылаусыз, қауіпті адам/нәрсе.
1008	Lord – Lord of the Flies	The Devil.	Шайтан.
1009	Lose – lose your mind/marbles	Become insane or irrational.	Ақылынан адасу.
1010	Lower than a snake’s belly	Morally contemptible.	Өте төмен, арсыз.
1011	Lower the boom on	Treat someone severely; put a stop to an activity.	Қатты жазалау немесе бір нәрсені тоқтату.
1012	Mad as a cut snake	Crazy or eccentric.	Есі дұрыс емес, оғаш адам.
1013	Mad as a hatter / mad as a March hare	Completely crazy.	Мүлде есі ауысқандай, өте оғаш.
1014	Make a meal of	Treat a task or occurrence with more attention or care than necessary.	Болмашы нәрсені тым созып, үлкейтіп жіберу.
1015	Make a mockery of something	Make something seem foolish or absurd.	Бір нәрсені күлкілі, мәнсіз етіп көрсету.
1016	Make a monkey of someone	Humiliate someone by making them appear ridiculous.	Біреуді күлкі қылу, масқаралау.
1017	Make a mountain out of a molehill	Foolishly exaggerate the importance of something trivial.	Түймедейді түйедей ету.
1018	Make mincemeat of	Defeat decisively or easily.	Біреуді оңай әрі толық жеңу.
1019	Make or break	Decide whether something will succeed or fail.	Бір нәрсенің тағдырын шешу: не табыс, не сәтсіздік.
1020	Make someone’s mouth water	Cause intense desire.	Қатты қызықтыру, құмарын ояту.
1021	Make someone’s toes curl	Bring about an extreme reaction of pleasure or disgust.	Қатты әсер ету, жиіркендіру немесе сүйсіндіру.
1022	Make your head spin	Confuse or overwhelm.	Басын айналдыру.
1023	Make your mark	Become famous and successful.	Танымал болып, табысқа жету.
1024	Many’s the –	Used to indicate that something happens often.	Бір нәрсенің өте жиі болғанын білдіру.
1025	Meek as Moses / meek as a lamb	Very meek.	Өте момын, жуас.
1026	Melt in the mouth	Food is very tender or delicious.	Ауызда еріп кететіндей жұмсақ, дәмді тағам.

1027	Memory – have a memory like an elephant	to remember things easily and for a long time	өте мықты, ұзақ сақталатын есте сақтау қабілеті болу
1028	Men in white coats	Psychiatrists; used to imply someone is mad.	Біреуді есі дұрыс емес сияқты көрсету.
1029	Mess with someone’s head	Cause someone to feel frustrated, anxious, or upset.	Біреудің басын қатыру, ішкі күйін бұзу.
1030	Mile – by a mile	By a very large amount or distance.	Өте үлкен айырмамен.
1031	Mile – miles ahead	Far more advanced or better.	Әлдеқайда озық, өте алда.
1032	Mile – miles better	Much better.	Әлдеқайда, өте көп дәрежеде жақсы.
1033	Mile – not within a country mile	Not even remotely close.	Мүлде жақын емес, өте алыс.
1034	Milk and honey	Prosperity and abundance.	Молшылық, береке.
1035	Milk the bull / ram	Engage in an enterprise doomed to failure.	Болмайтын, нәтижесіз іске кірісу.
1036	Million – one in a million	Exceptionally rare or special.	Миллионнан бір, өте сирек әрі ерекше.
1037	Mind over matter	The power of mind asserted over the physical universe.	Ақыл-ерік арқылы физикалық киындықты жеңу.
1038	Mist – the mists of time	a very long time ago, beyond clear memory	өте ерте заманда, есте қалмайтындай баяғыда
1039	Money – made of money	Very rich; having plenty of money.	Ақшасы өте көп, аса бай.
1040	Money – money is no object	there is enough money that cost does not need to be considered	ақша мәселесі мүлде кедергі емес; бағаға қарамай алу мүмкіндігі
1041	Money – more money than sense	So rich that one spends money foolishly or excessively.	Ақшасы көп болғандықтан оны орынсыз, шамадан тыс жұмсау.
1042	Money – pots of money	a very large amount of money	өте көп ақша, мол қаражат
1043	Money – spend money like water	to spend large amounts of money freely and repeatedly	ақшаны судай шашу, өте көп жұмсау
1044	Money burns a hole in your pocket	You have an irresistible urge to spend money as soon as you have it.	Ақша қолға түссе болды, жұмсауға асығу.
1045	Money for jam / old rope	Money earned for little or no effort; an easy task.	Оңай табылған ақша; өте жеңіл жұмыс.
1046	Money talks	Wealth gives power and influence.	Ақша билік пен ықпал береді.
1047	More than you can shake a stick at	A very large number.	Өте көп.
1048	Morning, noon, and night	All of the time; constantly.	Таңнан кешке дейін, үнемі.
1049	Mountain – mountains of something	A very large amount of something.	Таудай көп, өте мол мөлшер.
1050	Move mountains	Achieve apparently impossible results; make every possible effort.	Мүмкін еместей нәтижеге жету; бар күшін салу.
1051	Muddy the waters	Make a situation more confusing.	Жағдайды шатастыру, түсініксіз ету.
1052	Murder will out	Murder cannot remain undetected.	Қылмыс бәрібір ашылады.
1053	Murphy’s law	If anything can go wrong, it will.	Бір нәрсе бұзылуы мүмкін болса, міндетті түрде бұзылады.
1054	Mutton dressed as lamb	An older woman dressed in a style suitable for a much younger woman.	Жас қызша киінген жасы үлкен әйел.
1055	Neck and crop	Completely; bodily.	Толықтай, тұтасымен.

1056	Neck or nothing	At all risks; recklessly.	Не болса да тәуекел ету, бәрін қатерге тігу.
1057	Nerves of steel	Great courage and calmness.	Болаттай жүйке.
1058	Never in a million years	Absolutely never; not under any circumstances.	Ешқашан, мүлде болмайды.
1059	Nick – in the nick of time	Only just in time; at the last possible moment.	Дәл соңғы сәтте үлгеру.
1060	Night – night and day	All the time; continuously.	Күні-түні, тоқтаусыз.
1061	Nine – dressed up to the nines	Dressed very smartly or elaborately.	Өте сәнді, барынша әдемі киіну.
1062	Nine – nine times out of ten	Almost always.	Көбіне, әрдайым дерлік.
1063	No – no-brainer	Something very obvious or easy to decide.	Ойлануды қажет етпейтін анық нәрсе.
1064	No mean –	A very good or considerable thing.	Өте жақсы, елеулі нәрсе.
1065	No smoke without fire	Rumours usually have some cause.	Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды.
1066	No spring chicken	No longer young.	Жас емес.
1067	Nose – cut off your nose to spite your face	Hurt yourself in an attempt to harm or annoy someone else.	Біреуге қырсығамын деп өзіне зиян келтіру.
1068	Nose – follow your nose	Go straight ahead; act according to instinct.	Тура жүру немесе ішкі сезімге еру.
1069	Nose – have your nose in a book	Be reading intently.	Кітапқа үңіліп, беріле оқу.
1070	Nose – keep your nose clean	Stay out of trouble; behave properly.	Қиындықтан аулақ болып, дұрыс жүру.
1071	Nose – pay through the nose	Pay much more than a fair price.	Өте қымбат төлеу.
1072	Nose – poke/stick your nose into something	Interfere in other people's affairs.	Біреудің ісіне орынсыз араласу.
1073	Nose – rub someone's nose in it	Repeatedly remind someone of their mistake or failure.	Біреудің қатесін бетіне баса беру.
1074	Nose – thumb your nose at	Show contempt or defiance.	Менсінбеу, қарсы шығу.
1075	Nose – under someone's nose	Directly in front of someone; very close and obvious.	Дәл көз алдында, өте жақын жерде.
1076	Not a living soul	Nobody at all.	Тірі жан жоқ.
1077	Not be able to do something for toffee	Be totally incompetent at doing something.	Бір істі мүлде істей алмау.
1078	Not for all the tea in China	Not at any price; certainly not.	Ешқандай жағдайда да емес.
1079	Not for love or money	Not in any circumstances.	Ешқандай жағдайда да емес.
1080	Not give a monkey's	Be completely indifferent or unconcerned.	Мүлде мән бермеу.
1081	Not give/care a tinker's curse/cuss/damn	Not care at all.	Мүлде мән бермеу.
1082	Not know the meaning of the word	Behave as if unaware of the concept referred to.	Бір ұғымды мүлде білмейтіндіктей әрекет ету.
1083	Not miss a trick	Never fail to take advantage of a situation.	Бірде-бір мүмкіндікті жібермеу.
1084	Not miss much	Be alert to everything happening around you.	Айналадағының бәрін байқап жүру.
1085	Nothing – be nothing to it	to be very easy	түк қиындығы жоқ, өте оңай
1086	Nothing – next to nothing	Almost nothing; very little.	Түкке жуық, өте аз.
1087	Nothing – nothing doing	Absolutely not; no deal.	Мүлде болмайды, келіспеймін.
1088	Nothing – nothing if not	Above all; very much.	Ең алдымен, өте-мөте.
1089	Nowhere – in the middle of nowhere	In a very remote and isolated place.	Ит өлгендей алыс, елсіз жерде.
1090	Number – do a number on someone	Harm, injure, or humiliate someone.	Біреуге қатты зиян келтіру немесе масқаралау.

1091	Number – have someone’s name and number on it	Be destined to hit or affect a particular person.	Бір нәрсе дәл бір адамға арналғандай болу.
1092	Number – have someone’s number	Understand someone’s real motives or character.	Біреудің шынайы ниетін толық түсіну.
1093	Nut – a tough/hard nut to crack	A person or thing difficult to deal with, understand, or beat.	Түсінуі, жеңуі немесе көндіруі қиын адам/нәрсе.
1094	Nut – off your nut	Out of your mind; crazy.	Есінен адасу.
1095	Nut – take/use a sledgehammer to crack a nut	Use disproportionately great force or expense for a minor problem.	Болмашы мәселе үшін шамадан тыс күш қолдану.
1096	Odds – over the odds	Above what is generally considered acceptable, especially for a price.	Қалыпты бағадан әлдеқайда қымбат.
1097	Oil – no oil painting	Not very attractive.	Аса сұлу емес, көрікті емес.
1098	Oil – oil and water	Two people or things that do not agree or blend together.	Бір-бірімен мүлде үйлеспейтін адамдар/нәрселер.
1099	Old – as old as Methuselah	Extremely old.	Өте кәрі, көне.
1100	Old – old as the hills	Very old.	Өте көне, тым ескі.
1101	Old – play Old Harry with	Cause great damage or confusion.	Қатты бүлдіру, астан-кестен ету.
1102	On a tickey	In a very small area.	Өте кішкентай жерде.
1103	On tenterhooks	In suspense or agitation because of uncertainty.	Қатты қобалжу, тағатсыз күту.
1104	On thorns	Continuously uneasy, especially in fear.	Тікен үстінде отырғандай мазасыз болу.
1105	Once – once a –, always a –	A person cannot change their fundamental nature.	Адам табиғатын өзгерте алмайды деген мағына.
1106	Once – once and for all	Now and for the last time; finally.	Біржола, соңғы рет, толық аяқтау.
1107	Once – once and future	Eternal, enduring, or constant.	Мәңгі, тұрақты, бұрын да болған, кейін де болатын.
1108	One – get something in one	Understand or guess something immediately.	Бірден түсіну немесе дәл табу.
1109	One minute to midnight	The last moment or opportunity.	Ең соңғы сәт, соңғы мүмкіндік.
1110	One step from	Very close to.	Бір-ақ қадам қалу.
1111	One-horse – one-horse race	A contest in which one competitor is clearly superior and seems certain to win.	Жеңімпазы алдын ала белгілі жарыс.
1112	One-horse – one-horse town	A small town with few and poor facilities.	Өте шағын, мүмкіндігі аз қала.
1113	Onion – know your onions	Be fully knowledgeable about something.	Бір нәрсені толық, жақсы білу.
1114	Open – open sesame	A marvellous or irresistible means of achieving access to something inaccessible.	Қол жетпейтін нәрсеге жол ашатын ғажайып құрал.
1115	Open – open-and-shut	Straightforward and conclusive; admitting no doubt or dispute.	Айдан анық, даусыз іс.
1116	Opium – the opium of the people/masses	Something regarded as inducing a false and unrealistic sense of contentment among people.	Халықты жалған жұбанышқа бөлейтін нәрсе.
1117	Orbit – into orbit	Into a state of heightened activity, performance, anger, or excitement.	Қатты қызу, ашу, толқу немесе белсенді күйге түсу.
1118	Out – at outs with the world	At variance or enmity with the world.	Бүкіл әлеммен келіспей тұрғандай болу.
1119	Out – out and away	By far.	Әлдеқайда, айқын басым.

1120	Out – out of it	Extremely drunk; or distant from the centre/heart of anything.	Қатты мас болу; не шетте, алыста қалу.
1121	Out – out to lunch	Crazy; insane.	Есі дұрыс емес, ақылынан адасқандай.
1122	Out of a clear blue sky	Completely unexpectedly.	Күтпеген жерден.
1123	Out of your mind	Insane; foolish; suffering from something to a very high degree.	Есінен адасу; бір күйді өте қатты сезіну.
1124	Over – over and done with	Completely finished.	Толық аяқталған, біткен.
1125	Over the moon	Extremely happy.	Ерекше қуанышты болу.
1126	Over-egg – over-egg the pudding/cake	Go too far in embellishing, exaggerating, or doing something.	Бір нәрсені шамадан тыс әсірелеу, артық безендіру.
1127	Overboard – go overboard	Behave immoderately; go too far; be highly enthusiastic.	Шектен шығу, шамадан тыс кету.
1128	Overboard – throw something overboard	Abandon or discard something.	Бір нәрседен толық бас тарту, лақтырып тастау.
1129	Overplay – overplay your hand	Spoil your chance through excessive confidence.	Өз мүмкіндігін тым асыра бағалап, істі бүлдіру.
1130	Overshoot – overshoot/overstep the mark	Go beyond what is intended or proper; go too far.	Шектен шығу, мөлшерден асып кету.
1131	Own – as if you own the place	In an overbearing or self-important manner.	Бәрі өзінікіндей көкіректену.
1132	Oyster – the world is your oyster	You are in a position to take the opportunities that life has to offer.	Бүкіл әлем мүмкіндіктерге ашық.
1133	Packet – cost a packet	to cost a large amount of money	өте көп акша тұру
1134	Pain – a pain in the neck	An annoying or tedious person or thing.	Әбден мезі қылатын адам/нәрсе.
1135	Paint – like watching paint dry	Extremely boring.	Өте іш пыстырарлық.
1136	Paint – paint the Forth Bridge	A task that can never be completed.	Ешқашан бітпейтін жұмыс.
1137	Paint – paint the town red	Go out and enjoy yourself flamboyantly.	Ерекше дүрілдетіп көңіл көтеру.
1138	Paint – paint yourself into a corner	Leave yourself no means of escape or room to manoeuvre.	Өзінді шығар жолсыз жағдайға тіреу.
1139	Pale – beyond the pale	Outside acceptable behaviour.	Қабылданбайтын, шектен шыққан мінез.
1140	Pale – pale into insignificance	Lose importance or value.	Маңызын жоғалту, түкке тұрғысыз болып қалу.
1141	Palm – have someone in the palm of your hand	Have someone under your control or influence.	Біреуді толық ықпалында ұстау.
1142	Pan – go down the pan	Reach a stage of failure or uselessness.	Толық сәтсіздікке ұшырау, құлдырау.
1143	Pancake – flat as a pancake	Completely flat.	Жап-жалпақ.
1144	Pandora – a Pandora’s box	A process that once begun generates many complicated problems.	Ашылса, көп қиындық тудыратын мәселе.
1145	Panic button – press/push/hit the panic button	Respond by panicking or taking emergency measures.	Бірден абыржып, төтенше әрекетке көшу.
1146	Pants – scare/bore the pants off someone	Make someone extremely scared, bored, etc.	Қатты қорқыту/қатты жалықтыру.
1147	Paper – a paper tiger	Apparently dangerous but actually ineffectual.	Сырттай қауіпті, бірақ шын мәнінде әлсіз нәрсе.
1148	Paper – not worth the paper it is written on	Of no value or validity.	Түкке тұрмайтын, құны жоқ.

1149	Paper – paper over the cracks	Disguise problems instead of solving them.	Мәселені шешпей, бетін ғана жабу.
1150	Paper bag – couldn't – their way out of a paper bag	Completely unable to do something.	Ең қарапайым істі де істей алмау.
1151	Party – the party's over	A period of success or happiness has ended.	Қуаныш/сәттілік кезеңі аяқталды.
1152	Pass – cut someone off at the pass	Forestall someone at a critical moment.	Біреудің алдын шешуші сәтте кесу.
1153	Pass – pass your sell-by date	Become useless or worn out.	Жарамсыз болып қалу.
1154	Past – past it	Too old to be useful or good at anything.	Енді жарамсыз, кәрі.
1155	Pat – have something off/down pat	Have something memorized perfectly.	Бір нәрсені мінсіз жатқа білу.
1156	Patch – not a patch on	Greatly inferior to.	Мүлде тең келмейді.
1157	Pea – like two peas in a pod	Extremely similar.	Бір-бірінен айнымайтын өте ұқсас.
1158	Peach – a peach of a –	A particularly excellent thing.	Өте керемет нәрсе.
1159	Pear-shaped – go pear-shaped	Go wrong.	Іс бұзылып кету.
1160	Pearl – cast/throw pearls before swine	Offer valuable things to people who do not appreciate them.	Қадірін білмейтін адамға асыл нәрсе беру.
1161	Pebble – not the only pebble on the beach	Not unique or irreplaceable.	Жалғыз сен емессің, орныңды басатындар бар.
1162	Pedal – with the pedal to the metal	At full speed or maximum effort.	Бар жылдамдықпен, толық күшпен.
1163	Pelion – pile Pelion on Ossa	Add difficulty to an already difficult situation.	Қиындық үстіне қиындық қосу.
1164	Pelt – at full pelt	As fast as possible.	Барынша тез.
1165	Pen – the pen is mightier than the sword	Writing is more effective than military power.	Қалам қылыштан күшті.
1166	Penny – cost someone a pretty penny	to be very expensive	өте қымбатқа түсу
1167	Penny – in for a penny, in for a pound	Once started, continue however much effort or money is needed.	Бастадың ба, аяғына дейін бар.
1168	Penny – not have a penny to bless yourself with	Be completely impoverished.	Көк тиыны жоқ.
1169	Penny – not have two pennies to rub together	Be very poor.	Өте кедей болу.
1170	Penny – pennies from heaven	Unexpected benefits, especially financial ones.	Күтпеген олжа, аспаннан түскендей пайда.
1171	Penny – turn up like a bad penny	Inevitably reappear or return.	Қайта-қайта пайда бола беру.
1172	Penny – two/ten a penny	Plentiful and of little value.	Өте көп, құны төмен.
1173	Perish – perish the thought	The idea is completely ridiculous or unwelcome.	Ондай ой болмасын, мүлде қабылданбайды.
1174	Petard – hoist with your own petard	Your plan to harm others backfires on you.	Өз қулығы өзіңе зиян болып тию.
1175	Pick – pick someone's brains	Ask someone for information or ideas.	Біреудің білімін пайдалану, сұрап алу.
1176	Pick – pick something clean	Remove the flesh completely from a bone or carcass.	Сүйекке дейін тазалау.
1177	Piece – go to pieces	Become so nervous or upset that you cannot function normally.	Қатты абыржып, өзін ұстай алмау.
1178	Piece – tear someone/something to pieces	Criticize severely and in detail.	Қатты сынау, быт-шытын шығару.
1179	Pierce – pierce someone's heart	Affect someone deeply.	Жүрегіне қатты әсер ету.

1180	Pig – bleed like a stuck pig	Bleed copiously.	Қатты қан ағу.
1181	Pig – make a pig of yourself	Overeat.	Шамадан тыс көп жеу.
1182	Pig – make a pig’s ear of	Bungle; make a mess of.	Істі әбден бүлдіру.
1183	Pig – pigs might/can fly	Used to express disbelief.	Сенбейтін нәрсе, мүмкін емес.
1184	Pig – squeal/yell like a stuck pig	Squeal or yell loudly and shrilly.	Жан дауыспен айқайлау.
1185	Pig – sweat like a pig	Sweat profusely.	Қатты терлеу.
1186	Pile – make your pile	Become rich.	Байып кету.
1187	Pile – pile it on	Exaggerate for effect.	Әсер үшін асыра айту.
1188	Pile – pile on the agony	Exaggerate or aggravate a bad situation.	Жаман жағдайды одан әрі әсірелеу.
1189	Pillar – from pillar to post	From one place to another fruitlessly.	Әр жерге сабылып жүру.
1190	Pin – clean/neat as a new pin	Extremely clean or neat.	Өте таза, мұнтаздай.
1191	Pin – on pins and needles	In an agitated state of suspense.	Қатты қобалжу, тағатсыз күту.
1192	Pin – you could hear a pin drop	There was absolute silence.	Өлі тыныштық, тым-тырыс.
1193	Pink – in the pink	In extremely good health and spirits.	Денсаулығы өте жақсы, көңілі көтеріңкі.
1194	Pip – squeeze someone until the pips squeak	Extract the maximum amount of money from someone.	Біреуден соңғы тиынына дейін сығып алу.
1195	Piping – piping hot	Very hot.	Өте ыстық.
1196	Piss – a piece of piss	A very easy thing to do.	Өте оңай нәрсе.
1197	Piss – not have a pot to piss in	Be very poor.	Өте кедей болу.
1198	Piss – piss in the wind	Do something ineffective or waste time.	Босқа әрекет ету.
1199	Pissed – pissed as a newt/fart	Very drunk.	Әбден мас.
1200	Pit – be the pits	Be extremely bad or the worst of its kind.	Ең жаман, өте нашар.
1201	Pitched – a pitched battle	A fierce fight.	Қатты шайқас.
1202	Plain – plain as day / the nose on your face	Very obvious.	Айдан анық.
1203	Planet – what planet are you on?	You are out of touch with reality.	Қай әлемде жүрсің? Шындықтан алыссың.
1204	Plank – walk the plank	Lose your job or position.	Қызметінен кету/қуылу.
1205	Plate – have a lot/too much on your plate	Have many demands on your time or energy.	Жұмысы/міндеті тым көп болу.
1206	Plate – on a plate	With little or no effort.	Дайын күйде, күш жұмсамай.
1207	Plot – lose the plot	Lose ability to understand what is happening.	Не болып жатқанын түсінбей қалу.
1208	Plough – plough the sand	Labour uselessly.	Босқа еңбектену.
1209	Plughole – go down the plughole	Be unsuccessful, lost, or wasted.	Зая кету, жоғалу.
1210	Plum – like a ripe plum	Obtained with little or no effort.	Оңай қолға түсу.
1211	Plumb – plumb the depths	Reach extremes of evil or unhappiness.	Жамандықтың/қайғының ең түбіне жету.
1212	Pocket – have deep pockets	Have large financial resources.	Ақшасы көп болу.
1213	Pocket – in someone’s pocket	Dependent on someone and under their influence.	Біреудің ықпалында болу.
1214	Point – point of no return	A point where you must continue to the end.	Қайтар жол жоқ соңғы шек.
1215	Point-blank – point-blank	Very directly, abruptly, or rudely.	Бетке, тіке, қатты айту.
1216	Poisoned – a poisoned chalice	Something desirable but damaging.	Сырттай жақсы, бірақ зиянды нәрсе.
1217	Pole – be poles apart	Differ greatly.	Мүлде бөлек, жер мен көктей.

1218	Poor – poor as a church mouse	Extremely poor.	Өте кедей.
1219	Possessed – like someone possessed	Very violently or wildly.	Жынданғандай, ессіз әрекет ету.
1220	Postal – go postal	Go mad, especially from stress.	Стресстен есінен адасу.
1221	Pot – go to pot	Deteriorate through neglect.	Құлдырап, бұзылып кету.
1222	Praise someone to the skies	Praise someone very highly.	Көкке көтере мақтау.
1223	Price – cheap at half the price	very expensive (humorous/ironic)	өте қымбат (ирониялық қолданыс)
1224	Prick – a spare prick at a wedding	Someone out of place or with no role.	Артық, орынсыз тұрған адам.
1225	Pride – bursting with pride	Feeling an overwhelming amount of pride.	Мақтаныштан жарылардай болу.
1226	Pride – pride goes before a fall	Conceit leads to humiliation.	Тәкаппарлық құлатпай қоймайды.
1227	Procrustean – a Procrustean bed	Something forcing conformity by unnatural or violent means.	Бәрін зорлап бір қалыпқа салу.
1228	Production – make a production of	Do something unnecessarily elaborately.	Қарапайым істі үлкен қойылымға айналдыру.
1229	Prolong – prolong the agony	Make an unpleasant situation last longer.	Азапты соза беру.
1230	Promise someone the moon	Promise something unattainable.	Орындалмайтын үлкен уәде беру.
1231	Public – public enemy number one	Greatest threat to a group or community.	Ең басты жау/қауіп.
1232	Publish – publish or perish	Academics must publish to survive professionally.	Жарияламасаң – жоғаласың/құрисың.
1233	Puff – in all your puff	In your whole life.	Бүкіл өмірінде.
1234	Pull – like pulling teeth	Extremely difficult or laborious.	Өте қиын, азапты.
1235	Pull – pull the plug	Put a stop to something.	Бір нәрсені тоқтату.
1236	Pull – pull the strings	Control events or people.	Бәрін жасырын басқару.
1237	Pulp – beat/smash someone to a pulp	Beat someone severely.	Біреуді қатты сабау.
1238	Punch – pleased/proud as Punch	Feeling great delight or pride.	Қатты қуану/мақтану.
1239	Punch – punch above your weight	Act beyond your capacity or abilities.	Өз шамасынан жоғары әрекет ету.
1240	Pure – pure as the driven snow	Completely pure.	Кіршіксіз таза.
1241	Purler – come/go a purler	Fall heavily, especially head first.	Қатты құлау.
1242	Put – not know where to put yourself	Feel deeply embarrassed.	Қатты ұялып, қайда кірерін білмеу.
1243	Put a person’s monkey up	Make someone angry.	Біреуді ашуландыру.
1244	Put someone out of their misery	Release someone from suspense or anxiety.	Біреуді белгісіздік азабынан құтқару.
1245	Put your neck on the line	Risk your position, reputation, or safety.	Беделін, орнын немесе қауіпсіздігін қатерге тігу.
1246	Putty – be like putty/wax in someone’s hands	Be easily manipulated or dominated.	Біреудің қолында толық иілгіш болу.
1247	Pyrrhic – Pyrrhic victory	A victory gained at too great a cost.	Жеңіс болғанымен, құны тым ауыр жеңіс.
1248	Quart – get/fit a quart into a pint pot	Attempt to do the impossible by trying to put too much into too small a space.	Сыймайтын нәрсені тым кішкентай орынға сыйғызуға тырысу.
1249	Queen – the queen of something	A woman regarded as outstanding in a field.	Белгілі бір саладағы ең үздік әйел.

1250	Quick – cut someone to the quick	Cause someone deep emotional pain.	Біреудің жанына қатты тию.
1251	Quick – the quick and the dead	The living and the dead.	Тірілер мен өлілер.
1252	Quicksilver – mercurial/quicksilver temperament	Changing rapidly and unpredictably.	Өте құбылмалы мінез.
1253	Quiet – quiet as a mouse/lamb	Extremely quiet or docile.	Өте тыныш, жуас.
1254	Quiet – quiet as the grave	Extremely quiet.	Көрдей тыныш.
1255	Rabbit – breed like rabbits	Reproduce prolifically.	Өте көп көбею.
1256	Rabbit – pull/bring a rabbit out of the hat	Produce a surprising successful solution.	Күтпеген жерден сәтті шешім табу.
1257	Race – a race against time	An attempt to finish before a deadline or danger.	Уақытпен жарысу.
1258	Rack – on the rack	Suffering intense distress or strain.	Қатты қиналу, азап шегу.
1259	Rack – rack your brains	Make a great effort to think or remember.	Қатты ойланып, бас қатыру.
1260	Raft – a whole raft of	A large collection of something.	Өте көп, тұтас бір топ нәрсе.
1261	Rag – from rags to riches	From extreme poverty to great wealth.	Жоқшылықтан байлыққа жету.
1262	Rail – go off the rails	Begin behaving strangely or wildly.	Жолдан шығу, бақылаудан кету.
1263	Rain – come rain or shine	Whatever the circumstances.	Қандай жағдай болса да.
1264	Rain – it never rains but it pours	Misfortunes tend to arrive together.	Қиындық келсе, үсті-үстіне келеді.
1265	Rain – rain cats and dogs	Rain very hard.	Жанбыр шелектеп құю.
1266	Rain – rain on someone’s parade	Spoil someone’s enjoyment or plans.	Біреудің қуанышын немесе жоспарын бұзу.
1267	Rain – right as rain	Perfectly fit and well.	Сап-сау, толық жақсы.
1268	Rainbow – at the end of the rainbow	Something impossible to attain.	Қол жетпейтін арман.
1269	Rainbow – chase rainbows	Pursue an illusory goal.	Құр қиялға ұмтылу.
1270	Raise – raise a dust	Cause turmoil; obscure the truth.	Үлкен шу шығару, шындықты бұлыңғырлату.
1271	Raise – raise hell	Create a great disturbance.	Үлкен бүлік, қатты шу шығару.
1272	Raise – raise the roof	Make a lot of noise.	Қатты айқайлау, дуылдату.
1273	Rake – rake over the ashes/coals	Revive a past event best forgotten.	Ұмыт болған ауыр нәрсені қайта қозғау.
1274	Rake – thin as a rake	Very thin.	Өте арық.
1275	Ransom – hold someone/something to ransom	Force concessions by threatening harm.	Қорқытып, талап қойып мәжбүрлеу.
1276	Rat – rats deserting a sinking ship	People leaving a failing enterprise.	Құлдырап жатқан істен қашу.
1277	Rattle – rattle sabres	Threaten aggressive action.	Соғысқақ қоқан-лоқы көрсету.
1278	Rattle – rattle someone’s cage	Deliberately annoy someone.	Біреуді әдейі ашуландыру.
1279	Raw – touch someone on the raw	Upset someone by mentioning a sensitive subject.	Жанды жеріне тию.
1280	Ray – a ray of sunshine	Someone or something that brings happiness.	Қуаныш әкелетін адам/нәрсе.
1281	Razor – on a razor’s edge	In a dangerous, tense, finely balanced situation.	Қыл үстінде, өте қауіпті жағдайда.
1282	Reach for the stars	Aim very high.	Биік мақсатқа ұмтылу.
1283	Read – read someone like a book	Understand someone’s thoughts and motives clearly.	Біреудің ойын толық түсіну.

1284	Read – read the riot act	Give someone a strong warning.	Қатаң ескерту жасау.
1285	Read – you wouldn’t read about it	Express incredulity, disgust, or ruefulness.	Сенгісіз, кітапта да кездеспейтіндей нәрсе.
1286	Real – the real thing	Absolutely genuine or authentic.	Нағыз өзі, толық шынайы.
1287	Ream – ream someone’s ass/butt	Criticize or rebuke someone.	Қатты сөгу, жерден алып жерге салу.
1288	Rear – rear its head	An unpleasant matter emerges.	Жағымсыз мәселенің қайта бас көтеруі.
1289	Recharge – recharge your batteries	Regain strength and energy by resting.	Күш-қуатын қайта жинау.
1290	Reckoned – a force to be reckoned with	A person or thing of great importance or ability.	Есептесуге тура келетін күш.
1291	Rewrite – rewrite history	Interpret the past to suit one’s purpose.	Тарихты өз ыңғайына қарай бұрмалау.
1292	Rewrite – rewrite the record books	Break one or several records.	Рекордтар кітабын жаңарту.
1293	Ribbon – cut/tear something to ribbons	Damage something severely; cut it into strips.	Бір нәрсені быт-шыт қылу.
1294	Rich – filthy rich	Extremely rich, often with disapproval.	Шектен тыс бай; көбіне жағымсыз бағалауыштық реңкпен.
1295	Richard – have had the Richard	Be irreparably damaged.	Жөнделмейтіндей бүліну.
1296	Ring – ring off the hook	Telephone constantly ringing from many calls.	Телефон тынымсыз шырылдау.
1297	Ring – run/make rings round someone	Outclass or outwit someone very easily.	Біреуден әлдеқайда басым болу.
1298	Rip – let rip	Act or speak vigorously, angrily, or without restraint.	Бар күшпен, тежелмей әрекет ету/сөйлеу.
1299	Rip – let something rip	Allow something to go at full speed or force.	Бар жылдамдықпен жіберу.
1300	Rise – rise from the ashes	Be renewed after destruction.	Күйреуден кейін қайта жаңғыру.
1301	Ritz – put on the Ritz	Make a show of luxury or extravagance.	Сән-салтанатты асыра көрсету.
1302	Road – a road to nowhere	A course with no prospect of progress.	Еш нәтижеге апармайтын жол.
1303	Roaring – do a roaring trade/business	Sell large amounts; do very good business.	Сауданың қатты жүруі.
1304	Rob – rob someone blind	Get a lot of money from someone by deception or extortion.	Біреуді алдап, көп ақшасын алу.
1305	Robbery – daylight robbery	an outrageously high price; being charged far too much	шектен тыс қымбат баға, нағыз тонау дерлік баға
1306	Rolling – all rolled into one	Many qualities combined in one person or thing.	Бірнеше қасиет бір адамның/нәрсенің бойында жинақталу.
1307	Rolling – be rolling in money	Be very rich.	Ақшаға көмілу, өте бай болу.
1308	Rolling – rolling drunk	Very drunk, swaying or staggering.	Әбден мас болу.
1309	Roman – a Roman holiday	Enjoyment or profit derived from others’ suffering.	Өзгенің азабынан ләззат алу.
1310	Rome – Rome was not built in a day	A complex task takes a long time.	Үлкен іс бір күнде бітпейді.
1311	Roof – go through/hit the roof	Prices rise extremely; or someone becomes very angry.	Баға шарықтау немесе қатты ашулану.
1312	Roof – the roof falls in	Disaster occurs; everything goes wrong.	Бәрі астан-кестен болу.

1313	Rooftop – shout something from the rooftops	Announce something openly and jubilantly.	Бәріне жария ету.
1314	Room – no room to swing a cat	A very confined space.	Өте тар жер.
1315	Rooted to the spot	Unable to move from shock or fear.	Орнында қатып қалу.
1316	Rot – the rot sets in	A rapid succession of failures begins.	Құлдырау басталу.
1317	Roughshod – ride roughshod over	Act with arrogant disregard for others.	Біреуді таптап өту, менсінбеу.
1318	Row – a hard/tough row to hoe	A difficult task.	Өте қиын жұмыс.
1319	Rub – not have two – to rub together	Have none or hardly any of something, especially money.	Екі тиыны жоқ.
1320	Run – be run off your feet	Keep extremely busy.	Жұмыстан аяқтан тік тұра алмау.
1321	Run – run dry	Be completely used up.	Толық таусылу.
1322	Run – run high	Be strong or tumultuous.	Сезім/қақтығыс қатты күшею.
1323	Run – run off at the mouth	Talk excessively or indiscreetly.	Токтамай көп сөйлеу.
1324	Run a mile	Be frightened by or very unwilling to do something.	Қатты қорқып немесе қаламай қашу.
1325	Running – a running battle	A confrontation that continues for a long time.	Ұзаққа созылған қақтығыс.
1326	Running – take a running jump	Angry rejection or disagreement.	Ашумен “кет әрі” деу.
1327	Salt – not worth your salt	Not competent or deserving of respect.	Өз ісіне лайық емес.
1328	Salt – rub salt into the wound	Make someone’s pain or embarrassment worse.	Жарасына тұз сепкендей ауырлату.
1329	Sand – bury your head in the sand	Ignore unpleasant facts.	Шындықтан қашу.
1330	Sand – the sands of time	The passage of time.	Уақыттың өтуі.
1331	Save – save your skin	Rescue yourself from danger or difficulty.	Өз басын аман алып қалу.
1332	Scare – scare someone out of their wits	Frighten someone very badly.	Зәресін ұшыру.
1333	Scared – scared stiff	Extremely frightened.	Қатты қорқу.
1334	Scared – scared to death	Extremely frightened.	Өте қатты қорқу, зәресі ұшу.
1335	Scratch – from scratch	From the very beginning.	Ең басынан бастау.
1336	Scream/yell blue murder	Make an extravagant and noisy protest.	Жан дауыспен айқайлау, қатты наразылық білдіру.
1337	Sea – a sea of faces	A very large crowd of people.	Қаптаған адам, жүздер теңізі.
1338	Sea – a sea of something	A very large amount of something.	Өте көп нәрсе.
1339	Sea – at sea	Confused or uncertain.	Абдырап қалу, түсінбеу.
1340	Sea – not the only fish in the sea	Not the only possible person or opportunity.	Жалғыз мүмкіндік емес.
1341	See – see stars	Be dazed, especially after a blow.	Көзінен от шығу.
1342	See/tell/spot something a mile off	Recognize something very easily.	Бір нәрсені алыстан-ақ тану.
1343	Sell – sell your soul	Betray your principles for gain.	Пайда үшін арын сату.
1344	Send – send someone to kingdom come	Kill someone; destroy something completely.	О дүниеге жіберу, толық жою.
1345	Sense – out of your senses	Irrational or crazy.	Есінен адасу.
1346	Set – set the world on fire	Do something extremely impressive.	Әлемді таңғалдыру.
1347	Set someone’s teeth on edge	Cause intense discomfort or irritation.	Қатты тітіркендіру.

1348	Seven – at sixes and sevens	Confused or disorganized.	Астаң-кестең болу.
1349	Shade – put someone in the shade	Outshine someone.	Біреуден асып түсу.
1350	Shadow – be a shadow of your former self	Be much weaker than before.	Бұрынғы қалпынан әлдеқайда әлсіз болу.
1351	Shake – shake like a leaf	Tremble greatly.	Жапырақтай дірілдеу.
1352	Shame – put someone to shame	Be much better than someone.	Біреуді ұялтатындай асып түсу.
1353	Shape – in any shape or form	In any way at all.	Қандай түрде болса да.
1354	Sharp – sharp as a needle/razor	Very clever or quick.	Өте зерек, өткір.
1355	Sheep – a wolf in sheep’s clothing	A dangerous person who seems harmless.	Сырттай момын, іші қауіпті адам.
1356	Sheet – white as a sheet	Very pale, especially from fear.	Қорқыныштан қудай бозару.
1357	Shell – a shell of a person	Someone physically or emotionally ruined.	Құр сұлдері қалу.
1358	Shine – take the shine off	Make something less pleasant or impressive.	Өсерін кетіру.
1359	Ship – desert a sinking ship	Leave a failing organization or situation.	Құлдырап жатқан істен қашу.
1360	Shoot – shoot the works	Risk everything; spend all resources.	Барын тәуекелге тігу.
1361	Shoot – shoot your mouth off	Talk too much or indiscreetly.	Аузына келгенді көп сөйлеу.
1362	Shoot/kill the messenger	Blame or punish the bearer of bad news.	Жаман хабар жеткізген адамды кінәлау.
1363	Short – in short order	Very quickly.	Өте тез.
1364	Shot – a shot in the dark	A guess made with little information.	Белгісіз болжам.
1365	Shoulder – have broad shoulders	Be able to bear responsibility or criticism.	Ауыр жауапкершілікті көтере алу.
1366	Shout – shout from the rooftops	Announce very publicly.	Бүкіл жұртқа жариялау.
1367	Shred – tear something to shreds	Criticize or destroy completely.	Быт-шытын шығару.
1368	Sick – sick as a dog	Extremely ill.	Өте қатты ауыру.
1369	Sick – sick to death of something	Extremely tired of or annoyed by something.	Бір нәрседен әбден жалығу, мезі болу.
1370	Sight – a sight for sore eyes	A welcome sight.	Көз қуантар көрініс.
1371	Silence – silence is golden	Saying nothing is often best.	Үндемеу – алтын.
1372	Silly – drink yourself silly	Drink until very drunk.	Есінен танғанша ішу.
1373	Sink – sink like a stone	Sink very quickly.	Тас сияқты бату.
1374	Sink – your heart sinks	Suddenly feel disappointed or afraid.	Жүрегі су ете түсу.
1375	Skin – by the skin of your teeth	English meaning: only just	Әрең, қыл үстінде.
1376	Skin – make someone’s skin crawl	to make someone feel very frightened or disgusted	өте қатты қорқыныш не жиіркеніш тудыру
1377	Skin – play out of your skin	to perform exceptionally / extremely well	әдеттегі мүмкіндігінен де асып, өте жоғары деңгейде өнер көрсету
1378	Skin – skin and bones	Extremely thin.	Құр сүйегі қалғандай өте арық болу.
1379	Sleep – sleep like the dead	Sleep extremely deeply.	Өлі ұйқыда жатқандай өте қатты ұйықтау.
1380	Sleep like a log/top	Sleep very soundly.	Қатты ұйықтау.
1381	Slip through your fingers	Lose an opportunity.	Мүмкіндікті қолдан шығару.
1382	Slow as molasses	Extremely slow.	Өте баяу.
1383	Smooth as silk	Very smooth or easy.	Жібектей жұмсақ/жеңіл.

1384	Snail – at a snail’s pace	extremely slowly	өте баяу, ұлудай жылдамдықпен
1385	Snowed under	Overwhelmed with work.	Жұмысқа көміліп қалу.
1386	Socks – knock your socks off	Impress or surprise someone very strongly.	Қатты таңғалдыру, ерекше әсер ету.
1387	Soft as butter	Very soft or weak.	Өте жұмсақ.
1388	Someone’s name is mud	Someone is in disgrace or unpopular.	Абыройы түсу, аты жаман болу.
1389	Sound as a bell	In very good condition.	Сап-сау, мықты.
1390	Sparks fly	A heated argument happens.	Қатты ұрыс шығу.
1391	Speak volumes	Reveal a great deal.	Көп нәрсені білдіру.
1392	Spell the death of	Cause the end of something.	Бір нәрсенің ақырына себеп болу.
1393	Spit blood	Be extremely angry.	Қатты ашулану.
1394	Split your sides laughing	Laugh very hard.	Ішек-сілесі қатып күлу.
1395	Squeeze someone dry	Take all someone’s money or resources.	Барын сығып алу.
1396	Stab someone in the back	Betray someone.	Сатқындық жасау.
1397	Stand/stick out a mile	Be very obvious or incongruous.	Бірден көзге түсу, өте анық болу.
1398	Stare someone in the face	Be obvious or unavoidable.	Көзге ұрып тұру.
1399	Steam – full steam ahead	With maximum speed or effort.	Бар қарқынмен алға.
1400	Stick in your throat/gullet	Be difficult or impossible to accept; be a continuing annoyance.	Қабылдауға ауыр тию, ішке сыймау.
1401	Stick/stand out like a sore thumb	Be very noticeable.	Бірден көзге түсу.
1402	Stir up a hornet’s nest	Cause a lot of trouble.	Үлкен дау қозғау.
1403	Stone – a stone’s throw	a very short distance	өте жақын, таяу қашықтықта
1404	Stone dead	Completely dead.	Мүлде өлі.
1405	Streets ahead	Far superior.	Өлдекайда озық.
1406	Stretch the truth	Exaggerate.	Шындықты созып айту.
1407	Strike someone dead	Kill suddenly.	Бірден өлтіру.
1408	Strong as an ox	Very strong.	Өгіздей күшті.
1409	Sweat – sweat buckets	Sweat a very large amount.	Қатты терлеу, шелектеп терлеу.
1410	Sweet as honey	Very sweet or pleasant.	Балдай тәтті.
1411	Take someone or something apart	Defeat conclusively; criticize severely.	Тас-талқан етіп жеңу немесе қатты сынау.
1412	Take the biscuit / bun / cake	Be the most remarkable.	Бәрінен асып түсу, шектен шығу.
1413	Take/get your lumps	Suffer punishment; be attacked or defeated.	Жазасын алу, соққы көру, жеңілу.
1414	Talk big	Talk confidently or boastfully.	Мақтана, ірі сөйлесу.
1415	Talk nineteen to the dozen	Talk incessantly.	Токтаусыз, өте көп сөйлеу.
1416	Talk the hind leg off a donkey	Talk incessantly.	Токтамай сөйлей беру.
1417	Talk through your hat	Talk foolishly, wildly, or ignorantly.	Бос, ақымақ, негізсіз сөйлеу.
1418	Tear someone off a strip	Rebuke someone angrily.	Біреуді қатты сөгу.
1419	Tear someone or something to shreds/pieces	Criticize someone or something aggressively.	Быт-шытын шығарып сынау.
1420	Tear your hair out	Act with or show extreme desperation.	Шарасыздықтан шашын жұлу.
1421	Tears – floods of tears	A great amount of crying.	Көз жасын көл қылып қатты жылау.
1422	Teeter on the brink/edge	Be very close to a difficult or dangerous situation.	Қауіпті жағдайдың дәл шетінде тұру.
1423	Tell someone where to get off	Angrily rebuke someone.	Қатты ұрсу, орнына қою.

1424	Tell someone where to put / what to do with something	Angrily or emphatically reject something.	Бір нәрседен ашумен үзілді-кесілді бас тарту.
1425	Tell something a mile off	Recognize something very easily.	Алыстан-ақ тану.
1426	Tell that to the marines	A scornful expression of incredulity.	“Оны басқа біреуге айт, мен сенбеймін” деген мысқылды сөз.
1427	Thank your lucky stars	Feel grateful for your good fortune.	Жолы болғанына қатты шүкір ету.
1428	That way madness lies	That course of action will cause distress or anxiety.	Бұл жол адамды күйзеліске, мазасыздыққа апарады.
1429	The full monty	The full amount expected, desired, or possible.	Толық көлем, бәрі түгел.
1430	The last straw	The final small problem that makes a situation unbearable.	Соңғы тамшы.
1431	The law of the Medes and Persians	Something which cannot be altered.	Өзгермейтін, бұлжымайтын заң.
1432	The lowest of the low	Those regarded as the most immoral or socially inferior of all.	Ең төмен, ең арсыз адамдар.
1433	The mammon of unrighteousness	Wealth ill-used or ill-gained.	Әділетсіз жолмен табылған немесе жаман мақсатта қолданылған байлық.
1434	The man in the moon	An imagined face on the moon; someone out of touch with real life.	Шынайы өмірден алыс адам.
1435	The mark of Cain	The stigma of a murderer; a sign of infamy.	Қылмыскердің, қарғыс атқан адамның таңбасы.
1436	The Matthew principle	The principle that more will be given to those who already have.	Бар адамға тағы беріледі деген қағида.
1437	The milk of human kindness	Care and compassion for others.	Адамдық мейірім, жанашырлық.
1438	The sky is the limit	There is no limit.	Шек жоқ.
1439	The tail wags the dog	A less important part controls the whole situation.	Кіші нәрсе үлкенді билеп кету.
1440	The thick of something	The busiest or most crowded part of something.	Ең қызған, ең тығыз жері.
1441	The whole megillah	Something in its entirety; the whole complicated set or story.	Бәрі түгел, бүкіл ұзақ әрі күрделі оқиға.
1442	There is method in someone’s madness	There is a sensible reason behind apparently foolish behaviour.	Оғаш әрекеттің өзінде бір қисын бар.
1443	There’s no telling	It is impossible to know what has happened or will happen.	Не боларын мүлде білу мүмкін емес.
1444	Thick and fast	Rapidly and in great numbers.	Өте тез әрі көп болып.
1445	Thick as thieves	Very close or friendly; sharing secrets.	Өте жақын, сырлас.
1446	Thick as two short planks	Very stupid.	Өте ақымақ.
1447	Things that go bump in the night	Ghosts or supernatural beings.	Түндегі қорқынышты, тылсым нәрселер.
1448	Think the world of someone	Have a very high opinion of someone.	Біреуді өте жоғары бағалау.
1449	Thousand – a thousand and one	A very large number or variety.	Сансыз көп, мың сан.
1450	Through thick and thin	Under all circumstances, no matter how difficult.	Қандай қиындық болса да, бірге болу.
1451	Throw a spanner in the works	Disrupt a plan.	Істі бұзу, кедергі келтіру.

1452	Throw dust in someone's eyes	Mislead someone by misrepresentation or diverting attention.	Көзін алдау, шындықты бұрмалау.
1453	Throw good money after bad	Incur further loss in a hopeless attempt to recover a previous loss.	Кеткен шығынды қайтармақ болып, тағы шығынға бату.
1454	Throw money at something	Try to solve a problem by recklessly spending money.	Мәселені ақшамен ғана шешуге тырысу.
1455	Throw someone to the wolves	Abandon someone to enemies or danger.	Жауларына тастап кету.
1456	Tight as a tick	Extremely drunk.	Әбден мас.
1457	Tilt at windmills	Attack imaginary enemies or evils.	Жоқ жаумен күресу.
1458	Time immemorial	A point of time so long ago that people have no knowledge or memory of it.	Есте жоқ ескі заманнан бері.
1459	Tired – tired to death	Extremely tired or fed up.	Өлердей шаршау, әбден қажу.
1460	To a T / to a tee	Exactly; to perfection.	Дәлме-дәл, мінсіз.
1461	To the marrow of your bones	To the deepest degree; completely.	Сүйегінің майына дейін, өте терең.
1462	To the max	To the highest degree possible.	Ең жоғарғы дәрежеде, барынша.
1463	Tom Tiddler's ground	A place where money or profit is readily made.	Ақша оңай табылатын жер.
1464	Tom, Dick, and Harry	Ordinary people in general; a large number of undistinguished people.	Кез келген адам, жұрттың бәрі.
1465	Tongue – someone's tongue is hanging out	Someone is very eager for something, especially a drink.	Бір нәрсеге қатты құмар болу.
1466	Tongue – the gift of tongues	The power of speaking in unknown languages.	Белгісіз тілдерде сөйлей алу қабілеті.
1467	Top – from top to bottom	Completely; thoroughly.	Басынан аяғына дейін, толық.
1468	Top – on top of the world	Happy and elated.	Ерекше бақытты болу.
1469	Top – over the top	To an excessive or exaggerated degree.	Шектен тыс, асыра.
1470	Top – the top of the tree	The highest level of a profession or career.	Мансаптың ең биік деңгейі.
1471	Top – top dollar	A very high price.	Өте жоғары баға.
1472	Torch – put to the torch / put a torch to	Destroy by burning.	Өртеп жіберу.
1473	Touch – touch bottom	Be at the lowest or worst point.	Ең төменгі, ең нашар шекке жету.
1474	Touch/hit a raw nerve	Refer to a sensitive subject that upsets someone.	Адамның жанды жеріне тию.
1475	Tough – tough as old boots	Very sturdy or resilient.	Өте төзімді, мықты.
1476	Town – go to town	Do something thoroughly or extravagantly, with great energy and enthusiasm.	Барынша, ерекше күшпен істеу.
1477	Traffic – as much as the traffic will bear	As much as the market will tolerate.	Нарық көтере алатын ең көп мөлшер.
1478	Tree – out of your tree	Completely stupid; mad.	Есі дұрыс емес, ақылынан адасқан.
1479	Tree – up a tree	In a difficult situation without escape; cornered.	Шығар жолы жоқ қиын жағдайда қалу.
1480	Trice – in a trice	In a moment; very quickly.	Әп-сәтте.
1481	Trick – every trick in the book	Every available method.	Барлық амал-айланы қолдану.
1482	Trick – the oldest trick in the book	A very hackneyed ruse.	Ең ескі, бәріне белгілі айла.

1483	Trivet – right as a trivet	Perfectly all right; in good health.	Толық жақсы, сап-сау.
1484	Trojan – a Trojan horse	A person or device intended to undermine an enemy or bring downfall.	Іштен ірітетін жасырын қауіп.
1485	Trojan – work like a Trojan	Work extremely hard.	Өте қатты еңбек ету.
1486	Trolley – off your trolley	Crazy.	Есінен адасқан.
1487	Trooper – swear like a trooper	Swear a lot.	Қатты, көп боқтау.
1488	True – true as Bob/God	Absolutely true.	Абсолютті шын.
1489	Trust – not trust someone as far as you can throw them	Not trust or hardly trust someone at all.	Мүлде сенбеу.
1490	Truth – the truth, the whole truth, and nothing but the truth	The full and unvarnished truth.	Толық, еш қоспасыз шындық.
1491	Tube – go down the tube/tubes	Be completely lost or wasted; fail utterly.	Толық зая кету, құрдымға кету.
1492	Turkey – like turkeys voting for Christmas	Hopelessly self-defeating.	Өзіне-өзі зиян келтіретін әрекет.
1493	Turn up your toes	Die.	Қайтыс болу.
1494	Turn-up – a turn-up for the book	Completely unexpected event.	Мүлде күтпеген оқиға.
1495	Twain – never the twain shall meet	Two people or things are too different to coexist or understand each other.	Екеуі ешқашан қабыспайды.
1496	Twice – be twice the man/woman someone is	Be much better or stronger than someone.	Біреуден әлдеқайда мықты болу.
1497	Twinkling – in a twinkling / in the twinkling of an eye	In an instant; very quickly.	Көзді ашып-жұмғанша.
1498	Twist – twist in the wind	Be left in suspense or uncertainty.	Белгісіздік ішінде қалу.
1499	Twist – twist someone round your little finger	Control someone completely.	Біреуді толық бағындыру.
1500	Two – in two shakes	Very quickly.	Әп-сәтте.
1501	Two – two a penny	Very common and of little value.	Өте көп, құны төмен.
1502	Umpteen – umpteen times	Very many times.	Сан рет, өте көп рет.
1503	Under – go under	Fail financially or collapse.	Күйреу, құрдымға кету.
1504	Under – under the sun	In the world; imaginable.	Дүниедегі бар нәрсе.
1505	Under someone’s thumb	Completely under someone’s influence or control.	Біреудің толық бақылауында болу.
1506	Under the table	Drunk to the point of unconsciousness.	Есінен танғанша мас болу.
1507	Underground – drive something underground	Force an activity into secrecy.	Жасырын әрекетке айналдыру.
1508	Undergrowth – disappear without trace	Vanish completely.	Із-түзсіз жоғалу.
1509	Understatement – the understatement of the century	A statement that is absurdly weaker than reality.	Шындықты тым әлсіз етіп айту.
1510	Undoing – be someone’s undoing	Cause someone’s downfall or ruin.	Біреудің түбіне жету.
1511	Unheard – unheard of	Completely unprecedented.	Бұрын-соңды болмаған.
1512	Unicorn – chase unicorns	Pursue impossible or imaginary goals.	Қол жетпейтін қиялдың соңынан жүру.
1513	Universe – the centre of the universe	Someone who thinks everything revolves around them.	Өзін бәрінің ортасы санау.

1514	Untold – untold riches/wealth	Enormous wealth.	Есепсіз байлық.
1515	Untold – untold suffering	Extreme suffering.	Айтып жеткізгісіз азап.
1516	Up to your neck in something	Very deeply involved in something, especially trouble or work.	Бір іске, қиындыққа әбден батып кету.
1517	Uphill – an uphill struggle/battle	A very difficult struggle.	Өте қиын күрес.
1518	Upper – upper crust	The highest social class.	Қоғамның ең жоғарғы тобы.
1519	Upset – upset the apple cart	Ruin a plan or arrangement.	Істі бүлдіру.
1520	Use – use every trick in the book	Use every possible method.	Барлық айла-тәсілді қолдану.
1521	Useless – as useful as a chocolate teapot	Completely useless.	Мүлде пайдасыз.
1522	Useless – as useful as a screen door on a submarine	Entirely useless.	Түкке жарамсыз.
1523	Utter – utter chaos	Complete disorder.	Толық бейберекеттік.
1524	Utter – utter madness	Complete insanity.	Нағыз ессіздік.
1525	Utter – utter nonsense/rubbish	Complete nonsense.	Мүлде мағынасыз нәрсе.
1526	Uttermost – to the uttermost ends of the earth	To the furthest possible places.	Жердің ең түкпіріне дейін.
1527	Uvula – laugh your head off	Laugh extremely hard.	Ішек-сілесі қатып күлу.
1528	Vale – vale of tears	The world regarded as a scene of trouble or sorrow.	Дүниені қайғы-қасіретке толы мекен деп көру.
1529	Vanishing – do a vanishing act	Disappear suddenly or mysteriously.	Көзден ғайып болу, кенет жоғалу.
1530	Vengeance – with a vengeance	In a higher degree than was expected or desired; in the fullest sense.	Күткеннен де қатты, барынша, шектен тыс.
1531	Vent – vent your spleen	Give free expression to your anger or displeasure.	Ашуын толық шығару, ішіндегі ызасын ақтару.
1532	Viper – a viper in your bosom	A person you have helped but who behaves treacherously towards you.	Жақсылық жасаған адамыңның өзіңе сатқындық жасауы.
1533	Virginia – make a Virginia fence	Walk crookedly because you are drunk.	Мастықтан ирелендеп жүру.
1534	Voice – a voice in the wilderness	Unheeded advocate of reform.	Сөзіне ешкім құлақ аспайтын жалғыз реформатор/шындық айтушы.
1535	Walk – walk all over	Defeat easily; take advantage of.	Біреуді оңай жеңу; пайдаланып кету.
1536	Walk – walk on eggs/eggshells	Be extremely cautious.	Өте абай болу.
1537	Walk – walk someone off their feet/legs	Exhaust a person with walking.	Көп жүргізіп, әбден шаршату.
1538	Walking – a walking –	Someone who notably embodies a particular quality.	Белгілі бір қасиеттің тірі бейнесі.
1539	Wall – drive someone up the wall	Make someone very irritated or angry.	Біреуді қатты ашуландыру.
1540	Wall – go to the wall	Fail; go out of business; or support something no matter the cost.	Күйреу; не бір нәрсе үшін соңына дейін бару.
1541	Wall – off the wall	Eccentric, crazy, or without basis.	Оғаш, ессіз, негізсіз.
1542	Wall – up against the wall	In great difficulty or trouble.	Өте қиын, шығар жолсыз жағдайда.

1543	Wall – wall-to-wall	Of great extent or number; with no unfilled space.	Лық толы, бос орын жоқ.
1544	Wall – walls have ears	People may be eavesdropping.	Қабырғаның да құлағы бар.
1545	War – a war of nerves	Psychological struggle.	Жүйке соғысы, психологиялық күрес.
1546	War – a war of words	Prolonged verbal or written conflict.	Сөз соғысы, ұзақ айтыс.
1547	War – a war to end all wars	A war thought to make later wars unnecessary.	Барлық соғысты тоқтататын соғыс.
1548	War – have been in the wars	Have been hurt or injured.	Жарақаттанып, әбден қажу.
1549	Warm – make it/things warm for someone	Cause trouble or make things unpleasant.	Біреуге қиындық туғызу.
1550	Warm – warm as toast	Pleasantly warm.	Тосттай жылы.
1551	Warpath – on the warpath	Ready and eager for confrontation.	Айқасқа дайын, ашулы күйде.
1552	Wash – wash your hands of	Disclaim responsibility.	Жауапкершіліктен бас тарту.
1553	Waste – waste of space	A useless or incompetent person.	Түкке жарамсыз адам.
1554	Water – like water	In great quantities.	Судай көп, мол мөлшерде.
1555	Water – of the first water	Extreme or unsurpassed of kind.	Ең жоғары дәрежедегі, теңдессіз.
1556	Waterloo – meet your Waterloo	Experience a final and decisive defeat.	Түпкілікті жеңіліске ұшырау.
1557	Wave – make waves	Create a significant impression or cause trouble.	Үлкен әсер туғызу немесе шу шығару.
1558	Wazoo – up/out the wazoo	In great quantities.	Өте көп, шектен тыс көп.
1559	Weight – be a weight off your mind	Be a great relief.	Көңілден ауыр жүк түскендей жеңілдеу.
1560	Weight – be worth your/its weight in gold	Be extremely useful or helpful.	Алтынға бергісіз, аса пайдалы.
1561	Welkin – make the welkin ring	Make a very loud sound.	Аспанды жаңғыртқандай қатты дыбыс шығару.
1562	West – go west	Be killed, lost, or meet with disaster.	Құрдымға кету, өлу, жоғалу.
1563	Wet – a wet blanket	Someone who depresses or discourages others.	Көңілді басатын адам.
1564	Wet – all wet	Completely wrong.	Мүлде қате.
1565	Whack – top/full whack	The maximum price or rate.	Ең жоғары баға.
1566	Whale – a whale of a –	An extremely good example of something.	Аса керемет нәрсе.
1567	Wheel – silly as a wheel	Very silly.	Өте ақымақ.
1568	Whirlwind – reap the whirlwind	Suffer serious consequences as a result of your actions.	Өз ісінің ауыр зардабын тарту.
1569	Whisker – within a whisker of	Extremely close or near to something.	Қылдай ғана қалу.
1570	Whistle – whistle in the wind	Try unsuccessfully to influence something that cannot be changed.	Өзгермейтін нәрсеге босқа әсер етпек болу.
1571	White – a white elephant	Useless or troublesome possession, especially expensive to maintain.	Пайдасыз әрі ауыртпалық әкелетін нәрсе.
1572	Whited – a whited sepulchre	Hypocrite; outwardly virtuous but inwardly corrupt.	Сырты таза, іші шірік екіжүзді адам.
1573	Whiter – whiter than white	Extremely white; morally beyond reproach.	Аппақ; мінсіз таза.
1574	Whole – out of the whole cloth	Wholly fabricated; with no basis in fact.	Басынан аяғына дейін ойдан шығарылған.
1575	Whole – the whole nine yards	Everything possible or available.	Барлығы түгел, толық көлем.

1576	Whoop – whoop it up	Celebrate noisily; show excitement.	Қатты шулап тойлау.
1577	Whoopee – make whoopee	Celebrate wildly.	Аса қызу тойлау, думандату.
1578	Widow – a widow’s cruse	A small supply that proves inexhaustible.	Аз көрінгенімен, таусылмайтын қор.
1579	Widow – a widow’s mite	A small contribution from a poor person.	Кедей адамның аз да болса шын көңілмен берген үлесі.
1580	Wigs – wigs on the green	Violent or unpleasant developments; ructions.	Үлкен жанжал, төбелес.
1581	Wild goose – a wild goose chase	Foolish and hopeless search for something unattainable.	Бос, нәтижесіз ізденіс.
1582	Wildfire – spread like wildfire	Spread with great speed.	Өрттей тез таралу.
1583	Will – where there’s a will there’s a way	Determination will overcome any obstacle.	Ниет болса, жол табылады.
1584	Wind – between wind and water	At a vulnerable point.	Ең осал жерінен.
1585	Wind – put/have the wind up	Frighten or be frightened.	Қатты қорқыту/қорқу.
1586	Wind – sail close to the wind	Verge on indecency, dishonesty, or disaster.	Қауіпті шекке жақын жүру.
1587	Wind – to the four winds	In all directions; abandoned or neglected.	Төрт тарапқа шашырау.
1588	Window – go out of the window	Disappear; no longer exist.	Жоқ болып кету, іске аспай қалу.
1589	Wing – on a wing and a prayer	With only the slightest chance of success.	Өте аз үмітпен, әрең.
1590	Wink – in the wink of an eye	Very quickly.	Көзді ашып-жұмғанша.
1591	Wink – not sleep/get a wink	Not sleep at all.	Кірпік ілмеу.
1592	Winking – as easy as winking	Very easy.	Көз қысқандай оңай.
1593	Wipe – wipe the floor with	Inflict a humiliating defeat on.	Жер қылу, маскара етіп жену.
1594	Wire – down to the wire	Outcome decided at the very last minute.	Ең соңғы сәтке дейін.
1595	Wire – under the wire	At the last possible opportunity.	Соңғы мүмкін сәтте.
1596	Wish – if wishes were horses, beggars would ride	Wishing alone cannot achieve aims.	Тілекпен бәрі орындала бермейді.
1597	Wit – be at your wits’ end	Be overwhelmed and not know what to do.	Не істерін білмей, әбден сасу.
1598	Wit – be frightened/scared out of your wits	Be extremely frightened.	Зәресі ұшу.
1599	With might and main	With all your force.	Бар күшпен.
1600	With your tail between your legs	In a state of dejection or humiliation.	Еңсесі түсіп, қорланып қайту.
1601	Wolf – have/hold a wolf by the ears	Be in a precarious position.	Өте қауіпті, босата алмайтын жағдайда болу.
1602	Wolf – keep the wolf from the door	Have enough money to avoid hunger.	Аштықтан аман қалу.
1603	Wonder – work/do wonders	Have a very beneficial effect.	Керемет әсер ету.
1604	Wood – cannot see the wood for the trees	Fail to grasp the main issue because of details.	Ұсақ-түйектен негізгі нәрсені көрмеу.
1605	Woodwork – vanish into / crawl out of the woodwork	Disappear into or emerge from obscurity.	Белгісіз жаққа сіңіп кету / тығылған жерден шыға келу.
1606	Wool – pull the wool over someone’s eyes	Deceive someone.	Біреуді алдау.
1607	Word – not the word for it	Not an adequate description.	Ол сөз жеткіліксіз.
1608	Word – someone’s word is law	Someone must be obeyed without question.	Біреудің сөзі заң.
1609	Word – too – for words	Extremely –.	Сөзбен айтып жеткізгісіз.

1610	Work – give someone the works	Give everything; treat harshly.	Бәрін беру; қатты қысым жасау.
1611	Work – work like a dog	Work extremely hard.	Итше жұмыс істеу, өте ауыр еңбек ету.
1612	Work – work your ass/butt off	Work extremely hard.	Өте қатты жұмыс істеу.
1613	Work – work yourself to death	Work excessively hard.	Өлердей жұмыс істеу, өзін әбден титықтату.
1614	World – a world away	Very far away or very different.	Өте алыс немесе мүлде басқа.
1615	World – a world of	A very great deal of.	Өте көп, орасан.
1616	World – a world of difference / make a world of difference	to be very different / to improve something very much	айырмашылығы жер мен көктей болу / өте үлкен өзгеріс жасау
1617	World – carry the world before you	Have rapid and complete success.	Өте тез әрі толық табысқа жету.
1618	World – out of this world	Extremely enjoyable or impressive.	Ерекше керемет, бұл дүниеден тыс.
1619	World – the best of both/all possible worlds	Benefits of different situations at once.	Екі дүниенің де жақсысын алу.
1620	World – the world and his wife	Everyone; a large number of people.	Жұрттың бәрі.
1621	World – the world, the flesh, and the devil	All forms of temptation to sin.	Күнәға итермелейтін барлық азғырулар.
1622	World – think the world of	Have a very high regard for.	Біреуді өте жоғары бағалау.
1623	World – worlds apart	completely opposed or extremely different	бір-бірінен мүлде алшақ, жер мен көктей бөлек
1624	Worm – even a worm will turn	Even a meek person will resist if pushed too far.	Ең жуас адам да шектен шықса қарсы тұрады.
1625	Wormwood – wormwood and gall	Bitter mortification and grief.	Аса ащы қайғы, ауыр қорлану.
1626	Worried sick	Extremely worried.	Қатты уайымдау.
1627	Worst – do your worst	Do as much damage as you can.	Қолыңнан келген ең жаманын істе.
1628	Worth – be worth your weight in gold	Be extremely useful/helpful.	Алтынға бергісіз.
1629	Worth – for all someone is worth	As energetically as someone can; to get everything possible.	Бар күшін салып; барынша пайдаланып.
1630	Wring – wring someone’s withers	Stir someone’s emotions or conscience.	Жанын ауырту, арын қозғау.
1631	Wring – wring your hands	Show great distress.	Қатты күйзелу.
1632	Wringer – put someone through the wringer	Subject someone to a very stressful experience.	Біреуді қатты қысымнан өткізу.
1633	Writ – writ large	Clear and obvious.	Айқын, үлкен әріппен жазылғандай.
1634	Write your own ticket	Dictate your own terms.	Өз шартын өзі қою.
1635	Writing – the writing is on the wall	Clear signs of something unpleasant coming.	Жамандықтың анық белгісі көріну.
1636	Yard – by the yard	In large numbers or quantities.	Өте көп мөлшерде, көптеп.
1637	Yarn – spin a yarn	Tell a story, especially a long and complicated one.	Ұзақ, күрделі әңгіме айту.
1638	Year – put years on someone	Make someone feel or look older.	Адамды қартайтып жібергендей әсер ету.
1639	Year – take years off someone	Make someone feel or look younger.	Адамды жасартып жібергендей әсер ету.
1640	Yonder – the wide blue yonder	The sky or distant unknown places.	Көкжиектегі алыс, белгісіз кеңістік.